Сулейман Сани Ахундов

ПЕКАЛЕЛЕР
ВЕ
ПЬЕСЛЕР

Сулейман Сани Ахундов

Некаяләр
Вә
Пјесләр

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Китабханасы

Кәнчлик
1975

1968-чи илин нәшри тәкрар едилмишдир

А 70301 (137) / М 653 (12)—75 155—75 © Кәнчлик 1975

ҺУМАНИСТ ЈАЗЫЧЫ

Севимли јазычымыз Сүлејман Сани Ахундов көркәмли драматург вә насир мааријф вә мәдәнијјәт хадими кими халг мәһәббәтини газанмышдыр. Онун драм әсәрләри, һекајәләри вә хүсусилә «Горхулу нағыллар»ы тәкрар-тәкрар нәшр едилмиш, охучулара чатдырылмышдыр. Драматуржи јарадычылыға «Тамаһкар» (1899) адлы мәишәт комедијасы илә башлајан әдиб бу әсәриндә хәсислији тамаһкарлығы ифша етмиш, охучу вә тамашачыларда көзәл һәјат арзулары ојатмаға чалышмышдыр. Өз мүтәрәгги, маарифчи фикирләрини Күлзар, Шәрәф ханым, Имран кими мүсбәт образларын симасында вермишдир. Комедијада тәбии диалоглар гурмаг, дилин ајдынлығына, садәлијинә диггәт јетирмәк сә'ји габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Һәлә Нәриман Нәриманов 1906-чы илдә «Һәфтә фәрјады» адлы фелјетонунда «Тамаһкар» комедијасындакы реализмин бу чәһәтләрини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

С. С. Ахундов 1906-чы илдә гәләмә алдығы «Дибдат бәј», «Түрк бирлији» адлы комедијалары илә сәһнәмизә сијаси-ичтимаи мөвзу кәтирмишдир. 1905-чи ил ингилабынын мүсбәт тә'сири илә јаздығы бу әсәрләриндә шәхси мәнафејини күдән вә һәр чүр васитәләрлә Думаја депутат сечилмәјә чан атан дөвләтлиләри ифша етмишдир.

Октјабр ингилабынын гәләбәси, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы илә әлагәдар оларағ Сүлејман Санинин бәдии јарадычылығы јени јүксәлиш мәрһәләсинә гәдәм гојду. Совет әдәбијјатынын тәшәккүл дөврүндә сосиализм-реализм үслубунда монументал ингилаби тарихи мөвзуда илк драмы («Лачын јувасы»— 1921) јазмаг Сүлејман Санијә нәсиб олду. Јазычы бу әсәри илә драматуркијамыза гәһрәманлыг, ингилаби пафос, зәһмәткеш халгын мәнафејини һәр шејдән үстүн тутан, идеја мүбаризәсиндә барышдырычылыгдан гәти имтина едән, марксист мәфкурәли мүсбәт гәһрәман сурәти кәтирди.

Истәр-истәмәз белә суал мејдана чыхыр ки, әхлаги, тәрбијәви мәзмунлу һекајәләрини, «Горхулу нағыллар»ы маарифчи реализм бәдии методу илә јазан јазычымызын «Лачын јувасы» пјесини сосиалист реализминин мүәјјән принсипләри илә јаза билмәсини шәртләндирән әсас амилләр нә иди?! Буну Сүлејман Санинин дүнја көрүшүнә, бәдии тәфәккүрүнә Октјабр сосиалист ингилабынын күчлү, мүсбәт тә'сириндә, онун 1918-чи илдә ингилаб дүшмәнләринә гаршы мүбаризәсиндә, Нәриман Нәриманов, Мирһәсән Вәзиров, Чинкиз Илдырым, Бағадыр Вәлибәјов, Һүсү Һачыјев, Дадаш Бүнјадзадә вә башга көркәмли партија вә дөвләт хадимләри илә јахын мүнаси-

бөтләриндә, 1920-чи илдә Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин нүмајәндәси кими 11-чи Гызыл Орду һиссәләри илә Гарабағда әксингилаби гијамын јатырылмасында иштирак етмәсиндә көрмәк олар.

«Лачын јувасы»нда Чаһанкир илә атасы Әмираслан ағанын конфликти һуманист характерли ингилабчы гәһрәманла гәддар, кинли, төкәббүрлү, истисмарла әлдә етдији мүлкијјәти дәлиганлы еһтирасла сахламаға чалышан мүлкәдарын мүбаризәси үзәриндә гурулмушдур. Бу конфликт кәркин вәзијјәтләрдә, чәлбедичи, дүшүндүрүчү әһвали-руһијјәләрдә әкс олунур. Әмираслан аға архаландығы күввәләрин мәғлуб олдуғуну көрүб руһи сарсынтылар кечирир. Онун интиһары әксингилаби чәбһәнин тарихи сүгутунун нәтичәси кими үмумиләшдирилир.

Чаһанкир ингилабчыдыр. Өз севкисини азадлыг һәрәкаты, халг мәнафеји илә бағламасы гәһрәманын јени кејфијјәти иди: нишанлысы Пәричаһан ханымы Совет дөвләтинин дүшмәнләри илә мүбаризәјә чағырмасы, она јени һәјатын јаранмасынын маһијјәтини баша салмасы, Пәричаһаны дүшмән чәбһәсиндән ајырыб өзүнүн мәсләк досту етмәси пјесин ичтимаи-сијаси, әхлаги-тәрбијәви әһәмијјәтини бир даһа сүбут едирди.

1921-чи илдә Бакыда ачылан «Тәнгид-тәблиғ» адлы театрын јаранмасында, репертуарынын зәнкинләшмәсиндә Сүлејман Санинин хидмәти бөјүкдүр. Кировун, Нәримановун билаваситә гајғысы сајәсиндә мәдәнијјәт очағына чеврилән, зәһмәткешләри Совет дөвләти өтрафында сых бирләшдирмәјә чалышан, достуну, дүшмәнини халга танытдыран бу театрын пәрдәси әдибин 1921-чи илдә јаздығы «Чәрхи-фәләк» адлы ингилаби пјеси илә ачылмышдыр. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Сүлејман Санинин бу театр үчүн јаздығы «Шаһсәнәм вә Күлпәри», «Бир ешгин нәтичәси», «Јени һәјат» адлы комедијалары әхлаги-тәрбијәви, чәһәтдән дөврүн тәләбинә чаваб верирди. Бу әсәрләрдә драматургун јени һәјатла ајаглашмасы, сосиализм чәмијјәтинә бөјүк һәвәслә хидмәт етмәси, совет әдәбијјатының вәзифәләрини јахшы баша дүшмәси габарыг шәкилдә нәзәрә чарпырды. Мүәллифин комедијаларында ингилабын тарихи гәләбәсиндән доған һуманист мүндәрәчә, ингилаб дүшмәнләринә гаршы сатирик күлүш, сағлам мәфкурә башлыча хүсусијјәт тәшкил едир.

Сүлејман Сани Ахундовун 1922-чи илдә јаздығы «Ешг вә интигам» исә гүввәтли реалист фачиәдир. Әсәрин мөвзусу ингилабдан әввәлки Азәрбајчанда инсанлары фәлакәтә салан, нифрәтә лајиг адәт-ән'әнәләрдән, мүлкәдар вә бәјләрин төрәтдији фачиәләрдән, кәнчлијин бу мүсибәтләрдән хилас олмаг чәһдләриндән, һагсызлыға гаршы мүбаризә едәнләрин, дүнја көрмүш мүдрик ағсаггал гочаларын һәјатындан бәһс едир. Фачиәнин сүжет хәтти, конфликти әхлаги тәрбијәви гајә дашыјыр.

Сүлејман Сани әдәбијјат тарихимиздә һекајә жанрынын классик нүмунәләрини јарадан орижинал насир кими дә шөһрәт газанмышдыр. Онун «Горхулу нағыллар»ы (1912—1914) XX әср Азәрбајчан маарифчи реалист нәсрин классик нүмунәси олмагла, классик Авропа вә рус ушаг әдәбијјаты арасында да сечилән, фәргләнән сәнәт инчисидир. Бу мәшһур һекајәләрдә һуманист мүндәрәчә күввәтлидир. Буна көрә нәзәрә алмалыјыг ки, мәктәбли Нурәддинин («Нурәддин» һекајәси) вахты илә она јаманлыг, пислик етмиш аналығы Күлпәрини мискин, диләнчи, алчалдылыб тәһгир едилмиш һалда көрүб бағышламасы, әфв етмәси реал, әсаслы, әхлаги рәһмдилликдир. Инсафлы олмаг, јерсиз кин-күдурәт сахламамаг, јыхылана балта вурмамаг, сәфаләтә дүшмүш адама гајғы көстәрмәк, маарифчиләрин, үмумијјәтлә маарифчи реализм нүмајәндәләринин, о чүмләдән Сүлејман Санинин әхлаги тәләбләри вә јарадычылыг методу илә әлагәдардыр.

Абдулла Шаигин 1948-чи илдә «Гарача гыз»ы сәһнәләшдирмәси, бу әсәрин әсасында кино-филм чәкилмәси, балет јарадылмасы да көстәрир ки, «Горхулу нағыллар»да мүасир тәләбләрлә сәсләшән әхлаги-тәрбијәви чәһәтләр күчлүдүр. Һачы Сәмәд (С. С. Ахундов), мүәллим Шејда бәј (С. М. Гәнизадә). Баһадыр, Сона, Күлбаһар (Н. Нәриманов), Фәхрәддин, Сәадәт ханым (Н. Вәзиров) үмумијјәтлә маарифчи реалист әдәбијјатда «инсанлығын хејирхаһ вәкилләридир» (Белински).

«Горхулу нағыллар»да Һачы Сәмәдин сөјләдији нағыллар әдибин тәблиғ етмәк истәдији әхлаги-тәрбијәви идејаларын бәдии тәчәссүмүдүр. Һачы Сәмәдин дили илә тәсвир едилән рәнкарәнк, мараглы епизодларда охучу һәјатын енишли-јохушлу, мүхтәлиф характерли (мәрһәмәтли, мәрһәмәтсиз, әдаләтли, әдаләтсиз вә с.) адамлара раст кәлир.

«Горхулу нағыллар»да дидактиканын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири, «ушаға ашна олан шејләрдән биканә олдуғу шејләрә көзү илә дәрк етдији шејләрдән башлајыб, хәјал илә дәрк олунан шејләрә, садә бир е'чазлы шејләрдән башлајыб мүрәккәб е'чазлы шејләрә кечмәјә»[1] хидмәт етмәсиндәдир. Дејә биләрләр ки, бу хүсусијјәт педагожи фәннә аид аз-чох мә'лум олан дидактикадыр. Бәли, мәсәлә ондадыр ки, бу гајәли дидактиканы әдәби јарадычылыгда орижинал бәдии тәсвир васитәләри илә әкс етмәк бөјүк исте'дад, ејни заманда мүтәрәгги педагожи билик тәләб едирди.

XX әср маарифчи реалист ушаг нәсринин классик нүмунәләрини јарадан Сүлејман Сани, Абдулла Шаиг педагожи елмдә мүтәрәгги дидактиканын сирләрини өјрәнмәк јолу илә өзләринин ушаг әдәбијјаты саһәсиндә сәнәткарлыгларыны да тәкмилләшдирмиш, зәнкинләшдирмишләр. Балача охучулар бу ики јазычынын дидактик мәзмунлу әсәрләриндә тәсвир етдикләри һадисәләрдән асанлыгла әхлаги нәтичә чыхара билирләр.

Сүлејман Сани Ахундов һәјатда мә'нәви чәһәтдән ишыглы, хејирхаһ адамлар көрдүјү кими, тәбиәтдә дә естетик көзәлликләри көрүр, онлары диггәт мәркәзинә чәкир, XX әсрин әввәлләриндә маарифчи реалист нәсрдә, о чүмләдән «Горхулу нағыллар»да тәбиәт көзәллијинин тәсвири, ичтимаи һәјатдакы зиддијјәтләри арадан галдырмаг ахтарышлары мејли илә әлагәдардыр. Сүлејман Сани феодал адәт-ән'әнәләринин доғурдуғу ејбәчәрликләри габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг үчүн тәбиәтин өзүнү дә рәнкарәнк бојаларла, лирик үслубда тәсвир едир. Јохсул Аббас вә Зејнәб («Аббас вә Зејнәб») фүсункар тәбиәтин гојнунда кәзәркән, көзәлликдән зөвг алыб јорғунлугларыны унударкән охучу истәр-истәмәз ичтимаи һәјатда белә ағыллы, хошрәфтар, зәһмәтсевәр көрпәләрин гајғысыны чәкмәјән чәмијјәтә гәзәбләнмәјә билмир.

Тәбиәт тәсвириндә дә Сүлејман Сани ушаг психолокијасына бәләд јазычы кими нәзәрдә чанланыр. Әдиб тәбиәтдән сеһбәт ачаркән орадакы мүрәккәб һадисәләри садә, ајдын диллә верир, онлары тәбиәтин сирләринә бәләд олмаға һазырлајыр.

[1] Үзејир Һачыбәјов. Әсәрләри 4-чү чилд, Бакы, 1968, сәһ. 103.

Маарифчи реалистләр тәбиәти тәсвир едәркән охучуја әхлаги сафлыг, көзәл, нәчиб һиссләр ашыламаға чалышырлар. Тәбиәт көзәллијинә, бу мә'нада, сых-сых нәзәр салмаг Сүлејман Санидә, Аббас Сәһһәтдә, Абдулла Шаигдә сәчијјәви хүсусијјәтдир. Ағча ханымы өлүмдән хилас едән Гарача гыз сон нәфәсиндә дејир: «Баба, мән өлсәм, мәни о бағчамызын јанындакы көј тәпәдә басдырын. Ораны мән чох севирәм. Орадан һәр јер көрүнүр. Орада һәр чүр чичәк вар». Бу тә'сирли сөзләрдән охучу шүбһәсиз ки, кәдәрләнир. Бу кәдәр гәзәбә чевриләрәк Гарача гызларын мә'нәви сафлығына, сәмимијјәтинә мәһәл гојмајан надан Пәричаһан ханымлара гаршы чеврилир.

Тәрбијә проблеминә демократик маарифчилик мөвгејиндән бахан, онун әдәби-ичтимаи проблематикасыны маарифчи реализмин ишығында әкс етдирән әдиб ушағын өјрәнмәк мејлинә һәссаслыгла јанашыр. Бу бахымдан, зәнкин һәјат тәчрүбәси олан, мүдрик азәрбајчанлы гочаларынын бир сыра көзәл хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирән Пири бабанын Гарача гызла Ағча ханымын тәбиәтә, һејванлар аләминә даир суалларына тәмкинлә, балача охучуларын анлаг дәрәчәсинә ујғун чаваблары мараглыдыр. Профессор Мир Чәлал «Горхулу нағыллар»да әдибин реализминин тәнгиди реализмдән фәргләнән бу чәһәти барәдә јазмышдыр: «Горхулу нағыллар»ын... әһәмијјәти орада ичтимаи һадисәләрлә јанашы тәбиәтин, һејванларын һәјатына аид сәһнәләрин верилмәсиндә, ушағын мә'луматыны артырмасындадыр. Арылар, гушлар, иланлар, бағ-бағча биткиләринин һәјаты, әкинчилик, гарачы мәишәти—бүтүн бунлар хүсусилә мәктәблиләр үчүн һәм мараглы, һәм дә лазымлы, өјрәнмәли сәһнәләрдир».

Әдибин реализминдәки бу чәһәт һәлә ушаглыг тәбиәти, кәнд мәишәтини мүшаһидә етмәси, тәләбәлик илләриндә бостанчылыг, әкинчилик пешәләрини өјрәниб онун сирләринә бәләд олмасы илә дә әлагәдардыр.

«Горхулу нағыллар»ын маарифчи реалист нәсрин көзәл нүмунәси олмасы характер вә конфликтин ишләнилмәсиндә дә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Әкәр Ч. Мәммәдгулузадә Новрузәлини, Уста Зејналы, Пушкин стансија нәзарәтчисини, Горки Архип баба вә Љонканы јазыг, мүти, көмәјә мөһтач вәзијјәтдә типикләшдирирләрсә, Сүлејман Сани Пири бабаны мүдрик, аличәнаб, бағбанлыг сәнәтинин маһир устасы, Нурәддини биликли, һазырчаваб, сәфаләтә дүшәнә гајғы көстәрән, Гарача гызы гочаг, мәрд, фәдакар, «зәнфләрин тәрәфини тутан», физики чәһәтдән сағлам вә сәнр бу кими ишыглы бојаларла сәчијјәләндирир.

«Горхулу нағыллар»да романтик ләвһәләр дә диггәти чәлб едир. Бу бахымдан Гарача гызын досту Ағча ханымы өлүмдән хилас едиб, һәлак олдуғу сәһнә сәчијјәвидир. Нә үчүн әдиб горхулу мәгамда Гарача гызы белә бир фәдакарлыға сөвг едир? Пәричаһан ханымын инсаны әсил-нәсәбинә көрә гијмәтләндирмәсини — бәј гызы Ағча ханым куја Гарача гызла достлуг едәрсә, тәрбијәси позулар кими фәрдијјәтчи мүһакимәсини нифрәтлә дамғаламаг үчүн! Ахы «ушаг һуманистдир. Онун руһу ән хејирхаһ һиссләр јувасыдыр» (Сәмәд Вурғун).

«Горхулу нағыллар»ын реализми вә мүасир әһәмијјәти илә әлагәдар олараг бир мүһүм мәсәләни дә ајдынлашдырмаг вачибдир. Нә үчүн әдиб бу һекајәләри «Горхулу нағыллар» адландырмышдыр? Бурада горхулу епизодлар, горху һисси нә кими гајә дашыјыр? Бу

әсәрләрин әдәби-ичтимаи проблематикасыны, әдибин һәјат һадисәләринә јанашма үсулуну, еләчә дә һекајәләрин идеја-естетик истигамәтини ардычыл мүшаһидә етдикдә мә'лум олур ки, горху һисси бурада ушаглара һәјаты аз-чох һәртәрәфли өјрәтмәк сә'ји илә бағлыдыр. Инсан сөвг-тәбииләриндән олан горху һисси бурада изтиаблары төрәдән реал сәбәбләрин дәркинә, фәрдијјәтчилик, ачкөзлүк, гәддарлыг, худбинлик вә саир рәзил сифәтләри танытдырыб онларын инсана, ичтимаи тәрәггијә вурдуғу зәрәри көрмәјә, шәрә нифрәт доғурмаға, ушаглары доғру јола чағырмаға хидмәт едир. Әдиб көстәрир ки, Әмирасланын, Күлпәринин Нурәддинә гурдуглары дәһшәтли тәләләр һәм дә онларын өзләрини мүдһиш вәзијјәтә салыр. Бу чүр дидактиканын классик нүмунәсини Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә дә көрүрүк. Рүстәмбәјин наданлыгдан доған вәһши егоизми тәкчә Фәхрәддини јох, ејни заманда онун өзүнү дә изтираба, фәлакәтә салыр. Сүлејман Сани горхулу епизодлар тәсвир едәркән ушаглара доғручул, хејирхаһ, биликли, мәрд, чәсарәтли олмаг кими нәчиб инсани сифәтләр ашыламаг гајғысына галыр.

Әдиб горхудан, фәлакәтдән хилас олмағын јолуну елмә, маарифә јијәләнмәкдә, ағылла иш тутмагда көрүр. Академик М. Арифин јаздығы кими, «бу һекајәләр доғрудан да горхулу нағыллар иди. Лакин бунлар ушаглары горхутмур, ушаглара һәјат һәгигәтинин ишыглы вә гаранлыг чәһәтләрини, хејрин вә әдаләтин тәнтәнәсинә инамы әкс етдирир». «Горхулу нағыллар»да «хејрин вә әдаләтин тәнтәнәсинә инамы әкс етдирмәк» маарифчи реализмин спесифик хүсусијјәтләриндәндир.

Сүлејман Сани Совет һакимијјәти дөврүндә «Ган булағы», «Үмид чырағы», «Чәһаләт гурбаны», «Гатил ушаг», «Молла Гасым», «Нә үчүн», «Тәбрик», «Сона хала», «Зарафат», «Мүаличә», «Намус», «Јолухма хәстәлик», «Мистер Грејин көпәји», «Сон үмид», «Ики дост, ики дүшмән», «Бах мән буна јохам», «Кәнч машинистка вә гоча јазычы» вә с. һекајәләрини јазмышдыр.

Сағлам гајәли, ејни заманда ајдын, садә үслубда әлван бојаларла јазылан бу һекајәләрдә кәнч совет нәсринин идеја естетик тәләбләринә чаваб верән бир сыра актуал мәсәләләрә тохунулмуш вә онларын бәдии һәлли верилмишдир. Зәрәрли адәт-ән'әнәләрин ифшасы, дини хүрафатын галыгларына гаршы мүбаризә, кечмишдә Азәрбајчан гадынларынын һүгугсузлуғу, һәм дә дәјанәти вә ләјагәти, көзәл инсани кејфијјәтләри, јени гурулушун тәнтәнәси, коммунист әхлагы вә характери, гадынларын ичтимаи һәјата атылмасы, јенилијин гәләбәси бу һекајәләрдә габарыг шәкилдә диггәти чәлб едир.

«Иҗырминчи әср әдәбијјатымызда вә еләчә дә совет әдәбијјаты инкишафы тарихиндә Сүлејман Сани Ахундовун мөвгеји чох бөјүкдүр. Онун јарадычылығындакы мүасирлик бизи һәр шејдән даһа чох марагландырыр, чүнки о, әдәбијјатын јүксәк бәдии мөвгејини гијмәтләндирдији кими, онун ичтимаи-тәрбијәви ролуну да чох јүксәк тутурду. Ингилабдан әввәл јазмаға башлајан јазычыларымыз ичәриси ндән чыхыб, јени сәнәтин вәзифәләрини доғру дүшүнән вә өз гәләми илә сосиализм чәмијјәтинә бөјүк бир һәвәслә хидмәт едән бу сәнәткар совет әдәбијјаты тарихиндә шәрәфли бир јер тутмагдадыр». (М.Ариф. Унудулмаз әдиб. «Коммунист» гәзети, 1945-чи ил 20 октјабр).

НАДИР ВӘЛИХАНОВ

ЈУХУ

Јухумда өзүмү бир гаранлыг јердә көрдүм. Көзләрим һеч шеј сечмирди. Лакин ајагларымын алтында торпаг олдуғуну һисс едирдим. Бир мүддәт кечәрәк көзләрим зүлмәтә өјрәшди. Јаваш-јаваш әтрафымдакы әшјаны сечмәјә гадир олдум. Мүгабилимдә бир сәһра ачылды, орада гојун сүрүсү көрүндү. Сүрүјә тәрәф јөнәлдим, јахынлашдыгда белә бир шәкил көрдүм; гојунлар башларыны јерә әјиб, көзләрини ота дикиб куја отламаг истәјирләр, лакин һәрәкәтсиз дурмушлар. Чобана кәлдикдә о да чомағынын учуну овучларына алыб чәнәсинә дирсәк вермишди. Онда да һеч бир һәрәкәт јох иди. Мән тәәччүбдә икән көзләримә мешә вә чај саташды. Ораја кетдим. Мешәдә чохлу һејван вә гуш вар иди. Фәгәт бунлар да һәрәкәтсиз, сүкута кетмишдиләр. Һәтта чајын сују көрүнәрәк санки јухуја далыб дајанмышды. Мәни һејрәт көтүрдү. Бу анда сағ тәрәфимдә гәбиристан вә орада инсанлар көрүндү.

— Кедим, онлардан һарада олдуғуму сорушум, — дејә јола дүшдүм. Кәлиб чатдыгда көрдүм ки, гәбирләр арасында әммамәли, фәсли, папаглы, сарыглы инсанлар дәрин јухуја кетмишләр.

—Худаја, бу нә мәхлуг вә нә мәкандыр ки, мәнә раст кәлмиш?.. Бу фикирдә икән көзүмә бир күнбәд дәјди. Јанына кетдим. Күнбәдин һеч бир гапысы јох иди. Лакин мәрмәр дивары үзәриндә бармаг ишарәси, гапы бура олдуғуну көстәрирди. Диггәтлә бахдыгда бу јазыны сечдим. «Бура зүлмәт аләмидир. Ишыглыға чыхмаг истәјәнләрин јолу бурадыр».

Јазынын алтында белә бир үчбучаг чәкилмишди: л Δᵉм. Онун һәр күшәсиндән гызыл гармаглар асылмышды. Бу тилсими ачмаг гәсди илә сағ гармағы чәкиб сол

вә үст гармагла битишдирдим, гапы ачылмады. Сонра сол гармағы үст вә сағ гармагла битишдирдим, јенә дә ачылмады. Ахырда үст гармағы сол вә ону да сағ гармаға тәрәф чәкиб битишдирдим, о саат гапы ачылды. Мән кирдим, гапы јенә үзүмә өртүлдү. Бир гәдәр кетдикдән сонра бир мејдана чыхдым. Бурадан 72 јол ајрылырды.

Бунларын һансы мәни ишыглыға чыхарар — фикриндә икән јол башында, дирәк үзәриндә бармаг шәкли «И» һәрфини ишарәт етдијини көрдүм, о јолу тутуб кетдим. Башга бир мејдана чыхдым. Орада да јол башында гондарылмыш дирәк үзәриндә «Р» һәрфи јазылмышды. Бу минвал илә һәр мејданда, дирәк үстүндә «Ш», сонра «А» вә ахырда «Д» һәрфләри көстәриши илә кәлиб бир гапыја чыхдым. Бу гапынын үзәриндә дирәкләр үстүндә јазылмыш һәрфләр мүрәккәб олуб, «Иршад» ләфзи јазылмышды. Гапыны ачдыгда күнәш пәнчәрәдән көзләримә дүшүб мәни ојатды.

Күчәдән:

—«Иршад», «Иршад» тәзә гәзет сәдасы кәлирди.

КӨВКӘБИ — ҺҮРРИЈЈӘТ

Шаһзадә нағыла башлајараг дејир:

—Шаһым, замани-сабигдә, Сүлејман пејғәмбәрин әсриндә, тәрәфи-шималда бир тајфеји-әзим сакин иди. Бу тајфанын вәтәни бир чәннәт мисал мәкан иди ки, тәбиәт өз көзәллијини орада сүбута јетирмишди. Лакин бу торпаг бир мәрәзи-бидәрманә мүбтәла олуб, о көзәл не'мәтләрдән мәһрум галмышды. Бу мәрәз пирлик мәрәзи иди: белә ки, 18 јашында чаванын сачы-саггалы ағарыб, бели икигат олурду. Әлләри, ајаглары әсиб, көзләринин нуру кедирди. Һәштад јашында бир гочаја дөнүрдү. Бу халгдан ијирми беш јашына чатан олмамышды.

Бир күн бу тајфа мәчлиси-күбра гуруб мәрәзләринә чарә тапмаға шүру етдиләр. Лакин ачиз галыб мә'јус олдулар. О вахт онлардан бири күрсүјә галхыб деди:

—Гардашлар, биз өзүмүз бу азара чарә тапа билмәдик. Мәним башыма бир фикир дүшмүш; сөјләрәм, бәјәнсәниз, ону әмәлә кәтирәрик. Тәрәфи-чәнубда, Асија торпағында бәни Исраил тајфасынын арасында алим бир шәхс вар. Бу алим һәр бир чәтин ишә әлач вә һәр бир дәрдә дәрман билир. Ағыллы адамлар сечиб, онун һүзуруна көндәрәк вә дәрдимизә чарә истәјәк.

Һамы бу тәклифә разы олду. Елчиләр сечиб, һәдијјәләрлә бәрабәр, о алимин јанына көндәрдиләр. Елчиләр о заман кәлиб чатдылар ки, алим һәзрәтләри әјләшиб, ишә мәшғул иди. Елчиләр диванханаја дахил олуб тә'зим етдиләр вә дедиләр:

—Ej тилсимләр ачан, һејванларын, гушларын дилини билән, ej әчиннәјә һөкмү чатан. Биз әһли-шималыг. Јеримиз чәннәтмисал бир јердир. Худа һәр не'мәтини бизә әта етмишдир. Лакин биз бир мәрәзи-бидәрмана мүбтәла олмушуг. Һәнуз чаван икән пири-фәнијә дөнүрүк. Ej султани-һөкмран, бизә бир нәзәр ет. Бах, гамәтимиз бүкүлүб, сач-саггалымыз ағармыш, лакин һеч биримизин

јашы ијирмидән зијадә дејилдир. Бу нә мәрәздир? Лүтф елә, чарәсини сөјлә.

Алим деди:

—Ej әһли-шимал, бу азарын дәрманы көвкәби-һүрријјәтин шәфаәтидир. О, улдуз торпағынызын шәрг тәрәфиндә бир дағ далында пүнһандыр. О, дағ тәбии дејил, ону дивләр һөрүб сизи көвкәби-һүрријјәтин шәфаәтиндән мәһрум етмишләр; замани ки, ону дағытдыныз, көвкәби-һүрријјәтин нуру чанынызы сирајәт едиб руһ вә бәдәнләринизи тәзәләјәчәкдир. Сизләри чаванлашдырыб өз тәбии һалыныза салачагдыр.

Елә ки, елчиләр дәрдләринин чарәсини билдиләр, алимә артыг разылыг едиб, шад вә хүррәм өз вәтәнләринә гајытдылар вә вәтәндашларыны ишдән һали етдиләр, онлар да балта, бел, күрәк, линк вә гејри аләт көтүрүб дағы дағытдылар вә көвкәби-һүрријјәтин үзү ачылды. Онун шө'ләси үстләринә дүшүб чүмләсини чаван етди. Инсанлар руһа кәлиб, ал либаслара кириб бајрам етдиләр.

Лакин шадлыглары артыг давам етмәди. Бир мүддәт кечәндән сонра гара булудлар көвкәби-һүрријјәтин үзүнү тутуб ону јенә пүнһан етди.

ГОНАГЛЫГ

Бол jедиләр, бол ичдиләр. Гәһвә кәлди. Ичәркән орталыға белә бәһс дүшдү.

Һөкүмәтин сүтуну кимдир?

—Әлбәттә, бәjләр!— Ев саһиби деди.— Биз нүчәбасыз һөкүмәт jашаjа билмәз. Һөкүмәтин сүтуну бизик.

Тачир деди:

—Тичарәт олмазса, пул олмаз. Пулсуз да һеч бир һөкүмәт jашаjа билмәз. Һөкүмәтин сүтуну биз тачирләрик.

Алим деди:

—Һөкүмәтләри jашадан биликдир, онсуз һеч бир гурулуш давам едә билмәз, позулуб мәһв олар. Һөкүмәтин сүтуну алимләрдир.

Руһани деди:

—Рәиjjәти һөкмранлар итаәтиндә сахлаjан, онлара табе етдирәнләр биз руһаниләрик. Бизсиз әхлаглар позулар, үсjанлар галхар, ганлар төкүләр, һөкүмәтләр дә jыхылар. Бизик һөкүмәт сүтуну.

Забит деди:

—Сөjләдикләринизи тәсдиг едирәм. Лакин дүшмән вәтәнин үстүнә һүчум етдикдә, дөшләрини вериб ону мүдафиә едән кимдир? Әлбәттә, биз. Һөкүмәтин сүтуну биз әскәрләрик.

Гонаглар ejвана чыхыб гәljан, сигар чәкмәjә мәшғул олдулар. Бәһс jенә тәзәләнди. О вахт бир гоча кәндли арабадан тахыл кисәләрини фәһләләрин далына верирди, онлар да анбарлара jығырдылар. Ев саһиби бәj деди:

—О гоча кәндлини һәкәм сечәк, нә десә она разы олаг.

Һамысы бу тәклифә разы олдулар. Кишини ишдән авара едиб чағырдылар, бәһсләрини сөjләдиләр, кәндли деди:

—Ej ағалар, дүзүнү ахтарсаныз һөкүмәтин сүтуну биз кәндлиләрлә о ган-тәр ичиндә jүк дашыjан фәһләләрдир. Биз әкмәсәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә һеч бир һөкүмәт jашаjа билмәз. —Буну дejиб чәлд ишинә кетди.

ТУТУГУШУ

Бири варды, бири јохду бир чал-чәпәри дағылмыш, күлләри солухмуш, ағачлары јарыгурумуш бир көһнә бағ варды. Бағын гушлары бу харабада чох мәшәггәт илә күн кечиридиләр. Күнләрин бир күнүндә бу баға һарданса бир бүлбүл учуб кәлди вә бир нечә нәғмә охумагла бағдакы гушлары башына чәм етди. Гушлар јығылан кими бүлбүл онлара бир фәсиһ вә билиғ нитг сөјләди. Бу нитгдән гушлар бир шеј анламадыларса да, јенә чохлары алгышлајыб «Әһсән! Әһсән!» дедиләр. Сонра бүлбүл өзүнүн көзәл вилајәтләрини бурахыб бу баға кәлмәк гәсдини бәјан етди вә деди:

—Мәним әзиз гардашларым! Мән јашыл чәмәнләри, лаләзар күлшәнләри бурахыб бу виранәјә кәлдим ки, сиз бәдбәхт гардашларымы да өзүм кими мусиги ишләринә ашна едим.

Һајды, әфәндиләрим, башлајалым!

Буну дејиб бүлбүл бир дәсткаһда чәми муғаматы тамам етди вә сонра гушларла тә'лиминә шүру етди. Гарғалар гарылдашды, бајгушлар улашды, сағсағанлар гығылдашды, сәрчәләр чурулдашды, хүласә һәр гуш өз анасынын өјрәтдији сәслә охумаға башлады. Бүлбүл нә гәдәр чалышды гушлардан һеч бири ону јамсыламағы да бачармадылар. Анчаг бирчә тутугушу өз адәтинә көрә онун тәглидини чыхардырды. Ахырда бүлбүл гушлардан наүмид олуб онлары тутугушуна тапшырды вә өзү дә кәлдији вилајәтә гајытды. Бүлбүл кедәндән сонра тутугушу бүлбүлүн әдасы илә бир «консерт» мәчлиси дүзәлтди. Дә'вәт олунмуш гонаглар һәмин күн мәчлисә

јығылдылар. Тутугушу бир уча јерә чыхыб кәраһәтли[1] бир сәслә гарға кими гарылдады, сағсаған кими гығылдады, һәтта гурбаға кими дә гурулдады, анчаг бир бүлбүл кими охуја билмәди. Сичан буну ешидиб деди:

—Ај туту дајы! Габагларда пис дә олса өз ана дилиндә охујурдун, амма инди бүлбүлүн дә адыны биабыр етдин вә һәр тәрәфдән авара галмысан.

[1] Ијрәнч.

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика КИТАБХАНАСЫ

329—2

ГАН БУЛАҒЫ

Ијулун исти күнләринин биринда дағларын арасы илә узанан әјри-үјрү, еniш-јохуш јол илә ики атлы кедирди. Бунлардан бири ијирми јашында кәнч, дикәрн јетмиш синнинә вармыш бир гоча иди. Бу ики шәхсин јашларында бу гәдәр бөјүк фәрг олдуғу һалда, заһирләриндә бир о гәдәр фәрг көрүнмәјирди. Һәр бирисинин әјниндә пишмәт, чәркәзи чуха, белиндә кәмәр, хәнчәр вә гылынч, башында дәри папаг, чијниндә гара јапынчы вә бојнунда аг башлыг вар иди. Гочанын ат үстүндә әјләшмәси, ә'засынын һәрәкәти, алычы гуш кими бахышы кәнчдән сечилмәјирди. Лакин гочалыг нишанәси үзүнүн гырышындан вә узун аг саггалындан көрүнүрдү. Јол кетдикчә даралырды. Дағлардан ениб, инди гајадөшү инчә бир јол илә кедирдиләр. Онун јухары тәрәфи дивар кими учалан сылдырым гајалар, алт тәрәфи көз гаралдан учурум дәрәләр иди. Бу горхулу јол илә сәфәр етмәк гејриләрә намүмкүн олдуғу һалда, Дағыстан әһалисинә вә онларын атларына ади бир шејдир.

Вахт күнортаја јахынлашмышды. Сусузлугдан һәр ики сүвари јанырды. Әләлхүсус сусузлуг кәнчә артыг тә'сир еләјирди. Онун көзләри сәбирсиз вә изтираб илә су арајырды. Бу һалда кәнчин гулағына су шырылтысы кәлди.

—Баба, муштулуг олсун ирәлидән су сәси кәлир,—дејә чаван атыны сүрдү.

Гоча тәбәссүм илә она нәзәр салараг, башыны јырғалады. Кәнч булаға чатдыгда көрдү ки, сујун рәнки гырмызыја чалыр. Буна бахмајараг сусузлуғуну тезчә рәф етмәк үчүн бир гуртум су ичәр-ичмәз:

— Бу нә чүр судур? — дејә ајаға галхды. Бу һалда гоча кәлиб она чатды вә күлүмсәјәрәк деди:

—Сусузлуғуну рәф етдинми, оғлум?

—Хејр, баба, бу булағын сују ичмәли дејил, зәфир дады верир, рәнки дә гана бәнзәјир,—дејә чаваб верди.

—Елә дир, оғлум, бу «Ган булағы»дыр, бунун сују дәмир илә гарышмыш, бу су гансызлара вә бә'зи нахошлара дәрмандыр...

Чаван сорду:

—Бу «Ган булағы» адыны нәдән алмыш, баба?

—Бир аз сәбир ет, оғлум, булағын һекајәсини сәнә сөјләрәм. Инди исә ардымча сүр, бу јахында ичмәли су вар,—дејә гоча атыны сүрдү.

Бир гәдәр кетдикдән сонра көзәл бир булаға раст кәлдиләр, атдан ендиләр. Чаван хурчунундан јемәк чыхарыб, сүфрә салмаға мәшғул олду. Наһардан сонра гоча јапынчысыны јерә сәриб үстүнә узанды. Чаван онун «Ган булағы» барәсиндә вердији вә'дәјә мүнтәзир, гаршысында әјләшмишди. Гоча көзләрини јумуб бир мүддәт сүкута кетди. Кәнч елә фикир етди ки, гоча вә'дәсини унудуб јухуја далды. Лакин фикри јанлыш иди. Бир аздан сонра гоча көзләрини ачды, башлығыны бүкүб дирсәјинин алтына гојду вә дәриндән бир аһ чәкиб деди:

—Улу Гафгаз, улу дағлар! Һәр бир дашын бир тарихдир. Кимләр кәлиб синәндән кечмәди, чајларыны гызыл гана дөндәрмәди!..

—Оғлум, бу дәрә, бу торпағы ики јерә тәгсим едир. Белә рәвајәт едирләр ки, гәдим заманда бу дәрәнин о тәрәфиндә бөјүк бир гәбилә, башында Мисир хан адында бир рәис вә бу тәрәфиндә, дикәр бир силсилә Сурхај ханын рәислији илә сакин олурмушлар. Иттифагән бу ики ханын арасында ган давасы дүшүр, бунлар бир-бирләрини тәләф етмәјә башлајырлар. Бир мүддәт кечмиш, Мисир хан вә Сурхај хан бир дә бахыб көрүрләр ки, чәми оғланлары вә јахын әгрәбалары бу ган давасында тырылыб тәләф олмушлар. Әдавәт исә јенә јатмајыб баги галыр. Лакин һәр ики рәис јени өвладларынын дүнјаја кәлмәсинә мүнтәзир олур ки, онларын көмәклији илә дүшмәндән интигам алсын. Иттифагән бунларын бир кечәдә ики өвлады тәвәллүд едир. Сурхај ханын оғлу, Мисир ханын гызы олур. Бу иттифагдан нә гәдәр Сурхај хан шад олурса, бир о гәдәр дә Мисир хан тәмкин вә мә'јус олур. Мисир ханын анасы, оғлуну белә мә'јус вә гәмкин көрдүкдә дејир:

—Оғлум, гәм етмә, билирәм сәни пәришан едән нәдир. Мәкәр гыз тајфасы дүшмәндән интигам ала билмәз? Онлара да оғлан кими тәрбијә версән, икидликдә һәр кәсдән кери галмазлар.

Буну ешитчәк Мисир хан јериндән сычрајыб галхыр вә анасыны гучаглајараг дејир:

—Ана, фикрин чох көзәлдир, анчаг де көрүм, гызым олдуғуну ким билир?

—Мәндән вә арвадындан башга кимсә билмәјир,— дејә анасы чаваб верир.

—Чох көзәл, инди мәним гызым олмағыны кәрәк бир адам билмәсин. Сабаһдан оғлум олдуғуну е'лан едәчәјәм, сән дејән тәрбијәни дә гызыма өзүм верәчәјәм, лакин бу сиррин кизли галмасы сәнинлә анасындан асылыдыр.

—Архајын ол, оғлум, әмрин јеринә јетәр,—дејә анасы чаваб верди. Он күндән сонра Мисир хан гызына Тејмур хан намыны верир вә бу сирр пүнһан галмаг үчүн һәмин бу мүгабилимиздәки гајанын дөшүндә бир көшк бина едиб, орада сакин олур.

Тејмур хан атасынын нәзарәти алтында тәрбијә алараг, нағыл олунан көшкдә бөјүмәјә башлајыр. Онун ојун шејләри: түфәнк, хәнчәр, гылынч вә јолдашлары бу гајалар сакини лачын, гарагуш, тәрлан кими јыртычы гушлар олур. Белә тәрбијә нәтичәси оларағ он јашында Тејмур хан ат минмәдә, түфәнк атмада, гылынч вурмада икид чаванлардан кери галмајыр. Бунлардан артыг, инсанлары һејрәтә кәтирән Тејмур ханын вәсфә кәлмәдији көзәллији олур.

Бу тәрәфдән Сурхај ханын оғлу Паша хан, Тејмур хан кими икидликдә вә көзәлликдә мәшһур олур.

Бу ики ушаг бөјүјүб он сәккиз јашына чатыр, бунларын икидлији вә көзәллији әтраф вә әкнафа јајылыр. Бу вахта гәдәр көрүшмәк мүмкүн олмамышды. Иттифагән бу ики чаван јекдикәринә раст кәләрсә, бири вә бәлкә икиси дә тәләф олмагларыны һисс едирмишләр. Бунунла бәрабәр көрүшмәк арзусу һәр икисиндә күндән-күнә гүввәтләнир. Оғлум! Әчдадымыздан бизә ирс галмыш гана-ган етмәк адәтинә гурбан олан бу чаванлар ахырда бир-бириләри илә көрүшүрләр.

Белә ки, баһарын көзәл сәһәрләринин биринде Тејмур хан ов архасынча, сәрһәдләри олан бу дәрәни ашыб о тәрәфә кечир. О заман Паша хан да ова чыхмыш олур. Бу ики аслан, көрдүјүн «Ган булағы»нын башында бир-бирләринә раст кәлир. Бир мүддәт бир-бирләринин көзәл чамалына һејран олуб галырлар. Паша хан Тејмур ханын фөвгәл'адә көзәллијинә һејран олур. Тејмур хан

исә он сәккиз илин әрзиндә гадынлыға мүгајир јыртычы ганиччи гуш кими алдығы тәрбијәнин онда гадынлыг һиссини һәлә пуч етмәдијини инди анлајыр, ешг оду онун үрәјини јахыб јандырыр, һәр заман икидләри хофа салан көзләри инди Паша хана хумар-хумар бахыб ондан аман көзләјир. Паша хан һејрәтдән ајылыб, Тејмур ханын ким олдуғуну дујурса да сорур:

—Сән кимсән?

—Сән өзүн кимсән?

—Мән бу торпағын саһиби Сурхај ханын оғлу Паша ханам.

—Мән дә бу торпағын саһиби Мисир ханын өвлады Тејмур ханам.

Бу суал-чавабдан сонра һәр икиси бир-бирләринә дүшмәнчилик нәзәрилә бахмаға башлајыр. Ахырда Паша хан:

—Чамалын чох көзәлдир, буна сөз јох, көрәк гылынч вурмағын нечәдир?—дејә гылынчыны чыхарыр.

Онун чавабында:

—Инди гылынч вурмағымы да көрүб бәјәнәрсән,— дејә Тејмур хан да гылынчыны чыхарыб Паша ханын үстүнә һүчум едир.

Оғлум, нечә ки, көј үзәриндә әввәл шимшәк парлајыб, сонра курултү сәдасы кәләр, елә дә бу ики чаванын гылынчы од парладыб бу гајалара сәс салыр. Хејли мүддәт чарпышырлар, лакин бир-бирләринә зәфәр јетирә билмәјирләр. Бу һалда күнәш дағын далында тулу едир. Онун зәррәләри Тејмур ханын көзләринә ох кими санчылыб гамашдырыр вә бу анда Паша хан фүрсәт тапыб гылынчы Тејмур ханын синәсиндән вурур. Тејмур хан јыхылыр. Ган чешмә кими синәсиндән ахыб баһарын тәзә вә тәр отларыны вә чичәкләрини бојајыр.

Паша гылынчыны атыб Тејмур ханын јарасыны бағламаг гәсдилә синәсини ачыр.

— Аман, ја рәбб, сән гадын имишсән! — дејә гышгырыр вә Тејмур ханын башыны дизи үстә алыб: — Сөјлә, сөјлә, көзәлим! О солуг нәфәсинлә мәнә лә'нәтини, нифрәтини изһар елә, — дејә фәрјад едир.

Тејмур хан зәриф сәс илә чавабында:

—Паша хан, сәнә ешгими изһар едирәм. Бу чиркин адәтә лә'нәт вә нифрәт! Аһ, тәбиәт нә көзәлдир! Паша мән кедирәм, әлвида!

—Тохта, бир аз тохта, көзәлим. Паша да сәнинлә кедир.

Паша хан хәнчәрини чыхарыб өз синәсинә вурур вә Тејмур ханы ағушуна алыб дејир:

—Инди гој мәним дә ганым сәнинкинә гарышсын!

Оғлум, о вахт бу дағларда зәлзәлә зүһур едир вә һәмин јердән дағ араланыб ики новчаваны ағушуна алыр. Бир мүддәт кечәрәк көрдүјүн Ган булағы гаја арасында чари олур. Рәвајәтә көрә һәмин булағын сују Паша хан илә Тејмур ханын ганындан әмәлә кәлмишдир.

ҮМИД ЧЫРАҒЫ

Илк баһарын сон кечәси иди. Әлван чичәкләр вә отлар илә бәзәнмиш, булудлара гәдәр јүксәлмиш дағ башында дүшән Ш... шәһәринин әһалиси дәрин јухуја далмышды. Јалныз ики балача отагдан: јанында өзү кими балача бағчалы бир евдән ишыг кәлирди. Пәнчәрәдән чырағын зәиф шө'ләси бағчаја дүшәрәк оранын зәнкин бөчәк вә пәрванәләрини өз тәрәфинә чәкирди. Маса башында отурмуш, мүталиәјә мәшғул, зәиф әндамлы, сарымтыл бәнизли, гыврычыг сачлы бир кәнч, чәнәсинә дирсәкләнәрәк китаб охујур, ара-сыра јорғун гара көзләри биихтијар гапанараг раһатлыг едирди. О заман узун, ох кими кирпикләри чөһрәсинә көлкә салыр, башы маса үзәринә әјилир, бир мүддәт белә мүркүләјирди, сонра диксинәрәк башыны галдырыр, көзләрини овчалајыр, галхыб пәнчәрәни ачыр, башыны дишарыја чыхараraг бағчанын саф һавасыны дәриндән тәнәффүс едирди.

Гаранлыгда галмыш пәрванә вә бөчәкләр пәнчәрәнин ачылмағындан истифадә едәрәк отаға сохулур, чырағын әтрафында учушурдулар. Кечәнин дәрин сүкуту вә зүлмәти кәнчин гәлбинә хоф бурахыр, ону диксиндирирди.

—Бу нә ушаглыгдыр?—дејә кәнч пәнчәрәни гапајыр вә сонра әввәлки јерини тутараг, өзләрини шө'ләјә атан пәрванәләрә бахыр:—бу һејванчыглар гаранлығы севмәзләр. Көр нечә өзләрини ода атырлар? Нә гәдәр ишыға мәфтун бир мәхлуг—дејә сөјләнирди. Бу заман нәзәри масанын үстә дурмуш чиб саатына саташыр.

—Аһ, кечә јарыдан кечмиш, лакин мән һазыр дејиләм. Сабаһ сон имтаһанларымы верәчәјәм. Орта тәһсилими битирмәк бу кечәки сә'ј вә гејрәтимә бағлыдыр. Атам јох, мәнә јардым едәчәк кимсәм јох, өз ничат вә сәадәтим өз әлимдәдир. Сә'ј вә гејрәт лазымдыр. Сабаһ орта мәктәби битириб али мәктәбә кирәчәјәм. Орада бир нечә ил тәһсил алыб һәким олачағам, вәтәним үчүн

мәнфәәтли бир үзв олачағам. Заваллы анамы мәишәтин бу ағыр зәһмәт вә әзиҗҗәтиндән хилас едәчәҗәм.

Әлилә о бири отаға ишарә едәрәк:

—Јат, аначығым, раһат ол вә кәләчәк сәадәтимизә дә инан,—дејә јенә дә мүталиәјә башлајыр.

Кәнчин зәнни јанлыш иди, заваллы гадын бир нечә саат ишләдикдән сонра раһат олмаг истәдисә дә јата билмәди. Көзләрини оғлунун гапысына дикәрәк узун вә дәрин фикрә кетмишди. Ағыр, гара күнлү мәишәти бирәр-бирәр көзләринин өнүндән кәлиб кечди. Будур, он сәккиз јашында бир гыз икән өзү кими бир зәһмәткешә арвад олду. Ичәрисиндә јашадығы евә саһиб олду. Өвлад арзусу чәкәрәк бир көзәл оғула ана олду.

Аһ, нә бөјүк бир сәадәт. Лакин рәһмсиз фәләк тезликлә бу сәадәти јаса дөндәрди. Бир ил бәхтијар јашадыгдан сонра истәкли әри хәстә дүшүб вәфат етди. Ону бир јашлы ушаг илә саһибсиз гојду. О күндән бәдбәхт ана чалышыр, селтәк көз јашлары төкүр, лакин көрпә оғлуна бахдыгча ағыр мәишәтини унудур, бешијини јырғаларкән дејирди:

—Јат, оғлум, јат, јат үмид чырағым, јат, чәми сәадәтими, чәми өмрүмү сәнин уғрунда сәрф етмәјә аид ичирәм.

Гејрәтли ана бу мүгәддәс вәзифәсини чох көзәл ифа етди. Оғлуну бөјүтдү, охутду, бу јаша јетирди. Инди тәһсилини битирмәк үчүн өвлады белә чалышыр, зәһмәт чәкир. Онун инчә ана гәлби сыхылыр, өвладынын әзиҗҗәтинә разы олмајыр, онун зәһмәтләринә дөзә билмәјирди. Лакин бу зәһмәтин она сәадәт гапысыны ачачағыны да көзәлчә дүшүнүрдү.

Ән артыг сыхылачаг бир шеј варса о да оғлунун мәктәбә кетмәк мәсәләсидир ки, бир нечә ил бир-бириндән ајры дүшәчәкләрди, бу исә она гејри-мүмкүн бир имтаһан көрүнүрдү. Јазыг ананын гәлбини һәр дәгигә дешән, ону раһат бурахмајан бир мәсәлә варды. О да бир ил бундан өгдәм әринин гоһумларындан бири далашаркән бир чаваны өлдүрмәси иди. Дүшмәнләри гатилин һәбсә алыныб сүркүн едилмәсинә иктифа етмәк истәмәјирдиләр. Гана ган етмәк фикри бәсләјирдиләр. Бу сәбәбдән заваллы гадын бу или дајма горху ичәрисиндә јашајыр, оғлуну көзләриндән ираг бурахмаг истәмәјирди.

Кечә кечәр, оғлу јатмаз, ана, ахыр буна сәбир етмә-

җиб галхар, шала бүрүнәр, оғлунун отағына кирәр, өвладынын башыны гучуб, гыврычыг сачларындан өпәр.

— Ана, нә үчүн дурдун?

— Оғул, јата билмәдим. Гәлбимдә бир горху, бир изтираб һисс едирәм. Горхурам сәнә дүшмән тәрәфиндән бир хәтәр тохуна.

— Аначығым, хоф вә изтирабын әсилсиздир. Өз отағымда, көзүнүн өнүндә дәрс охујурам. Мәнә нә ола биләр? Мән бир мәктәблијәм, кимсә илә дә дүшмәнчилијим јох, архајын ол, мәнә һеч бир кимсә тәрәфиндән хәтәр тохунмаз, кет, ана, раһат ол.

— Бәс сән, оғлум јатмајачагсан? Охудуғун јетәр, дур, сән дә раһат ол, чырағы сөндүр.

— Јох, ана, сәһәри ачсам да сабаһкы имтаһанларымы һазыр етмәлијәм. Мараг етмә, бир кечәни јатмамагла мәнә һеч бир шеј олмаз, лакин бир илими гајиб етмәк, һәр икимиз үчүн фајда вермәз. Инди даһа мәнә мане олма, — дејә кәнч китаб охумаға башлајыр, анасы да отағына чәкилир.

Бир саат белә кечир. Гәфләтән бир түфәнк ачылыб дағлара сәда салыр, дәрин сүкуту позур. Икинчи бир гадын чығыртысы бу сәдајә чаваб верир, јатмыш гоншулары ојадыр. Кәнч тәләбә јерә сәрилир. Бир саат бундан әгдәм бөјүк үмидләр бәсләјән кәнч, бир гәддар дүшмәнин, рәһмсиз дүшмәнин күлләсинә гурбан олду.

Саһибсиз ананын үмид чырағы сөндү... Јенә зүлмәт, јенә дәрин сүкунәт... лакин балача отагдан:

— Јох, оғлум, сән өлмәмисән, анчаг јатмысан. Јат, үмидим, раһат ол, сабаһ јенә дурачагсан, имтаһанларыны верәчәксән, аначығыны бәхтијар едәчәксән...

Һәзин гәлбләри охшајан охшама сәдасы кәлирди.

ЧӘҺАЛӘТ ГУРБАНЫ

Ушаглыг хатиратымдан нағылына шүру етдијим бу вагиә мәндә елә бир дәрин тә'сир бурахмыш, гәлбимдә елә силинмәз нәгш бағламышдыр ки, санки узун мүддәт әввәл јох, дүнән ваге олмушдур.

Сәккиз јашында ушаг икән «Сејидли» адланан кәндимиздә башачыг, ајагјалын, тәбиәтин мәрһәмәтли гучағында, мәишәтин ағыр вә зәһәрли һалларындан хәбәрсиз јашардым.

Бир күн әмим оғлунун алты јашлы оғлу илә һәјәтимиздә ојнаркән пајланлы ата минмиш бир гочаны дарвазамызын ағзында дурмуш көрдүм.

— Баба, кими истәјирсиниз? — дејә сорушдум. Чавабындан мә'лум олду ки, әмим оғлу илә көрүшмәк истәјир. — Бујурун ичәријә, — дејә мән әмим оғлуна хәбәр вермәјә гачдым. Гоча, әмим оғлу илә көрүшдү, саламлашды. Мән дә јолдашым илә ојнамаға мәшғул олдум. Бир гәдәр сөһбәтдән сонра саламатлашыб, «аллаһ сиздән разы олсун, мән гочаны үмидсиз гајтармадыныз» — дејә атыны миниб кетди.

Бундан бир нечә күн сонра һәмин гоча, үстүнә он дөрд јашында бир гыз минмиш јүклү атын чиловуну чәкәрәк, јанында да он једди јашлы дикәр бир гыз илә һәјәтә кирди.

Әмим оғлу онлара хошкәлдин еләди. Гоча, кичик гызы атдан дүшүртдү вә сонра ата чатылмыш ики мафрашы ачыб јерә салды. Бу мафрашларда бир гәдәр габ-гачаг вә гејри ев шејләри варды. Әмим оғлу һәјәтимиздәки бир әски команы көстәриб деди:

— Будаг баба, мәскәниниз бу кома олачагдыр. Аты ахура чәк, раһат ет, сонра ушагларыныз илә отаға бујурун, бизә гонаг олун.

— Чох разыјам, сизә зәһмәт вермәк истәмирәм. Гызларым команы тәмизләјиб палаз саларлар, раһат оларыг.

— Будаг баба, јол көлмисиниз, јорулмусунуз, һәм дә ачмысыныз, бујурун, биздә јемәк јејин, бир гәдәр раһат олун, сонра мәнзилинизи сәлигәјә саларсыныз.

Бу сөзләрә анам да шәрик олуб гызлары отағымыза апарды. Будаг баба да аты раһат едиб әмим оғлуна гонаг олду. Анам гызлара јер көстәриб отуртду вә сонра бачымы вә мәни көстәрәрәк таныш етди:

— Бу мәним гызым вә бу да кичик оғлумдур, бөјүк гардашлары Тифлисдә охујур. Сизин бөјүк бачынызы таныјырам. О, Шелли кәндиндә олур. Инди сиз бирбаш Күрдүстандан көлирсиниз?

— Хејр, биз Күрдүстандан Шеллијә көлдик, бачымызын јанында мәнзил тапмадыг, бураја көлдик, — дејә бөјүк гыз чаваб верди.

— Ананыз сағдырмы?

— Јох, бир илдир ки, өлүбдүр.

— Анасыз ушагларын күнү пис кечәр, ананын јерини һеч кәс верә билмәз. Балаларым, мәним ушагларым да көрпә икән аталары өлдү. Амма мән өзүм ушагларымы бәсләјиб бөјүдүрәм.

Анам гызлар илә мећрибанлыгла данышараг јемәк һазыр етди вә сүфрәјә гојуб тәам јемәји тәклиф еләди. Лакин онлар утанараг, јерләриндән гымылданмадылар.

— Утанмајын, гызларым, ирәли көлин, чөрәк јејин.

Бачым галхыб, бачыларын әлләриндән тутду вә сүфрә башына апарды. Онлар да утана-утана јемәк јемәјә башладылар. Гонагларымыз јемәјә мәшғул икән, мән дә онларын бир ата-ана өвлады олараг әсла бир-бирләринә бәнзәмәдикләринә диггәт едирдим.

Бөјүк гыз, учабојлу, инчәбелли, ири гара көзлү, узун гара сачлы, додагларында мүдам бир тәбәссүм, нәзакәтли бир Күрдүстан көзәли олдуғуну сүбут едирди.

Икинчијә көлдикдә алакөзлү бу гыз көјәрчинә бәнзәјирди. Бу бәнзәмә мәним фикрими о гәдәр чәлб етмишди ки, өзүмү сахлаја билмәјәрәк:

— Сәнин адын көјәрчиндирми? — дејә кичик гыздан сорушдум. — Гәфләтән вердијим бу суал гадынларын күлүшмәсинә сәбәб олду.

— Хејр, мәним адым Күлбәнд, бачымынкы Тамамдыр, — дејә бөјүк гыз чаваб верди вә сонра мәнә диггәт јетирәрәк деди:

— Көјәрчин ады сизә даһа артыг јарашыр.

Анладым ки, Күлбәнд мәним абы маһуд чухама, чал папағыма ишарә едир.

Мәним суалым индијә гәдәр давам едән сүкуту позду.

— Мәним гардашым нағыла гулаг асмағы чох севәр. Она јемәк вермә, ичмәк вермә, боллуча нағыл сөјлә. Кечәләр мәни рәһат гојмур. «Бачым, јенә нағыл де» дејә јалварар, мән дә Мәлик Мәммәд, Гырат нағылларындан ајрысыны билмирәм, — дејә бачым шикајәтләнди.

— Мән дә нағыл билмәјирәм, анчаг бачым Тамам чох билир. Күрдүстан ашыглары сөјләдикләри нағылларын һамысыны дөшүнә јығыб, еләдирми, бачым? — дејә Күлбәнд сорушду.

Тамам исә гызарараг, башыны ашағы салыб чаваб вермәди. Мән дә анамдан сорушдум:

— Ана, Тамам бизим евдә олачагдыр, еләми?

— Јох, оғлум, Күлбәнд әмиоғлункилдә галачагдыр, Тамам да әмигызынын ушағыны сахлајачагдыр. Будаг баба илә әмиоғлун белә сөзләшмишләр.

— Бәс Мәммәдрза нәдир? Гој әмигызымын оғлуну о сахласын, Тамам да биздә галсын, — дејә анамдан ричa етдим.

— Киши хајлағы көрпә ушаг сахлаја билмәз, бу арвад ишидир. Сән дарыхма, һамымыз бир һәјәтдә олуруг, һәр саатда да Тамамла көрүшәчәксән, о да сәнә көзәл нағыллар сөјләјәчәкдир, — дејә анам мәни сакит етди.

Гызлар јемәкләрини битириб ајаға галхдылар. «Сағ олун», — дејә анамдан кетмәјә изин истәдиләр.

— Кедин, гызларым, мәнзилинизи сәлигәјә салын. Бу күн рәһат олун, сабаһдан да ишә башларсыныз.

Гызлар чыхдылар, мән дә онларын архасынча. Һәјәтдә Тамама јахынлашыб дедим:

— Тамам, доғрусуну де, јенә нағыл дејәчәксәнми?

— Дејәчәјәм, һәлә сәнә јахшы ојунлар да өјрәдәчәјәм, — дејә мәни архајын етди. Сонра әлини чијнимә гојараг, мә'суманә бир тәбәссүмлә:

— Инди де көрүм, сәнсән көјәрчин ја мән?

— Әлбәттә, сәнсән. Мән палтарымы дәјишсәм, һеч көјәрчинә бәнзәмәрәм, — дејә мән чаваб вердим.

— Доғрусу, көјәрчини севирәм, адым көјәрчин олсајды артыгча хошланардым. Анам, мәнә дағкечиси дејәрди, чүнки гајалара кечи кими дырмашардым. Тамам адыны мәнә атам гојуб.

— Тамам, бундан сонра мән сәнә Көјәрчин дејәчәјәм, разысанмы?

— Разыјам, инди кедим бачыма көмәк едим, сонра сөһбәт едәрик, — дејә Тамам гачараг комаларына кетди.

Мејвә бағлары илә әһатәләнмиш күллү, бағчалы бөјүк һәјәтимиздә биздән башга ики әмиоғлумун да аиләси јашајырды.

Кичик әмиоғлум һәрчәнд евли дејилди, лакин дул бачысы вә онун ики јашында оғлу илә бир аилә кими ајрыча јашајырдылар. Тамам да бунларда ишләјәчәкди. Күрдүстан дағларында бәсләнмиш бу ики чичәк бу аиләләр ичәрисинә кирмәклә онларда бир јенилик, шадлыг вүчуда кәтирдисә дә, дикәр тәрәфдән нифага вә ондан төрәјән фачиәли һадисәләрә дә сәбәб олду; лакин бурада онлардан бәһс етмәјиб һекајәмизин гәһрәманы олан Тамам гызчығазын үрәкдешән фачиәсини јазачағам.

* * *

Јазын гызғын күнләри иди. Биз ушаглар вахтымызын чохуну мејвә бағларында кечирәрдик. Кәһ јетишмиш мејвәләри дәриб јејәрдик, кәһ гуш јуваларындан бала дүшүрүб ојнардыг. Кәһ да чәлә гуруб ана гушлары тутардыг. Бу пис һәрәкәтләри бизә тәрк етмәјә Тамам сә'j вә гејрәт едәрди. Бунларын әвәзиндә бизә чүрбәчүр ојунлар өјрәдиб мәшғул едәрди.

Һеч унутмарам. Бир күн бибим евинә кетмишдим. Онларын бағында, көзүмә ағач дешијиндә гајрылмыш бир алачәһрә јувасы саташды. Чәлд ағача дырмашыб әлими јуваја сохдум вә түксүз әтчә балаларын үстүндән ана алачәһрәни тутуб севинчәк бир һалда ағачдан ендим. Даһа бибимә көрүнмәјиб евимизә гачдым. Һәјәтимиздә Тамама раст кәлдим.

— Бибин сәнә нә верди? — дејә Тамам сорушду.

— Һеч зад вермәди, — дејә чаваб вердим.

— Јалан сөјләјирсән, бибин сәни чох истәјир, јәгин јенә дә чибләрини гәнфет илә долдурубдур. Бах, онун үчүн дә әлләрини чибиндән чыхармајырсан, һеч горхма, мән сәндән зор илә алмајачағам. Истәрсән верәрсән, истәмәзсән вермәзсән. Анчаг сөзләринин јалан олдуғуну бу күн мәнә сүбут етдин, — дејә Тамам мәни утандырды.

Мән һәгигәтән Тамамы чох истәјирдим вә һеч бир шеји ондан мүзајигә етмәздим. Буну өзү дә билирди. Ла-

кин бу сөзләрдән мәгсәди нә олдуғуну анламадым. Сол чибимдән әлими чыхарыб дедим:

— Инди өзүн бах, көр, чибимдә бир шеј вармы?

— О бири әлини чибиндән чыхарт, гәнфет орададыр, — дејә Тамам тәклиф етди.

Әлачсыз галыб мән алачәһрәни чыхарыб она көстәрдим вә нә үсул илә тутдуғуму сөјләдим.

— Мән буну әввәлдән билирдим. Инди мән сәнә о анасыз галмыш балаларын һалындан бир нечә кәлмә сөјләјәчәјәм, гәлбин јанарса, балача гушчығазлара јазығын кәләрсә, аналарыны бурахарсан, — дејә Тамам елә бир марагла, елә бир гәлбјандырычы сөзләрлә анасыз галмыш гушчығазларын һалыны тәсвир етди ки, мән ихтијарсыз овчуму ачдым вә гушчығаз да шад бир сәслә учуб кетди.

Тамам мәним көзләримдәки јашы көрүб, «индән сонра бир даһа гушлара әзијјәт вермәјәчәјәм», сөзләрини ешидиб мәни гучаглајыб өпдү.

Бу иттифагдан сонра мән бу пис адәти тәрк етдим. Белә үсул илә, әсла зор етмәдән, Тамам, бир чох чиркин һәрәкәт вә адәтләри мәнә тәрк етдирди. Инди бу узун мүддәт кечдикдән сонра ушаглыг хатиратымы јад етдикдә Күрдүстан дағларында бәсләнмиш елмсиз, тәрбијә көрмәмиш бир гызчығазда бу гәдәр рәһмдиллијә, онун ушаглара тәрбијә вермәкдә бу гәдәр устад олмағына һејран галырам.

Пајыз јетишдикдә биз ушаглар үчүн јени бир мәшғулијјәт әмәлә кәлди. О да бағларымыздан мејвә дәриб дамларда асмагдан ибарәт иди. Анам мәни һәвәсләндириб дејирди:

— Дур, оғлум, дур гышын узун кечәләриндә бухарымызы јандырачағыг, онун башына топлашачағыг. Тамам да бизә көзәл нағыллар сөјләјәчәк, биз дә бу мејвәләри ширин-ширин јејәчәјик.

Бәли, анам вә'дә вердији күнләр кәлиб чатды, ағапаг гар кәфән кими јери гучаглады. Соjуг күләк һејванлары исти төвләләрә, инсанлары бухарынын башына топлады. Кечәләр гадынлар, ушаглар отағымыза јығылыб бухарынын башына топлашырдылар. Анам да чәрәз кәтириб гојарды. Биз дә ширин сөһбәт едәрәк јејәрдик, данышардыг, күлүшәрдик, ахырда да Тамам мараглы нағылларыны башларды. Јери кәлдикдә өзүнү ел ашыгларына охшадараг, һәзин бир сәслә охујарды. Бә'зи вахт

сөһбәт әчиннәдән, шејтандан, дивдән, һал анасындан дүшәрди. Һәр кәс бунлардан әчаиб, гәраиб шејләр нағыл едәрди. Күлбәнд бачысы Тамамын һәр шејдән зијадә хараба гәбиристандан горхдуғуну сөјләрди. Гадынлардан бә'зиси өлүләрин хортламағындан бәһс едәрәк Тамамын хофуну һаглы биләрди. Анам биз ушагларын көзләриндә горху әламәтини көрәрәк сөһбәти дәјишдирәрди. Онун әвәзиндә хидмәтчи Бәхтијара гавал чалдырыб бизләри ојнадарды...

Бу ил јај тә'тили мүнасибәтилә бөјүк гардашымла бир јердә вәтәнә өвдәт[1] етмиш дајым мәнимлә көрүшдүкдә анама деди:

— Бунун да охумаг заманы чатмыш. Кедәндә өзүмлә апарачағам.

— Јох, гардашым, бирини дартыб гәриб вилајәтә апардығын јетәр, даһа буну вермәрәм, — дејә анам дајымын тәклифини рәдд етди.

— Вермәјиб нә едәчәксән? Өзүн билирсән ки, оғлунун атасы, әмиләри, һамысы өлүб, бөјүк мүлкүнүз әлиниздән чыхыб, чинсли илхыларыныз саһибсизликдән тәләф олуб, сән бир дул арвад, буна нә тәрбијә верәчәксән? Бөјүдүб чобанмы едәчәксән? Нә үчүн өвладынын бәдбәхт олмағына сәбәб олурсан?

Белә дәјәрли сөзләри илә дајым бачысыны јола кәтирмәк истәјирди. Лакин анам разы олмајыб дејирди:

— Өвладымы нә үчүн елмсиз гојурам?! Бу илдән молланын јанына көндәриб охутдурачағам.

— Онда, бу иши ушағын өзүнә бурах, истәр биз илә тәһсилә кедәр, истәмәз, сән анасы вә бачысы илә бурада галар.

Анам буна разы олду; чүнки ондан ајрылмајачағыма шүбһә етмәјирди. Лакин һәр шеј дајым тәрәфә кечмәјә сәбәб олду. Бириси молланын чубуг вә фалагга горхусу, дикәри гардашымын вә гејри мәктәбли гоһумларын көзәл формалы мәктәб палтары вә сөјләдикләри әчаиб шејләр иди.

— Мән дајым илә охумаға кедәчәјәм, — дејә разылыг вердим. Анам начар галыб бир шеј демәди. Лакин јенә дә үмидини кәсмәмишди, чүнки мәктәбләрин ачылмағына ики ај галмышды, она кими мән фикримі дәјишдирәчәјәм үмидиндә иди.

[1] Гајытмаг.

Бир күн Тамам мәндән сорушду:

— Доғруданмы, охумаға кедәчәксән?

— Бәли, кедәчәјәм, јохса сән разы дејилсән?

— Мән разыјам, амма ханым мәни өјрәдир ки, сәни бу фикирдән дашындырым. Сән һеч кәсә гулаг асма, кет, оху, бөјүк адам ол, кәл бурада чалыш, анчаг јазыг кәндлиләрә әзијјәт вермә. Амма бу дедикләрими анана сөјләмә, јохса ханым мәндән инчијәр.

Заваллы аначығым, үмид бағладығын Тамам да сәнин бәр'әксинә кедир. Ахыр ајрылыг заманы кәлиб чатды. Анамын вә бачымын көз јашларына давам едә билмәјирдим. Әкәр Тамам олмасајды мән анамдан ајрылмајачагдым. Тамам мәнә јанашыб деди:

— Һеч гүссәләнмә, доггуз ајдан сонра јенә кәләчәксән, бурада шад көрүшәчәјик. Сән дә көрдүјүн шәһәрләрдән, охудуғун китаблардан бизә нағыл едәчәксән. Амма бурада галсан һеч бир зад билмәјәчәксән.

Бу сөзләрлә Тамам мәнә тәсәлли верәрәк сакит едирдисә дә, титрәк сәсиндән, ағармыш чөһрәсиндән, јашла долмуш шәһла көзләриндән мә'лум олурду ки, бу ајрылыг она да бөјүк тә'сир едир.

Ахыр көзү јашлы анам, бачым вә саир әграбам илә әлвида едәрәк јола дүшдүм.

* * *

Вәтәндән харич гапалы пансион, дөрд дивар ичиндә јекнәсәг јашајыш, һәр бир тутулачаг ишин чынграг илә олмасыны бир хәјалыныза кәтирин ки, белә бир јердә, асудә, көзәл тәбиәт ичиндә бәсләнмиш бир ушағын һалы нечә оларды? Күндүзләр дәрсләрә, идмана, ојнамаға вә саир ишләрә мәшғул олараг, белә мәишәтин ағырлығыны бир о гәдәр һисс еләмәјирдим, дәрин сүкута далмыш узун кечәләри исә көз јашы төкәрәк хәјал илә кечирирдим...

Нәһајәт, јај тә'тили кәлиб јетишди. Бир пара јолдашларымла вагона миниб вәтәнә үз гојдуг, үч күндән сонра кәлиб евимизә чатдыг. Мән анам, бачым вә саир гоһумларымла көрүшдүм, өпүшдүм. Лакин нә һәсрәтини чәкдијим Тамам вә нә дә Күлбәнд онларын арасында јох иди. Бу исә мәни изтираба салырды. Сорушмаға да чәсарәт еләмәјирдим. Ахырда көрүшә кәләнләр дағылдыгдан сонра анамдан сорушдум:

— Тамам вә Күлбәнд һарададырлар? Нә үчүн мәнимлә көрүшмәјә кәлмәдиләр.

Анам чашгын бир һал илә деди:

— Билмирәм нә үчүн, әлбәттә, ешидиб кәләрләр, көрүшәрләр... Онлар сәни чох истәјирләр.

Анамын белә долашыг чавабы мәни даһа да горху вә шүбһәјә салды.

— Ана, нәдән исә доғрусуну демәк истәмирсән, сөјлә көрүм, онларын башына нә иш кәлмиш?

— Бир шеј јох, онлар бурадан көчмүшләр... Күлбәнд дә, Тамам да әрә кетмишләр... Сонра башларына нә гәзијјә кәлмишдир, билмирәм.

Анладым ки, анам да, бачым да һәгигәти мәндән кизләјирләр. Она көрә артыг суал вермәдим вә ишин һәгигәтини билмәк үчүн башга јоллар ахтармаға сә'ј етдим.

Әмиоғлумун хидмәтчиси Мәммәдрза, ушаглыгдан бу үч аилә ичиндә јашадығына көрә, һамымыз она бир күлфәт үзвү кими бахырдыг, ондан кизли бир сирримиз олмазды.

Мәммәдрза үчүн дүнјада гәм-гүссә јаранмамышды. Һәмишә дејән, данышан, күлән, зарафатчы бир шәхс иди. Һәмишә дә «Бу дүнја беш күндүр, беши дә гара, әбләһ одур, ону гәм-гүссә илә кечирә...» сөзләрини тәкрарларла сөјләјирди. Сабаһ ертә бөјүк бағымызы кәзмәк бәһанәсилә Мәммәдрзаны јанына салыб кетдим. Јол узуну Мәммәдрза мәзһәкә сөјләјәрәк мәни күлдүрүрдү.

Бағымызы сеjр етдикдә Мәммәдрзадан сорушдум:

— Ләлә, сәндән бир шеј сорушачағам, мәндән кизләмә, доғрусуну сөјлә. Нә үчүн Будаг баба бурадан көчмүш? Тамам илә Күлбәнд нечә олмушлар?

Бу суалымдан сонра Мәммәдрзанын күләр үзү гара булуд кими тутулду. Бир аз фикирдән сонра:

— Бу көј от үстә отураг, мән дә сәнә онларын фачиәләрини сөјләјим, — дејә тәклиф етди.

Отурдуг, Мәммәдрза да күрд гызларынын башларына кәлән мүсибәти нағыл еләмәјә башлады. Күлбәнд илә кичик әмиоғлумун севишдикләрини билирдим, лакин ону зор илә бир күрд оғлуна вериб әмиоғлумдан узаглашдырмағы инди, Мәммәдрзанын нағылындан билдим.

Мәммәдрза Тамамын фачиәли гәзијјәсини нағыл етдикдә мән давам едә билмәјиб башымы отларын арасында кизләтдим вә көз јашым нејсан јағмуру кими төкүлүб отлары ислатды.

Күлбәндин гәзиҗҗәсиндән сонра Будаг баба, бөјүк гызының јанына көчмәјә мәчбур олур. Јазыг Тамам бизим аиләјә өјрәшдијиндән ајрылмаг истәмәјирмиш, лакин әмиоғлуларының араларына нифаг дүшмәсинә сәбәб олмамаг үчүн анам онун кетмәјинә изин верир.

Сеҗидли кәнди, она гәдәр башга кәндләрлә битишән ики дағын арасында дүшмүшдүр. Бу кәндләрин мејвә бағлары тәхминән 12—13 квадрат километр јер тутараг, узагдан бахдыгда бөјүк бир мешәјә бәнзәјирди. Гәрб тәрәфә узанан дағлар кетдикчә ҝаралыб, әскидән бина олмуш Әскәран галасына чатдыгда јарым километр гәдәр бир-бирләринә јахынлашырлар.

Бу ики дағын арасында Гаргар чајы ахыр. Кәндлиләрин бағлары, бостанлары, тарлалары бу чајдан суланыр. Сеҗидли кәндинин сәккиз верстлијиндә, Әскәранын јахынлығында Бозdағ адлы бир отлаг мөвчуддур. Бahар фәсли малдар кәндлиләр бураја көчүб алачыглар гурарлар вә орада јаја гәдәр галыб малларыны отладарлар. Сонра јајлаглара көчәрләр.

Һәмин Бозdағда, јол кәнарында әски хараба бир гәбиристан вардыр, кәндлиләр бурада өлүләрини дәфн едәрләр. Заваллы Тамамчығазын фачиәси дә бу јерләрдә зүһур етмиш. Белә ки; бир маллы, дөвләтли кәндлинин чаван оғлу шиддәтли сурәтдә дәли олур. Һәтта ону зәнчирлә бағламаға мәчбур олурлар. Нә гәдәр дуа јаздырырлар, пирә апарырлар вә бу кими авамча мүалиҹә едирләрсә дә фајда вермәјир. Ахырда ким исә: «Белә дәлијә бир мә'сумә гыз кәлин оларса сағалар» дејә атаанасыны инандырыр. Онлар да елә бир гыз ахтармаға башларлар. Лакин һансы бир фағыр кәндлијә бөјүк пуллар вә'дәсилә тәклиф едирләрсә, һеч кәс гызыны белә дәлијә вермәк истәмир. Ахырда арајыб Будаг бабаны тапырлар вә бөјүк пул илә ону разы едирләр.

Заваллы Тамамын, «Сәни бир көзәл дөвләтли чаван оғлана веририк» дејә мәчбурән разылығыны алырлар, кәбинин кәсирләр. Сонра тојсуз, кизлинчә дәлијә кәлин апарырлар. Тамам бахыб көрүр ки, ону алдадыб дәлијә вермишләр. Буну билдикдә јазығын бүтүн бәдәни титрәмәјә башлар. Иттифагән һәмин кечә көј үзүнү гара булудлар тутуб шиддәтли јағмур јағмаға башлар. Дағлардан ахан селләр алачыглара долуб бә'зиләрини јумалајыб апарыр. Адамларын башы буна гарышдыгда Тамам фүрсәт тапыб гачар.

Кечәнин гаранлығы, көјүн дағлара сәда салан дәһшәтли шаггылтысы, дәрәләрдән ахан селләрин курултусу Тамам кими бир гызы јох, бүтүн кишиләри дә хофа салар. Башачыг, ајаггалын, күләклә боғуша-боғуша, селләрлә әлләшә-әлләшә Тамам гачыр. Дәли онун үрәјинә елә бир горху салмышмыш ки, заваллы гызчығаз индики һалына шад имиш. Онун фикри о имиш ки, адамлар дујуг дүшүнчә Гаргар чајыны кечиб мешәдә кизләнсин. Лакин бир гәдәр гачдыгдан сонра дашлара дәјиб јараланмыш ајаглары јағмурдан исланмыш, бәдәни күләк илә әлләшмәкдән табдан дүшмүш ә'засы даһа һәрәкәтдән галыр. О заман бир пәнаһ јер арајыр ки, кизләниб динҹәлсин, һараны тапыр, билирсинизми? Һәр шејдән артыг хоф етдији гәбиристаны.

Тамам, үстү күнбәзли бир әски мәзар тапыр вә ичиндә кизләнир.

Иттифагән ахшамламыш бир гоча диләнчи, јолдан кечәркән, һәмин күнбәзли мәзары көрүр. Ичәри кирмәк мәгсәдилә гапысына кәлир. Бу заман дәһшәтли бир гышгырыгдан диксинәрәк чәкилир. Гоча һејрәтдә икән Тамам дишары чыхыр вә сәрсәри, горхунч бир гәһгәһә чәкәрәк, илдырым кими чаја тәрәф гачыр. Диләнчинин бүтүн бәдәнинә бир ләрзә јајылыр. Бисмиллаһ, дејәрәк гәбиристандан гачмаға үз гојур.

Сәһәр олчаг Тамамы арамаға башлајырлар. Хејли арадыгдан сонра мејидини Гаргарын о бири саһилиндә тапырлар.

ГАТИЛ УШАГ

Отуз-гырх ил бундан әввәл, бәлкә инди дә Азәрбајчанын чох јерләриндә мүсәлман әкинчиләри арасында хејли тәәччүблү, һәр кәсин нәзәрини өзүнә чәлб едән вә әкинчилик сәнәтинә әсла јарашмајан бир һал варды. О да әкинчиләримизин өз зәһмәтилә бечәрилмиш тахылы бичмәкдә ачиз галараг, иранлы бичинчиләринә мөһтач олмаглары иди.

Јајын исти күнләри иди. Иран бичинчиләри әјинләриндә чындыр палтар, ајагларында чарыг, габарлы әлләриндә ораг, архаларында митил јорған, Араз чајыны кечәрәк, Азәрбајчана сел кими ахырды. Бу зәһмәткешләр арасында башы әммамәли вә гуршаглы, бојнујоғун сејид дәстәси дә көрүнүрдү. Зәнн олунмасын ки, бу мүфтәхорлар да Азәрбајчана иш арамаға кәлирдиләр. Хејр, онлар хырманлары кәзиб: «Чәддимин пајыны вер», дејә кәндлиләрдән «сејид веркиси» тәләб едирдиләр. Дини вә адәти — мөвһумата гәрг олмуш садәдил мәзлум кәндлиләр, һәр бир веркидән әввәл бу мүфтәхорларын торбаларыны долдурардылар вә һеч бири чүр'әт едиб онларын тәләбини рәдд едә билмәзди.

* * *

Зәмили кәнди дағ әтәјиндә, мешә гырағында дүшмүшдү. Бу кәндин әһли әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул оларды. Тарлалары јүксәк јерләрдә олдуғу үчүн дағлар арасындан ахан чајлардан истифадә едә билмәздиләр. Она көрә јағмур аз јаған или әкинләри јаныб зәһмәтләри һәдәр кедәрди.

Бу кәндин гуртарачағында, мешәнин башланғычында әски вә уфаг дахмада Гызханым адлы бир гадын он ики јашлы оғлу илә јашајырды. Бу гадын беш ил иди ки, дул галмышды. Әри Мећдигулуну артыг дәрәчәдә севәрди вә

севмәјә дә һаглы иди, чүнки Мећдигулу һәлим тәбиәтли, күләрүзлү, рәһмдил бир шәхс иди. Өләнә кими бир дәфә дә олса Гызханымы инчидиб әзијјәт вермәмишди. Бундан әлавә Мећдигулу кәнд әһли илә дә көзәл рәфтар едәрди.

Тарласыны һамыдан габаг шумлајыб гуртарарды вә сонра дул гадынларын, хәстә дүшмүш кәндли гардашларын јерләрини пулсуз-парасыз өз өкүзләри илә сүрәрди; буна көрә кәндлиләр ону чох истәрдиләр. Бу јахшылыгларын әвәзи иди ки, инди дул галмыш Гызханымын тарласыны «һо» едиб әкәрдиләр вә бичин заманында көмәк едәрдиләр. Бир тәрәфдән дә оғлу Мәрданы өзләринә чобан тутуб, пул вермәклә Гызханыма көмәк әлләрини узадардылар. Гызханым бу гејрәтли кәндлиләрин сајәсиндә өз оғлу илә јахшы күзәран едәрди.

Гызханым әри кими ишләк, хош хасијјәтли, намуслу бир гадын иди. Бир иттифаг кәндлиләрин мәһәббәтини она даһа да артырмышды: чаван Гызханым дул галдыгдан сонра дүбарә әрә кетмәмишди. Елчиләрә белә чаваб верәрди:

— Севкили әримдән сонра кимсәјә арвад олмаг һәвәсиндә дејиләм вә оғлум Мәрданын да гәлбини јараламаг истәмирәм. О гејрәтли ушаг бөјүјүб мәни һамыдан јахшы сахлајачагдыр.

Бу фикир јанлыш дејилди. Мәрдан сағлам, чәсур бир ушаг иди. Анасы илә мећрибан рәфтар едиб итаәтиндән бојун гачырмазды.

Атасы Мећдигулу асудә вахтларыны овда кечирәрди. Бә'зи вахт Мәрданы да өзү илә ова апararды. Бу исә ушагда овчулуг һәвәсини артырарды. Атасы әләндән сонра ушаг онун ов түфәнкини дә өзү илә көтүрәрди. Анасы мане олмаг истәдикдә дејәрди:

— Ана чан, горхма, түфәнкдән мәнә хата кәлмәз, бәлкә мәни јыртычы һејвандан мүһафизә едәр. Атмагда да устајам.

* * *

Күнәш аһәстә-аһәстә дағ башындан енирди. Кетдикчә көзә батычы шө'ләси зәифләширди. Дүнјаја бурахмыш зәррәләрини кери чәкәрәк санки дејирди: — сиз дә бир гәдәр раһат олун, балаларым.

Бир аздан сонра күнәш дағын далына енәрәк көздән ғаиб олду. Кәндә гаранлыг чөкмәјә башлады. Арадан бир

он дәгигә кечдикдән сонра дағын архасындан гара булудлар галхараг, кәндин үстүнү алды.

Гызханым дахмадан чыхыб дарвазаја кәлди. Гара булудлары көрдүкдә јазыг гадынын үрәји изтираба дүшдү.

Мәрдан һәр күн күнәш батдыгда маллары кәндә кәтирәрди. Гәфләтән шимшәк гызыл илан кими көјүн үзүндә ојнајараг дағлара дәһшәтли бир сәда бурахды. Бу сәсдән диксинәрәк, Гызханым үрәјиндә дуа етмәјә башлады.

Курултү кетдикчә артырды. Бир аздан сонра шиддәтли јағмур јағмаға башлады. Гызханым дахмаја кириб көһнә, јамаглы шалына бүрүндү вә јенә гапыја чыхды. Бу вахт гысабојлу, гарагаш, пыртлагкөз бир чаван сејид, әбасыны башына чәкмиш, доггаз илә кәлирди. Гызханымы көрдүкдә она тәрәф јөнәлди.

— Бачы, мән гәриб сејиди аллаһ гонағы сахламағы рича едирәм.

— Аға, чәддинә гурбан олум, бу ев һеч бир гонағы гапысындан наүмид гајтармамыш, анчаг мәним әрим вәфат етмиш. Мән бир дул гадынам, кишисиз евә сән намәһрәми нечә бурахым?

Сејид буну ешитдикдә вә чаван Гызханымын көзәл симасыны көрдүкдә гара пыртлаг көзләриндән од парлады.

— Бачы, сејид өвлады һәр бир евә мәһрәмдир, мәни белә јағмурда гапыдан наүмид гајтарсан, бу еви, бишәкшүбһә, бәла тутар.

Гызханым сејидин гарғышларындан чох горхарды. Оғлу хәстә оланда, башы ағрыјанда, ја санчы тутанда һәр бир шејдән әввәл сејидә нәзир едәрди. Инди сејидин сөзләрини ешитдикдә үрәји горхуја дүшдү. Бир тәрәфдән дә намуслу гадын јад кишини евинә бурахмагдан һәја едирди. Бу һалда интизарыны чәкдији оғлу јадына дүшдү.

— Аға, ичәри бујурун, јағыш сизи исладыр. — Һәр икиси һәјәтә дахил олду. Гызханым дахмаја кириб чырағы јандырды вә сонра сејиди ичәријә тәклиф етди.

— Бујурун, аға, рahат олун.

Сејид исланмыш әбасыны чыхарыб әјләшди.

— Бачы, бәс оғлун һарададыр?

— Аға, оғлум кәндин маллары отарыр, инди кәләр.

Анчаг јағыш чох шиддәтли јағыр. Оғлумдан никаранам, чүнки ушагдыр, дагдан ахан селә дүшүб тәләф олар.

Сејид деди:

— Хоф етмә, бачы, сән мән сејиди мүсафир етдин, чәддим. Мәһәммәдәлмустафа бујурмушдур ки, мәним өвладым олдуғу евә бәла назил олмаз. Бу саат оғлун сағ вә саламат кәлиб чыхар.

— Аллаһ ағзындан ешитсин, аға.

— Әлбәттә, биз сејидләрин ағзындан чыхан сөзләрин һамысы аллаһ, пејғәмбәр кәламыдыр. Анчаг, бачы, сәндән бир сөз сорушмаг истәјирәм. Сән белә көзәл вә чаван гадын нә үчүн икинчи әрә кетмәмисән?

— Аға, мән әрими чох истәјирдим. О өләндән сонра әһд етдим ки, бир дә башгасына кетмәјим. Онун тәк варисини бөјүдүм.

— Әһсән, әһсән, көрүрәм сән чох вәфалы гадынсан. Лакин наданлыгдан чәддимин әмриндән чыхмысан вә күнаһ да етмисән. Мәкәр билмирсәнми ки, чәддим Мәһәммәдәлмустафа өз шәриәтиндә бир кишијә 4 арвад алмағы чаиз бујурмушлар. Бундан өлавә сиғә јолу да гојмуш. Биз сејидләрә кәлдикдә бунлар да лазым дејил. Бир дуа охумагла һәр бир гадын бизә һалал олур. Мән бураја кирдикдә о дуаны охудум ки, сән мәнә һалал оласан. Бунларын сирри билирсәнми нәдир? Ислам тајфасы төрәјиб артсын, јер үзүнү тутсун, кафирләрә галиб кәлсин.

Бу һалда Гызыл инәјин мәләмәси Гызханымын гулағына чатды, чәлд дишарыја чыхды вә гапыны ачыб инәји ичәријә бурахды. Сонра көзләрини доггаза дикди ки, көрсүн оғлу кәлирми?

Јағыш кәсилмишди, лакин јолдан һәлә сел ахырды.

Узагдан Гызханымын көзүнә бир гаралты көрүндү. Көзләди ки, көрсүн кимдир. Бир аздан сонра Мәрдан вә архасынча Боздар кәлиб чыхды. Гызханым сорушду:

— Оғлум, нә үчүн белә кеч кәлдин? Јағыш маллара хата јетирмәди ки?

— Хејр, ана, сел күчлү олдуғуна көрә маллары дағдан ендирмәдим ки, дәрәләрдән кечә билмәзләр, һамынын малларыны бир-бир гапыларына кими апарыб, һәјәтләринә бурахдым.

— Кәл, ағыллы оғлум, рahат ол, бир сејид гонағымыз да вар. Јағыш тутмушду, чох јалварды ки, ичәријә гојум.

— Јахшы етмишсән, ана! Белә һавада гонағы јолда гојмазлар.

— Сән кет раһат ол, мән дә инәјимизи сағыб пәјәјә салым.

Мәрдан ичәри дахил олуб сејидә салам верди вә «хош кәлмишсиниз» — дејә һалыны сорушду. Сонра ислан-мыш јапынчысыны чыхарыб дивардан асды вә түфәнки-ни дә бучаға гојду. Сејид түфәнкә нәзәр јетириб Мәрда-на деди:

— Оғлум, түфәнк көтүрмәјә һәлә ушагсан.

— Аға, 12 јашында кәндли баласына ушаг демәзләр. Бу күн сизин бәхтиниздән әлимә ов кечмәди. Довшан чохду, анчаг мән онлары ов етмирәм, чүнки этини һеч кәс јемир. Ов едәндә дә көпәјим Боздара верирәм.

— Оғлум, довшан этини, ат этини пејғәмбәримиз мәк-руһ[1] бујурмушлар, ја'ни истәсән јеј әрсән, истәмәсән је-мәзсән.

Мәрдан сорушду:

— Белә нә үчүн? Десин ја һалалдыр, ја һарам.

— Оғлум, шәриәтимиздә чох сирләр вардыр. Сән ба-ша дүшмәзсән.

Гызханым әлиндә бир бадја сүд дахил олду. Сонра сүфрә салыб, күпәдән јағ чыхарыб сапылчаја гојду вә кедиб гајганаг бишириб сүд, гатыг илә сүфрәјә гојду.

— Аға, башга хөрәјимиз јохдур, аллаһ верәндән је-јин.

— Аллаһ евинизә бәрәкәт версин, бунлар да чохдур.

Тәамдан сонра Гызханым сүфрәни јығышдырараг деди:

— Аға, биз кәндлиләр еркән јатыб, еркән дә дурмағы адәт етмишик. Билирәм, сиз дә јол кәлмисиниз, јорул-мусунуз. Изин верин, јерләринизи салым.

Сејид деди:

— Мәним дә адәтим елә дир.

Гызханым, оғлу вә гонаг үчүн ичәридә, өзү үчүн дә дәһлиздә јер һазыр етди.

Мәрдан вә сејид раһат оландан сонра Гызханым чы-рағы көтүрүб дәһлизә кечди вә орада јатмаг истәди. Бир-дән јадына дүшдү ки, Мәрданын көјнәји јарымчыг гал-мыш, сәһәр истәјәндә верә билмәјәчәкдир. Она көрә көј-нәји тикмәјә мәшғул олду. Гызханым кечә јарыја кими

[1] Ијрәнч — хоша кәлмәјән.

көјнәји һазыр етди. Сонра чырағы сөндүрүб өзү дә јатды. Гызханым јеничә јухуја кетмишди ки, команын гапысы ачылды, бунун чырылтысы Гызханымы ојатды.

— Кимсән? — дејә сәсләнди.

— Бачы, мәнәм, бајыра чыхмаг истәјирәм, көпәкдән горхурам, — дејә сејид чаваб верди.

— Сәбир един, аға, чырағы јандырым, — Гызханым шала бүрүнүб чырағы јандырды вә афтафаја су төкүб сејидә верib деди: — Евин сол тәрәфинә кедин.

— Бачы, көпәкдән горхурам, дишарыја чых, ону гојма.

— Көпәк пәјәнин јанында јатыр. О сизи көрмәјәчәк-дир. Ејби јохдур, мән дә чыхарам.

Дишарыја чыхдылар, јағмурдан сонра һава чох көзәл вә күндүз кими ајдынлыг иди. Сејид афтафаны јерә го-јуб Гызханыма тәрәф кәлди.

— Көзәл гадын, бајыра чыхмаг бир бәһанә иди. Мән сәнин ешгиндән бу кечә көзләримин јуммамышам, мәним истәдијим көрәк ола, — буну дејиб сејид Гызханымын әлиндән јапышды.

Ган, һәјалы, намуслу гадынын башына сычрады, әли-ни чәкиб шала бүрүндү.

— Аға, сән мәни бинәја гадынмы сајырсан? Һеч пеј-ғәмбәр өвлады белә иш едәрми? Сәни евимә бурахыб го-наг етмишәм, габағына дуз-чөрәк гојмушам, һеч ондан утанмырсанмы? Индијә кими мәним әлимдән бир намәһ-рәм тутмамыш.

Сејид деди:

— Мән бајаг сәнә дедим ки, мән сәнә намәһрәм дејил-ләм, сиғә дуасыны да охумушам. Мәнлә мүлагат етсән нәинки күнаһ, савабдан да савабдыр, чүнки бир сејид өв-ладынын мәрамыны әмәлә кәтирирсән. Бурада нә күнаһ ола биләр? Ону да бил ки, һәркаһ мәним хаһишими әмәлә кәтирмәсән, елә бир гарғыш едәчәјәм ки, бу ев ја-ныб күл олсун, истәкли балан да тезликлә әлиндән кет-син, инди сәндән чаваб көзләјирәм.

Јазыг гадын сејидин ајагларына дүшүб јалварmаға башлады:

— Аға, сәни анд верирәм о чәддинин пак олан руһуна мәним намусума тохунма, мәним баламы әлимдән алма.

Сејид Гызханымын шалыны башындан дартыб јерә атды вә ону гучаглајараг деди:

— Көрүрәм, сән өз ихтијарын илә мәним хаһишими әмәлә кәтирмәјәчәксән.

Намуслу гадын һәјасындан гышгырмырды ки, сәсини гоншулары вә оғлу ешидәр. Анчаг өз күчү илә сејидин әлиндән хилас олмаг истәјирди. Бу һалда Мәрдан ојанды. Јухулу ушаг дәһлиздән кәлән ишығы көрүб сәһәр ачылмышдыр, санды. Чәлд дәһлизә чыхдыгда һәјәтдә чылпаг анасыны сејидин гучағында чапалајан көрчәк ган гејрәтли ушағын башына сычрады. Тез ичәри кириб түфәнки гапды вә һәјәтә чыхды.

— Нә едирсән, бинамус киши?

Буну ешитчәк сејид Гызханымы бурахды. Мәрдан ону гаровула көтүрүб түфәнкин чахмағыны чәкди. Сејид шимал рузикарындан гопан ағач кими јерә сәрилди.

Буну көрчәк Гызханым гышгырды:

— Нә етдим, оғлум, сејид гатили олдун, евимиз тармар олачагдыр.

— Бәс сән истәрдин ки, мәним анамын намусуна тохунаны сағ гојум. Мәкәр мән Мећдигулунун оғлу дејиләм? Сән, ана, горхма, һамыја чавабы өзүм верәчәјәм, — дејә Мәрдан анасына тәсәлли верди.

Түфәнкин сәсинә вә Гызханымын гышгырығына јахын гоншулар төкүлүб кәлдиләр. Әһвалаты биләндән сонра дедиләр:

— Әһсән сәнә икид вә намуслу оғлан, лә'нәт олсун белә бинамус сејидә.

МОЛЛА ГАСЫМ

Молла Гасым өз арвады Зејнәб илә Күллүчә кәндиндә өмүр сүрүрдүләр. Бунларын Ирандан Азәрбајчана һачан кечмәси кәндин анчаг бир нечә гочаларынын хатириндә иди. Јердә галанлары исә көзләрини ачыб онлары Күллүчәдә көрмүшдүләр.

Молла Гасым Ирандан кәлдији заман бир чох бөјүкичик кәндләрдә долашараг нафыл етдијимиз Күллүчә кәндини бәјәниб сечмишди. Бунда да бир сирр варды.

Мәркәздән узаг, гышлагдан јајлаға узанан јолун бир чығырымында, кол-кослу, илан-чајанлы бир дүздә Күллүчә кәнди бина олунмушду. Әһалиси исә нәһајәт дәрәчәдә авам, дини мөвһумат вә бүтпәрәстликдән галма адәтләр ағушунда боғуларағ, һәкимсиз, дәрмансыз јашајырдылар.

Молла Гасым анлады ки, белә чамаатын ичиндә һәр нә ки, кәләји варса ишләдә биләчәкдир. О иди ки, һәриф бу кәнди вә онун чамаатыны бәјәнмишди. Молла Гасымын фикри јанлыш чыхмады, аз бир заманда о, кәндин һәм тичарәт, һәм моллалыг, һәм дә һәкимлик, ағсаггаллыг вә гејри-вәзифәләрини әлинә кечирәрәк раһат јашамаға башлады. Молла Гасымын тичарәт мәнбәји олан балача дүканына универсал ады версәк сәһв етмәрик, чүнки бу дүнјада әттар, баггал, бәззаз, давачат вә гејри тичарәт шејләри мөвчуд иди.

Молла Гасымын бу «мәта» малларынын гызғын алыш-вериши ел даға көчән заман вә дағдан енән заман оларды. Бу вахт Молла Гасым дүканын малларыны артырарды, чүнки бөјүк тәчрүбәсиндән билирди ки, кәндлиләр тахылларыны бичиб, дөјмүш, ев үчүн азугә сахлајыб, јердә галаныны сатыб нәгд пул етмишләр, чолу-чугларына, кәлин-гызларына туман, көјнәк, јајлыг, шал вә гејри палтарлыг алачаглар.

Күллүчәдә Молла Гасыма борчлу олмајан бир кәнд-

лы јох иди. Молла Гасым борчуну тәләб едәндә, борчлулары дејәрдиләр:

— А Молла Гасым, өзүн билирсән ки, бу заман биздә пул олмаз.

— Пул јохдур, тојуг, өрдәк, гах, гоз ки вардыр. Арвадларыныз да чораб, шал, палаз тохујурлар. Бунлардан кәтирин борчларыныза һесаб едәк, — дејә Молла Гасым онлары мәзәммәт едәрди.

Молла Гасым Күллүчә кәндинә ким тәрәфиндән молла тә'јин едилмишди, билән јох иди. Әслинә бахсан, һеч кәс тәрәфиндән. Башга вәзифәләри кими буну да о өзү гәсб етмишди вә бу мәтләби дә галдыран бир адам јох иди. Молла Гасымын гәсди авам вә надан кәндлиләрә шәриәт өјрәтмәк, хејир-шәрләрини анлатмаг дејилди вә өзүнүн дә бу барәдә артыг мә'луматы јох иди. Онун мәгсәди јенә дә пул газанмаг иди. Һәтта кәндлиләр бир мәктәб ачмаг фикриндә дүшдүкдә Молла Гасым мане олуб демишди:

— Чаным, сиз кәндлиләрә мәктәб нә лазымдыр? Ушагларыныз охутсаныз өз өкинчилик сәнәтини атыб шәһәрләрә гачарлар, сизи дә көмәксиз гојарлар. Бу фикирдән дашынын, ағрымаз башынызы бәлаја салмајын.

Молла Гасымын һөкмлијинә кәлдикдә ондан-бундан бир нечә дәрман ады өјрәниб һәр чүр азар олурса-олсун о билдији дәрманын бирини имтаһан едәрди. Хәстә шәфа тапмајыб өләндә дејәрди әчәли јетән адам өләчәкдир, истәр һәкими лоғман да ола. Өлдүрмәк, дирилтмәк худавәнди-аләмин әлиндәдир. Ачиз бәндә бурада бир шеј едә билмәз.

Молла Гасымын арвады Зејнәб гары да азарлылара зәли јапышдырмагда бөјүк ихтисас саһиби олуб, кәндин бир еркәји, гадыны, чаваны, гочасы, ушағы јох иди ки, Зејнәб гарынын һәчәмәт вә зәлисини көрмәмиш олајды. Ушаглар ону көрдүкдә горхуб гачардылар. Кәнд әһли бу гарыја «һәчәмәт» Зејнәб ләгәбини вермишди. Зејнәб јыртычы гуш көзлү, гојдуғу һәчәмәт кими бели әјилмиш, дилавәр, кимсәдән горхмаз вә чәкинмәз бир гары иди. Әри хәстә үстә кетдикдә ја өлү үстә апарылдыгда, о, дүканда отуруб алыш-вериш едәрди. Бундан әлавә көрпә ушагларын һәкимлији, кәндин мамача вә елчилији бунун өһдәсиндә иди. Бир сөзлә, Молла Гасым Күллүчә кәндини инәк кими сағыб јеjәрди.

Һәр бир хәсис адамда олдуғу кими, бунда да тәбиәт

бөјүк горхаглыг јаратмышды. Һәркаһ кечә вахты һәјәтдә бир гаралты, бир сәс кәлсәјди, дишары чыхмагданса, гапылары бәркидиб Зејнәб гарыны көндәрәрди ки, көрсүн нә вар. Бил'әкс, Зејнәб гары чох гочаг бир гадын иди, әринә дејәрди:

— Билмәјирәм, мән олмасајдым сән бу вәһши чамаатын ичиндә нечә јашаја биләрдин?

Молла Гасымын бир сифәтини дә сөјләмәлијик. О да авам кәндлиләр кими мөвһумата инаныб горхмағы иди. Әләлхүсус, досту Зејнал киши кечән чүмә она бу һадисәни нағыл етмәклә чинләрә е'тигадыны мөһкәмләшдирмишди.

— Молла Гасым, хәстә олдуғум чәһәтә бу јај хырманым һамыдан керијә галмышды. Арвад-ушағы јајлаға көчүрүб, өзүм аранда галмышдым. Ишләримни гуртарандан сонра ушаглар үчүн бир кисә ун вә гејри азугә тәдарүк едиб боз гатыра јүкләдим, јола дүшдүм. «Чинли» дағдан чох горха-горха кечирдим. Бир зиһәјат јох иди. Мәни ваһимә көтүрмүшдү. Бирдән гулағыма зурна сәси кәлди. Диггәт илә бахдыгда ики дағын арасында чамаат көрдүм, ја'гин етдим ки, тојдур, гатырымы онлара тәрәф сүрдүм, јахынлашдыгда бир чаван оғлан габағыма чыхыб деди:

— Зејнал киши, сән чох хош кәлмисән, бујур бурада тојумуз вар, бир аз раһат ол, је, ич, сонра кедәрсән.

Оғлан гатырын чиловундан тутуб јолдашларына тәрәф чәкди. Онлара чатдыгда мәни гатырдан дүшүртдү. Гатыры бир кола бағлајыб мәни һазыр сүфрәјә дә'вәт етди.

Гонаглар:

— Бујур, бујур, Зејнал киши, сән бизим тоја хош кәлмисән, дејә саламладылар. Сүфрәнин башында әјләшдиридиләр. Мәни һејрәтә кәтирән бир шеј варды, о да һамы мәни таныдығы һалда мән һеч кәси танымајырдым. Плов сүфрәјә кәлдикдә мәни тоја тәклиф едән оғлан деди:

— Зејнал киши, тәама шүру един, анчаг үрәјиниздәки сөзү демәјин. Буну ешитчәк, Молла Гасым, сәнин сөзүн јадыма дүшдү. Ја'ни һәр бир шеји башладыгда бисмиллаһ демәли. Мән бисмиллаһ дечәк, һамы јох олду. Көрдүм боз гатырын үстүндәјәм. Һејван бир колун габағында дајаныб динчини алыр. Буну көрдүкдә ган-тәр мәни басды. Һејваны раһат гојмајыб гамчыладым. Бир аздан

сонра бу чин мәканындан узаглашдым. Инди дә бу һадисә јадыма дүшәндә түкләрим биз-биз дурур.

Молла Гасым:

— Зејнал киши, чин-шәјатин биз бәни-адәмин дүшмәнидир. Һәр чилдә кириб бизләри һагг јолдан чыхармаг фикриндәдирләр. Анчаг кәрәк аллаһдан узаглашмајасан, онда һеч шеј едә билмәзләр — дејәрди.

* * *

Һекајәмизин гәһрәманлары белә өмүр сүрмәкдә икән Азәрбајчанда Шура һөкүмәти гурулду. Саир кәндләр кими Күллүчә кәндиндә дә кәнд шурасы дүзәлиб јени шура јашајышы башланды. Гызлар вә оғланлар үчүн мәктәбләр ачылды, бөјүкләр үчүн дә савад курслары. Кәндлиләри јени гурулушун гануну илә ашна етмәк үчүн вә онларын биликләрини артырмаг үчүн кәнд чамаатына тез-тез нитг вә мә'рузәләр охујурдулар.

* * *

Ханәнишин олмуш Молла Гасым бир дәфә өз досту Зејнал киши илә белә јығынчаға кетмишди. Натиг дин вә мәзһәбдән бәһс етди.

Дин вә мәзһәб јохсуллары зәнчирләјиб ағалара вә сәрвәтдарлара гул етмәк үчүн јарадылмышдыр.

Дин јохсуллар үчүн бир тирјәкдир ки, онлары һәмишә гәфләтдә сахлајыб, ојанмагларына мане олмушдур. Руһанилəр һөкмранларын, сәрвәтдарларын мин дүрлү зүлмүнү давам етдирмәк үчүн, «јохсуллар, сәбир един, бөјүкләрин еһтирамыны сахлајын, онларын итаәтиндә олун ки ахирәтдә аллаһын беһиштинә наил оласыныз, јохса әбәдилик чәһәннәмин одуна јанарсыныз» —дејә јохсул синфә бу дүнјада чәһәннәм чәкдириб онларын зәһмәтилә өзләринә беһишт гурмушлар...

Бу нитги ешитдикдә Молла Гасымын бәдәнинә титрәтмә дүшдү. Горхудан даһа мәсчиддә гала билмәјиб евинә кәлди.

* * *

Нағыл етдијимиз замандан үч ил кечди. Зејнәб гары һәлә үмидини кәсмәмишди. Һеј тас гурурду ки, Шура һөкүмәтини јыхсын, амма болшевикләр тилсимә дүшмәјиб

күн-күндән мөһкәмләширдиләр. Күллүчә кәндини инди танымаг белә олмурду. Батаглы күчәләри дүзәлиб, кечәләр електрик илә ишыгланырды. Чаванлар тәрәфиндән театр тәртиб олунмушду. Гадынлар үчүн клуб ачылмышды.

Ел јајлаға көчән заман иди. Молла Гасым һәјәтдә гоз ағачынын алтында һәсир салдырыб узанмышды. Зејнәб гары да килас вә әрик гахы гурудурду. Бу һалда дарваза дөјүлдү. Зејнәб гары кедиб ачды. Бир чаван кәндли једәјиндә ики ат гапынын далында дурмушду.

Зејнәб гары сорушду:

— Нә истәјирсән?

— Зејнәб нәнә, молла әми евдәдирми?

— Бәли, евдәдир, ичәри кәл.

Кәндли атлары күчәдәки ағача бағлајыб ичәриј кирди. Молла Гасым башыны галдырыб сорушду:

— Гәнбәр, нә вар? Хејир ола, јохса Һачы Чәфәр нахошламыш?

— Хејр, молла әми, атам саламатдыр. Анчаг ушаглыгдан бизим евдә тәрбијә алмыш бир күрд көч үстә гәфләтән нахошлајыб өлдү. Инди ону дәфн етмәк үчүн сизи апармаға кәлмишәм. Јолдан кәнар гәбир дә газыјыб һазыр етмишик.

Молла Гасым истеһза илә деди:

— Сиз болшевикләр аллаһа, пејғәмбәрә, имама, шәриәтә инанмајырсыныз. Даһа молла нәјинизә лазымдыр? Һејван кими үстүнү торпаглајын чыхсын кетсин.

— Молла Гасым, мәнә галса елә едәрәм вә сәнә дә әзијјәт вермәрәм, чүнки әгидәмчә мејит намазы гылсан да, гылмасан да тәфавүтү јохдур, өлү чүрүјүб торпаг олачагдыр. Даһа бундан бир дә нә дирилтмәк вә нә дә сорғу-суал олачагдыр. Анчаг атам ону чох истәјирди, дејир ки, кәрәк гајда илә молла дәфн етсин.

Зејнәб гары бу сөзләри Гәнбәрдән ешитдикдә давам етмәјиб деди:

— Аллаһ сизин көкүнүзү дибиндән кәссин, динсиз мүртәдләр. Түкәзбан кими аллаһ бәндәси арваддан белә кафир оғул төрәсин?

Гәнбәр күләрәк чаваб верди:

— Ај Зејнәб нәнә, мән кафир өләндә, нә молла әми зәһмәт чәкиб намазымы гылсын, дәфн етсин, нә дә сән ағлашма гуруб шахсеј вурасан. Анчаг мәни атам көндә-

рибдир ки, молла әми кәлиб Гәдири дәфн етсин. Ат да кәтирмишәм. Зәһмәт һаггынызы да алачагсыныз.

Молла Гасым пулун адыны ешитчәк, јумшалыб деди:

— Атан һачы Чәфәр илә дуз-чөрәк кәсмишәм, өзү дә чох диндар бир кишидир. Анан да Зејнәбин бачылығыдыр. Онларын хатыры үчүн разы олурам.

Молла Гасым галхыб кејинди, Гәнбәрин көмәклији илә аты минди вә һәр икиси јола дүшдү. Јолда Молла Гасым Гәнбәрә нәсиһәт едирди. О да чавабында дејирди:

— А Молла Гасым, биз јохсуллар бу дүнјада ода јанмышыг, бир дә сән дејән дүнјада јансаг, бу әдаләтсизлик олар вә сән дә дејирсән ки, аллаһ адилдир, залым дејил.

Молла Гасым һәр нә дәлил кәтирирдисә, Гәнбәр чавабыны вериб ону мәәттәл гојурду. Белә бәһс едәрәк кәлиб бир коллуг вә гангаллыг јердә газылмыш гәбрә чатдылар.

Орада ики кәндли, Рәһим вә Кәрим гәбрин јанында отуруб бунлары көзләјирдиләр.

— Кәрим, молланын атыны тут, — дејә Гәнбәр атдан дүшдү. Молла Гасым өлүнүн мејит намазыны гылыб гуртарды. Ону гәбрә гојдулар. Молла Гасым өлүнүн тәлгинини охујан заман Гәнбәр јолдашларына деди:

— Молла дуасыны охујунча, биз дә башдашыны кәтирмәјә кедәк. — Кәндлиләр кетдиләр. Молла Гасым гәбирдән чыхан торпағын үстә чөмбәлиб әрәб дилиндә күрд Гәдирә ахырынчы имтаһанларыны өјрәдирди. Гәфләтән ајагларынын алтындан торпаг гачыб гәбрә јыхылды. Молла Гасым көрдү ки, өлүнүн ајаглары јухары галхды. Бундан горхараг онун ајагларыны әли илә басды. Инди дә өлүнүн башы дикәлди. Буну көрдүкдә Молла Гасым гышгырыб гәшш етди.

Арадан бир он дәгигә кечмиш кәндлиләр үчлүкдә бир ири даш кәтирәрәк кәлиб чыхдылар. Дашы гәбрин јанында јерә салдылар.

Кәндлиләр гәбрә бахдыгда көрдүләр ки, Молла Гасым мејити гучаглајараг һушсуз узанмышдыр. Рәһим гәбрә ениб јолдашларынын көмәји илә Молла Гасымы бајыра чыхартды.

Һәр үчү Молла Гасымы һуша кәтирмәјә чалышдылар. Хејли сә'јдән сонра Молла Гасым өзүнә кәлди. Үзүндән ган гачыб, мејит рәнкинә дөнмүшдү. Гәнбәр сорушду:

— Молла әми, сәнә нә олмуш? Бу нә һаләтдир?

Молла Гасым зәиф вә титрәк сәслә деди:

— Өлү хортламыш, ајаға галхмаг истәјирди... мәни богду сонра билмәјирәм нә олду... Мәни тез Зејнәбә јетирин...

Буну ешитдикдә, кәндлиләр биихтијар гарынларыны тутуб гәһгәһә илә күлмәјә башладылар.

— Бизим е'тигадлы молламыз, һеч өлү дә хортлармы, өлән адам да дириләрми? Ај алим Молла Гасым, белә ми әгидә илә биз авам кәндлиләрә јол көстәричи олмушдун? — дејә Гәнбәр Молла Гасыма мәзәммәт етмәјә башлады.

Молла Гасым деди:

— Мәнә инанмајырсыныз, гәбрә кирин бахын.

— Баш үстә, Молла Гасым, бу саат гәбрә ениб сәнә сәһиһ хәбәр кәтирәчәјәм, анчаг өзүн дә горхмајыб гәбрә бахасан, — дејә Гәнбәр гәбрә енди.

Молла Гасым горха-горха ораја бахырды. Гәнбәр өлүнүн ајаг тәрәфиндән басанда мејитин баш тәрәфи дикәлди.

— Көрдүнүзмү, — дејә Молла Гасым титрәјә-титрәјә сорушду:

Гәнбәр өлүнүн баш тәрәфиндән басдыгда ајаг тәрәфи галхды. Молла Гасым:

— Инди мәнә инанырсыныз.

Гәнбәр әлини мејитин баш тәрәфинә сохараг, Рәһим вә Кәримә деди:

— Икинизә дә лә'нәт олсун, белә дә гәбир газарлармы? Гәбрин ајаг вә баш тәрәфини газыјыб чухура салмысыныз, амма ортасыны дик гојмусунуз. Әлбәттә, мејитә әл дәјдикдә ләнкәрләнәчәкдир.

Буну ешитдикдә Кәрим күлүб деди:

— Ај Молла Гасым, јазыг Гәдир хортламамыш, биз хортламышыг.

Кәндлиләр Гәдирин мејитини чыхарыб гәбри дүзәлтдиләр. Сонра јенә гәбрә гојуб басдырдылар. Молла Гасымын ат үстә тәк отурмаға тагәти јох иди, ону Кәримин тәркинә миндириб гуршағы илә елә бағладылар ки, атдан јыхылмасын. Бу төвр илә Гәнбәр вә Кәрим Молла Гасымы евинә кәтирдиләр. Зејнәб гары әрини белә көрдүкдә гышгырыг салды.

— Зејнәб нәнә, горхма, молла әмијә һеч бир шеј олмамыш, зәифликдән атда өзү отура билмәди, онун үчүн белә кәтирмишик, — дејә Гәнбәр ону сакит етди.

829—4

* * *

Бу hадисәдән Молла Гасым сарылыг азарына дүшүб хәстә jатды. Бу әhвалат кәнд әhли арасында jајылды. Надинч ушаглар Молла Гасымын евинин jанындан кечдикдә бағырырдылар:

— Молла Гасым, гач, хортдан кәлди.

Молла Гасымын азары кетдикчә артырды. Ахырда ел дағдан енән заман, ағартынын гызғын алвер вахты Күллүчү кәндинин сабиг молласы, hәкими, тачири, ағсаггалы вә саирә вәзифә саhиби Молла Гасым вәфат етди.

НӘ ҮЧҮН

Ахшамчағы, 1905-чи ил јанварын 8-дә, Василјевски чәзирәси күчәләриндән биринде учушан, соврулан гарларла әлләшәрәк, шиддәтли дондуручу рузкарларла боғушараг, ишчи бир гадын мәнзилинә гајыдырды. Бу гадынын чөhрәсиндә бир мә'јуслуг көрүнүрдү, ону көзләјән ач ушағына бир парча да олса чөрәк тапмамышды, кичик гызчығазынын јанына әлибош кедирди.

Гадын кәлиб мәнзилинә чатды. Донмуш әли илә гапыны дөјдү. Балача Лена чох чәтинликлә гапынын чәфтәсини ачыб анасыны ичәри бурахды.

— Аначығым, јемәк кәтирдинми? — дејә ушаг сорушду.

— Тохда, балачығым, гој донмуш э'замы бир исидим, — дејә Вера үст палтарыны чыхарыб бир митил әски јорғана бүрүндү, лакин гапы вә пәнчәрә арасындан сохулан рузкар рүтубәтли, сојуг вә балача отағы елә сојутмушду ки, Вера јорғанын алтында да титрәјирди. Күркүнә бүрүнүб бучагда мүркүләјән 80 јашлы Михаил баба нәвәсинин кәлдијини дујду. Бир гәдәр сүкутдан сонра баба сорушду:

— Вера, јығынчағынызда нә гәрара кәлдиниз?

Вера титрәк сәслә чаваб верди:

— Он үч мин тә'тил едән «Путилов» ишчиси, башга завод вә фабрик ишчиләрилә бahәм белә гәт етдиләр ки, сабah арвад-ушаглар илә бирликдә чар бабаја мүрачиәт етсинләр, она дәрдләрини сөјләсинләр вә имдад истәсинләр.

Буну ешитдикдә Лена севинчәк сорушду:

— Аначығым, мәни дә апарачагсанмы? Бах, мән даha сәндән јемәк истәмирәм, сабah чар бабам бизә hәр шеј верәчәкдир. Аначығым, горхма, мән јорулмајачағам, ачлыгдан да шикајәт етмәјәчәјәм.

Михаил баба истеhза илә деди:

— Чар бабадан имдад көзләмәк, зүлм јувасына мүрачиәт етмәк, нә гәдәр садәдиллик. Романов ханәданына алты оғул, беш нәвә гурбан вермишәм, белә хидмәт әвәзиндә бу узун өмрүмдә бир гарын чөрәјә мөhтаҹ олмушам. Гызым, горхурам, сабаh чар бабаныз чөрәк әвәзинә сизләри гурғушуна гурбан етсин.

— Нә дејирсән, баба? Елә иш олармы? Биз фабрик-завод саhибләриндән мүмкүн олмајан бир шеј тәләб етмирик. Күндә 12 саат зәhмәтә, ишчи гадынларын күндәлик мәваҹибини 70 гәпијә вә еркәкләринкинин бир маната гәдәр артырылмасыны рича едирик, бу бөјүк бир тәләбми? Бир дә сабаh биз силаhсыз, әлләримиздә килсә бајраглары, дөшләримиздә хаҹ, ушагларымыз илә бәрабәр Гапон папанын рәhбәрлијилә кедәҹәјик, нә үчүн бизләри гурғушуна гурбан етсин?

Михаил баба додаглары алтында мырылданараг, күркүнү башына чәкди вә бир аздан сонра јухуја кетди. Лакин балаҹа Лена ачлығыны унудуб чар баба барәсиндә анасына дүрлү-дүрлү суаллар верирди. Вера ушағыны раhат етмәк үчүн чар бабанын чаh-чәлалындан, әдаләтиндән, рәиҹјәт үчүн аталыг етмәјиндән сөјләјирди. Бу дадлы лајлалардан балаҹа Лена хумарланыб ширин јухуја кетди.

* * *

9 јанварда Петербург күчәләри ишчиләр вә онларын арвад-ушаглары илә долу иди. Һамысы мүәјјән јерләрдә топлашмаға тәләсирди. Кетдикчә чамаат артырды. Полис мә'мурлары халг илә меhрибан рәфтар едирдиләр. Бу исә ишчиләрә үмид верирди ки, һөкумәт онларын гәтнамәсини јеринә јетирмәјә мане олмајачагдыр.

Василјевски чәзирәдә гырх миндән артыг халг топланмышды. Бунларын сырасында Вера вә кичик Лена да варды. Натигләр күрсү үзәринә галхараг чамааты сарај мејданына кетмәјә дә'вәт едирдиләр. Бу тәклифи гәбул едәрәк халг сарај мејданына тәрәф ахмаға башлады.

Арадан бир о гәдәр заман кечмәмишди ки, шәhәрин бир чох јериндән, полисләр тәрәфиндән ишчиләрин күлләјә тутулмаг хәбәри кәлиб чатды. Лакин һеч кәс буна инанмајыб јенә дә јериш едирди. Бу һалда мүсәлләh атлы казаклар вә жандармлар чамаатын гаршысыны алараг атәш ачдылар. Ишчиләр кериjә дөнмәк истәдикдә,

онлар архадан да күлләјә тутулду. Буну көрдүкдә адамлар бир-бирини басараг јан күчәләрә гачмаға үз гојду, лакин ситәмкар чарын ганичичи гуршуну һәр тәрәфи алмышды. Мә'сум ушагларын наләси, мәзлум аналарын фәрјады көјләрә сәда салмышды. Лакин даш гәлбли, ганичән казаклар, буна бахмајараг, заваллы ишчиләри бачардыгча гылынчдан кечирирдиләр.

Кичик Лена анасыны итирмишди. Ајаг алтында галмасындан горхараг өзүнү бир дарваза буҹағына сохмушду. Заваллы ушағын горхудан ганы елә гачмышды ки, үзүнүн рәнки ајаглары алтындакы гардан сечилмирди. Ачлыг, зәифлик бир тәрәфдән, јорғунлуг вә горху дикәр тәрәфдән заваллы ушағы тагәтдән салмышды. Даһа ајаг үстә дурмајыб јерә сәрилди.

Бир саатдан артыг иди ки, Лена биһуш галмышды. Бу вахт нағыл етдијимиз күчәдә говға битмишди. Атма, гырма башга күчәләрә кечмишди. Кичик Лена биһушлугдан ајылды, көзләрини ачды, лакин бир мүддәт һарада олдуғуну, гар үстә сәрилмиш мејитләр, онларын арасында сызылдајан, налә едән јаралыларын ким олдуғуну вә нә үчүн белә һала дүшдүкләрини анламады. Бу һалда онун гулағына белә бир сәда кәлди:

— Лена, Лена, гызым, ач балам, һарадасан? Сәни дә залым казаклар ганына бојадымы?

— Аh, анамын сәси, мәни чағырыр. Лена вар гүввәсини јығыб ајаға галхды, гара бата-бата мејитләр арасында анасыны арамаға башлады. Бу вахт јенә дә анасының наләси гулағына кәлди. Лена анасыны көрдү. Ајаглары долаша-долаша өзүнү онун гучағына атды. Вера ағыр јараланмышды.

— Анаҹығым сәни ким белә јаралады?

— Залым чарын ганичичи солдаты.

— Мән даһа чар бабаны севмирәм, о залым адам имиш, ана, галх евимизә кедәк.

— Гызым, мән гајытмаз бир евә кедирәм, сәни бабана ким апарсын?

— Мән сәнсиз кетмирәм, анаҹығым, гој јараны бағлајым, сонра евимизә кедәк... — буну дејиб заваллы ушаг титрәк әлләрилә башынын јајлығыны ачмаға сә'j етди. Бу вахт ат үстә әлиндә низә бир казак кечирди. Казак бунлары көрдү. Атыны онлара тәрәф чевирди.

— Чар бабанызы зијарәт етдинизми? — дејә гәhгәһә чәкди.

Вера буна сәбир етмәјиб чара нифрәт етмәјә башлады, залым казак низәни онун синәси үстә тутараг:

— Сус, үсјанчы гадын, бу саат сәни дә бу јерә сәрилмиш көпәкләрин сырасына гатарам.

Буну көрдүкдә Лена, уфачыг дөшүн көрәрәк:

— Гојмарам, — дејә бағырды.

Гәддар казак:

— Ал, — дејә низәни заваллы ушағын синәсиндән вурду вә чапараг кетди.

Лена анасынын гучағына јыхылды. Синәсиндән алган фышгырараг ағ гары гырмызы рәнклә бојады.

— Аj залым, бунун күнаһы нә иди ки, белә ганына бојадын.

Бу, заваллы ананын сон наләси олду. Өвладыны гучаглајыб өпәрәк көзләрини јумду.

Ленанын солғун додаглары «нә үчүн, нә үчүн» дејәрәк һәмишәлик гапанды.

ТӘБРИК

Чар заманы иди... Һүммәтәлинин евиндә гонаглыг тәдарүкү көрүлүрдү. Һәјәтин бир тәрәфиндә гојун сојулурду, о бири тәрәфиндә газанлар асылмышды, ортада палазлар салынмышды, дөшәкләр дүзүлмүшдү. Һүммәтәли дөшәк үстүндә отуруб, јастыға дирсәкләниб, чубуг чәкә-чәкә гонагларыны көзләјирди.

Һүммәтәли нечә ил иди ки, јашадығы Мешәли вә әтраф кәндләрә кәндхуда сечиләрәк јазыг кәндлиләрин башына мин бәла кәтирирди. Бу һәриф, гара дамларда, ағач дахмаларда јашајан кәндлиләри һөкумәт верҝиси адына сојараг өзү үчүн бөјүк дөвләт вә бир дә ағ дашдан бина олунмуш икимәртәбәли ев дүзәлтмишди.

Рүшвәтхор чар мә'мурлары сечки заманы онун тәрәфини сахладыглары үчүн, мәзлум кәндлиләр һәр ики гүввәдән горхараг Һүммәтәлинин зиддинә кетмәјә чүр'әт едә билмәздиләр, о да кәндхуда сечиләрәк һөкмранлығыны сүрәрди.

Сон заманларда гоншу кәнддә јашајан Ханкиши дөвләтләнмишди. Сечки заманында Һүммәтәли илә мүбаризә апарырды. Ханкишинин ахырда она галиб кәлмәсини Һүммәтәли һисс едирди. Чох чәкишмәдән сонра Һүммәтәли бу фикрә көлмишди ки, онунла гоһумлашыб өз тәрәфинә чәксин. Бу јолда хејли тәләләр гурараг ахырда мәрамына наил олду. Белә ки, Һүммәтәлинин гардашы гызы Мәлаһәт, Ханкишинин оғлу Гараоғлана, бу күн нишанланачагды. Һүммәтәлинин өвлады олмамышды, бунун сәбәбини арвады Хәдичәдән көрәрәк онун үстә јени арвад алмышды. Лакин ондан да өвлады олмады, буна Хәдичә артыг шад иди, чүнки илләти әриндә көрүрдү. О иди ки, күнүсү илә јола кетмәјәрәк ахырда ону бошатмаға мүвәффәг олмушду.

Һүммәтәлинин гардашы Сәфдәрин дә Мәлаһәтдән башга өвлады олмамышды. Атасы, Мәлаһәти чох истәрди

вә азадә бөјүдәрди. Мәлаһәт сәккиз јашына чатдыгда атасы вәфат етди. Һүммәтәли Мәлаһәти өз евинә кәтирәрәк, онун малына вә ихтијарына саһиб олду, јазыг ушағын о күндән дә мүсибәтләри башланды. Сонсуз Хәдичә илк күнләриндән Мәлаһәти севмәди. Бу көзәл вә сағлам гызчығазы көрмәјә белә көзү јох иди. Һеч бир шеј үстә ону данларды, дөјәрди. Гыврычыг вә топугларына гәдәр салланан сачлары да бичарә гызын башына бир бәла кәсилмишди. Хәдичәнин һәр бәһанәси гуртардыгда:

—Кәл башыны дарајым,—дејә Мәлаһәтин о көзәл сачларыны дараг дишләриндә гырараг топа-топа јерә атарды.

Һүммәтәлијә кәлдикдә Мәлаһәт горхудан онун әтрафына белә доланмазды, јолдашлары илә кәзмәји, ојнамағы әмиси она гадаған етмишди. Бу исә азадә јашамыш гызчығаза данланмагдан, дөјүлмәкдән тә'сир едирди.

***

Јаваш-јаваш гонаглар топланмаға башламышды. Һүммәтәли хејли мећрибан онларла саламлашараг, һәр кәсә отурмаға јер көстәрирди. Лакин кәндлиләр һарада отурмағы көзәлчә билирдиләр. Дөшәкләр дөвләтлиләр, руһаниләр үчүн гојулмушду...

Чәннәтәли:

—Һүммәтәлидән башга кәндхуда олмаға ким лајигдир? О киши нечә илдир бизим зәһмәтимизи чәкмиш, јенә дә чәкмәлидир.

Һүммәтәли өзүнү бичлијә вуруб деди:

—Хејр, даһа мән јорулмушам, бәсдир, башгасыны сечәк ки, нечә әзијјәтли вәзифә олдуғуну билсин. Һөкумәт верәкиси үстә мәндән рәнчидә олурсунуз, ону билмирсиниз ки, төјчүләрин вахтлы-вахтында топланыб хәзинәјә верилмәсини һөкумәт мәндән тәләб едир... Мән бир һөкумәт гулујам, әмрә табејәм, мәнә бујурурлар, мән дә сиздән тәләб едирәм.

—Доғрудур, доғрудур,—дејә кәндлиләр тәсдиг етдиләр. Гара Һүсејн әлавә етди:

— Чаным, бир сөзлә, динмә, вер.

Бу сөзә кәндлиләр күлүшдүләр, Һүммәтәли бу чүр түлкүлүклә кәндлиләрин рә'јини әлә алырды. Ханкишини вә дөстәсинин кеч кәлмәси Һүммәтәлини тәшвишә салырды. Горхурду ки, Ханкиши фикрини дәјишсин, јенә она дүшмән олсун. Бу һалда дарваза ачылды, Ханкиши адамлары илә һәјәтә дахил олду. Һүммәтәли чәлд галхараг онларла саламлашды.

—Хош кәлмисиниз, бујурун,—дејә онлара јухары башда јер көстәрди.

Гонаглар отурдулар. Сөһбәт тәзәләнди. Бир аздан сонра сүфрә салынды, хөрәк ортаја кәлди. Тәамдан сонра чај вә ширни мејдана кәлди. Әсил мәтләб ачылды. Кәндлиләр бу хејир иши алгышлајараг анладылар ки, Һүммәтәлинин чәнкиндән гуртармаг заманы һәлә кәлмәмиш.

Гонаглар дағылдыгдан сонра, Ханкиши Һүммәтәли илә отаға дахил олду.

—Гызымы көстәрин, көрүм нечә гыздыр?—дејә Ханкиши сорушду.

Он јашында кәлин мејдана кәлди.

—Пәһ, пәһ, машаллаһ нә көјчәк гыздыр,—дејә Ханкиши Мәлаһәтин алнындан өпдү. Сонра бир үзүк чыхарыб онун инчә бармағына тахды.

Әһвалатдан хәбәрсиз гыз, Ханкишијә бахараг санки сорушурду:

—Бу нә ојунчагдыр?

Ханкиши худаһафиз едәрәк деди:

—Гызым, саламат гал, сәни гоча бабан бәзәкли-дүзәкли башы үстә сахлајачагдыр.

***

Бу һадисәдән ики ил кечди. Хәдичәнин Мәлаһәтә етдији зүлм кетдикчә артырды. Әмисинә кәлдикдә, о да Мәлаһәтә башга чүр әзијјәт верирди. Һәјәтдән кәнара чыхмаға изин вермирди. Гоншуја, ја башга бир јерә кетмәк лазым кәлдикдә башына чадра өртәрди. Һәмишә әмисиндән бу сөзү ешидәрди:

—Унутма ки, сән Гараоғлана нишанлысан, өзүнү елә исмәтли доландыр ки, нә мән, нә дә адахлын хәчаләт чәксин. Јохса сәни өз әлләримлә боғуб өлдүрәрәм.

Гараоғлан ады кәлдикдә јазыг ушағын бәдәнинә титрәтмә чөкүрдү. О саат Гараоғланын ваһимәли, пыртлаг көзләри вә чапыг сурәти көзләринин өнүндә дурурду.

Мәлаһәт, Хәдичәнин вә әмисинин мин чүр әзијјәтинә разы олурду. Лакин кәләчәкдә Гараоғлана арвад олмағыны бејнинә сығышдыра билмирди. Узун кечәләри, бичарә гыз көз јашы төкәрәк ваһимә ичиндә кечирирди. Каһ өзүнү јухуда гаранлыг орманда һејбәтли бир аjы

гучағында көрүрдү. Сонра ајы Гараоғлана дөнүрдү, каһ да өзүнү һавада јыртычы гартал чајнағында көрүрдү. Бу да сонра дөнүб Гараоғлан олурду.

Гоншулары Пири бабанын нағылларынын сонунда көзәл гызлары һејбәтли дивләр чәнкәсиндән гәһрәман мәләкзадалар хилас едәрди. Балача Мәлаһәт дә өз гуртулушуну елә шаһзадәләрдән көзләјирди. Лакин минләрчә мәлаһәтләри дивләрин чәнкәсиндән хилас едән мәләкзадалар дејил, Бөјүк Октјабр ингилабы олду.

* * *

Кәндлиләри сојмаға адәт етмиш Һүммәтәли, Шура һөкүмәти заманында гузу чилдинә кирәрәк, мин һијлә гурдуса да кәндлиләр ону һеч бир јерә сечмәдиләр. Ахырда јенә бир сечки заманы бир нечә кәндлијә рүшвәт вә'д етдијинин үстү ачыларағ, билмәррә сечмәк вә сечилмәк һүгугундан мәһрум олунду. Мә'јус галмыш Һүммәтәлијә тәсәлли верәчәк бир шеј вардыса, о да өзү кими, Шура һөкүмәти дүшмәни вә өз һәммәсләки Ханкишинин дә сечки һүгугу әлиндән алынмасы иди. Бу ики һәрифин Шура һөкүмәтини көрмәјә көзләри јох иди. Лакин заһирдә өзләрини һөкүмәт тәрәфдары көстәриридиләр. Јери кәлдикдә дејирдиләр:

—Шүкүрләр олсун ки, зүлмкар чар һөкүмәти мәһв олду, инди һөкүмәт биз ишчи вә кәндлиләриндир:

Лакин кәнддәки фүгәра комитәси бу ики һәрифи көзәлчә таныјырды... Онлары габаглајараг динч, фарағат отурмаларыны әмр етмишди. Әкс сүрәтдә һәр икисинин сүркүн олачағыны хәбәр вермишди.

Шура һөкүмәти бәрпа олундуғу күндән балача Мәлаһәтин дә јашајышы дәјишиләрәк бир бајрам иҹәрисиндә кечирди. Буна үмдә сәбәб Исмәт ханым иди. Белә ки, Һүммәтәлинин евиндә гадынлар клубу ачылмышды. Клуб гадынлар арасында савадсызлығы ләғв етмәк курсу ачмышды. Бу курса Исмәт ханым мүдир тә'јин олунмушду. Исмәт ханым Һүммәтәлинин евиндә мәнзил едәрәк Мәлаһәти өз ганады алтына алмышды. Ону курсдан әлавә, өз отағында хүсуси охудурду. Кичик вахтында ана мәһәббәтиндән мәһрум галмыш ушаг, һәгиги ана мәһәббәтини Исмәт ханымда тапмышды.

Исмәт ханым Мәлаһәтин нишанлы олдуғуну билиб, бу иши позмушду. Мәлаһәт буна артыгча шад иди. Евин

алт мәртәбәсиндә ики гаранлыг отаға сохулмуш Һүммәтәли вә Хәдичә Исмәт ханымын бөјүк дүшмәнләри иди, лакин она бир шеј етмәји бачармырдылар. Мәлаһәт аз бир заманда савадсызлығыны ләғв едәрәк башга талибәләри өтүб кечмишди. Исмәт ханым ушағын белә зәка вә сә'јини көрәрәк, ону дарүлмүәллиминә һазырлајырды. Буна да Һүммәтәли разы дејилди.

—Кәндли гызына охумаг јарамаз. Охумуш гыз ајағы чарыглы кәндлијә әрә кетмәз,—дејә Һүммәтәли шикајәтләнәрди.

Лакин Исмәт ханым онун сөзүнә әһәмијјәт вермәзди.

Мәлаһәт Исмәт ханымын тәрбијәси алтында бөјүјәрәк он беш јашына чатды. Бу көзәл гызы алмаг чох чаван оғланын фикриндән кечирди, лакин һөкүмәтдән гачаг дүшән Гараоғландан горхараг һеч кәс чүр'әт едиб Мәлаһәтә елчи дүшә билмирди. Бир ил әввәл нәшрә башланмыш «Шәрг гадыны»ны охујуб артыг марагланарды. Исмәт ханым Мәлаһәтин бу журнала олан һәвәс вә мәһәббәтини көрүб деди:

— Мәлаһәт, нә үчүн сән дә башга кәнд гызлары кими севкили журналына мүхбирә олмурсан?

—Горхурам јаздығымы чап етмәсинләр,—дејә Мәлаһәт чаваб верди.

—Нә үчүн чап етмирләр? Әһәмијјәтли бир шеј јазарсан, чап едәрләр. Кәләчәк нөмрә, журналын ики иллији мүнасибәти илә бурахылачагдыр. Сән дә бир шеј јаз, көндәр...

Бу сөз Исмәт ханымын јадындан чыхыб кетмишди, лакин Мәлаһәт о күндән раһат ола билмирди. Һәмишә фикир едирди ки, нә јазсын вә Исмәт ханымдан да сорушмаг истәмирди, чүнки фикри мәгаләси чап олунурса севкили мүәллимәсинә көстәрәрәк, ону шад етмәк иди. Чох фикирдән сонра Мәлаһәт журнала бир тәбрикнамә јазыб көндәрди. Инди өз «Шәрг гадыны»нын бајрам нөмрәсинн сәбирсизликлә көзләјирди.

* * *

Бир күн күнәш гүруба енән заман Мәлаһәт Исмәт ханымла чаванлар клубундан евләринә гајыдырды. Јол узуну, Исмәт ханым ону кәлән ил дарүлмүәллиминә апарачағындан сөјләјирди. Мәлаһәт буна бир тәрәфдән шад,

о бири тәрәфдән гәмкин иди. Шад иди ки, дарүлмүәллиминә кириб охуjачагды вә ахырда мүәллимә олачагды. Гәмкинлиjинә сәбәб севкили мүәллимәсиндән аjрылачағы иди. Белә ширин сөһбәт етдикләри заман гәфләтән jанынчыjа бүрүнмүш бир атлы онларын өнүнә чыхды. Мәлаһәт онун үзүнү көрдүкдә гышгырды:

—Гараоғлан!

Гадынлар бир шеj единчә, Гараоғлан алычы гуш кими Мәлаһәтин үстүнү алды. Ат үстүндән әjилиб ону гучағына чәкди вә илдырым кими көтүрүлдү.

Хоф зә һеjрәтдә галмыш Исмәт ханым санки jухуда иди, инди аjылды. Гачараг өзүнү милис мүдири Һеjдәргулунун идарәсинә салды, вә'ғәни она сөjләди.

—Горхмаjын, Исмәт ханым, бу саат Мәлаһәти бурда көрәрсиниз,—дejәрәк Һеjдәргулу үч милислә бәрабәр атланыб, чапараг jола дүшдү.

Гараоғланын фикри дағы ашыб мешәдә кизләнмәк иди. Кәнддән хejли узаглашараг атынын башыны jығды. О, фикир едирди ки, бу тезликлә онун архасына дүшән олмаjачагдыр. Атыны да jормурду ки, даға чыха билсин. Гараоғлан дағын әтәjинә чатдыгда Һеjдәргулу вә милисләр бир күллә фасиләсинчә она jахынлашдылар. Атышма башланды. Гараоғлан онлара чаваб верә билмирди, чүнки гучағында Мәлаһәт она мане олурду. Она көрә Мәлаһәти атдан jерә атараг түфәнкини бojнундан чыхартды. Мәлаһәт фүрсәт тапараг милисләрә тәрәф гачмаға башлады. Буну көрдүкдә Гараоғлан биринчи күлләсини она бошалтды. Бинәва гыз jерә сәрилди. Һеjдәргулунун күлләси дә Гараоғланы атдан jерә салды. Һеjдәргулу Мәлаһәтә чатараг атдан дүшдү. Мәлаһәт зарылдаjырды. Һеjдәргулу онун jарасыны бағлады.

—Горхма, бачым, jаран ағыр jара дejил, бир аз заманда сағалыб аjаға дурачагсан. Интигамыны Гараоғландан алмышам. Биз ону чохдан ахтарырдыг, ахыр чәзасыны алды.

Һеjдәргулунун әмри илә милисләр Гараоғланын мejидини өз атына сарыдылар. Мәлаһәти дә Һеjдәргулунун гучағына гojдулар, jола дүшдүләр. Кечәдән саат jарым кечмиш милис идарәсинә варид олдулар. Исмәт ханым Мәлаһәти белә һалда көрдүкдә налә етмәjә башлады.

—Исмәт ханым, горхмаjын, гызын jарасы зәрәрли jара дejил, тез сағалачагдыр.

* * *

Доктор да Мәлаһәтин jарасыны горхулу тапмады. Лакин ону горхуjа салан башга бир азар иди, белә ки, көтүрүлүб гачырылан заман Мәлаһәтә бәрк сојуг дәjмишди.

Доктор онда затүлчәнб[1] көрдү. Исмәт ханым Хәдичәjә үмид бағламajараг, хәстәни өз отағына кәтирмишди. Вахтынын чохуну Мәлаһәтә сәрф едирди. Вахтлы-вахтында дәрманыны вериб, хөрәjини һазыр едирди. Мәлаһәтин азары кетдикчә шиддәтләнирди. Доктор бир күн Мәлаһәтә бахдыгда деди:

—Әкәр хәстә бу кечә азарын зәрбинә давам едәрсә, сағалмағына бөjүк үмид вардыр.

О иди ки, Исмәт ханым һәр ишини атыб, Мәлаһәтин jанындан әл чәкмирди. Ахшам дүшдүкдә хәстәнин гыздырмасы артмаға башлады. Кечә jары олдугда гырх дәрәчәjә гәдәр галхды.

Мәлаһәт бөһран ичиндә сajыглajырды:

—«Шәрг гадыны...» «Нә үчүн jох...» «Тәбрик едирәм»

Бу сөзләрдән Исмәт ханым анлады ки, Мәлаһәт «Шәрг гадыны» журналына мәгалә jазыб көндәрмиш, инди онун интизарыны чәкир. Исмәт ханымын jадына дүшдү ки, бу сәһәр шө'бәjә гәзетләрлә бәрабәр «Шәрг гадыны» журналы да кәлмиш, чәлд галхыб ону кәтирди вә титрәк әлләри илә вәрәгләри кәсди. Журналын сон сәһифәсиндә, тәбрикнамәләр сырасында белә бир тәбрик охуду:

—«Шәрг гадыны» журналына!..

«Еj Бөjүк Октjабр ингилабынын алтун гызы, һөрмәтли «Шәрг гадыны»! Әсрләрчә jумулан мә'сум көзләримизи инди ики илдир ки, сән ачдын... Мәнбәjиндән доған ишыглар Азәрбajчанын ән узаг вә ән гаранлыг бучагларыны белә шө'ләвәр едир...: Гаранлыгдан чыхартдығын мәним кими кәндли гызлары, һамы сәни алгышлар... Будур мән дә гәлбимин саф вә сәмимиjjәтләри илә икиллиjини тәбрик едирәм.

---

[1] Ағ чиғjәр пәрдәсинин илтиһабы.

Јаша вә Шәрг гызыны һүрријјәтлә јашат!
Имза: кәндли гызы Мәлаһәт».

Исмәт ханым буну охудугда ихтијарсыз көзләриндән јаш төкүрдү.

—Гызым, көзләрини ач, бах будур севимли «Шәрг гадыны»нда тәбрикнамән чап олунмуш.

Мәлаһәт ган илә долмуш көзләрини ачды. Исмәт ханым журналы она көстәрәрәк тәбрики охуду. Исмәт ханым тәбрикнамәни охудугча Мәлаһәтин солғун додаглары тәбәссүм едиб өлүмүн ағыр пәнчәләри алтында дидиләрәк дәрин бир көкә чәкмәси илә һәјатыны битирди.

СОНА ХАЛА

...Он доггузунчу илдә, мајын ахырында, јај тә'тили мүнасибәтилә Бакыдан вәтәнә гајыдырдым. Бир нечә илдән бәри ајрылдығым гоһум-әгрәбам илә тез көрүшмәк арзусу, Кичик Гафгаз дағлары башында јајылмыш көзәл аб-һавалы вә мәнзәрәли «Ш» шәһәрини јенидән бир дә көрмәк шөвгү мәнә исти јолун әзијјәтини унутдурурду. Күнәш дағлар архасына кечәрәк гајиб олдугда мән дә шәһәрә варид олдум.

* * *

Сәһәр саат доггузда Сона халанын гапысыны дөјдүм. Сона хала гапыны ачды. Мәни көрчәк бојнума сарылды.

— Хош кәлмисән, оғлум, нә әчәб бизи јад етдин? Бујур, бујур, — дејә мәни ичәријә салды.

—Бәшир евдәдирми?

—Хејр, базара кедибдир, бу саат кәләр. Де көрүм, чајы һарада ичәчәксән? Бағчада, ја балконда?

—Сона хала, зәһмәт чәкмә, чај ичмишәм.

—Онда сән севкили бағчана бујур, мән дә бу саат кәлирәм. Буну дејәрәк, Сона хала отаға кирди. Мән дә бағчаја кетдим.

Һәгигәт бу бағчаны мән чох севирдим. Бу көзәл бағчаны бир гәдәр сејр етдикдән сонра Јасәмән хијабанында гојулмуш скамјада отурдум.

* * *

Сона хала јалан, јалтаглыг, алчаглыг севмәз, сағлам, еркәк тәбиәтли, уча гамәтли, ири чәсәдли бир гадын иди. Һәр кәсин чиркин әмәлини шах үзүнә дејәрди. Бунун белә хасијјәтини билиб, ондан чәкинәрдиләр. Со-

на халанын Бәширдән башга өвлады олмамышды. Бу тәк оғлуна нәһајәт дәрәчәдә мәһәббәт бағламышды. Сона халанын бирчә дәрди варды, о да оғлуну евләндирмәк иди. Бәшир исә бу ишдән бојун гачырырды, чүнки орта тәһсил көрмүш бир чаван, охумамыш гыз алмаг истәмирди. Охумуш гыз да о заман јох иди.

Сона хала әлиндә бир поднос, ичиндә бир стәкан чај, мүрәббә, гајмаг, јағ, јағлы фәтир, голунда сүфрә бағчаја дахил олараг, шүшәбәнд отагда масаја сүфрә салыб мәни ораја тәклиф етди.

—Је, оғлум, наһарымыз бир аз кеч олачагдыр. Бәшири көндәрмишәм базардан турач алсын, плов биширәчәјәм. Она кими ач гала билмәзсән.

Бурада Сона хала өз јашајышындан сөһбәт ачыб, бу чағачан Бәширин евләнмәмәсинин ондан өтрү бөјүк бир дәрд олдуғуну да јаныглы-јаныглы сөјләди.

— Јахшы, Бәшир инди нә бәһанә кәтирир, даһа али мәктәб тәһсилиндән әл чәкди ки.

—Һәмин дедијини јенә дејир: мән охумуш, ачыг көзән азәрбајчанлы гызы алачағам. Мән белә гызы һарадан тапым? Молланын горхусундан һансы мүсәлман чүр'әт едиб гызыны охуда биләр? Һәлә ачыг кәзмәк кәнарда галсын... Бу илдән дә Бәшир бир сөз араја атмыш, дејир: мән јени «пејғәмбәрин зүһуруну көзләјирәм, о көләр, мүсәлман гадынларынын чадраларыны башларындан атар, онлара охумағы әмр едәр, һүгугуну еркәкләрлә бәрабәр едәр, онда мән дә өзүм үчүн гыз бәјәниб севәрәм, аларам. Буна биз арвадлар дејәрик: «Өлмә, ешшәјим, өлмә, јаз көләр, јонча битәр».

Бу һалда гапы дөјүлдү. Сона хала чәлд ајаға галхараг:

—Јәгин Бәширдир. Мәним башым плов биширмәјә гарышачагдыр, сән чалыш ону јола кәтир. —Буну дејәрәк Сона хала кетди.

Бәшир мәним адымы ешитчәк гачараг јанына кәлди. Өпүшдүк, көрүшдүк.

—Нә көзәл олду кәлдин, мәктубундан белә көрүнүрдү ки, јајда мүаличә үчүн сулара кедәчәксән. Бу хәбәрдән чох мә'јус олмушдум. Билмирдим бу јај нә төвр кечирәчәјәм.

Бәширин солғун бәнизинә бахдыгда дедим:

—Әзизим, сәнин дә сулар мүаличәсинә еһтијачын вардыр.

Бәшир күлүмсүнәрәк деди:

—Мәним азарымын дәрманы јохдур...

— Демәк, јени «пејғәмбәрин» зүһуруну көзләмәли.

Бәшир буну ешитчәк әввәл тәәччүблә үзүмә бахды, сонра күлдү.

—Көрүнүр анамла үзунча сөһбәт етмисән,—деди.

—Бәли, өзүн дә билирсән нә барәдә, һәр һијләни ишләдиб, инди дә заваллы гадыны јени «пејғәмбәрин» зүһуру илә алдадырсан.

Бәшир деди:

—Бу фикир мәним дејил, бу күнләрдә бурада көрүшдүјүм сәјаһәтчи бир алманын дүшүнчәсидир; белә ки, бир күн дағын башында отуруб дәһшәтли гајаларымыза вә онларын арасындан шаггылты илә ахан чајлара тамаша едирдим. Бир дә көрдүм јанымда сәјаһәтчи либасында бир шәхс дурбин илә гајанын дөшүндәки әски имарәтә бахыр. Бир гәдәр бахдыгдан сонра үзүнү мәнә тәрәф чевириб азәрбајчанча сорушду:

—Бу әски имарәтин тарихини билирсинизми? Ким тәрәфиндән бина олмуш? Ораја кетмәјә јол вармы?

Мән онун тарихини сөјләдим вә сәјјаһы ораја апардым. Мәнимлә дост олду. Өмрүнүн чохуну Шәрг аләминин сәјаһәтиндә кечирмишмиш. Мәнә чох шејләр сөјләди. Ону да һәр шејдән артыг һејрәт вә дәһшәтә салан Шәрг гадынынын чәһаләт зүлмәтиндә боғуларағ, бәшәр һүгугундан мәһрум галмасы иди.

Сәјаһәтчи дејирди:

—Кәнч достум, бүтүн милләтләр өз тарихиндә чәһаләт дөврүнү сүрмүш. Инди дә вәһши һалында јашајан бир чох тајфалар вар, лакин һеч бир милләт өз гадыныны ислам гадыны кими торбаја салыб күнәшин ишығындан мәһрум етмәмишдир. Мәнчә һүрр јарәнмыш Шәрг гадыныны бу һалдан хилас етмәјә јени бир пејғәмбәр зүһуру лазымдыр.

Инди, әзизим, ешитдин ки, бу мәним һијләм дејил, алман алиминин фикридир.

Бу сөһбәтдән сонра евләнмәк мәсәләсинин нә гәдәр чәтин олдуғу јенә дә аралыға кәлди. Мән дедим:

—Нүмунә үчүн өзүндән башла, бир чаван гыз ал, тәрбијә вер, чадрасыны ат, өзүнлә ачыг кәздир. Билирәм, чох чәтинликләрә дүчар оларсан, лакин давам етмәк лазымдыр.

Бәшир бир гәдәр фикирдән сонра деди:

—Мәсләһәтин бәд дејил, ағлыма јатыр, анам да мәни раһат гојмур. Гој сән дејән олсун, көрәк ахыры нә көстәрәр.

Бу һалда Сона хала кәлди. Суаллы нәзәрлә үзүмә бахды. Мән дедим:

— Сона хала, оғлуну јола кәтирмишәм. Де көрүм, мәнә нә хәләт верәчәксән?

—Һәр нә истәсән, оғлум, горхурам Бәшир сөзүндән гача.

—Һеч вахт гача билмәз, бурада икиликдә гәт етмишик. Сәнә сөз верирәм ки, бу јај Бәширин тојуну етмәмиш бурадан кетмәјим. Архајын ол, Бәшир, бу ишә разысанмы?

—Разыјам.

—Сона хала, даһа узаға гојмаг лазым дејил. Сабаһдан гыз ахтармаға башларсан.

—Нә чохдур гыз, һансы бир бәјин, дөвләтли тачирин гапысына кетсәм, чох шадлыгла мәни гәбул едәчәкләр.

Бәшир деди:

—Ана, мәним дә шәртим вар, мәнә нә бәј вә нә дә дөвләтли тачир гызы лазым дејил, арајыб бир касыб гызы тапарсан. Архасыз олса даһа мүнасибдир, чүнки фикрим ону охудуб, тәрбијә вериб ачыг кәздирмәкдир. Һәркаһ бу фикрә мәнимлә шәриксәнсә, ишә башла, јохса һеч кәсин гапысына кетмә.

Сона хала деди:

—Бу әмрини чох шадлыгла гәбул едирәм, оғлум, мәнә дөвләт лазым дејил. Арвадыны ачыг сахлајачагсан она да бир сөзүм ола билмәз.

Сонра үзүнү мәнә тутуб деди:

—Мәним бу шадлығыма сәбәб сән олдун, оғлум, өләнә кими јадымдан чыхартмарам.

* * *

Һәмин јај Сона хала арзусуна чатды. Он сәккиз јашлы, һәлим тәбиәтли көзәл бир кәлин гајынанасы олду. Бәшир дә кәнч арвадыны өзү охутмаға вә тәрбијә вермәјә мәшғул олараг, јени бир һәјат кечирмәјә башлады. Һәр дәфә мәни көрдүкдә арвадынын охумаға олан һәвәсиндән, сә'јиндән, зәкасындан, һәр шеји тез көрүб көтүрмәсиндән сөјләрди вә атәшли дејәрди:

—Милјонларча белә зәкалары дөрд дивар ичәрисиндә саларағ, һәнуз ачылмамыш гөнчә кими саралыб-солдуруб гәбрә көндәрән инсанлара лә'нәт вә нифрәт етмәјә һаглы дејилмијәм? Бах, кечән чүмә Сүрәјјаны шәһәрин ермәни һиссәсинә кәзмәјә апармышдым. Заваллы гадын бурада доғулуб, он једди ил јашадығы һалда шәһәрин бу һиссәсини индијә гәдәр көрмәдијини мәнә сөјләди.

* * *

Августун ахырында бу бәхтијар аилә илә әлвида едәрәк, Бакыја гајытдым. Һәр он-он ики күндән бир Бәширдән мәктуб алырдым. О, кәнч арвадынын дәрсләриндә һәр анда ирәлиләмәсиндән, кәлән ил онун көзләрини ачыб мә'луматыны артырмаг үчүн сәјаһәтә апармаг фикриндән, өзүнүн вә анасынын Сүрәјјадан артыгча разы олмаларындан јазырды. Ара-сыра арвадыны ачыг кәздирмәк сәбәбинә авам чамаат тәрәфиндән онлара едилән әзијјәти дә гејд едирди. Кет-кедә Бәширин мәктублары бир шикајәтнамәјә дөнүрдү. Авам чамаат тәрәфиндән онларын үзәринә ачылан мүбаризәјә бир даһа давам етмәјәчәјини вә артыг дәрәчәдә әсәбиләшдијини мә'лум едирди. Сон мәктубунда:

—Гышын чыхмасыны көзләјирәм ки, арвадымы көтүрүб башга вилајәтә кедим,—дејә шикајәтләнирди.

Ахырда Бәширин мәктубу билмәррә кәсилди. Мән фикир етдим ки, Бәшир баһары көзләмәјиб башга јерә көчмүш, лакин кәлән фачиәли хәбәр мәни мә'јус вә пәришан етди. Белә ки, бир кечә Бәшир арвады илә шәһәрин Авропа һиссәсиндә дүзәлдилмиш мүсамирәдән гајытдыглары заман ики чаһил чавана раст кәлирләр. Чаванлар налајиг сөзләрлә Бәширин арвадына саташмаға башлајырлар, ахырда:

—Бу јава матышганы һараја апарырсан, гој бир гәдәр биз илә кәзсин,—дејә онларын өнүнү алырлар. Бәшир буна сәбир етмәјиб говға едир. Сүрәјја гәшш едиб јерә дүшүр. Чаһилләр исә бичарә Бәшири хәнчәр илә өлдүрүб гачырлар.

* * *

Шуралашмыш гырмызы Азәрбајчан, сосиалист инғилабынын илдөнүмүнү тәнтәнәли сурәтдә бајрам едирди.

Нефт пајтахты Бакы ади боз либасыны тәрк едәрәк, бинәтли ал донуну кејмишди. Евләр, балконлар, кәмиләр һамысы гырмызы бајраг вә гијмәтли халылар илә бәзәнмишди. Һәр јан күлшәндә лаләләртәк гызарырды. Саат 8-дән башланмыш иттифаглар өз бајраглары алтында, башда мусиги дәстәләри низамла һүрријјәт мејданына тәрәф јериш едирдиләр. Бу сел кими ахан мүхтәлиф дәстәләр сырасында һамынын нәзәрини өзүнә чәлб едән Азәрбајчан гадынлары дәстәси иди. Бу дәстәни тәшкил едән үзвләринин кимиси јеничә чадрасыны атмышды, кимиси һәлә буна чүр'әт етмәмишди. Киминин үзүндә шадлыг вә чүр'әт, кимисиндә горху вә һејрәт көрүнүрдү. Ичтимаи ишләрә јеничә гәдәм гојмуш бу гадынлар дәстәсинин башында дуран бајраглар, учабојлу, ирикөвдәли, садә милли либаслы гоча бир гадын иди. Хејли гајда вә низам илә дәстәни апарырды. Бизим дәстә бу гадынлар дәстәси архасынча кедирди. Гадынын јериши, әʼзасынын һәрәкәти мәнә таныш кәлирди. Бу бахт гадын үзүнү чевирәрәк:

—Керидә галма, низамы позма, чәркәни дүзәлт,—дејә уча сәслә команда етди.

Гадынын үзүнү көрдүкдә Сона хала олдуғуну билдим вә онун кечмиш фачиәли һәјаты јенидән хатырымдан бирәр-бирәр кәлиб кечди.

* * *

Бәширин фачиәли вәфатындан үч ај кечдикдән сонра арвады Сүрәјја ушаг доғаркән вәфат едир, бу исә Сона халаја јени бир дағ олур. Бичарә гадын бу һадисәдән сонра, јеничә дүнјаја кәлмиш гыз нәвәсини көтүрүб башга гәзада јашајан гоһумукилә көчүр. О заман-дан бәри Сона халадан хәбәрим јох иди. Инди онунла тезчә көрүшмәјә үрәјим төләсирди.

Дар күчәләрә кәлдикдә дәстәләр өз һәрәкәтләрини јатырмаға мәчбур олурдулар. Бу заман маскалар кејмиш актјорлар, мәнһус чар мә'мурларыны, руһаниләри, бәј, ханлары, буржујлары тәглид едәрәк ојун чыхарыб адамлары күлдүрүрдүләр. Иттифагән актјорларын автомобили гадынлар дәстәси мүгабилиндә дајанмышды. Молла ролуну ојнајан актјор Сона халаја саташмаг мәгсәдилә:

—А гоча гары, һеч һәја етмирсән ки, үзүнү ачыб бу намәһрәм кишиләрә көстәрирсән, о әлиндәки ал бајраг чәһәннәмдә бир гызыл илан олуб, сәни мүдам санчачагдыр... дејә зарафат етмәјә башлады.

—Кәс сәсини, гоча кафтар, сиз моллаларын зүлмүндән биз гадынлар, о чәһәннәми бурада чәкмишик, ихтијарыныз мәним әлимдә олсајды, һамынызы топлајыб бу Каспи дәнизинә атардым!—Буну дејиб Сона хала бајрағыны узадыб молланын әммамәсини јерә салды. Һәр тәрәфдән гәһгәһәләр учалды.

—Бу чүр'әтли гары кимдир?—дејә суаллар верилирди.

—Бу бизим Сона халамыздыр,—дејә гадынлар фәхр илә чаваб веридиләр.

Һүрријјәт мејданында, 26 Коммунар гәбирләри јанындакы рәсм-кечиддән сонра нитгләр башланды. Нитгләр битдикдән сонра дәстәләр јенә дә низам илә мүәјјән јерләринә тәрәф јериш етмәјә үз гојдулар. Мән хәбәр тутдум ки, Сона хала ахшам гадынлар клубунда тәртиб олунмуш јығынчагда олачагдыр. Ахшам олдугда Сона хала илә көрүшмәк мәгсәдилә гадынлар клубуна кетдим. Салона дахил олдугда Сона халаны күрсүдә нитг сөјләјән көрдүм. Сона хала дејирди:

— Бачылар! Сөзүмү гуртарараг дејирәм: биз индијә кими барама ичиндә дустаг јатан ипәкгурдуна бәнзәјирдик. О әлсиз-ајагсыз, көзсүз гурда топал дејәрләр. Ахырда о топал ганадланыб пәрванә олур, бараманы дешиб ишыға чыхыр. Биз дилсиз, ағызсыз топаллары да, әсарәт зәнчирини гырыб ишыглыға чыхаран Октјабр ингилабы јашасын, бир дә јашасын!

Сүрәкли алгышлар илә Сона хала күрсүдән енди. Мән онунла көрүшдүм, дәрдини мәнә сөјләди. Ахырда бир аһ чәкәрәк деди:

—Каш оғлум, Бәшир сағ олајды, бу азадә гадынлары көрәјди.

ЗАРАФАТ

Шаки гырх јашлы бир актјор иди. 15 јашындан башламыш көнүллү сифәтилә театрларда, мүсамирәләрдә иштирак етмишди вә һәр нөв әзијјәтә гатлашыб инди 25 иллик сә'j вә зәһмәтилә игтидарлы бир актјор олмушду. Јолдашлары Шакинин хатирини истәрдиләр, онунла зарафат етмәји севәрдиләр. Лакин Шаки сон заманларда чох әсәби олдуғуна көрә зарафатдан хошу кәлмәзди, инчијәрди. Јолдашлары исә, буна бахмајараг зарафатларыны даһа да шиддәтләндирирдиләр.

Шаки нәнәси илә бәрабәр бир балача отагда јашајырды. Пүстә нәнә 70 јашлы бир гары иди. Ушаглыгдан јетим галмыш нәвәси Шакини бәсләјиб бөјүтмүшдү. О, Шакини чох истәрди. Јалныз бирчә наразылығы Шакинин актјорлуг етмәсиндән иди. Диндар гары чох сә'j етди ки, нәвәсини бу ишдән дашындырсын,анчаг бачармады. Бу әмәл үстә Шакинин ахирәтдә чәһәннәмдә јанмасына бәрк инанмышды, она көрә мәһәррәмликдә тә'кијә сахларды, илдә бир ај әвәзинә үч ај оруч тутарды. Мәсчидә, пирә, сејидә нәзир едәрди ки, бәлкә аллаһ онун тәгсириндән кечә. Пүстә нәнә мәтбәхдә јатарды. Һәр кечә Шаки театрдан кәләнә кими ајыг галыб, онун јемәјини һазыр едәрди, сонра өзү раһат оларды. Ахыр вахтлар Шаки јухудан галхыб өз-өзүнә данышарды, көзләринә дүрлү-дүрлү шәкилләр көрүнүр гышгырарды. Бу заманлар Пүстә нәнә отаға кәлиб дејәрди:

—Көрүрсән? Бах, аллаһын гәзәби сәни тутмуш, төвбә елә, јола кәл, бу шејтан сәнәтини бурах.

— Нәнә, кет, раһат ол. Мәнә һеч зад олмамыш, мән өз ролуму өјрәнирәм. Гышгырмағыма фикир вермә.

Белә сөзләрлә Шаки Пүстә нәнәни сакит едәрди.

Пүстә нәнәнин тәрбијәси алтында бөјүмүш Шаки мөвһуматдан һәлә бүсбүтүн өзүнү хилас едә билмәмишди. Буну актјор јолдашлары билирдиләр.

* * *

Бир дәфә Шаки театрда олдуғу заман јолдашлары зарафат үчүн гәфәс ичиндә бир папағаны (тутугушу) кәтириб онун отағында кизләдирләр. Шаки кечәјарысы мәнзилинә кәлир. Пүстә нәнәнин јемәк һазыр етдијини көрүб дејир:

— Нәнә, һеч зад јемәјәчәјәм, сән кет раһат ол, мән дә јорулмушам, тез јатачағам.

Пүстә нәнә кедиб јатыр, лакин Шаки нә гәдәр сә'j едирсә дә јата билмир. Өз-өзүнә сөјләнмәјә башлајыр:

—Ah, јенә бу фикир бејними дәлир, мәни бир ан раһат гојмур. Мән кимәм? Нәјәм? Нә үчүн јаранмышам? Ахырда чүрүјүб бир овуч торпаг олмаг үчүнмү? Инсана бу мәшәггәт, бу әзијјәт, бу чәфалар нә үчүндүр? Јеjәрмиш, ичәрмиш, јатармыш, дурармыш. Инсанда бу әдавәт, бу рәзаләт, бу кин-күдурәт, бу бүхл-һәсәд нә үчүндүр? Бир нечә ил өмүр сүрәчәк инсана, бу топлар, түфәнкләр, низәләр, охлар, партлајан бомбалар нә үчүндүр? Һагг бирдир әкәр бу мүсәлман, бу христиан, бу кәбр, јәһуди нә үчүндүр? Ah, бу фикир бејними дешир, мәнә бир ан раһатлыг вермир. Күрреји-әрз јарандыгдан бәри тарихи-бәшәр, ган, чинајәт илә там долудур. Еј өзү кизли, ады һагг, чаһанда олачагмыдыр елә заман ки, инсан даһа ган төкмәјәчәкдир?

Бу һалда папаған Шакинин сәсиндән ојаныб бу өјрәндији кәлмәни дејир:

—Jox, jox, jox.

Буну ешитдикдә Шаки һејрәт вә тәлаш илә галхыр. Үрәји елә бәрк дөјүнүр ки, сәсини өзү ешидир. Су төкүб ичир, нәһајәт, башыны тутараг, отагда дәли кими кәзмәјә башлајыр.

—Мән ја дәли олмушам ки, гулағыма сәс кәлир, ја да ки, һәгигәтән гејбдән «јох» чавабыны алдым. Демәк инсан ган төкмәкдән өтрү јаранмыш?

Папаған:—бәли, бәли—дејә гышгырыр. Буну ешитдикдә хәстә актјор һәгиги дәли кими елә бир дәһшәтли гәһгәһә чәкир ки, бүтүн гоншулары јухудан ојадыр. Сонра јерә јыхылыр, үрәји кедир. Пүстә нәнә бу сәсдән диксиниб јериндән галхыр вә чәлд өзүнү отаға атыр. Шакини јерә сәрилмиш көрүб гышгырыг салыр. Гоншулар онун һарајына чәм олурлар вә чох сә'jдән сонра Шакини өзүнә кәтирирләр.

МҮАЛИЧӘ

Мәним рәфигим һәр чәһәтдән јахшы бир инсандыр, лакин аталарымыз: «Ејибсиз көзәл олмаз» демишдир. Мәним дә рәфигимин бирчә ејиби вардыр, о да гајәт әсәбидир. Әслинә бахсан, бу да ејиб дејил, модалы бир хәстәликдир.

Илк баһарын сонунда рәфигим тәбибләрдән бир консилиум дүзәлтдирәрәк, хәстәлијинә чарә диләмиш. Һәкимләр она белә бир мүаличә тәклиф етмишләр: «Бу үч ај јајы көзәл аб-һавалы вә аз шәнликли бир кәнд тапыб орада јашамағы сизә мәсләһәт көрүрүк. Билмәррә оху, јазы илә мәшғул олмајараг, вахтында јејиб, вахтында истираһәт етмәлисиниз. Үмидварыг ки, белә бир мүаличә илә хәстәлијиниз сиздән дәф олар».

Рәфигим Азәрбајчан кәндләрини бир-бир нәзәрдән кечирдикдән сонра бачысы јашадығы кәнддә дајаныр. Јај фәсли кирдикдә бачысына мәктуб јазыб һәкимләрин гәрарыны она билдирир. Бир нечә ил севкили гардашындан ајры дүшмүш бачы, хејли шадлыгла мә'лум едир ки: «Гардаш, дурмајыб тезликлә кәлсән вә өзүн илә һеч бир шеј кәтирмәјәсән, чүнки һәр шејимиз вардыр».

Бу хәбәри алдыгдан сонра рәфигим бачысынын габагламасына бахмајараг, өз адәти үзрә јорған-дөшәк, пуржунлу чарпајыдан тутмуш диш фырчасынадәк, малакан фургонуна долдуруб јола дүшдү.

* * *

Фургон илә сәјаһәт етмәк ләззәтини гәләмә алмагдан ваз кечирик, чүнки һәр бир азәри оғлунун өмрүндә бир дәфә дә олмуш олса, о «ләззәти» чәкмәсинә шүбһә етмирик. Бундан әлавә, доғрусу, о сәјаһәти лајигинчә тәсвир етмәдә өзүмүзү ачиз көрүрүк. Анчаг буну әлавә

етмәк истәјирик ки, фургон илә сәфәр едән шәхсә мәнзил башына чатана кими «сүмсүкут» оручу тутмағы әмр бујурмушлардыр. Данышмаг истәјәнләр, лалларын бармаг үсулу илә данышмаларына бәләд олмалыдырлар, чүнки ади дил илә данышдыгда елә бил дил мејдана чыхыр ки, ону анлајан бир дилчи бу бөјүк дүнјада һәлә тапылмамыш. Рәфигим биринчи дәфә фургон илә сәфәр етдијинә көрә (ушаглыгда етдији сәјаһәти несаба алмырыг) «сүмсүкут»у позуб фургончу малакан илә данышмаг истәмиш, лакин ики кәлмә демәјә мүвәффәг олмамыш, о да белә сурәтдә: «...ныгг, ван... ваj, да... уjн... jи...»

Нечә ки, көрүрсүнүз рәфигим анчаг «Иван дајы» дејә билмиш ки, о да фургончунун адыдыр. Рәфигим «и» һечасыны дедикдә фургон даша тохунараг мәтләбә дәхли олмајан бир «ныгг» кәлмәси мејдана чыхыр. «Ван» дедикдә араба јырғаланыб рәфигимин пенснесини јерә атыр, о да даш үстә дүшүб парча-парча олур. Бу вахт рәфигимдән бир «ваj» нидасы чыхыр. Далынча фургон чухура дүшүб рәфигими јухары елә атыр ки, бичарәнин башы кибиткаја тохунуб әзилир вә «уj...» етмәсинә сәбәб олур. Инди өзүнүз дә көрүрсүнүз ки, «сүмсүкут»у позанын чәзасы нә гәдәр бөјүк имиш.

Күнәш дағлара енән заман Иван дајынын «автомобили» курулту илә кәндә варид олур. Рәфигимин пишвазына чыхмыш бир сүрү бачысы ушаглары «дајым кәлди» дејә арабаны әһатә едирләр. Рәфигим исә фургонун ичиндә исти палтосуну, галошуну кејиб, шарфыны бојнуна долајыб вә чәтри әлинә алыб хејли вүгар илә арабадан енир. Ушаглар онун әтрафыны әһатә едирләр.

—Ај гырылмышлар, нә чохсунуз? Сизи үркүтмәсәк санамаг олмаз.—Ушаглар күлүшүрләр.

—Һәсән, нечә гардашсыныз?

—Дајы чан, бизә једди гардаш дејәрләр. Һамымыз гуллуғунда һазырыг, әмрини көзләјирик.

—Онда шејләримиз көтүрүн, кедәк.

—Бу саат, дајы чан,—дејә Һәсән фургона галхыб шејләри бир-бир ендирир.

Једди гардаш јүкләнәндән сонра фургонда рәфигимин бир мафраш јорған-дөшәји, чамаданы вә чарпајысы галыр.

—Ушаглар, кедәк, јердә галан шејләри дә кәлиб

Иван дајы илә кәтирәрсиниз,—дејә рәфигим карванын башыны чәкир. Бу вахт рәфигимин бачысы, једди јашар гызы Күлназ илә дарвазанын ағзында дуруб гардашыны көзләјирди. Онун горхусу бу шимарыг ушагдан иди, чүнки једди гардашын бу тәк бачысы вә өзүнүн сон бешији чох әзизләниб, азада бөјүмүшдү.

—Бах, гызым, дајын хәстәдир, сәс-күј севмир, кәрәк билмәррә надинчлији атасан. Онда дајын сәнә чох шеј алар. сәни дә севәр.

Бу һалда јүклү гардашлар һәјәтә дахил олурлар. Күлназ дајысыны исти палтона вә шарфа бүрүнмүш көрүб гәһгәһә илә күлмәјә башлајыр.

—Нијә күлүрсән, а шејтан гыз...—дејә рәфигим сорушур.

—Белә сәнә күлүрәм, гој кедим евдән јорған кәтирим, бүрүн.

Күлназын бу сөзләринә күлүшүрләр. Рәфигимин бачысы онун бојнуна сарыларағ:

—А гардаш, Күлназ демишкән, бу истидә нә үчүн белә бүрүнмүсән?

—Бачы, һалымы һеч сорма, лә'нәт малакан фургонуна да, она минәнә дә, јолда мәнә бир гәдәр сојуг дәјмиш вә фургон да мәни елә әзмиш ки, ајаг үстә дурмаға тагәтим јохдур, — дејәрәк рәфигим шикајәтләнир.

—Кәл ичәри, сојун, раһат ол, горхма буранын елә һавасы вардыр ки, ајагсыз кәлән ајаглы гајыдыр. Нә үчүн өзүнә јүк едиб бир белә шеј кәтирмисән? Мән сәни хәбәрдар етмәмишдимми? — дејә бачысы сорушду.

—Ана чан, дајымын шејинин чоху фургонда галмыш,— дејә һәсән күлүр.

—А бачы, өзүн билирсән ки, мән чох васвасыјам... кәрәк өз јорған-дөшәјимдә јатам ки, раһат олам.

—Елә сәни бу күнә салан о дејилми? Кәл ичәри, сојун, ајагларыны исти су илә јујум, раһат ол.

Рәфигим вә бачысы палаз илә дөшәнмиш отаға дахил олурлар.

—Бах, бу отағы сәнин үчүн һазыр етмишәм. Бир адам бураја кириб-чыхмајачагдыр, ушагларын күнләри бағда, бостанда кечир, гулагларын бир сәс ешитмәјәчәкдир,—дејә бачысы рәфигими архајын едир.

Рәфигим јујунуб, чамашырыны дәјишинчә, једди гардаш аналары илә бир бәрабәр онун отағыны дөшәјиб, пуржунлу чарпајысыны гурурлар, рәфигим дә сојунуб јеринә кирир вә сәфәрин шиддәтли әзијјәтиндән јорғун дүшдүјүнә көрә тезчә јухулајыр.

Једди гардашын аналары:

—Бах, дајыныз јатмыш, сәс олмасын,—дејә ушаглары онун отағындан узаг едир.

* * *

Арадан тәхминән бир саат кечмиш күнәшин сон зәррәләри үфүгдән гаиб олдугда, гызыл инәк дарвазанын ағзында елә бир бөјүртү салыр ки, санки имдад бәкләјән бир кәми бағырыр.

—Ај ушаглар, тез гапыны ачыб инәји ичәри салын, јохса дајыныз бу саат јухудан ојанар,—дејә аналары бағырыр.

Ушаглар гызыл инәји ичәри бурахыб баласыны јанына салырлар ки, сәсини кәссин. Әфсус ки, бу тәдарүк сәмәрәсиз галыр, чүнки биринчи мәләмәсиндән рәфигим јериндән дик атылыб галхыр вә дејир:

—Будур, кәнд мәишәтинин ләззәти башланыр.

Рәфигимин бачысы, гардашыны балконда кәзән көрүб бадјада көпүкләнән сүд илә ичәријә кирир.

—Чох јахшы вахтда дурмусан, гардашым, чајымыз һазырдыр.

—Мән өзүм дурмамышам, бачым, сизин азанчыныз дурғузмуш,—дејә рәфигим аһ чәкир.

Бачысы күләрәк:

—Сәнә сөз верирәм ки, сабаһдан бир дә о азанчынын сәсини ешитмәјәчәксән. Һәр сәһәр-ахшам сәнә бу јени сағылмыш сүддән верәчәјәм, ичәрсән, көр бир ајын әрзиндә көкәлиб јанагларын нечә лалә кими гызарачагдыр.

Буну дејиб рәфигимин бачысы отаға кириб чырағы јандырыр вә сонра бадјаны сүд илә јерә гојуб каса кәтирмәјә кедир вә сүддән бир гәдәр касаја долдуруб гардашына узадыр ки:

—Ал буну ич!

—Бачы, тохда, де көрүм бу сүдү нечә сағмысан?

—Бунун нечәси јохдур ки, бадјаны ики дизимин арасына гојуб инәјин әмчәкләрини бармагларым илә тутуб ашағы чәкмишәм, сүд дә чешмә кими ахыб бадјаја төкүлмүш. Белә ки шөвгүн вар, сәһәр сағанда кәл тамаша ет.

—Мән онун үчүн сорушмадым, инәјин саған вахт дөшлүјүн вардымы?

—Јох.

—Әлләрини сабун илә јумушдунму?

—Әлләрим тәртәмиз, күл кими, нә үчүн јујум?

—Онда бачы, сәнин бу сүдүнүн ичиндә бу саат милјонларла микроблар гарынча кими гајнашырлар. Мән ону ичә билмәрәм, мәни әфв едәрсән, чүнки буна һәкимләр разы дејил.

—А гардаш, елә һәкимләрин сөзүнә бахыб бу күнә дүшмүсән, васвасы олма, је, ич, көр нечә сағаларсан.

—Бачым, онлардан кечиб, мәним үчүн чај кәтир. Сәһәрдән мән дејән кими инәји сағарсан, сүдү биширәрсән, мән дә ичәрәм...

* * *

Мә'лумдур ки, кәнд әһли еркән јатыб еркән дә јухудан галхмағы адәт етмишдир. Одур ки, рәфигим дә шамдан сонра бу гануна табе олмаг истәди, лакин бир тәрәфдән һәлә еркән јатмаға адәт етмәмишди. Дикәр тәрәфдән дә гызыл инәјин сәсиндән һәјәчана кәлмиш өсәбләри гајдасынча раһат олмамышды. Она көрә дә тәбибләрин әмриндән чыхараг отуруб бир гәдәр китаб мүталиәсинә мәшғул олду. Сонра сојунуб, чырағы фарағат етди вә јеринә кириб раһат олмаг истәди. Елә јеничә јухуја кедирди ки, гулағына инчә, һәзин бир сәс кәлди. Фикир вердикдә көрдү ки, сәс отағын ичиндән кәлир. Кетдикчә сәс она јахынлашырды. Бир аздан сонра дикәр бир сәс дә она гошулду. Бу анда рәфигимин үзүнү бир шеј санчды. О, чәлд ајаға галхыб лампаны јандырды вә ону санчан һәрифи көрдү.

Рәфигим шәһәрдән тәдарүксүз кәлмәмишди. Чамаданы ачыб чунајыны чыхартды вә үзүнү онунла өртдү ки, һүнүләр она әзијјәт вермәсин.

—Инди, һәрифләр, «Шури-шаһназы» башлајын,—дејә рәфигим лампаны сөндүрүб јеринә кирди вә бир аздан сонра јухуја кетди. Бу вахт үфүгдән ај аһәстә-аһәстә чыхмаға башлады. Боз көпәк буну көрдүкдә рәфигимин пәнчәрәси алтында башыны көјә галдырыб һејбәтли сәси илә уламаға башлады. Бичарә рәфигим һөвлнак јериндән сычрајыб галхды вә јенә лампаны јандырды, сонра пәнчәрәни ачыб бағырды:

—Гудуз дәјмиш сәсини кәс.

Боз көпәк пәнчәрәдән бир гәдәр узаглашыб јенә уламаға башлады. Һәсән дајысынын сәсинә ојаныб һәјәтә чыхды вә бир одун гапыб боз көпәјә атды. Одун көпәјә нә тәһәр дәјдисә һејван өзүнү чардағын алтына сохуб узун-узады зинкилдәмәјә башлады, ахырда сакит олду. Лакин иш-ишдән кечмишди. Боз көпәјин уламағыны ешидиб, гоншу итләр дә ағыз-ағыза вериб улашмаға башладылар.

Рәфигим јорғана бүрүнүб пәнчәрәдән бу мусигини динләјәрәк сөјләјирди:

—«Бир аз шәнликли бир кәнд тапыб да орада бу үч ај јајы истираһәт етмәлисиниз ки, әсәбләриниз раһат олуб мөһкәмләшә». Бәли, әсәбләрим мөһкәмләшир, мөһтәрәм тәбибләрим.

* * *

Кечә јарыдан кечмишди, көпәкләрин сәсләри кәсилмиш, кәнд сүкута далмышды. Рәфигим үчүнчү дәфә лампаны сөндүрүб јеринә кирди, лакин јата билмәди, чүнки бу сәфәр дә отаға дөшәнмиш халылардан бирәләр јеринә дарашыб ону раһат олмаға гојмадылар. Јенә лампаны јандырыб палтарыны кејди вә отагда о баш-бу баша кетмәјә башлады. Ахырда тагәтдән дүшүб палтарлы јеринин үстә узанды. Јорғун бәдән раһатлыг тәләб едирди. Рәфигим нә вахт јухуја кетдијини дә билмәди.

Сүбһүн түлуунда, ејванда кечәләмиш чил хоруз ојаныб уча вә зил сәслә банлады:

Гу-гу-ригу.

Сон һәјәчаны чил хоруз өзүнә мәхсус бир тәрз илә битирди. Икинчи «гу-гу-ригу»да рәфигим дик атылды.

Заваллынын үрәји елә атланырды ки, санки бу саат партлајачагдыр. Рәфигим отағы арадыгда өз чәкмәсиндән башга әлинә бир шеј кечмәди, чәкмәнин бир тајыны әлинә кетүрүб, пәнчәрәни ачды. Чил хорузу ејванын сүраһысы үстә банлајан көрдү. Вар гүввәсилә чәкмәни чил хоруза атды, чил хоруз гығылты илә ејвандан јерә јыхылды. Бунун сәсинә тојуглар гышгырыг салдылар. Бунларын сәсләринә гоншу хоруз-тојуглар да гарышдылар, јатмышлары ојатдылар.

* * *

Рәфигим палтосуну кејиб галошларыны ајағына тахараг, ејванда о баш-бу баша кедиб, дәли кими өз-өзүнә

данышырды. Бачысы әлиндә бадја гызыл инәји сағмаға кетдикдә, гардашыны ејванда көрдү.

—Нә еркән дурмусан, а гардаш?

—Тәбибләрин әмрини јеринә јетирирәм, бачым. Сизин бу көзәл кәндинизин саф һавасыны удурам, бачым, — дејә рәфигим јенә дә һирсли о баш-бу баша јериш едирди.

— Чох көзәл фикирдир, гардашым, иншаллаһ бир һәфтәнин әрзиндә јанагларын гызарыб чыраг кими јаначагдыр. Бах, көрүрсән дөшүмә дөшлүк тахмышам, әлләрими дә сабун илә тәмиз јумушам. Даһа архајын ол,—дејә бачысы гызыл инәји сағмаға мәшғул олду. Бу вахт Һәсән һәјәтә чыхды вә дајысыны ејванда көрүб деди:

—Сабаһын хејир, дајы чан.

—Агибәтин хејир, бачыоғлу, анчаг билмирәм чил хорузун агибәти нә һалдадыр, хејирдир, ја шәр.

Бу һалда Һәсән чил хорузу ејванын алтына кирмиш көрүб дејир:

— Дајы чан, чил хоруз чаныны сизин јолунузда фәда етмиш.

—Демәк интигамымы чил хоруздан алмышам, чөнбәлән дәјмиш сүбһ түлуундан мәни ојадыб јатмаға гојмамыш, көрүнүр чәкмәм ону бәрк тутмушдур.

—Дајы чан, чәкмәниз бурда јохдур.

—Ахтар, көр һарададыр?

Һәсән ахтармаға башлајыр, ахырда чәкмәни көпәјин һининдә парчаланмыш тапыр, көпәк исә иши дујуб һәјәтдән гачыр.

—Дајы чан, боз көпәк чәкмәни парчалајыб бу һала салмыш дејир вә чәкмәни көстәрир.

— Демәк, боз көпәк дә мәндән интигамыны алмыш. Һәсән, бу кечә бүтүн кәндиниз мәнә мүһарибә е'лан етмишди, дүзү өзүмү мәғлуб санырам. Она көрә дә һәрб мејданындан гачырам. Чај ичәндән сонра кедиб карвансарадан Иван дајыны бураја чағырарсан.

—Нә үчүн, дајы чан?

—Мәнә лазымдыр.

—Баш үстә, дајы чан. Амма чил хорузун хатасыны чәкәчәксән, чүнки Күлназын севкили хорузудур.

Ејби јохдур, пул верәрәм, она бир көзәл хоруз аларсан. Инди чил хорузу көз өнүндән узаг ет.

Һәсән чил хорузу апарыб бағчада басдырыр вә сонра өһвалаты анасына сөјләјир.

Рәфигимин бачысы чај заманы гардашына дејир:

—Бачын сәнә гурбан олсун, көрүнүр бу кечә нараһат олмусан, һәр нә шеј ки, сәни нараһат едир сөјлә намысыны рәдд едим.

— Ај бачы, шаир демиш:

Дүшмән бир олса дә'фини асандыр ејләмәк
Вај ол заман ки, үз гоја дөрд бир кәнардан.

Инди сән заваллы, бунларын һансына чарә едәсән: бирәјә, һүнүјә, көпәкләрин, чаггалларын уламасына, хорузун банламасына вә гејри-гејри...

Бу һалда Иван дајы дахил олуб саламлашыр.

—Иван дајы, һачан шәһәрә гајыдачагсан?

—Бу саат фургону гошуб бураја кәлмишәм.

Миникләрин вармы?

—Хејр.

—Нечә мәни бураја кәтирмисән, елә дә шәһәрә гајтарачагсан.

—Баш үстә.

— А гардаш, нә едирсән? Белә дә иш олармы? Танышларымыз мәни мәзәммәт едәр ки, гардашыны бир күн дә сахламады. Сәнә бачын гурбан олсун, бир аз сәбир ет, ики күнүн әрзиндә елә өјрәнәчәксән, јанында топ да атсалар јухудан ојанмајачагсан.

—Бачы, һәркаһ мәни өлүмә көндәрмәк истәјирсәнсә галым.

— Аллаһ еләмәсин, гардаш, нә данышырсан.

—Онда мәнә мане олма...

* * *

Чајдан сонра једди гардаш, дајыларынын шејләрини Иван дајынын фургонуна дашыјырдылар. Чил хорузун өлүмүндән бихәбәр Күлназ, рәфигим илә бәрк дост олмушду, чүнки дајы онун үчүн чох шејләр кәтирмишди. Она көрә ону бурахмаг истәмирди.

—Күлназ, гызым, үч ајдан сонра Һәсәнә јазачағам, сәни шәһәрә кәтирсин, орада сәни мәктәбә гојачағам, кәлән јајда сәнинлә бәрабәр бураја кәләчәјәм.

Шејләр фургона гојулдугдан сонра рәфигим әлвида едәрәк фургона минди вә «сүмсүкут» оручуну тутуб јола рәван олду.

НАМУС

Ахшам вахты иди. Иjирми jашлы бир кәнч һәjәчанлы, бығларыны кәмирәрәк, отагда о баш-бу баша кәвинир, өз-өзүнә сөjләнирди.

—Jох, даһа сәбир касам долуб дашмыш... өлдүрмәсәм үрәjим сакит олмаз, дүшмәнләримин тә'нәли бахышларында, достларымын истеһзалы тәбәссүмләриндә буну ајдын охуjурам. Гочу Садығын оғлу Рәшид, гејрәтин, намусун һарада галмыш?

Кәнчин анасы јанашы отагда ахшам үчүн јемәк һазыр едиб сүфрәjә гоjурду. Јарыачыг гапы арасындан оғлунун сөзләрини ешидирди. Өлдүрәчәjи ким олдуғуну дуjурду. Ону сакит етмәк үчүн отаға кирди.

—Оғлум, хөрәjин соjуjур, кәл отур, jе,—дејә анасы Рәшиди јемәк отағына тәклиф етди.

—Ана, сәнин о дуз-чөрәjин, бу мәмәләриндән әмиздирдиjин сүдүн мән оғлуна һарам олсун.

—Ај оғлум, нә дејирсән, нә үчүн белә гәзәбә кәлмисән? Де көрүм, сәнә нә олмуш?

—Даһа бундан бетәр нә олачагдыр? Бачым Лејла мәним бу гејрәт папағымы о дикдабан чәкмәси алтына салыб тапдалајыр... Бу гәдәр гардашлары тәрәфиндән өлдүрүлән бачылардан ибрәт алмыр. Јохса о елә фикир едир ки, мән Шура һөкумәтиндән горхуб бу бинамуслуғу гәбул едәчәjәм? Хам хәjал... Һамы тәгсир сән анамдадыр...

—Рәшид, мән бәдбәхт нә етмишәм?

—Ону етмисән ки, Лејланы о бигејрәт Камилә вермәjә мән разы дејилдим, сән мәни вадар етдин. Дедин: «Камил охумуш чаван оғландыр, өзүнүн дә јахшы гуллуғу вар». Онун елм охудуғу башына дәjсин. Мәнә гејрәти, намусу лазымдыр, о да ки онда јохдур. Дејәрәм, Камил, бу арвадынын ипини чәк, сәһәрдән ахшама кими булварда јава гызлар кими ачыг кәзиб, онунла-бунунла

мырт вуруб күлүр, бизи рүсваj едир. Дејир сәнә борч дејил, арвад мәнимдир, нә сајаг сахлајачағам өзүм биләрәм.

—Оғлум, ачығын тутмасын, Камил доғру дејир, инди һамы Лејла кими ачыг кәзир. Горхма, бачын намуслу, исмәтли гыздыр. О елә иш тутмаз ки, сәнә, ја әринә алчаглыг кәтирә. Оғлум, гочубазлыг заманы кетди. Индичә асудә олмушуг. Атан заманы нә күн чәкдиjимизи билирсән? Күндүзләр дүшмәнләрин горхусундан раһат баjыра чыха билмәздик, кечәләр бир һәнирти кәлдикдә һамымыз дик атылардыг. Сән өзүн кечмишдә индики кими белә архајын кәзә биләрдинми?

Белә сөзләр илә анасы оғлуну сакит етмәjә чалышырды. Рәшид анасынын дедикләри сөздә һәгигәти һисс едирди. Доғрудан да атасы заманы бүтүн аиләнин күнү гара иди, һәмишә горху алтында јашајырдылар. Онун өзү мәктәбли бир ушаг олдуғу һалда атасынын әмрилә белинә тапанча бағламаға мәчбур иди. Бачысынын күнү даһа гара иди. О, атасынын горхусундан ки, сәнә намәһрәмин көзү саташар—отағындан кәнара чыха билмәзди. Анасы ону да доғру дејирди ки, о инди Шура һөкумәти заманы архајын кәзә билир. Лакин сабигдән ирс галмыш тәрбиjәнин тә'сири онда дәрин көк салмышды. Гадынларын ачыг вә азада кәзмәjинә о разы ола билмирди, чүнки надан атасындан вә чәми гоһум-әграбасындан алдығы јанлыш тәрбиjә үзүндән: «Ачыг кәзән гадында гејрәт намус олмаз» кими сөзләрә мөһкәм инанмышды.

Анасы, оғлуна етдиjи нәсиһәтин тә'сирини көрүб деди:

—Оғлум, һеч вахт унутма ки, дүшмәнләримиз атаны күдаза верән кими сәни дә вермәк истәjирләр. Онларын вәсвәсәсинә инанма, бөjүк бир аиләдән бир киши сән галмысан, сән дә тәләф олсан, мән күчәләрә дүшәрәм. Дур, оғлум, кедәк, хөрәjин соjуjур.

Анасынын сә'jи илә Рәшид бир гәдәр сакит олуб, jемәк отағына кечди.

* * *

Рәшиди jолдан чыхаранлар атасынын дүшмәнләри иди. Анасы Күлсүм буну јахшы билирди. Онлар көһнә әдавәти унутмамышдылар. Лакин Шура һөкумәтиндән чәкинәрәк ашкар чыхыш едә билмирдиләр. Һиjлә илә

629—6

Рәшиди тәләф етмәк истәјирдиләр. Онун бачысыны әлләриндә интигам алəти етмишдиләр.

Анасынын нәсиһәтиндән сонра Рәшид сакит олуб бачысына әзијјәт вермирди. Бир иттифаг да буна даһа артыг сәбәб олмушду. Белә ки, Рәшид сон заманлары тибб факүлтәсиндә тәһсил алан бир јәһуди гызына мәһәббәт бағламышды. Лија адында бу кәнч гыз, гоча анасы илә Лејла олан һәјәтдә јашајырдылар. Бу касыб аилә, анчаг бу ики нәфәрдән ибарәт иди. Лија өзү охудуғу һалда мүәллимлик едиб, хүсуси дәрс вермәклә һәм өзүнү вә һәм дә анасыны сахлајырды. Лија Лејла кими гарагаш, гаракөз бир гыз иди. Онларын бәдәнләри, бојлары да бир бичимдә иди. Лија Азәрбајчан дилини көзәлчә билирди. Лија Лејлаја русча дәрс верирди.

Рәшид Лија илә көрүшмәк гәсдилә бачысыкилә тез-тез кәлиб кедәрди. Лејла буна артыгча шад иди ки, гардашы она Лија илә кәзмәјә мане олмурду.

* * *

Рәшидин дүшмәнләри раһат олмурдулар. Онлар Күлсүмүн евини саһибсиз гојмаг фикриндә идиләр. Рәшиди төләф етмәк үчүн јени планлар чәкирдиләр. Лејланын далынча пусгучулар салыб, онун һара кетдијиндән вә нә иш тутдуғундан мә'лумат топлајараг Рәшидә адсыз мәктублар јазырдылар, мин дүрлү ифтиралар дүзәлдирдиләр. Лијаны да әлләриндә алəт етмишдиләр. Ону мүсамирәләрә дә'вәт едиб, Лејланы ора чәкмәк истәјирдиләр. Лакин Лејла ја кетмир, ја да кедәндә Камил илә кедирди. Бу исә онларын планларыны позурду.

Ахырда бир һадисәдән истифадә едәрәк дүшмәнләр Рәшиди төләјә салыб мәрамларына наил олдулар. Белә ки, бир гыш кечәси клубда костјумлу вә рәгсли мүсамирә верилирди. Кијев шәһәриндән кәлмиш Лијанын нишанлысы бу мүсамирәјә, намизәдилә бәрабәр Лејланы да тәклиф етди, лакин о разылыг едиб, кедә билмәјәчәјинә үзр истәди. Лија мүсамирәјә һазырланараг әнтиг костјум арајырды. Лејла, чеһиз кәтирдији әски Азәрбајчан бичими илә тикилмиш ипәк либасыны она көндәриб сорду:

—Лија, бу палтар јарармы?

Лија, бу әски чәпкән, күрдү катиби, бүзмә дарајы туманы вә гејриләрини көрдүкдә көзләри парлајараг деди:

—Аһ, нә көзәл палтардыр, мән өмрүмдә белә шејләр көрмәмишәм. Јәгинимдир ки, мүсамирәдә һамынын көзү мәндә олачагдыр.

Лија шадлығындан Лејланы гучаглајыб өпмәјә башлады.

— Инди, кеј көрүм, әјнинә нечә кәләчәкдир? — Лејла палтары она узатды.

Лија кејди санки бу либас онун бојуна бичилмишди. Бу палтарда Лија Лејлаја о гәдәр бәнзәјирди ки, сечмәк белә олмурду.

—Бәс башыма нә өртүм?—дејә Лија сорушду.

—Бу саат ону да дүзәлдәрәм,—дејә Лејла башга сандыгдан бир әски Иран тирмә шалы чыхарыб онун башына салды.

Саат доггуз јарымда Лија нишанлысы илә мүсамирәјә кетди. Дүшмәнләрин адамларындан бириси орада һазыр иди. О, Лијанын танышы иди. Ону белә либасда көрдүкдә әввәл танымады. Сонра онун палтарыны тә'риф едиб белә көзәл либасын ким вердијини сорушду. Лија нағыл етди вә әфсус етди ки, Лејла кәлә билмәди, О, бир гәдәр Лија илә сөһбәт етди. Сонра клубдан чыхыб кетди.

О кечәси Рәшид анасы илә нахош халасыны јохламаға кетмишди, халасы бәрк хәстә иди. Лејлаја да хәбәр верилмишди, амма о һәлә кәлиб чыхмамышды. Анасы Рәшиди евә көндәриб, өзү бачысынын јанында галды. Саат он тамамда Рәшид сојунуб јеринә кирди. Кечәнин бир вахты гапы дөјүлдү. Рәшид дик атылды. О, фикир етди ки, халасы кечинир, ону чағырырлар. Палтону чијнинә атыб гапыны ачды. Күркә бүрүнмүш намә'лум бир шәхс она бир мәктуб вериб чәлд кетди. Рәшид отаға гајыдыб мәктубу ачды, охуду, рәнки гачды. Кағыз әлиндә пајыз јарпағы кими әсирди.

—Јенә дүшмәнләримин ифтирасымы? Јох, бөһтана охшамыр... «Кәл өз көзүнлә көр» дејирләр. Бинамус бачы, халасы евдә чан верир, ону сон көрүшә чағырыр, о, клубда ашнабазлыг едир... Еј бигејрәт бачы, әкәр бу мәктубда јазылан доғру олурса, сәнин сабаһкы күнәш зијасыны көрмәјәчәјинә анд ичирәм! — Буну дејә Рәшид чәлд кејиниб тапанчасыны палтонун голтуг чибинә гојду, гапыны ачыб күчәјә чыхды. Һава ајаз иди. Рәшид палтонун бојнуну галдырыб јола дүшдү. Фикир вә хәјал ону елә апармышды ки, јолу азыб күчәләрдә долашырды. Өз-өзү илә данышырды: «Бачымы өлдүрмәјә

мәним ихтијарым вармы?» дејә өзүнә суал верирди. Нә үчүн? Камил она инаныб башына бурахыр. Мәкәр онда һеч намус һисси јохму?.. Јахшы олмазмы ки, апарым мәктубу она көстәрим... Јох, әввәл мәктубда јазыланы тәһгиг етмәк лазымдыр. Рәшид башыны галдырдыгда өзүнү клубун габағында көрдү. Ачыг гапыдан мусиги сәси кәлирди. Клуба дахил олмаг истәдикдә, көзү каридорда бир чаван оғлан илә Шәрг либасында бир кәнч гадына саташды. Гадын сағ диварда бәнд олунмуш ајнанын габағында дуруб башынын түкләрини дүзәлдирди. Рәшид онун үзүнү тамам көрә билмирди, лакин әјниндәки әски Шәрг либасы бачысы Лејланын олдуғуна шүбһә етмирди. Бу вахт оғлан ондан ајрылыб палтар сахлајан хидмәтчинин јанына кетди хидмәтчи палтолары гармагдан чыхарыб она верди. Оғлан палтону алыб гадына тәрәф кетди. Ону күрсү үстүнә гојуб шалы әлинә көтүрдү вә гадынын башына салды. Рәшидин бәдәнинә ләрзә дүшдү. О, Лејланын бу әски тирмә шалыны таныды. Бу вахт гапычы кәлди, ондан ичәри кирмәјә дә'вәтнамә истәди.

—Мән ичәри кирмәк истәмирәм, јолдашымы көзләјирәм,—дејә Рәшид чаваб верди.

— Бурада дурмаг олмаз, күчәдә көзләјә биләрсиниз,— дејә гапычы гапыны өртдү.

Рәшид күчәјә чыхды. Клубун гапысындан бир гәдәр узаглашыб пусгуда дурду. Арадан бир аз кечмиш оғлан илә гадын клубдан чыхдылар. Оғлан көз көздириб фајтон арады, тапмады. Сонра голуну гадынын голуна салыб јола дүшдүләр. Рәшид өзүнү бир дарвазаја гысыб, онлары ирәли бурахыб архаларынча дүшдү. Онлар тинә чатдыгда дурдулар. Рәшид чәлд бир сүтунун далында кизләнди. Күчәдә бир кәс јох иди. Бу заман јан күчәдән фајтон гаралтысы көрүндү, оғлан бир гәдәр ирәлиләјиб: «Фајтон, фајтон» дејә сәсләди. Рәшид бундан истифадә едәрәк тапанчасыны чыхарыб өзүнү гадынын үстүнә атды. Күлләнин атылмасы, гадынын јерә сәрилмәси бир анда олду. Оғлан өзүнү итириб, гышгырараг гачмаға башлады. Рәшид истәди ки, күлләнин бирисини дә онун башына сыхсын, Лија зәиф бир сәслә деди:

— Рәшид, нә үчүн мәни өлдүрдүн? Мән сәнә нә етмишәм?

Тапанча Рәшидин әлиндән дүшдү:

— Лија, сәнмисән? — дејә гышгырды.

Лакин Лијадан сәс чыхмады, чүнки онун чаван өмрү бир чәһаләт күлләсинә гурбан олмушду. Рәшид әјилиб она бахды.

— Шүбһәсиз, заваллы Лијадыр өз әлимлә севдијим күнаһсыз гызы ганына бојадым,—дејә фәрјад етди

Күлләнин сәсинә, Лијанын нишанлысынын гышгырығына күчәләрдән милисләрин фитләри галхмаға башлады.

Рәшид гачмаг фикриндә дејилди. О, бачысыны өлдүрмәк гәсдинә дүшән күндән гәт етмишди ки, хаһишини өмәлә кәтирдикдән сонра өз ихтијары илә һөкумәтә тәслим олачагдыр, о иди ки, милисләр әлләриндә силаһ ону әһатә етдикдә, Рәшид гачмајыб деди:

—Бу јәһуди гызыны бачым билиб, сәһвән өлдүрмүшәм, сизә тәслим олурам. Мәни милис идарәсинә апарын ки, шәһадәтими верим, буну дејә тапанчасыны онлара узатды.

Ону һәбсә алдылар. Дүшмәнләр мәрамларына чатдылар. Ики гоча гадынын үмид чырагларыны сөндүрдүләр.

* * *

Беш ајдан артыг иди ки, Рәшид һәбсханада јатырды. Бу күнләрдә онун мүһакимәси олачагды. Бу мүһакимәни Рәшид бөјүк изтираб вә тәлаш илә көзләјирди. Лакин онун бу һәјәчанына сәбәб, горху һисси дејилди ону тәшвишә салан о иди ки, шајәд мәһкәмәдә индики јени нәзәрләрини, дәрин дүшүнчәләрини, онда әмәлә кәлмиш бөјүк руһани тәғјирләрини сон сөзүндә чамаата лајигинчә јетирә биләчәкдирми? Она инаначаглармы? Јаинки ишини јүнкүлләшдирмәк үчүн бир һијлә саначаглармы? Рәшид сон фикирләриндән горхмурду, чүнки өзүнү гуртармаг мәгсәдиндә дејилди, бил, әкс мәһкәмәдән өзү үчүн ән ағыр чәза тәләб едәчәкди. О етдији силинмәз чинајәтдән сонра јашамаг тәмәннасында дејилди. Лакин өлүмә кедәркән, индијә кими фәхр илә тутдуғу јолун јанлыш олдуғуну өз һәмфикир вә һәммәсләки олан кәнч јолдашларына сүбут етмәк истәјирди. Онда зүһура кәлдији тәғјирләрин дүз вә сәмими олмасыны онлара анлатмаг истәјирди.

Бу тәғјирләр Рәшиддә бирдән әмәлә кәлмәмишдир. Әввәлләри һәбсханада јатаркән севдији гызы өлдүрмәси-

нин баиси бачысыны саныб, она дүшмәнчилији артмышды.

—Лијанын әсил гатили мән дејиләм, бачымдыр,— дејә ондан интигам алмаг истәрди. Анасына кәлдикдә она да әдавәт бағлајыб көрүшмәк истәмәзди... Бу исә көмәксиз галмыш заваллы ананын кечә-күндүз көз јашы төкмәјинә сәбәб олурду.

Һәр чүмә күнү, башга аналар вә арвадлар кими Күлсүм һәбсхананын габағында саатларча дуруб, оғлу илә көрүшмәк истәјирди. Лакин нөвбә она чатдыгда хәбәр вердиләр ки, мүгәссир анасы илә көрүшмәк истәмир. Һәтта Рәшид анасы кәтирдији шејләри дә гәбул етмирди. Бичарә ана һәбсхананын диварына сөјкәниб саатларча үрәк јахычы көз јашларыны төкәрди. Башга көрүшә кәлмиш аналар, арвадлар онун һалына ачыјырдылар. Буна бахмајараг Күлсүм һәр чүмә јенә кәлирди ки, бәлкә бу дәфә оғлу фикрини дәјишдириб, онунла көрүшәчәкдир, ја кәтирдији шејләри гәбул едәчәкдир. Үмиди пуча чыхырды. Онун һалына һәбсхананын гапычысы јанырды.

О, бир чүмә күнү, Күлсүмдән Рәшидин достларынын адларыны өјрәниб белә бир һијлә гурду; кәлән чүмә нөвбә Күлсүмә чатдыгда гапычы деди:

— Ана, оғлан шејләри гәбул едир, вер апарым.

Бичарә арвад севиндијиндән өзүнү итирмишди, әлләри әсә-әсә гәзетә бүкүлмүш чајы, гәнди, папиросу вә өзү биширмиш олдуғу һалва вә күлчәни она узатды.

—Оғлум, буну Рәшидә верәндә де ки, онун дәрдиндән белим бүкүлмүш, ағламагдан көзләримин нуру кетмиш. Бу күн-сабаһ бу гәм вә гүссәдән өләчәјәм, бирчә мәнлә көрүшсүн ки, гәбрә раһат кедим.

—Јахшы, анам дејәрәм. Горхма, оғлун сәнинлә көрүшәчәкдир, анчаг бир аз сәбир елә. Чох чаван достаглар сәнин оғлун кими әввәл вахтлар һеч кәси көрмәк истәмирләр, сонралар өзләри гоһумлары илә көрүшмәјә тәләсирләр.

Гапычы шејләри ондан алыб деди:

—Инди кет ана, үмидини кәсмә.

Күлсүм ондан разылыг едиб кетди. Гапычы шејләри Рәшидә достларынын бирисинин ады илә верди. Белә-ликлә, гапычы бир мүддәт һәм анасыны вә һәм дә оғлуну алдадараг, һәр икисини разы етди.

Рәшиди һәбсханада ајрыча камераја салмышдылар.

Буна онун өзү дә шад иди, чүнки һалы елә сүкут вә тәклији тәләб едирди.

Рәшид бүтүн күнләри саатларча јериндә узаныб дәрин фикирләрә далырды. Азадәлијин нә бөјүк сәадәт олдуғуну инди дүшүнүрдү... Уча вә кичик пәнчәрәдән дүшән күнәшин ишығынын нечә бөјүк бир не'мәт олдуғуну инди анлајырды:

—Мән нә үчүн бачымы бу ики бөјүк не'мәтдән мәһрум етмәк истәјирдим? Бизим арвадларымыз, анадан оландан гәбрә кедәнә кими белә һәбсханаларда јашајан достаглар дејилдирләрми? Инсафы, вичданы олан шәхс белә әдаләтсизлијә разы олармы?

Ачыг азадә кәзән гадынларда намус, исмәт олмаз... Бу фикир дүздүрмү? Демәк бүтүн мәдәни милләтләрин гадынлары намуссуздур... Бу нәзәриччә доғрудурму? Чаршаф јавалығын гаршысыны алар; бу һаглы бир тәдбирдирми?

Рәшид өз-өзүнә белә суаллары вериб, һәгигәт һарада олдуғуну дәрин дүшүнчәләрдән сонра арајыб тапырды. Узун кечәләр, тутдуғу чинајәтин ганлы мәнзәрәси көзләринин гаршысында бөјүјүрдү. Севкили Лијасынын солғун додагларындан чыхан «Рәшид, мәни нә үчүн өлдүрдүн, мән сәнә нә етмишдим?» сәсләри гулагларындан чыхмырды. Бә'зән дә бачысынын пәришан үзү, мүзтәриб көзләри, анасынын зәиф, гансыз симасы, мәзлум бахышлары көзләринин өнүндә чанланырды. Бә'зән дә јухусунда анасыны күчәләрдә диләнән көрүркән диксиниб ојанды. Бу заман Рәшидин јадына анасынын бу сөзләри дүшүрдү:

«Оғлум, дүшмәнләрин вәсвәсәсинә гулаг асыб, мәни күчәләрә салма, әсил бигејрәтлик будур, оғлум».

Рәшид бу ачы һәгигәти инди анлајырды.

— Доғрудан да, дүшмәнләримин бир сахта мәктубуна инаныб үч аиләни бәдбәхт етдим, буна намусму дејәрләр? Күнаһсыз Лијанын гоча анасыны күчәләрә атдым, белә гатил бағышланмаға лајигми? Јох, јох, — дејә Рәшид суалларына чаваб верирди.

* * *

Рәшид даһа анасынын көрүшүндән бојун гачырмырды. Һәр чүмә күләрүзлә ону гәбул едиб, мећрибан сөһбәтләр едәрди. Она тәсәллиләр верәрди. Күлсүм оғлунун белә тәғјиринә артыг шад иди. Бир дәфә Рәшид сорушду:

—Ана, нә үчүн бачым мәни көрмәјә кәлмир?

— Оғлум, сәндән горхур, сән тутулан күндән бәри бачын евдән һеч бир јерә чыхмыр, кечә-күндүз ағлајыр, бир ан рahат олмур. Көрдүјүн сағлам Лејла, әриjиб чөпә дөнмүшдүр. Дејир: «Гардашымын бәхбәхт олмасына баис мән олдум. Каш о јанымда олајды, башыма чаршаф салыб евдән бајыра чыхмағыма изин вермәјәjди.

Мән онун өмрини шадлыгла гәбул едәрдим».

Рәшид күлүмсәjиб деди:

—Горхмасын, мән ирәлики Рәшид дејиләм. Бу күндән сонра даһа һеч бир кәсдән чәкинмәjәрәк ачыг азадә, көнлү истәjән jерә кетсин. Ана, онлара чәлладлыг етдиjимиз jетәр, белә һәбсханаларда сахладығымыз бәсдир, онларын һүгугларына, мал вә чанларына, намусларына тохунмагларымыз бир намуссузлугдур. Гадынлар һәр чәһәтчә, еркәкләрлә мүсавидирләр. Бу садәчә шеjи мән бурада узун мүддәт дәрин фикирләшиб, дүшүнүб анладым.

Күлсүм, оғлунун дедиjи сөзләрин чохуну анламадыса да, онда олан бөjүк дәjишиклиjи һисс едирди.

—Ана, бу дедикләрими бачыма jетир вә кәлән чүмә дә мәним көрүшүмә кәтир. Она дејәчәк сөзләрим чохдур. Даһа дурма кет, бачымы шад ет...

Күлсүм шадлығындан өзүнү елә итирмишди ки, оғлу илә белә саламатлашмаjыб чәлд кетди.

* * *

Үч күн иди ки, вилајәт мәһкәмәсинин чинајәт шө'бәси тәрәфиндән Рәшидин ишинә бахылырды. Башгаларына ибрәт олмаг үчүн мәһкәмә чидди вә тәнтәнәли бир сурәтдә гурулмушду. Бөjүк мәһкәмә салону марагланан тамашачыларла долу иди. Бу күн мәһкәмәнин сону олдуғу үчүн кәлән адамларын сајы ики гат артмышды. Салонда гадынлар шө'бәсинин үзвләриндән башга гејри чаршафлы гадынлар да чох идиләр. Онлар мәһкәмәдән гатил үчүн е'дам чәзасы тәләб едирдиләр. Бу исә Күлсүмүн вә Лејланын үрәкләринә ох кими санчылырды.

Гадынлар шө'бәси тәрәфиндән тә'jин олунмуш натигин одлу чыхышы чамаата бөjүк тә'сир бурахмышды. Рәшидин һөкумәт тәрәфиндән тә'jин олунмуш вәкили бу тә'сири позмаға сә'j едирдисә дә, мүвәффәг олмады. Рәшид башыны ашағы салыб һеч кәсә бахмырды. Дәрин-дәрин фикирләрә далыб өзүнүн һарада олдуғуну дуjмурду.

—Вәтәндаш мүгәссир, сөз сизиндир,—дејә сәдр е'лан етди. Салонда елә сакитлик әмәлә кәлди ки, милчәк учсајды ганадларынын сәси ешидиләрди. Рәшид галхды. Jүзләрчә көзләр, онун зәриф, көзәл, лакин солғун симасына, ушаг бахышлы көзләринә, уча, инчә бојуна, гывырчыг сачларына дикилди.

Рәшид һәjәчана кәлмиш әсәбләрини, шиддәтли чарпан гәлбини сакит етмәк үчүн су истәди. Вердиләр, ичди, сонра зәиф, титрәк, хош сәслә сон сөзләрини башлады. Тәрчүмеји-һалыны, ичәрисиндә jашадығы мүһити, гочу атасындан алдығы тәрбијәни доғру, дүзкүн тәсвир едәрәк, етдиjи чинајәтә кечди. Онун нитги кәлдикчә jандырычы ода, кәскин гылынча дөнүрдү. Һәбсханада чәкдиjи бөjүк рuһи әзиjjәтдән сонра, өзүндә әмәлә кәлмиш тәрjирләри елә саф вә сәдагәтлә исбат етди ки, кимсәдә бир шүбһә изи белә галмады. Һамынын рәһмини, мәһәббәтини газанмаға мүвәффәг олду. Инди онун өлүмүнү һеч ким тәләб етмирди, бил'әкс азад олмасыны диләjирдиләр. Бир аз бундан әввәл е'дамыны тәләб едән гадынларын көзләриндә мәрһәмәт вә шәфгәт jашлары көрүнүрдү.

Рәшид нитгини битирәрәк үзүнү гадынлара тәрәф чевириб:

—Бачылар, мәним кими азад олмағыныза мане олан гара фикирли чаванлар вә бүтүн әрләр арадан көтүрүлмәлидир. Мән дә сизин рә'jинизә шәрик олараг мәһкәмәдән өзүмә ән ағыр чәза тәләб едирәм,—дејә Рәшид отурду.

Гадынлар тәрәфиндән «jох, jох, истәмирик» сәдасы галхды.

Мәһкәмә үзвләри мүшавирә отағына кечдиләр. Салонда сәсләр учалды, гызғын бәһсләр башланды. Гадынлардан бир нечәси Күлсүм вә Лејланы әһатә едиб:

—Горхмаjын, бачылар, бу ишдә өлүм jохдур,—дејә тәсәлли веридиләр.

Арадан jарым саат кечмиш сәдр үзвләрлә бәрабәр салона дахил олдулар. Һамы ајаға галхды. Бөjүк сүкут ичәрисиндә сәдр гәтнамәсини охуду.

—Мүгәссир дөрд ил мүддәтиндә азадлыгдан мәһрум едилир, лакин онун чаван вә сәмими бир инсан олдуғуну нәзәрә алараг чәзасы ики ил азалдылыр.

Салонда шадлыг сәдасы jүксәлмиш, адамлар севинч далғалары арасында ахын-ахын бајыра чыхырдылар.

«ЈОЛУХМА ХӘСТӘЛИК»

Илк баһар... Мајын көзәл күнләриндән бири иди. Ағачлар јашыл палтара бүрүнүб, сәһралар чичәкләрлә бәзәнмишди. Батумдан Тифлисә сүр'әтлә һәрәкәт едән дәмирјол гатары миникләрлә долу иди. Бунларын чоху, сәфәрин бу көзәл мәнзәрәсиндән истифадә едә билмәјирди; чүнки Гара дәнизин чылғын гәһгәһә илә һајгыран фыртыналарындан чох әзијјәт чәкмишдиләр. Онун үчүн дә инди кимиси узаныб јатмыш, кимиси дә мүркүләјирди.

Бу вәзијјәти кәнч Чәлил дә чәкмишди. Лакин өз јорғунлуғуна бахмајараг, купе пәнчәрәсини галдырыб баһарын саф һавасыны дәриндән тәнәффүс едирди. Һәр анда мәнзәрәсини дәјишән тәбиәт онда башга һисс вә тә'сир бурахырды.

Бу кәнч једди ил иди ки, Париждә тибб факүлтәсини икмал үчүн севкили вәтәниндән ајры дүшмүшдү. Бу аралыг Октјабр ингилабы зүһур едәрәк, даһа сонра Азәрбајчаны да шуралашдырмышды. Вәтәндән әлагәси кәсилмиш Чәлил, Париж мәтбуатында дәрч едилән провагасија хәбәрләри мүталиә едәркән мүтәәссир оларды. Чәлил һәр нә гәдәр бу хәбәрләрә инанмајырды, лакин јенә гәлбиндә бөјүк бир изтираб һисс едирди. О иди ки, Батума чатдыгда јорғунлуғуна бахмајараг, шәһәри кәзмәјә башламышды ки, бәлкә бир таныша раст кәлсин... Анчаг кимсәјә раст кәлмәмишди.

* * *

Гатар Тифлис стансијасына чатдыгда миникләр вагонлардан әчәлә илә енәрәк өзләрини буфетләрә сохмаға башладылар. Чәлил дә купедән енәрәк јерә дүшдү... Лакин јенә дә јемәк јемәдән әввәл таныш арамаг фикриндә иди. Анчаг гарынча кими гајнашан инсанлар сырасында һеч бир таныш тапмады. Гәзет, мәчмуә алыб буфетә кирди вә јемәк јемәјә мәшғул олду. Гатар һәрәкәт едәркән, Чәлил јенә вагона атылды... Бир гәдәр Тифлисин мәнзәрәләринә тамаша етдикдән сонра купесинә кәлди. Ичәри дахил олдугда пәнчәрә сәмтиндә гыса бојлу, зәиф әндамлы, батыгордлу, чалсачлы бир шәхси отурмуш көрдү. Бунун симасы Чәлилә таныш кәлди. Бу шәхс дә диггәтли бир нәзәрлә она бахырды.

Чәлил бунун гаршысында отураraг сорушду:

— Сиз мүәллим Мирзә Хәлилмисиниз?

— Бәли.

— Мәни таныјырмысыныз?

— Јәгин әски тәләбәләримдән бирисиниз... Лакин адынызы унутмушам.

— Бәли, мән сизин әски тәләбәнизәм, адым Чәлилдир. Доғру, доғру инди таныдым.

— Сиз Париждәми тәһсил едирсиниз?

— Бәли, тәһсилими битирмиш, инди вәтәнә гајыдырам.

— Чох көзәл... Артыг шадам, — дејә Мирзә Хәлил әлини узатды.

Чәлил јериндән галхараг ики әлилә онун әлини сыхды.

— Мөһтәрәм мүәллимим, сизи сағ вә саламат көрмәјимә мән дә артыг шадам.

Купедә бунлардан башга ики миник даһа варды. Лакин онлар үст јатачаг јерләрини галдырыб узанмышдылар. Бунларын сөһбәтләринә мане олан бир шеј јох иди.

Чәлил гоһум-әграбасынын, дост-ашналарынын сағ вә саламат олмағыны билдикдән сонра сөһбәти Азәрбајчанын сијаси вә ичтимаи вәзијјәтиндән ачмышды. Мирзә Хәлилин вердији мә'лумата тәәччүб едәрәк дејирди:

— Бизә чатан хәбәрләр бүсбүтүн бунун әксини анладырды, мөһтәрәм мүәллимим! Мән һәнуз Париждә тибб факүлтәсиндә тәһсил аларкән, гәт етмишдим ки, тәһсилими битирдикдән сонра вәтәнә евдәт едәм. Бакыда галмајыб Азәрбајчанын ән узаг вә мәдәнијјәтчә керидә галмыш гәзасында отураraг әһалисинә тибб јардымы едәм. Инди, сөһбәтимиздән сонра бу фикирдә даһа мөһкәм галмағы сизә сөз верирәм.

Мирзә Хәлил деди:

— Фикриниз чох көзәлдир, чүнки Азәрбајчанда тәһсилләрини битирмиш кәнч тәбибләримиз гәзалара кетмәкдән чәкинирләр. Һамысы Бакыда галмаг истәјир.

— Мирзə, кечмишдə Азəрбајчанда иситмə хəстəлији чох артыг дəрəчəдə иди, инди нə һалдадыр?

— Инди азалмагдадыр. Шура һөкумəти сəһијјə ишлəринə артыг диггəт верир. Лакин Азəрбајчанда јени бир «јолухма хəстəлик» пејда олмуш. Бу əчиб фəгəт чох көзəл «хəстəлик» бүтүн Азəрбајчаны бүрүјүр... еркək, гадын, чочуг, гоча һамысы бу «мəрəз»ə мүбтəла олурлар.

Чəлил тəəччүблə сорушду:

— Мөһтəрəм мүəллимим, о јолухучу хəстəлијə бир «көзəл» кəлмəси дə əлавə етдиниз... Буна мəн тəəччүб едирəм.

Мирзə Хəлил күлүмсəјиб деди:

— Бəли, бу «хəстəлијə» мүбтəла олан шəхслəр чох көзəллəширлəр, руһлары јүксəлир, зеһинləри итиləшир...

Чəлил тəəччүблə деди:

— Бу мəрəзин бə'зи нишанələри вəрəм хəстəлијинə бəнзəјир. Лакин, үмумијјətlə индијə кими көрүнмəмиш бир мəрəз... Шура һөкумəти бу хəстəлијин габағыны алмаг үчүн нə тəшəббүсдə булунур?

—Онун даһа да артмасына сə'ј едир.

Чəлил бу сөзləри ешитдикдə күləрək деди:

— Мөһтəрəм мирзə, зарафат етдијинизи индичə анладым.

— Хејр, зарафат етмəјирəм, лакин кечə кечмиш, сөһбəтимизи битирək... Сонра Бакыда көрүшүб бəрабəрликдə бу «мəрəз» һаггында данышарыг, инди исə раһат олаг.

Бир аздан сонра Мирзə Хəлил вə Чəлил купенин ачыг пəнчəрəсиндən ичəри төкүлəн гучаг-гучаг өлкүн ај ишыглары алтында ујујурларды.

* * *

Доктор Чəлил Бакыда иди. Нечə илləрдən бəри узаг дүшдүјү Бакыны кəзир, доланыр вə бу күнкү јенилик-ləрə чиддən севинирди. Бир күн Мирзə Хəлил илə көрүшəркəн күлмүш вə демишди:

— Мөһтəрəм мирзə, вагонда дедијиниз вə һəм дə мүбһəм сахладығыныз көзəл «мəрəз»и өзүм ахтарыб тапдым. Һал-һазырда онун микробуну тəһлил едирəм ки, асан бир үсул илə даһа шиддəтли инкишаф етдирəрəк Азəрбајчанын ən гаранлыг күшələринə нəшр едəм, һəтта бу көзəл «мəрəз»ин адыны да өјрəндим. Истəрсəниз сөјлəјим.

Мирзə күləрək:

— Һансы «мəрəз»дир?

— О, мааріф чичəјидир ки, гочадан тутмуш чочугларa гəдəр јајылмыш вə јајылмагдадыр

— Инди мəн дə буну пејвənd едəчəјимə сөз верир вə чидди чалышачағам.

ИКИ ДОСТ, ИКИ ДҮШМӘН

Августун исти күнләриндән бири иди. Мә'дәнчиләрин истираһәт евиндә наһардан сонра хәстәләрин бир тағымы бағчада көлкәли ағачларын алтында отуруб сөһбәт едирдиләр. Бунлардан Рәһман адлы бир ишчи вәтәндаш мүһарибәсиндә зүһур етмиш бир вәг'әни јолдашларына нағыл едирди. Онлар да отуруб артыг диггәтлә ону динләјирдиләр. Бу дәмдә истираһәт евинин һәкими әлиндә гәзет, одасындан чыхыб бағчаја кәлди. Ону көрдүкдә Рәһман сәсини кәсди.

— Јолдашлар, нә үчүн истираһәт евинин ганунуну позурсунуз? Тахтынызда узаныб раһат олмалысыныз, — дејә һәким онлары мәзәммәт етди.

Гоча ишчи Салман деди:

— Јолдаш Фәхрәддин, биз сүкуту позмајырыг: јухумуз да кәлмәјир. Јолдаш Рәһман вәтәндаш мүһарибәсиндән гајәт мараглы шејләр сөјләјир, рича едирик она мане олмајасыныз.

Һәким изин верди. Өзү дә скамјада отуруб гәзет охумаға мәшгул олду. Рәһман нағыл етмәјә башлады. Сөјләдији доғрудан да мараглы шеј иди. Һәтта Фәхрәддинин дә фикрини чәлб етмишди. О, гәзет охумағы бурахыб динләјирди. Рәһман нағылы битирди. Араја бәһс дүшдү. Чаван ишчи Нијази деди:

— Јәгин оғлу атасыны өлдүрдүкдә ким олдуғуну билмәмиш.

Гоча Салман деди:

— Бурада тәәччүблү бир шеј јохдур. Вәтәндаш мүһарибәсиндә белә иттифаглар чох олмушдур Ата оғлу, оғул атаны, гардаш гардашы өлдүрмүшләр.

— Нијази бу илдән фиргәјә намизәд јазылмышдыр, онда коммунизм гајәси һәлә мәһкәмләшмәмишдир, онун үчүн дә шүбһә едир.

— Јолдаш Мәрданын бу сөзүнә мән дә шәрикәм, — дејә Фәхрәддин тәсдиг етди.

— Вәтәндаш мүһарибәси гејри мүһарибәләрә бәнзәмәз. Бу синиф мүһарибәси, мәфкурә мүбаризәсидир. Бурада ата, оғул, гардаш, һәркаһ башга-башга мәсләкләрә мәнсуб исәләр, ади бир дүшмәндирләр.

— Коммунизми дәрин дүшүнсәниз, онун гајәсини јахшы анласаныз ата, ана, гоһум, дост, ашина һисси сизә галиб кәлмәз. Инди изниниз илә мән дә башыма кәлән бир вәг'әни сөјләјим...

— Сөјләјин, — дејә рича етдиләр.

Ишчиләр онун әски бир коммунист олдуғуну билирдиләр. Һәким гутусуну чыхарыб папиросуну јандырды, чәкди. Сонра һекајәјә шүру едәрәк деди:

— Сөјләдијим ајдын олмаг үчүн бир кечмишә әл атмалыјам. Мән кәндли өвладыјам. Кәндлинин әлиндә бир парча әкин јери олар, ону бечәриб мәһсулу илә өз чолуг-чочугларыны ачлыгдан сахлар. Мәним атам Сәфәрәлинин елә бир парча јери дә олмамыш, Һәсәнгулу ағаја рәнчбәрлик едәрәк мин мәшәггәт илә өз аиләсинә чөрәк газана билмиш.

Һәсәнгулу аға түндмәчаз бир мүлкәдар иди. Атам ондан артыг әзијјәт чәкәрди. Анам да ағалыгда гараваш иди. Бинәва көз јашындан башга, ханымлардан бир һәдијјә алмазды. Мәним дә вәзифәм ағалыг гапысында көтәк јемәк иди. О вахт мәним доггуз јашым вар иди. Бир иттифаг мәним бу дөјүш-сөјүшүмүн габағыны алмаға сәбәб олду. Һәсәнгулу ағанын өвлады јох иди. Он јашында гардашы оғлу Шаһбаз бәј онун ваһид вариси иди.

Бу ушаг атасыз, анасыз бир јетим иди. Шәһәрдә Лејли мәктәбдә тәрбијә алырды. Нағыл етдијим ил јај тә'тили мүнасибәтилә Шаһбаз, әмисикилә кәлди. Нөкәрләр, гаравашлар онун башына фырланырдылар. Нә етсинләр? Кәләчәк сәадәтләри онун әлиндә иди. Шаһбаз өзү һәлим бир чочуг иди, лакин јери кәлдикдә һөкмран бир синиф үзвү олдуғуну бирузә верирди. Биринчи гәдәмдән биз достлашдыг, бирликдә ојнадыг, бирликдә кәзәрдик. Шаһбазын горхусундан һеч кәс мәни инчидә билмәзди. Онун бу бөјүк јахшылығыны мән һеч бир вахт унутмарам. Шаһбаз һәмин јај мәнә русча әлифбаны өјрәтди. Бу исә кәләчәк сәадәтимә сәбәб олду. Амма Һәсәнгулу ағанын хилафи — рә'ји иди, јалныз Шаһбазын хатирәси үчүн бир сөз демәјирди. Бир иттифаг мәним мәһәббәтими

Шаһбаза даһа да артырды. Бир күн чајда чимәркән дәрин јерә дүшүб боғулурдум. Шаһбаз өзүнү атыб мәни чыхартды. Онун өзү јахшы үзмәк билмәјирди. Бу исә тутдуғу әмәлини бир гәдәр дә гијмәтләндирирди.

Јај битди, Шаһбаз охумаға кетди. Бизим үчүн јенә мәшәггәт күнләри башланды. Атам буна сәбир етмәјиб шәһәрә көчдү. Бир мүддәт ишсиз галды. Ахырда нефт заводунда фәһлә олду. Кәрәк Салман әминин јадына кәлә.

— Бәли, бәли, јахшы јадымдадыр, — дејә Салман тәсдиг етди.

— Түркдә бир мәсәл вар, дејәрләр: «Јағышдан чыхдым, јағмура дүшдүм». Биз дә Һәсәнгулу ағанын зүлмүндән хилас олдуг, завод саһиби Һачы Сәлимин чәнкәсинә дүшдүк. Ахырда атамын сол голуну машын кәсиб атды, азарханаја дүшдү. Атам нә гәдәр азарханада иди, Һачы Сәлим онун мәвачибини кәсмәјирди ки, шикајәт етмәсин. Сағаландан сонра бир шеј вермәјиб атамы күчәјә атды. Мәһкәмәјә дүшдүләрсә дә, нәтичәдә мәһкәмә ишчи завод саһибинә тәрәф кәсди. Әлил атам аралыгда хырдаватчылыг едәрәк артыг әзијјәт илә күндәлик чөрәјимизи газана билирди. Бурада мән мәктәбә дахил олуб сонра «Маариф» чәмијјәтинин јардымы илә орта тәһсил битирәрәк Ленинграда кетдим. Орада дарүлфүнунун тибб факүлтәсинә кирдим. Шаһбаз бәј илә көрүшдүк. Әски достлуғумуз јенә тәзәләнди. О вахт Шаһбаз институтда ме'марлыг охујурду. Мәни Шаһбаз бәјдән ајыран бир шеј вар идисә, о да синфи ајрылығы иди. Кет-кедә бу ајрылыг дәринләширди. Мән орта тәһсилдә охујан заман болшевик фиргәсинә кирмишдим. Бураја кәлдикдә фирғә тәшкилатында чалышмаға башладым. Буну Шаһбаз билирди. Бир дәфә бу барәдә мүбаһисәмиз олду.

— «Коммунизм утопијадыр» — дејә Шаһбаз мән илә бәһс етди.

— Пролетариат һөкумәт гурмаға гадир дејил, о вурар, дағыдар, бәлкә дә падшаһлығы јыхар, лакин үч күн дә олса һөкумәт апара билмәз...

— Нә үчүн?

— ...Чүнки тарихдә ишчи-кәндли һөкумәт сүрдүјү көрүлмәмишдир.

— Көрүлмәмишдир, инди исә көрүләр — дејә мән чаваб вердим.

— Сән бир чочуг кими бәһс едирсән, — дејә Шаһбаз һајғырды.

— Шаһбаз, һирсләнмәк лазым дејил, мәнә мәнтигли сүбутлар кәтир. Кечмишдә чох шејләр көрүнмәмишди, инди көрүнүр. «Тарихдә көрүнмәмишдир, она көрә олмаз» бу бир дәлил дејил ки, сән кәтирирсән. Мәнчә сән һәгигәти кизләдирсән, гәлбиндәкини ачыб демәјирсән.

— Мән нәји кизләдирәм? — дејә Шаһбаз сорду.

— Сән һөкм сүрән бир синфә мәнсубсан, ағалыгдан дүшмәк истәмәјирсән, мәтләб бурададыр.

—Доғру дејирсән, фәгәт мән фикрими кизләтмәјирәм, чүнки ајдын инанырам ки, һөкумәт сиз коммунистләрин әлинә дүшсә, инсанлары бөјүк фәлакәтә салачагсыныз. Иш силаһ күчүнә кәлирсә, мәни өз сыранызда јох, мүгабилиниздә көрәрсиниз.

Бу бәһсләрдән сонра мән Шаһбаздан чәкилмәјә башладым.

Бир кечә фирғә јолдашымызын мәнзилиндә кизли мүшавирә едирдик. Гәфләтән гапы дөјүлдү. Биз тәшвишә дүшдүк, ким исә мәни сәсләди. Гапыны ачдыг, Шаһбаз ичәри кириб деди:

— Тез олун, кағызларынызы тәләф един, жандармлар кәлирләр...

Биз чәлд кағызлары собаја атыб јандырдыг. Бир аздан сонра жандармлар еви әһатә етдиләр. Ичәријә сохулуб арамаға башладылар. Әлә һеч бир шеј дүшмәди. Жандармларын бири Шаһбаза диггәтлә бахыб деди:

— Бу студенти мән бураја кәлән көрдүм. Јәгин бунлара бизим кәләчәјимизи хәбәр вермиш.

Шаһбазы тутуб апардылар. Һәрчәнд әлдә бир сүбут јох иди, мән јенә тәшвишә дүшдүм. Шаһбазы бир кечә һәбсдә сахлајыб бурахдылар. Мәним илә көрүшдүкдә күләрәк деди:

— Һөкумәт әлејһинә ишләјәнләр сиз, һәбсә алынан мән. Бу иттифаг јолдашлар арасында Шаһбазын еһтирамыны артырды. Мән үчүнчү курсда оланда ата вә анам вәфат етмишди. Сағ галан бачым Таһирә иди. О да али ибтидаи мәктәби битирмишди. Ону һазырлашдырыб өзүм илә Петербурга кәтирдим, мамачалыг курсуна гојдум.

Шаһбаз Таһирәни тез-тез театрлара, консертләрә апарарды. Онун намуслу бир чаван олдуғу мәнә мә'лум иди. Она көрә дә бачым илә кәзмәләринә мане олмаздым. Кет-кедә Шаһбаз илә Таһирә арасында мәһәббәт төрәди.

Буну билдикдә горхуја дүшдүм; чүнки бунларын евләнмәси гејри-мүмкүн иди. Һәркаһ Шаһбазын өзү вә аиләси Һәсәнгулу аға да рә'ј версәјди, мән разы олмаздым. Она көрә Таһирәни ондан ајырыб көрүшмәјини гадаған етдим. Бу иттифаг бизим достлуғумузу позду. Таһирә мамачалыг курсуну битириб вәтәнинә гајытды. Бу вахт Феврал ингилабы башланды. 4-чү курс тибб тәләбәләринә шәһадәтнамә вериб, Алманија чәбһәсинә көндәрдиләр. Көндәриләнләр сырасында мән дә вар идим. Чәбһәдә әскәрләр арасында болшевизм вә мүһарибәни јатырмаг пропагандасы апардығым үчүн мәни тутуб һәбсханаја салдылар. Октјабр ингилабы мәни һәбсдән азад етди. Сонра вәтәндаш мүһарибәси башланды. Үч ил Сибирдә, ахырда Чәнуб чәбһәләриндә Гызыл Орду ичәрисиндә һәкимлик вәзифәсини ичра едирдим. Ијирминчи илдә Гызыл Орду илә Азәрбајчана дахил олдуг. Ијун әксингилабы үсјанда мән һәрби лазаретдә һәкимлик, бачым Таһирә исә шәфгәт бачысы вәзифәсини ифа едирди. Бачым Таһирә јолдаш Нијази кими һәмин ил болшевик фиргәсинә намизәд олмушду. Бир күн јаралылара бахыб јеничә одама кирмишдим ки, бир гәдәр истираһәт едәм, Таһирә дахил олуб деди:

— Јени бир јаралы кәтирмишләр, кәл бах.

— Јахшы, кет, бу саат кәләрәм, — дедим.

— Хәстәнин јарасы ағырдыр, һәр дәгигәси хәтәрлидир, дејә бачым јалварычы бир нәзәрлә үзүмә бахды.

Галхыб кетдим. Јаралы бинуш иди. Үзүндән ган гачыб мејит рәнкини алмышды. Јарасына диггәтлә бахдыгда хәтәрсиз бир јара олдуғуну билдим, лакин хәстәнин бәдәни гајәт зәиф иди. Јени азардан дурмуш адамын вүчудуна бәнзәјирди. Јараны јујуб бағладым. Сонра үмуми одаја алмағы әмр етдим. Бу вахт бачым мәнә јахынлашыб јаваш деди:

— Хәстәни тәк одаја гојмағы әмр ет.

— О нә үчүн?

— Сонра дејәрәм.

Мән хәстәни хүсуси одаја апармағы әмр вериб, мәнзилимә гајытдым.

Таһирәнин јаралыја тә'чили сурәтдә бахмаг тә'киди, мүәммалы тәклифи мәни шүбһәјә салмышды. Бурада бир сирр вар, — дејә фикрә кетдим. Арадан он дәгигә кечмиш Таһирә дә дахил олду.

— Јаралыны таныдынмы? — дејә сорду.

— Јох, кимдир?

— Шаһбаз бәј.

Мәни һејрәт көтүрдү. Дөрд ил ичәрисиндә нә гәдәр дәјишиклик... «Коммунизми силаһ күчү илә јүрүтмәк истәсәниз, мәни сыранызда јох, мүгабилиниздә көрәрсиниз» сөзү јадыма дүшдү.

— Шаһбаз бәј қөрпүнү динамитлә учурмаг истәдикдә, гаровулчу әскәр күллә илә вурмуш, — дејә Таһирә әлавә етди.

— Хәстәнин һалы инди нечәдир?

— Һушу кәлмиш, анчаг бөһран ичиндәдир.

— Һәрарәти нечәдир?

— 39,5.

— Һәкимләрдән ким бахыр?

— Јолдаш Иванов.

— Кедәк, — дејә галхдым.

Гәлбимдә бир изтираб илә Шаһбазын јанына кәлдим, нәбзини алдым.

— Јәгин маљарија илә хәстәләнмиш... Инди дә бу һәрарәт онун һәрарәтидир.

— Јарасындан һеч бир горху јохдур. Каш ағыр бир өлдүрүчү јара олајды.

— О нә үчүн? — дејә Таһирә изтираб илә сорду.

— Гызыл Орду илә мүһарибә едән әкс-ингилабчы ағанын, көрпү дағытмаға гәсд едән бир мүһәндисин чәзасы нә олдуғуну билирмисән?

Буну ешитдикдә Таһирәнин рәнки үзүндән гачды. Әсил мәһәббәт гәлбиндән һәлә чыхмадығыны бирузә верди.

— Хәстәјә бахмаға јолдаш Иванов кими тә'јин етмиш?

— Мәни.

— Сән јарамазсан.

— Нә үчүн?

— Мәсләһәт белә дир. Кет бачы Маркованы көндәр.

Таһирә мә'јус вә пәришан одадан чыхды. Бир аздан сонра Шаһбаз көзләрини ачды. Зәиф сәслә сорду:

— Мән һарадајам?

Мән сандалја алыб јанында отурдум. Шаһбаз бөһранлы көзләрини үзүмә дикди, диггәтлә бахды.

— Фәхрәддин, мән нә үчүн бурадајам?

— Шаһбаз, сән јаралысан, бура да хәстәханадыр.

— Дүшүнүрәм... Дүшмән әлиндәјәм.

— Гәм етмә, јаран јүнкүл јарадыр. Тезликлә сағаларсан...

— Сонра да күллә габағында...

— Биз хәстә илә мүһарибә етмәјирик. Даһа данышмаға изин вермәјирәм, — дејә мән ајаға галхдым. Бу һалда Маркова дахил олду.

— Јолдаш Маркова, бу хәстәјә сиз бахачагсыныз. Хәстәјә јарадан артыг малјарија әзијјәт верир. Кинә тә'јин едирәм. Күндә үч дәфә верәрсиниз. Чох су ичмәјә изин вермәјиниз, әвәзиндә чај вериниз. Мән гапыја тәрәф јөнәлдим. Гапыдан чыхдыгда гулағыма Шаһбаз тәрәфиндән — ики дост, ики дүшмән сәдасы дәјди.

* * *

Шаһбаз сүр'әтлә сағалырды. Бу исә ону шад етмәјирди. Бир дәфә Маркова онун јарасына јод сүртүб бағлајырмыш. Шаһбаз фүрсәт тапыб јод шүшәсини гапыб ичмәк истәдикдә бачы әлиндән алыр. Шаһбазын һалы мәни дәрин дүшүндүрүрдү. Сағалдыгдан сонра әввәл һәрби трибунал, сонра күллә габағында. Онун үчүн ничат јолу јох иди. Мәндән һеч бир јардым көзләмәјирди, чүнки билирди ки, мән коммунизм уғрунда һәр бир шејдән кечирәм. О билирди ки, мән онунла шәхсән сәмими достам, лакин мәфкурәчә дәрин дүшмән. «Ики дост ики дүшмән» мә'насы бу иди.

Сон заманлар Шаһбазда дәјишиклик көрүнүрдү. Гәлби ачыг данышыб күлүрдү. Һәтта шухлуг тәрзи илә бәһс дә едирди:

— Фәхрәддин, дедијими керијә алырам. Мән сизин һөкм сүрмәнизә үч күн вахт вермишдим, амма сиз үч илдир ки, һөкумәт апарырсыныз. Лакин өмрүнүзә аз галмышдыр...

— Сәнинлә мәним өмрүмә чатар, — дејә мән чаваб вердим.

* * *

Бир сәһәр нөвбәтчи бачы кабинәмә дахил олуб деди:

— Јолдаш Фәхрәддин, Шаһбаз бәј одасындан јох олмуш. Бу хәбәри ешитдикдә санки башыма бир илдырым чахды.

— Нөвбәтчи һәким кимдир? — дејә сордум.

— Јолдаш Иванов.

— Бураја чағырыныз.

Бачы кетди. Мән бөјүк изтирабда идим. Хәјалыма дүрлү-дүрлү шүбһәләр кәлди. Иванов дахил олду.

— Јолдаш Иванов, хәстә Шаһбаз бәј нечә олмуш?

— Јолдаш мүдир, һәр јери арајыб ахтарыш етмишәм. Көрдүм дејән јохдур. Мәним зәннимчә Шаһбаз бәј дүнән, чүмә күнү гачмышдыр, чүнки хәстә әскәрләрин көрүшүнә јахын адамлар, анчаг о күнү бурахылыр, о да команданын бурахылыш вәсигәсилә.

— Фикриниз мәнчә доғрудур, лакин Шаһбазын јанына бир кәс бурахылмамыш. Бурадан да мәним имзам илә вәсигә үзрә бурахылыр, бу да олмамыш.

— Шаһбаз бәји бурадан гачырмышлар, — дејә Иванов мә'налы нәзәрлә үзүмә бахды.

— Ким гачырмыш? Буну сиздән тәләб едирәм, — дејә сәсими учалтдым.

— Ону әркан һәрб тәрәфиндән тә'јин олунмуш фөвгәл'адә комисјон арајыб тапар!..

Шүбһәсиз, Иванов бу ишдә мәни мүгәссир едирди, етмәјә дә һаглы иди; чүнки мәним Шаһбаз илә әски достлуғум, ону јүнкүл јаралы оларкән ајры одаја бурахдығым вә сонра да она артыг диггәт етдијим, бунларын һамысы мәним әлејһимә иди.

Һәмин фикрә Фөвгәл'адә комисјон да кәлди. Комисјон тәрәфиндән апарылан истинтаг јени бир шеј ачды, о да чүмә күнү хәстәханадан мәним имзам илә бир гадынын дышарыја бурахылмасы, о гадын тәғјири-либас етмиш Шаһбаз бәј имиш.

Әлбәттә, комисјон мәни данышдырдыгда имза сахта олдуғуну асанлыгла исбат едәчәкдим, лакин мәни хоф вә шүбһәјә салан бачым Таһирә иди. Бу иттифаг дүшәндән бәри онунла көрүшмәмишдим. Бу һалда Маркова кабинәјә дахил олуб деди:

— Јолдаш мүдир, Таһирә дүнән ахшам шәһәрә кетмиш, индијә кими гајытмамыш...

Буну ешитдикдә бүтүн бәдәнимә бир ләрзә јајылды. Таһирәнин Шаһбазын далынча гачмасы мәнә ашкар олду. Титрәк бир сәслә Марковаја дедим:

— Јәгин танышкилдә кечикиб галмышдыр, кәлиб чыхар. Инди вәзифәниз далынча олунуз. — Маркова кетди. Бир аздан сонра комисјон мәни данышдырды.

— Јолдаш Фәхрәддин, чүмә күнү сизин изниниз илә дышарыја бурахылан кимдир? — дејә комисјон сәдри сорду.

— Елә иттифаг олмамыш.

— Бу имза сизиндирми? — дејә вәсигәни мәнә узатды.

Мән алыб диггәтлә бахдым, хәтт Таһирәнин олдуғуну билдим.

— Бу имза мәним дејил, сахтадыр.

— Кимин хәтти олдуғуну билдинизми?

— Бәли, бачым Таһирәниндир.

— Бу чинајәти јапмаға Таһирәни нә вә бәлкә ким вадар етмишдир?

— Әскидән Шаһбаз бәјә бағладығы вә бурада көрүшдүкдә тәзәләнән мәһәббәт.

Бу барәдә мән мүфәссәл мә'лумат вердим. Комисјон бир нечә суал-чавабдан сонра истинтагы битирди.

* * *

Мәним үчүн һәрби мәһкәмә гурулду. Комисјона вердијим шәһадәти бурада тәкрар етдим. Бу вахт мәһкәмә сәдри:

— Шаһиди кәтирин, — дејә әмр етди.

Бачым Таһирә дахил олду.

Сәдр. Вәтәндаш Таһирә, бу иш барәсиндә нә билирсиниз? Сөјләјиниз.

Таһирә. Сахта вәсигәни имза едән, Шаһбаз бәји өз либасымы кејиндириб гачырдан мәнәм. Сонра мән өзүм дә јапдығым чинајәтдән горхуб гачдым. Индијә кими шәһәрдә кизләнмишдим. Гардашымы мүгәссир етдијинизи билиб кәлмишәм. Гардашымын бу ишдә һеч бир әлагәси вә хәбәри јохдур. Һамысыны мән тәк өзүм етмишәм.

Сәдр. Шаһбаз бәји гачыртмагдан мәгсәдиниз нә иди?

Таһирә. Ону өлүмдән хилас етмәк.

Сәдр. Нә үчүн?

Таһирә. Мән ону севирәм.

Сәдр он дәгигә тәнәффүс е'лан едиб үзвләрлә мүшавирә одасына кетдиләр.

Бу заман Фөвгәл'адә комисјонун сәдри јаныма кәлиб деди:

— Јолдаш Фәхрәддин, мән истинтаг апардығым заман сизин бу ишдә мүгәссир олмадығыныза инанмышдым. Лакин шүбһәјә салан имзаныз иди. Ону да експертләр тәдгиг едиб ајдына чыхардылар. Бачынызын јох олмасы комисјон үзвләринин бир нечәсини шүбһәјә салмышды. Инди о да ајдынлыға чыхды.

Бу вахт сәдр, үзвләрлә мәһкәмә салонуна дахил олдулар. Сәдр мәһкәмәнин гәтнамәсини охуду. Мән азад олуб, Таһирә һәбсә алыныб јени мәһкәмә гурулачағыны е'лан етди. Лакин бинәва бачым јени мәһкәмәни көрмәди. Гәтнамә охундугдан сонра өзү илә кәтирдији сүлејманини ичиб јерә јыхылды. Сағалтмаг мүмкүн олмады. Чаныны Шаһбаз бәјә бағладығы ешгә фәда етди.

МИСТЕР ГРЕЈИН КӨПӘЈИ

Пуан Гај, Хан Гоу шәһәринин Нан Си чајынын саһилиндә әски бир дахмада гоча анасы илә јашајырды. Бу кәнч, күчә актјору иди. Өз шакирди балача Сен О илә базарларда, шәнликли күчәләрдә, чајханаларда ојун чыхартмаг, мәшһәкә јаратмаг вә маһны охумагла, күндәлик рузисини газанарды.

Бәхти кәтириб 60—70 гәпикдән чох газананда, о ахшамы, чөрәк вә соғандан әлавә, балыг да алыб шад евләринә кәләрди вә күчәдән һәјәтә дахил олдугда «Ана чан, јуј... јуј...» дејә ону сәсләрди.

Пуан Гајы чинлиләр севәрдиләр, лакин авропалылар ону көрмәк белә истәмәздиләр, чүнки Пуан Гај онларын пис хасиҗјәтләрини, мәғрурлугларыны, чинлиләрә едилән зүлмү понтамим тәрзи илә көзәлчәсинә көстәриб халгы күлдүрүрдү. Бунун үстә Пуан Гај авропалылар тәрәфиндән нечә дәфә көтәк јемишди. Лакин јенә дә онларын тәглидини чыхартмагдан сағынмазды. Анчаг шәһәрин Авропа һиссәсинә енмәкдән чәкинәрди.

Бир сәһәр Пуан Гај күчәдә һәсир салыб, үст палтарыны сојунуб ојун чыхарырды. Адамлар јығылыб она тамаша едирдиләр. Бу заман мистер Грејин ашпазы базардан азугә алыб евә гајыдырды. Мистерин мәшһур көпәји Боллу да онун архасынча кәлирди. Бу инкилис булдогу сәһиби кими гајәт кинли, дәһшәтли бир көпәк иди. Боллунун гапдығы ити вә инсаны әлиндән алмаг мүмкүн дејилди. Та үстүнә су төкмәјинчә тутдуғуну бурахмазды. Бу көпәк чинлиләрә чох әзиҗјәт верирди. Лакин мистер Грејин горхусундан кимсә ону вура билмәзди.

Боллу адамларын дәстәсинә јахынлашдыгда ушаглар: «Мистер Грејин көпәји кәлир» дејә гачмаға башладылар. Бөјүкләр дә кәнара чәкилдиләр. Бу заман Пуан Гај, архасы үстә узаныб ајаглары илә Сен О-ну тез-тез атыб-тутурду. Көпәјин диггәтини чәлб едән Пуан Гајын

һәсирин үстә илан кими узанан кәкили иди. Сен О ону көрдүкдә гышгырды. Пуан Гај, Сен О-ну јерә бурахыб чәлд галхды. Бу вахт көпәк Пуан Гајын архалығыны гапыб гачмаға башлады... Пуан Гај өз шејләрини шакирдинә тапшырыб көпәјин далынча гачды. Күчәдән даш јығыб көпәјә атырды. Лакин Боллу дашларын дәјмәјинә бахмајараг архалығы дишиндән салмырды. Дашын бири Боллунун ајағына бәрк дәјмишди. Лакин һөчәт көпәк јенә дә архалыгдан әл чәкмирди. Күчәни дөнәркән бир Чин полиси онун габағыны алды:

— Нә үчүн көпәјә даш атырсан?

— Көрмүрсәнми, көпәк архалығы апарыр...

— Көрүрәм вә көпәјин дә мистер Грејин олдуғуну билирәм.

— Демәли, мистер Грејин көпәји үчүн ганун јохдур...

— Пуан Гај, өзүн дә билирсән јохдур, нә үчүн сорушурсан? Ја архалығындан әл чәк, ја да чүр'әтин варса, кет мистердән ал.

— Кедәрәм вә архалығымы да аларам, — дејә Пуан Гај јола дүшдү. О даһа гачмырды, аһәстә кедиркән дәрин фикрә далмышды. Бөјүк вә улу вәтәнинин азғын, гудурмуш империалистләр пәнчәси алтында боғуларағ, сызлајараг мәһв олдуғуну дүшүнүрдү.

Бизим үчүн ничат јолу јохму? Һачана кими дөрд јүз милјонлуг Чин, вәһши авропалылар әлиндә ојунчаг олачагдыр, — дејә өз-өзүнә суал верирди.

— Вар, лакин биз бигејрәтләр, һамымыз ингилабчы Кантон ордусуна гарышыб вәтәнимизи империалистләр әлиндән хилас етмәк әвәзинә, ингилабчыларын гаршысына чыхыб бунларла мүһарибә едирик. Пуан Гај, башында белә фикирләр кәлиб мистер Грејин дарвазасына чатды вә чүр'әтлә ичәри кирди. Бу заман мистер Грej балконда отуруб гәзет охумаға мәшғул иди. О, итин ајағынын Пуан Гај тәрәфиндән јараланмасындан хәбәрдар иди. Инди гәзәбли вә сәбирсиз ону көзләјирди.

Мистер Грej башыны галдырыб Пуан Гајы көрдү вә ајаға галхараг ачыглы сорушду:

— Мәним итими сәнми вурмусан?

— Бәли, мән вурмушам. Архалығымы көтүрүб гачды, мән дә даш атдым ки, јерә салсын, лакин бурахмады.

— Сән билирсәнми ки, инкилис көпәји тутдуғуну бурахмаз?

— Бәли, инкилисләрин көпәкләри сащибләринә охшамышлар, тутдугларыны бурахмазлар.

— Доғрудур, сән үч бөјүк чинајәт етмисән, она көрә чәза алачагсан. Биринчиси будур ки, мәним севкили көпәјим Боллуну јараламысан...

— Мистер, сизин папағынызы вә ја башга шејинизи көпәк көтүрүб гачса, нә едәрсиниз?

— Тапанчамы чыхарыб вурарам, јериндә галар.

— Мән ки һәлә итинизи өлдүрмәмишәм.

— Сәнин һәддин нәдир ки, елә иш едә биләсән. Икинчи тәгсирин бах будур, — дејә мистер Грej она бир мәктуб көстәрди.

— Бу сәнин архалығынын чибиндән чыхмыш, билирсәнми нәдир?!

— Кантон әскәри достумдан кәлмиш мәктубдур.

— Јалан! Коммунист фиргәси тәрәфиндән нәшр олунмуш прогламасијадыр, сән о фиргәнин кизли үзвүсән вә ојун чыхармаг илә онун фикрини бурада јеридирсән.

Буну ешитдикдә Пуан Гај сәбир едә билмәјиб деди:

— Елә ки, сиз империалистләр биз чинлиләрлә рәфтар едирсиниз, ахыры һамымыз она кәләчәјик. Үчүнчү чинајәтими сөјләјин.

— Үчүнчү чинајәт одур ки, изинсиз мәним һәјәтимә кирмисән, о гапыда јазыланы охумадынмы?

— Хејр, орада нә јазылмышдыр?

Орада бу јазылмышдыр: «Чинлиләрә вә көпәкләрә дахил олмаг јасагдыр».

— Мистер о ганунму?

— Бәли, ганун.

— О гануну әʼлаһәзрәт Чорчми вермиш?

— Сус, ганмаз көпәк, ону мән вермишәм, һәр бир инкилисин әмри сиз вәһши чинлиләр үчүн ганундур.

— Онлары верәнләри ингилабчы Кантон тезликлә мәһв едәчәк.

Буну ешитдикдә ган мистер Грејин башына сычрады вә елә бағырды ки, бүтүн хидмәтчиләр сәсинә төкүлдү.

— Бу көпәји алын, о узун сачындан талвардан асын, мән әмр етмәдикчә хилас етмәсиниз, һајды!..

Заваллы Пуан Гајы тутуб талварын алтына кәтирдиләр. Мистер Грej дә балкондан ениб ораја кәлди.

— Инди ајы кими бағырарсан, — дејә «мәдәни, нәчиб» Грej, Пуан Гајы сөјмәјә башлады.

Пуан Гајы асаркән бозармыш додагларындан бир

кәлмә белә бурахмады. Лакин ганлы көзләриндән гәзәб атәши сачылырды. Грej чәнаблары инкилис «әдаләтини» ичра етдикдән сонра јенә балкона галхыб гәзет охумаға башлады. Арадан хејли кечмиш хидмәтчи чинли она чај кәтириркән Пуан Гајы азад етмәјини јадына салды. Мистер саата бахыб деди: «Һәлә ики дәгигә галмыш». Сонра гәзети масанын үстә гојуб чај ичмәјә башлады. Һәркаһ мистер Грej о заман дөнүб хидмәтчинин үзүнә бахсајды, онун бахышында өзүнә гаршы нифрәт әламәтләрини ајдын охујарды.

Мистер Грej чајыны ичиб ашағы енди вә Пуан Гајы хилас етмәји әмр верди. Ону азад етдиләр. Сонра мистер Грej гајчы кәтиртди вә өз әли илә Пуан Гајын о узун сачларыны кәсиб она узатды:

— Буну ал, сахла, та ки, тутдуғун чинајәти унутмајасан.

Сонра әмр етди ки, онун архалығыны версинләр. Пуан Гај илләрлә бәсләдији сачыны алыб:

— Мистер, мән дә анд ичирәм ки, һеч бир ан бу күнү унутмајачағам, бу күнә кими мән ингилабчы дејилдим, сиз бу сачлары кәсмәклә өз әлинизлә мәни ингилабчы кантончулар сырасына көндәрирсиниз, сизә артыгча тәшәккүр едирәм, — дејә Пуан Гај көтүрүлдү.

Алты ајдан артыг иди ки, Пуан Гај Кантон ингилабчы ордусунда шүчаәтлә дава едирди. Империалистләрин үмиди олан шимал ордусу Гызыл Кантон ордусунун дәһшәтли һүчумлары гаршысында давам едә билмәјиб әлләриндә олан кәнд вә шәһәрләри бошалтмаға мәчбур олурду.

Нөвбә Пуан Гајын вәтәни Хан Гоу шәһәринә чатмышды. Пуан Гај ирәлидә кедән бөлүјүн сырасында иди. Шәһәрә һүчум башланды. Пуан Гај гызмыш шир кими мүһарибә едирди. Ән атәшли јерә өзүнү атырды. Шәһәрә кирән биринчи Пуан Гај олду. Күнорта олдугда Хан Гоу Кантон әскәрләри тәрәфиндән алынды. Лакин күчәләрдә, ара-сыра күллә сәси кәлирди.

Пуан Гај, мистер Грej сакин олан күчә илә евләринә, анасыны јолухмаға кедирди. Бирдән гаршысына мистерин көпәји Боллу чыхды. Санки гәза Пуан Гајын интигамыны јердә гојмаг истәмирди. Пуан Гај чәлд түфәнки дөшүнә алыб ити нишанәјә көтүрдү. Күллә ачылдыгда көпәк јерә сәрилди. Пуан Гај кедиб онун гујруғундан тутду вә сүрүкләјәрәк мистер Грејин дарвазасы ағзына

кәтирди. Мистерин дарвазасы, гапылары, пәнчәрәләри бағлы иди. Һәјәтдә, евдә бир инсан көрүнмүрдү. Пуан Гај кәмәрини ачыб итин башына кечирди вә хејли чәтинлик илә дарвазадан асды. Сонра чиб китабчасыны чыхарыб бир вараг чырды, јазды, дарвазаја бәнд етди. Сонра фәхр илә охуду: «Инкилисләрә вә көпәкләрә ичәри дахил олмаг гадағандыр».

— Мистер Грej! Инди Пуан Гајы өләнә кими унутмазсан, — дејә јола дүшдү.

СОН ҮМИД

Үч јолдаш... Чар һөкумәтиндән галма үч төһфә... зәһмәткешләрин сабиг сулуглары[1], јени мәишәтин үфунәтли микроблары.

Бири буржуазија синфинин зәнкин вә шөһрәт саһиби, мүвәккили, исми Һәзрәтгулу. Сабигдә ики аға кәлмәсинин изафәсилә, бири башда, бири ахырда, Аға Һәзрәтгулу аға.

Дикәри сабигдә мүлкәдар, кәндлиләрин ағасы, јә'ни чәллады. Инди ишсиз Сәфдәргулу.

Үчүнчүсү, чар һөкумәтинин «халис» гуллугчусу, гочаман гурду, ләгәби «рүшвәтхор», исми Гулам.

Клублары: шәһәр бағчасынын аз шәнлик бир кушәсиндә, һасар дибиндә гојулмуш бир скамја.

Мүәјјән вахтлары: күнәш гүрубә енәр заманындан батана кими. Јевмијјә[2] мәшғулијјәтләри; ири дәнәли, сары рәнкли тәсбеһләри шаггылдадараг, «бәлаји-әзим»-дән хилас олмаг мүнасибәтилә түкәнмәз лаггырты, битмәз бәһс етмәк.

Инди өзләрини динләјәк.

— Гулам, бу күнү гәзетдә нә јени хәбәр вар? — дејә Һәзрәтгулу сорушду:

— Һәзрәтгулу аға, достларымызын ишләри чох писдир. Һәм дахилдә вә һәм харичдә. Бир сөзлә, ахыр нәфәсләридир.

— Сизә демишәм вә јенә дә дејирәм ки, Шура һөкумәтини јыхачаг бир гүввә варса, о да Инкилтәрә һөкумәтидир.

— Онун чәнкәсиндән гуртармаз! — дејә Сәфдәргулу бәј тәсбеһини шаггылдатды.

---

[1] Зәлиләри

[2] Күндәлик хәрч вә ја кәлир.

— «Европа һөкүмәтләри бирләширләр, Шура һөкүмәтинин сон нәфәсидир, бу сәнәни саламат чыхартмаз»... Бу сөзләри сиз чәнаблардан там једди илдир ки, ешидирәм, лакин бу динсизләр индијә кими сағ вә саламат јашајыб үстүмүздә ағалыгларыны сүрүрләр, — дејә Һәзрәтгулу ah чәкди.

— Јох, Һәзрәтгулу аға, даһа бу рәнк о рәнкдән дејил, Сәфдәргулу бәј доғру бујурур. Чемберлен бу һөкүмәти јыхмајынча сакит олмаз. Бу јахын заманда Франса, Италија вә башга Европа һөкүмәтләрини дә Шура һөкүмәти илә әлагәләрини гырмаға вадар едәчәкдир. Ондан сонра...

Сәдәфгулу бәј онун сөзүнү кәсәрәк:

— Ондан сонра Инкилтәрә һөкүмәти донанмасы илә Балтик дәнизиндән Ленинграда, гошун илә Һиндистандан Түркүстана, Чиндән Сибирә һүчумуну башлар. Бу тәрәфдән Полша, Румынија вә гејриләри јүрүш едиб, он күн ичәрисиндә бунлары мәһв едиб биз мәзлумлары да онларын чәнкәсиндән хилас едәрләр...

— Сәфдәргулу бәј, бәс түркләр? Онлары мејдана кәтирмәк? — дејә Гулам сорушду.

— Кимләр бу мүһарибәдә иштирак едәчәк мәсәләси илә мәним ишим јохдур. Һәр кәс олурса-олсун, мәним мүлкүмү гајтарыб өзүмә версин. Күчәләрлә кетдикдә о көзәл, јүксәк, кениш сарајларымы көрдүкдә, үрәјим ган илә долур, — дејә Һәзрәтгулу дәсмалыны чыхарыб јашармыш көзләрини силмәјә башлады.

Онун белә пәришан һалы бәһсинин хитаминә сәбәб олду. Сәфдәргулу бәј деди:

— Һәзрәтгулу, гәм етмә. Мән дә сабиг моллапапаг, ајағы чарыглы рәиҗҗәтләрими көрдүкдә ағлым башымдан чыхыр. Лакин гајым иман етмишәм ки, бу јахын заманда онларын боғаз кәндирләрини јенә дә мәним әлимә верәчәкләр. Онда көрәрсән ки, аналар нечә оғлан доғмуш!

— Сәфдәргулу бәј! Һачан? Һачан? — дејә Һәзрәтгулу налә етди.

— Мүәјјән вахтмы истәјирсән? — дејә Сәфдәргулу сорушду.

— Бәли, даһа мәним сәбир касам долуб дашмыш, көзләмәјә тагәтим галмамыш! Аллаһ-таала ағлымы нечә алдыса, јолдашларым кими харичи өлкәјә гачыб чанымы бу бидин залымлардан хилас етмәдим, — дејә Һәзрәтгулу ah-зар етди.

— Һәзрәтгулу, бу мөһтәрәм јолдашымыз Гуламын һүзурунда сәнә гәсәм[1] едирәм ки, үч аја кими бунлар мәһв олачаглар! Шура һөкүмәти онуллик бајрамыны көрмәјәчәкдир! Истәјирсән, сәнинлә бу барәдә әһд-пејман едим.

— Сәфдәргулу бәј, һәркаһ бу дедијин әмәлә кәләрсә, мән анд ичирәм ки, болшевикләр тутмуш о көзәл сарајымда сизә елә бир зијафәт верим ки, мисли индијә кими шәһәримиздә олмасын.

— Һәзрәтгулу аға, Сәфдәргулу бәјин дедијинә мән дә гајым инанмышам. Иран тәгвими јазыр ки, бу сәнә Европа һөкүмәтинин бир чәсими мәһв олачагдыр. Һәтта вахтыны да мүәјјән едир. Биз һесаба вурдуг, кәлиб октјабр ајынын сону чыхды. Буна нә дејирсән? — Гулам сорушду.

— Аллаһ-таала һәр икинизин дедикләрини доғруја чыхартсын.

Даһа күнәш батмагда иди. Јенә үмидлә Шура һөкүмәтинин «достлары» галхыб јола рәван олдулар.

* * *

Сабаһ Бөјүк Октјабр ингилабынын онуллији тамам олурду. Шәһәр бу бәзәк вә зинәти тарихиндә көрмәмишди. Һәр јан јаныр, парлајыр. Ал бајраглар, рәнкин зигијмәт халылар, ипәк халчаларла бәзәнмиш шәһәр биналары лаләли вә рәнкли чичәкли дағлара бәнзәјирди.

Сәнәт вә техника јени бир тәбиәт мејдана кәтирмишди.

Шәһәр бағчасында кениш бәзәк тәдарүкү битмишди. Ағачлар вә әски һасарлар кәнкбәрәнк фәнәр вә електрик лампалары илә бәзәнмишди. Чарһовузларда фәвварәләр дүзәлдилмишди. Бағ тамашачыларла долу иди. Күнәш гүрубә ениб гајиб олдугда, гәфләтән електрик енержиси бурахылыб, фәвварәләр ачылды. Һејрәтли бир мәнзәрә зүһур етди. Буну көрдүкдә чәми гәлбләрдә фәхр вә һејрәт доғду.

Ағызлардан шадлыг сәдасы учалды. Хејр, сәһв етдим. Әлләриндә сары тәсбеһ, өз скамјасында һазыр олмуш үч јараса буна һеч дә шад дејилдиләр. Көзләри гамашдыран бу нурдан башларыны ашағы салыб пәришан-һал отурмушдулар. Бирдән Һәзрәтгулу башыны галдырыб јолдашларына деди:

[1] Анд ичмәк.

— Сәфдәргулу бәј, гәсәмин нечә олду? Гулам, Иран тәгвимин һарада галды?

Сәфдәргулу бәјдән сәс чыхмады. Гулам исә өз-өзүнә: гәјиб олан күнәш, сабаһ нә хәбәрлә түлу едәчәк...

— Гулам, бунунла нә демәк истәјирсән? — дејә Һәзрәтгулу сорушду.

— Һеч, Ағамәһәммәд шаһ Гачарын ганлы вәг'әсини јад етдим.

— Демәк, һәлә үмидини кәсмәмишсән?

— Үмид кәсмәк — өлмәк демәкдир. Ким билир, бәлкә сабаһ көјдән шадлыг атәши төкүлдүкдә, достларымыз тәрәфиндән дә партлајан бомбалар јағачагдыр!..

— Сәфдәргулу бәј, нә дәрин фикрә кетмишсән, сөјләсәнә? — дејә Һәзрәтгулу сорушду. Сәфдәргулу башыны галдырыб деди:

— Һәр һалда сәрвахт олмалы, сабаһ евдән бајыра чыхмамалы. Инди исә кедәк, бурада галыб шадлыг етмәк бизә јарашмаз.

Һәзрәтгулу деди:

— Онда сабаһ бизә јығылыныз, көрәк башымыза нә кәлир!

Јени вә сон үмид илә галхыб кетдиләр.

* * *

Нојабрын једдиси... Бөјүк Октјабр ингилабынын ониллији! Сосиалист Шура Чүмһуријјәтинин шанлы бајрамы! Дүнјанын алтыда бир һиссәси ал бајраг алтында бу күн јүрүш едир:

Сағын! Јени һәјата кениш јол!..

Һекајәмизин гәһрәманлары, Ахунд Мир Чәфәрлә баһәм, һәмин күн Һәзрәтгулунун отағында отуруб арасы кәсилмәјән гызыл әскәр, матрос, комсомол, пионер, вә мүхтәлиф иттифаглар дәстәләринә тамаша едирдиләр. Ахунд Мир Чәфәр деди:

— Аллаһ-тааланын сәбри чох исә дә, гәзәби дә аз дејил! Чох белә асиләрин чаһи-чәлалыны бир көз гырпмада фөвт етмиш!

Һәзрәтгулунун сәбир касасы ашыб дашмышды. Ахундун бу сөзләринин үстүндә әсәби бир һал илә бағырды:

— Јалан, бир дә јалан!

— Һәзрәтгулу аға, аллаһы инкар едирсән? — дејә ахунд көзләрини бәрәлтди.

— Бәли, инкар едирәм! Аллаһ, пејғәмбәр, имам, дин, мәзһәб, ахирәт һеч бири јохдур. Һамысы јаландыр!..

— Киши әстәғфир ет, јохса, худавәнди-аләмин гәзәбинә кирифтар оларсан!..

Бу һалда мүсәлман гадынларынын дәстәси кәлиб кечирди.

— Бах, ахунд, бах! Одур, мүсәлман гадынлары әлләриндә гырмызы бајраглар, үзләри ачыг, намәһрәм кишиләрлә дәстәбазлыг едирләр. Даһа дини-исламдан нә галмыш? Бәс нә үчүн аллаһын гәзәби онлары тутмур. Нә үчүн она аси олан бу динсизләри он ил јашадыб белә бајрам етмәјә гојур? Нә үчүн гәзәби тутмур?

— Тутар! Лут гөвмү кими онлары да дәнизә гәрг едәр. Ад гөвмү кими даға-даша чапыб тәләф едәр, — дејә бағырды.

— Јалан! Бунларын һамысы ушаглар үчүн дүзәлтмә нағыллардыр...

— Сус! Надүрүст! Инди дә гур'аны инкар едирсән? — дејә Ахунд Мир Чәфәр ајаға галхды. — Белә бидинин евиндә мән отурмарам.

Иши белә көрдүкдә Гулам вә Сәфдәргулу бәј мүнагишәни јатырмаға сә'ј етдиләр.

— Ахунд Мир Чәфәр аға, рича едирәм әјләшәсиниз. Аға, Һәзрәтгулу ағаја бу ишләр артыг тә'сир етмиш, бир гәдәр сәрсәм етмишдир, — дејә Гулам ахунду сакит етмәјә башлады.

Сәфдәргулу бәј деди:

— Бинәва нә етсин? Буна давам етмәк олармы? Мәним дә ағлым чашыр? Аз галмышам мән дә онун кими аси олам.

Бу дәмдә көј үзүндә сејр едән аеропланлардан бурахылан червон ирилијиндә кағыз парчалары хәзан јарпаглары кими һавада учушмаға башлады. Буну көрдүкдә адамлар башларыны јухары галдырыб бахдылар.

— Гулам, јохса дедијин доғруја чыхыр, — дејә Һәзрәтгулу һејрәтлә көзләрини көјә зилләди.

Гулам чәлд өзүнү күчәјә атды.

— Ахунд, мәни бағышла, тәгсиримдән кеч!.. Худаја, сәнә аси дүшдүм, мән ачиз бәндәни әфв ет! — дејә Һәзрәтгулу дуа етмәјә башлады.

Бу вахт кағыз вәрәгләри јаваш-јаваш јерә төкүлмәкдә иди. Адамлар онлары гапараг охумаға мәшгүл олдулар. Гулам да бирини ушағын әлиндән гапыб тез ичәри

829—8

кирди. Бөјүк тәлашла, изтирабла, әлләри әсәрәк титрәк сәслә охумаға башлады:

«Јолдашлар, вәтәндашлар!

Гызыл һава Донанмасы тәрәфиндән, Бөјүк Октјабр ингилабынын онуллују мүнасибәтилә бәрабәр, бу күнкү шадлығымызы артыран јени бир хәбәрлә дә сизи тәбрик едирик. О да будур һавас телеграф акентлијинин вердији хәбәрә көрә, Һиндистан пролетариаты өз азадлығы үчүн Инкилтәрәјә гаршы үсјана башламышдыр.

Јашасын Бөјүк Октјабр ингилабы!

Аловлансын онун чаһана сачдығы гығылчымлары!».

Бу да сон үмид!

БАХ МӘН БУНА ЈОХАМ

Ибраһим чадра, папаг вә әски әлифба әлејһинә тәшкил олунмуш мәдәни һүчум кампанијасында иштирак едәрәк чох чалышдығы үчүн артыг јорулмушду. Мәнзилинә гајыдаркән, рәфиги Гуламкилдә бир гәдәр динчини алмағы вә онун хәстә оғлуну јолухмағы гәт етди.

Гапыдан ичәри дахил олдугда Гуламдан башга, гысабојлу, ортајашлы, башында 60—70 маната дәјән бир папағы олан һәкими маса үзәриндә отуруб, ресепт јазан көрдү. Гулам илә саламлашыб хәстә чочуғунун һалыны сорду.

— Мәдәни һүчум кампанијаныз нә чүр кечди? — дејә Гулам сорду.

— Чох көзәл вә шәнликли кечди, — дејә Ибраһим чаваб верди.

Доктор үзүнү она чевириб деди:

— Мәнчә күчәләрә дүшүб «чадра далој» деməјин һеч мә'насы јохдур. Белә шејләр өз-өзүнә мәһв олуб кедәсидир. Бурада ингилаб јох, тәкамүл јолу илә кетмәк лазымдыр. Јетишмәмиш бир мејвәни дәрмәкдән мәнфәәт әвәзинә зәрәр вә бәлкә дә хәта кәлә биләр. О ки галды, папаг мәсәләсинә, бунда мән һеч јохам. Үмумијјәтлә, бир тајфанын милли либасыны дәјишдирмәји мән тарихи сәһв һесаб едирәм, истәр ону дәјишдирән дәли Петро олсун, истәр Мустафа Камал.

Ибраһим:

— Мөһтәрәм доктор, — деди, — фикриниздән чох әскилик гохусу кәлир! Мәним аз да олмуш олса нәбатат елминдән бир гәдәр мә'луматым вардыр. Мин илдән зијадә мејвәси дәјмәјән нәбат етмәмишәм. Һәркаһ елә мејвә варса, онун дәјмәси чох узун вә бәлкә дә мүшкүл олдуғу үчүн дәриб һејванлара атылмасы лазым кәлир. О ки, галды папаг мәсәләсинә, һәкимләрдән папаг тәрәф-

дары олан шәхси индијә кими ешитмәмишдим, бил'әкс онлар папағын зәрәриндән сөјләмишләр...

— Јолдаш, онлар да сизин кими мәтләбә дәрин, кениш вә әтрафлы бахмамышлар. Либас пәр торпағын тәбиәтинә көрә јаранмышдыр. Әрәбистанда—әба, әммамә; Дағыстанда — јапынчы, башлыг; бизим Азәрбајчанда — сиз дејән јосма папаг, чуха. Һәмин јосма папаг — кәндлиләримизи јағмыр вахты јағышдан, гыш вахты гардан горудуғу кими јери кәлдикдә јастыг вәзифәсини дә ифа едир. Бу папағы кепка вә ја шљапа илә әвәз етмәк мүмкүндүрмү? — дејә һәким, дәјәрли мә'луматыны исбат етди.

Гулам доктора чаваб верәрәк:

— Нә үчүн мүмкүн дејил, — деди, — јај фәсли Муган вә Мил дүзләринин тәндир кими үзү гарсан истисиндә јосма папағын алтында тәр чешмә кими ахыб түрк кәндлиләрини ода јахаркән һәмин јердә малаганлар јүнкүл күлшән папагла башларыны күнәшин јандырычы шө'ләсиндән мүһафизә едирләр.

Доктор мәсәләјә, анчаг практики тәрәфдән јанашырды. Ону да сүбута јетирә билмәјирди. Ибраһим Гулама мүрачиәтлә деди:

— Доктор, папағын зәрәрини, кәсафәтини биздә она бир «намус» вә «мүгәддәс» кими бахылмағы вә економија чәһәтинчә кәндлијә әлверишли олмадығыны унудуб, фәгәт бир милләтчилик нөгтеји-нәзәриндән бахыр...

Сөһбәтин бу јериндә доктор саата бахыб:

— Јолдашлар, сөһбәтимиз чох мараглыдыр, фәгәт нахошлар мәни көзләјир, — дејә ајаға галхды вә худаһафиз едиб кетди.

Бу вахт Сәлимә нәнә подносда үч стәкан чај ичәри кирди.

— Хош кәлмишсән, оғлум, чохдан бәри бизи јад етмәјирсән, — дејә Сәлимә нәнә Ибраһими мәзәммәт етди.

— Сәлимә нәнә, шуғлум чохдур, вахт тапмајырам ки, кәлиб сәнинлә сөһбәт едәм...

— Әлбәттә, вахтыныз јохдур... Күндә бир һогга чыхардырсыныз...

Буну ешитдикчә Гулам күлмәјә башлады.

— Һеч бу күн анамын башына кәлән гәзиҗҗәдән хәбәрин вармы?

— Сәлимә нәнә, нә олмуш? Сөјләјиниз, — дејә Ибраһим ричә етди.

— Нә сөјләјим? Абыр-һәја чыхды кетди...

— Сәлимә нәнә, бирчә мәним бу јанымда отур, бу чајы да ичә-ичә мәнә нағыл ет, көрүм бу күн башына нә ишкәлмиш? Јохса сәнин чанына, бу саат дуруб кедәрәм.

— Отур, отур, оғлум, сөјләрәм. Бу сәһәр ушаглар үчүн јумурта алмаға дүкана кетмишдим. Јумурталары алыб чаршафымын учуна бүкдүм. Евә гајыданда сизин дәстәләрә раст кәлдим. Онлар јанымдан кечәндә бир дәчәл ушаг «чадра далој» дејә чаршафымы башымдан дартыб јерә салды. Јумурталар чилик-чилик олду. Ағзыма кәләни дедим. Һаҗасыз адамлар да «чадра далој» дејә күлмәјә башладылар...

Буну ешитчәк Ибраһим гәһгәһә илә күлмәјә башлады. Гулам да она гошулду. Сонра Сәлимә нәнә деди:

— Дединиз: падшаһ олмасын.

— Дедик: олмасын.

— Дединиз: дөвләтли олмасын.

— Дедик: олмасын.

— Дединиз: бәј, хан, ага, хозејин олмасын.

— Дедик: олмасын.

— Инди дә дејирсиниз ки, чадра олмасын. Бах, мән буна јохам!..

Бу вахт һәјәтдә гышгырыг гопду.

— Јенә Мәшәди Сәфәр арвадыны дөјүр. Һараја кедим, — дејә Сәлимә нәнә һәјәтә чыхды.

— Гулам, Мәшәди Сәфәр кимдир? — дејә Ибраһим сорду.

— Мәшәди Сәфәр бу евин саһибидир. Өзү дә гузу чилдинә кирмиш бир гурддур. Данышанда дејирсән ки, әски бир коммунистдир. Ләгәби дә «Сијасәтчи»дир. Јәгин ки, бир аздан сонра өзү бураја кәләчәкдир; чүнки һәр бир белә иттифагда мәним јанымда өзүнү сафа чыхарыб, арвады Сәкинәни тагсырландырыр.

Доғрудан да бир аздан сонра Мәшәди Сәфәр сөјләнә-сөјләнә ичәри кирди. Чаванларла саламлашды. Ибраһимә ишарә едәрәк:

— Јәгин јолдаш да фикир едәчәкдир ки, мән давакар, арвад инчидән бир адамам. Әсла, јох. Мирзә Гулам тәсдиг едәр ки, мән көһнәпәрәст дејиләм. Оғлум да онун јанында охујур, гызымы да бу илдән ушаг бағчасына гојмушам, анчаг бу еви јыхылмыш арвад евини-ешијини атыб күчәләрә дүшүбдүр ки, мән молланын тәглидини чыхаранлара тамаша едәчәјәм. Мән демәјирәм ки, тама-

ша етмәсин, лакин габагча евини, һәјәтини сүпүрсүн, хәрәји һазыр етсин, ушагларын гарныны доjдурсун, сонра һансы чәһәннәмә истәjирсә, итилиб кетсин. Мирзә Гулам билир ки, мән бу арваддан нә әзиjjәт вә мәшәггәт чәкирәм. Нә үчүн? Чүнки бу бәдбәхт гызы бәдбәхт, елмсиздир, аj каш бу Шура һөкумәти отуз-гырх ил бундан ирәли кәлмиш олајды! Онда биз дә охумуш, тәрбиjәли аилә саһиби олмушдуг.

Бурада Мәшәди Сәфәр бир нәфәсини алыб күрсүдә отурду.

— Мирзә Гулам, мәни jолдашла таныш етмәдин. Jолдаш нә иш саһибидир?..

— Аj Мәшәди Сәфәр, гурма саат кими арамсыз зынгровуну чалырсан. Һеч фүрсәт верирсәнми ки, таныш едим? — дејә Гулам чаваб верди. Сонра мәшәдиjә мә'налы бахышла:

— Бизим jолдаш јазычыдыр!

Мәшәди Сәфәр, буну ешитчәк, чәлд jериндән галхыб ики әли илә Ибраһимин әлини сыхараг:

— Jолдаш, сизинлә таныш олмаға чох шадам! Мән јазычылары артыг дәрәчәдә севирәм. Бәлкә артыг-әскик сөз данышдым, мәни әфв едәсиниз. Мән өзүм чох бисавад адамам; Гәзет-журнал кечә вә күндүз әлимдән дүшмүр. Әләлхүсус сиjасәти чох севирәм. Ләгәбим дә «Сиjасәтчи»дир. Анчаг jолдаш, Шура һөкумәтинин бир сиjасәтини мән баша дүшә билмәдим. Бу барәдә фикринизи билмәк истәрәм.

— Дединиз: аллаһ jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: пеjғәмбәр, имам jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: дин, мәзһәб, шәриәт, гур'ан, оруч, намаз jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: мәсчид, молла, сеjид, мәрсиjәхан jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: үнас илә зүкур мүсавидир.

— Дедик: мүсавидир.

— Ахырда дединиз: әскидән бизә мирас галмыш чадра jох олсун:

— Дедик: jох олсун.

— Инди дә дејирсиниз ки, папаг да jох олсун. Бах, бунда мән jохам.

Буну ешитдикдә Ибраһим күлүмсүнәрәк деди:

— Мәшәди Сәфәр, бир белә «мүгәддәс» шеjдән әл чәкә билдин, нә үчүн бу «намус» папағындан әл чәкә билмәjирсән?

— Jолдаш, көрүнүр ки, мәтләбә дәриндән фикир вермәдиниз. Мәним сөзүм папагда дејил, сиjасәтдәдир. Истәjирсиниз бу саат папаг әвәзинә башыма нәинки кепка, лап лодраған (лүтеран) галпағы гоjум. Мән көһнәпәрәст дејиләм; Мирзә Гулам тәсдиг едәр, анчаг бир мәнә дејин көрүм, Азәрбаjчанда нә гәдәр чан вар?

— Тәхминән ики милjон jедди jүз мин, — дејә Гулам чаваб верди.

— Атан олду рәһмәтлик, бу мигдарын jедди jүз минини папаг кеjмәjәнләрә чыхар, jарысыны үнас тајфасына, jердә галар бир милjон. Демәк, папаг кеjән бир милjон чандыр. Орта һесаб илә илдә он мин дәри лазымдыр. Дәринин бирини 30 манатдан көтүрсәк, һөкумәтимиз илдә 3 милjон манат итирир. Бах, мән бу сиjасәти баша дүшә билмәjирәм, инди фикрими анладынызмы? — дејә Мәшәди Сәфәр сорушду.

— Мәшәди Сәфәр, нә үчүн тичарәт сиjасәтинизә гадынларын чадраларыны дахил етмәjирсиниз?

— Онун бу мәтләбә дәхли jохдур. Мән көһнәпәрәст дејиләм, чадранын атылмасы тәрәфдарыjам. Мән арвадым Сәкинәjә мин дәфә демишәм ки, арвад, бу мирасат кетсин, лакин о өзү атмаjыр. Гадынлара зор етмәjи вичданым гәбул етмәjир, — дејә Мәшәди Сәфәр меjдана чағырычы бир нәзәрлә бахды.

— Мәшәди Сәфәр, гадыны дөjмәjә вичданыныз нечә jол верир?

— Jолдаш, о лазымдыр; чүнки гадын тајфасы ушаг тајфасы кимидир. Онлара гуру сөз кар етмәз, jери кәлдикдә дөjмәк лазымдыр. Jолдаш, мәтләбдән кәнара чыхдыг. Суалыма чаваб көзләjирәм.

Гулам деди:

— Мәшәди Сәфәр, сиз нечә ки, бир алыш-веришчи..

— Рича едирәм, сәһвинизи дүзәлдиниз, мән сәнәткарам.

— Бәли, сиз сәнәткарсыныз, анчаг сиз һөкумәтин һәр бир тәдбириндән сандыгчалара пара топламаг көзләjирсиниз: бу jалныз бир нәзәрдир. Һөкумәт, мааријф, сәһиjjә вә гejри-мәдәни ишләрә милjонлар сәрф етдикдә өз

пара сандыгларыны күдмәјир, дәри вә чадрадан кәлән гараны өз бөјүк мәгсәдинә гурбан едир.

— Мәшәди Сәфәр, изнинизлә бир суал да мән вермәк истәјирәм.

— Бујур, јолдаш јазычы.

— Сизин сәнәтиниз нәдир?

— Мәним?.. Сәнәтим?.. Нә үчүн сорушурсунуз? Онун мәтләбә дәхли јохдур.

— Һеч, билмәк истәјирәм.

— Мән... папағчыјам.

— Онда мәтләб ајдын олду... Мәшәди, һөкүмәтин бу јени тәдбириндән нә үчүн хофа дүшмүсүнүз, о да ајдын олду.

— Јох, јолдаш, вичданым һаггы сәһв едирсиниз... Мән елә адам дејиләм. Мирзә Гулам тәсдиг едә биләр. Јенә залым гызынын сәси кәлир. Кедим көрүм ушаглары инчитмәјир ки, — дејә Мәшәди Сәфәр галхыб кетди.

Ибраһим сорушду:

— Гулам, сән нәдә јохсан?

— Мән дә чадра илә папағын индијә кими јашамасында јохам.

ШӘРГ ГАДЫНЫ ЈЕНИ ЈОЛДА

Дөрд ај давам едән Көлн мәтбуат сәркиси артыг битмишди. Көлн шәһәриндән һәр тәрәфә һәрәкәт едән гатарлар миникләрлә долу иди. Купеләрдә давам едән сөһбәтин чоху сәркидән иди. Һәр кәс орадан алдығы зөвг вә тә'сирдән бәһс едирди. Артыг мәһарәт вә сәлигә илә тәртиб олунмуш, мүхтәлиф нөвлү Шура експонатлары һамынын диггәтини чәлб етмишди. Биринчилији газанан Шуралар мәтбуаты аз бир заманда див аддымлары илә ирәлиләдијини сүбута јетирмиш иди. Буну дүшмәнләр белә инкар едә билмәјирләрди.

Белчикаја тәрәф һәрәкәт едән гатарын бир купесиндә «Пари-Миди» мүхбири Мүсјо Чужон вә Инкилтәрә гәзетләриндән «Јоркшајер Јунк ниус» мүхбири мистер Лејтон бири сигара вә о бири чубуг фысырдараг Шуралар мәтбуатындан гызғын сурәтдә бәһс едирләрди.

Бунлардан башга купедә долғун көвдәли, учабојлу, дөшү енли бир алман да вар иди. Бу гәзетә охумаға мәшғул олуб мүхбирләрин мүбаһисәсиндә иштирак етмәјирди. Мүсјо Чужон дејирди:

— Мәни әфв едәсиниз, мистер Лејтон, фикринизә шәрик ола билмирәм; мәнчә дүшмәнимиз Шуралар Русијанын һансы чәбһәдә олурса-олсун һәрби, сәнаје, маариф, мәтбуат вә гејри-мүвәффәгијјәтлә ирәлиләдијини кизләтмәмәли. Гәзетләримиздә бу мүвәффәгијјәтләри гејд етмәк илә һөкүмәтимизин фикрини онлара чәлб етмәлијик ки, вахтында габағыны алмаг үчүн тәдбир вә чарәләр ахтарсын.

— Мүсјо Чужон, чәнаб Пуанкаре, сиз мүхбир вә јазычылара нә дүстуруләмәл вердијини билмәјирәм. Лакин лорд «Чемберлен» тәрәфиндән бизә әмр верилмишдир ки, һеч бир Инкилтәрә мәтбуатында Шуралар һөкүмәти нәфинә бир кәлмә дә олсун јазылмамалы, әксинә

онун әлејһинә кениш сәһифәләр ачылмалы — буну дејәрәк мистер Лејтон чубуғуну түстүләтди.

— Мистер, биз јазмасаг да Инкилтәрә, Франса вә гејри өлкәләрин пролетар органлары биринин үстүнә бешини гојуб јазачаглар вә ишчиләр арасында пропаганда, тәблиғат апарачаглар. — Мүсјө Чужон буну дејәрәк үзүнү алмана чевириб сорушду:

— Белә дејилми, мүсјө?

Адолф Баумбах гәзетини бүкүб чибинә гојду вә деди:

— Бәли, мән дә сизин фикриниздәјәм. Һәгигәти кизләтмәк бир сәмәрә вермәз. Мән сәркидә Шуралар павилјонуну күнләрлә сејр едиб, саатларла долашмышам; һәр бир чүз'и шејләринә диггәт јетирмишәм; хүсусән Шәрг өлкәләри нүмунәләринә чох фикир вермишәм. Нә гәдәр сүр'әтлә ирәлиләмиш! Сиз бүтүн диггәт вә фикринизи Русијаја вермишсиниз. Лакин Франса вә Бөјүк Британија үчүн тәһлүкә башга јердән кәләчәкдир. О да — Шәрг вә мүстәмләкә мәсәләсидир. Алманија о тәһлүкәдән хилас олмушдур. Биз Шәргин ојанмасындан горхмалыјыг.

— Биз дә горхмалыјыг! — дејә мистер Лејтон көзүнү кәриб гүрурла чаваб верди.

— Мистер, мәғрур олмајын! Биздә чаһан мүһарибәсиндән габаг «Алманија чүмләдән учадыр! — дејә бағырырдыг. Инди сәһвимизи анламышыг.

— Хајыр, сизә о сәһви Франса анлатды — дејә мүсјө Чужон да јолдаш Лејтон кими синәсини кәрди.

— Мүбаһисә етмәјирәм, лакин сизләри дә јахын заманда анладачаг гүввәдән сөјләмәк истәјирәм. Изин версәниз нағыл едәрәм.

Лејтон:

— Сөјләјин көрәк о нә гүввәдир? — дејә сорушду.

Адолф башлады:

— Он једди ил бундан әгдәм јолдашым Рудолф илә Орта Асијаны пијада сәјаһәт етмәјә гәрар вердик (о заман мәним отуз, Рудолфун исә ијирми јашы вар иди). Берлин дөвләт чоғрафија чәмијјәти бизим мәгсәдимиздән хәбәрдар оларағ бир вәзифәни өһдәмизә көтүрмәји рича етди. О да сәјаһәт заманы етнографик мә'лумат топламаг, фотографлар алмаг, раст кәлән һејван, нәбат вә саирә барәсиндә материал јығмаг вә бунлар кими чәмијјәтә лазым олан коллексија дүзәлтмәк иди. Биз чәмијјәтин бу тәклифини гәбул етдик. О да бизә јардым едәрәк

пара, һөкүмәтдән визә вә башга вәсигәләр һазырлады. Мај ајынын үчүндә Берлиндән билет алыб Бакыја јола дүшдүк. Бакыдан «Кафкас-Меркури» пароход чәмијјәти вапоруна миниб Красноводск шәһәринә кәлдик. Пијада сәјаһәтимиз бу шәһәрдән башланачагды. О вахта кими маршрут планыны дүзәлтмәмишдик. Дүшдүјүмүз отелин нөмрәсиндә Асија хәритәсини ачыб план чәкмәјә башладыг. Јолдашым Рудолф; Красноводск — Бухара — Сәмәргәнд — Шәрги Түркүстан — Чин јолу тәрәфдары идим. Хејли бәһсдән сонра Рудолфу маршрута разы етдим.

Мәтләб башга мәсәлә үстүндә олдуғуна көрә бу мараглы сәјаһәтимиздә көрдүјүмүз чохгијмәтли етноложи вә археоложи шејләрдән бәһс етмәкдән ваз кечирәм. Анчаг фикринизи бир әчаиб шеја чәлб етмәк тәмәннасындајам. Билмәјирәм сәјаһәтимизин нечәнчи күнү иди; күнәш батан дәмләрдә Асијанын көбәји олан көһнә Сәмәргәндә јетишдик. Күнәшин сон зәррәләри, уча көһнә көзәллији илә инсаны һејрәтә кәтирән мәсчид минарәләринә, гочаман чинарларын тәпәсинә, дамларын ағ дивarларына дүшәрәк шәһәр «шаһзада»лар нағылларында тә'риф олунан мәнзәрәни алмышды. Мәним Шәрг өлкәләринә аз-чох бәләдлијим вар иди. Лакин Рудолф әввәлинчи дәфә Шәргә гәдәм гојурду. Она көрә дә лазым олан олмајан шејләрин фотографыны алыб гутусуну экслә долдурмушду. Јенә дә фотограф апаратыны һазырламыш иди ки, гаршымызда дуран көһнә мәсчидин рәсмини алсын, бу вахт күнәш батыб гаранлыг чөкдү. Рудолф бу гаранлыг һавада шәклин ајдын чыхмајачағыны анлады, апараты јығмаг истәди; бу һалда мәсчидин архасында ики гара кабус бизә тәрәф һәрәкәт етмәјә башлады. Буну көрдүкдә:

— Рудолф, апараты јығма, белә фүрсәт әлә дүшмәз; тез ол бу гара руһларын әксини ал — дејә бағырдым.

Заваллы чочуг мәним бу сөзләримдән горхуја дүшдү, әлләри әсмәјә башлады. Она көрә дә апараты дүзәлдә билмәди; мән чәлд апараты онун әлиндән алыб әкси көтүрдүм. Сонра билдим ки, нечә әср бундан әгдәм бина олунмуш, инди виранә вә бајгушлар мәскәни, асари-әтигә малы олан бу әски мәсчид, доғрудан да она елә бир горху кәтирмиш ки, зарафатымы һәгигәт билмиш, онун үчүн дә өзүнү итирмишдир.

— Адолф, сөјлә, о рәсмини алдығын шеј нә иди? Руһ көлкәси идими? — дејә сорушду.

Чаваб вердим ки:

—Хаjыр достум, чоғрафиjа чәмиjjәтинин тапшырығы, Авропада әсла олмаjыб, Асиjада ән ади тапылан икиәллн, икиаjаглы һеjван иди.

— Мән бир гара торбадан башга һеч бир әза көрмәдим.

— Көрә дә билмәзсән; чүнки о һеjванын ады Шәрг гадыныдыр. Онлар бүтүн күнләри уча диварла һасарланмыш, пәнчәрәсиз евләрдә кизләнирләр. Баjыра чыханда рәсмини алдығымыз либасы кеjирләр; һеч бир әзалары көрүнмәз; бәдәнләрини чадра адлы парча илә бүрүjүрләр; башларына да бир гара торба салырлар.

— Бәс онлар нечә көрүрләр?

— О торбанын хырда дешикләри вар. Орадан бахырлар вә ја башларына ат гылындан һөрүлмүш рүбәнд тахарлар.

Рудолф мәним бу сөзләримдән артыг дәрәчәдә мүтәәссир олду. Тамам Берлиндән jола дүшдүjү замандан «нәһаjәт Шәрг көзәлләрини көрмәjә наил олачағам» дејәрәк шадланырды; һәтта фикриндә бир Шәрг көзәлини севиб алмаг да вар иди.

Сабаһы күнү Шәрг гадынларынын бир дәстәсини, рәсмини алдығым либасда һамама кедәркән көрдүм вә Рудолфу сәсләjиб онлары көстәрдим. Лакин онун үзүндәки мә'jуслуғу, көзләриндәки һәрарәтли бахышы, додагларында нифрәтли истеһзалы тәбәссүмү көрәрәк етдиjимә пешман олдум.

— Адолф, бу өлкәдән тез узаглашмалы; тәбиәтин ән көзәл мәхлуғуну елә һала салан jердән бир фаjдалы шеj әлә кәтирә билмәрик; инди Шәргин милјонларча нүфузу олдуғу һалда азачыг Авропанын әлиндә нә үчүн гул олдуғуну анладым, — деди.

— Гардашым, мән дә сәнин фикринә шәрикәм, — дејәрәк онун сөзүнү тәсдиг етдим.

Әфәндиләр, бурада он jедди ил бундан әввәл етдиjим Шәрг сәjаһәтимиз тамам бир ил бундан ирәли һаман Сәмәргәндә, инди Сосиалист Шура Өзбәкистан Чүмһуриjәтинин паjтахт шәһәринә сәjаһәт етдиjимдән сөјләjим.

Кечән ил 8 март гадынлар баjрамында, мән Москвада идим. Елә һәгиги, мә'налы баjрам кечиртмәjи анчаг Шуралар Русиjасында көрмәк олур..

Мистер Лејтон:

— Онлар баjрамлары тәблиғат апармаг үчүн jапырлар — сөзләрини әлавә етди.

— Даһа көзлә — она көрә дә онларын баjрамларындан һәр кәс өзү үчүн бир мәнфәәт алыр. Бизим баjрамларымызын исә ejши вә ишрәт, гадын вә шәрабдан ибарәт олдуғуну зәнн едирәм инкар едәмәзсиниз. Әлдә гызыл баjраглар вә дәjәрли плакатлар олдуғу һалда Москва күчәләриндә мүнтәзәм солдатларла арасы кәсилмәjән гадынлар сыраларында минләрчә Шәрг гадынларынын ачыг jүрүш етдикләрини көрдүкдә, һаман сизә нағыл етдиjим Сәмәргәнд кабуслары jадыма дүшдү. Һаман күн бир даһа Сәмәргәндә сәjаһәт етмәjи гәт етдим. Бахтым белә кәтирди ки, мән Сәмәргәндә jетишдиjим күнә Өзбәкистан бөjүк һазырлыг көрүб шуралашдығы күнү баjрам едирди. Бу аз заманда нә гәдәр дәjишиклик! Минләрчә пионер, комсомол вә комсомолка дәстәләри күчәләрдә jүрүш едирди. Топал Тејмурун әски паjтахты алғырмызы дондан либас кеjинмишди. Мәни һәр шеjдән артыг марагландыран гадын мәсәләси иди. Она көрә дә гадынлар шө'бәсинә кетдим. Фиргәви түрк гадынлары илә таныш олдум. Чадра мәсәләсинә даир суаллар вердим.

— Кәнч гызларымызын чоху чадраларыны атмышлар; jердә галанлары үчүн дә бу күн тәдбиримиз вардыр. Бурада олунуз көрәрсиниз — дејәрәк jенә шух тәбәссүм илә чаваб верди.

Арадан jарым саат кечмиш гадынлар шө'бәсинин өнүндән бөjүк меjдан пионер, комсомол вә ишчи дәстәләри илә долмаға башлады.

Буну көрдүкдә чамаат да меjдана топлашды. Һамынын көзләри сәбирсизликлә шө'бәнин габағындакы бәзәнмиш трибуна дикилмишди. О заман әлли-алтмыш нәфәр гара чадралы гадын шө'бәнин салонундан чыхыб трибунун (мәнбәрин) габағында отурду. Сонра гадынлар шө'бәси мүдирәси jолдашлары илә трибуна чыхды. Сәсләр кәсилди; мүдирә атәшли нитгини башлады. Һәр кәнч гадынын сөjләдиjини мән анламаjырдым, лакин минләрчә инсанлар тәрәфиндән ән сакитликлә динләнән бу нитгин тә'сирини һисс едирдим. Нитгин ахырында гадын нә исә әмр етди. Бир анда меjданын ортасында бир нечә от һазыр етдиләр. Кибрит чәкиб jандырдылар.

Алов галхдыгда гадын:

— Әсрләрлә биз Шәрг гадынларыны инсанлыгдан

мәһрум едиб, гул һалында сахлајан гара һиратылары бу алова атыныз! — дејә һајгырды.

Трибун јанында отурмуш олан гадынлар галхыб бир-бир чадраларыны ода атмаға башладылар. Буну көрдүкдә «Урра!» сәдасы, алгышлар вә мусиги сәсләри бир-бирinə гарышды. Алынан тәәссүраты вәсф етмәкдән ачизәм. Бундардан сонра тамаша едән гадынлар да ортаја чыхыб чадраларыны ода атмаға башладылар. Бајрам битдикдән сонра мән натиг ханыма алдығым тәәссүраты сөјләдикдә, белә бир чаваб ешитдим:

— Сиз авропалылар ганлы әлләринизи Шәргдән чәкмәлисиниз. Инди биз бир аналар гојнунда бәсләнән Шәрг өвладлары даһа сизә гул ола билмәрик! Бу күн бурада көрдүјүнүз о бири күн Һиндистанда, Әфганыстанда, Иранда, Әрәбистанда, Мисирдә көрәчәксиниз! Шәрг гадынларынын азадлығы Гәрб империалистләринин, әләлхүсус Инкилтәрәнин завалы демәкдир.

Әфәндиләр, гара чадралары ода атдыран түрк гадынынын мәнә тапшырдығы сөзләрә нағылымда бир кәлмә дә олса әлавә етмәдим. Әмин олун ки, инди јалныз буну әлавә едирәм: Инкилтәрә тәһлүкәдәдир!

Бу вахт гатар фит вериб дајанды, Адолф галхыб әл чамаданыны көтүрдү.

— Мәним сәфәрим битди, худаһафиз.

Лејтон:

— Тохтајын, сизә бир суалым вардыр, — дејәрәк Адолфун әтәјиндән тутду.

— Бујурун!

— Сиз болшевиксиниз?

Адолф:

— Хајыр, чаһан мүһарибәсиндән коммунизм дәрси алмыш бир шәхсәм, — деди вә купедән чыхды.

КӘНЧ МАШИНИСТКА ВӘ ГОЧА ЈАЗЫЧЫ

Он сәккиз јашында севимли бир гыз. Кечмиши билмәз. Јашмаг көрмәмиш, чаршаф бүрүнмәмиш, молла, сејид танымаз, сиғә кими чүрүк мәһв олмуш сөзләри анламаз. Чәһрә, фалагга кими асари-әтигәмиздән хәбәри јох. О, бир сөзлә, Шура баласыдыр. Ады Нәркиз, өзү дә онун кими бир чичәк. Ишләдији јер Азәрнәшр сарајы. Саат дөрддә кәләр, саат онда гуллуғуну битирәр. Нәркиз чох ити ишләр. Јаздығы заман бармаглары јазы машынында ләзкиһәнки ојнарды. Нәркиз һәссас гыздыр. Машында јаздығы заман әсәрин тәәссүратыны онун симасындан охумаг олар. Додагларында тәбәссүм — демәк әсәрдән алдығы зөвг, нәш'ә гәлбини шад етмиш. Бармаглары алтында шаггылдајан дүјмәләр кими өзү дә шаггылдар — демәк әсәрдән алдығы зөвг, нәш'ә она артыг тә'сир етмиш. Көзләриндә атәш, гашлары һәрәкәтдә, гәлби чарпар — бу да әсәрдән алдығы бәдии һәјәчандыр.

Нәркиз мәшғул олдуғу отагда сәккизә кими машинистка ишләјир. Иш заманы бу отаг бир пулемјот бөлүјүнә дөнүр. Шаггылтыдан ағыз дејәни гулаг ешитмир, фәгәт бу һал адәт етмәјәнләр үчүндүр. Машинисткалара кәлдикдә, онларын әлләри ишдә олдугда ағызлары да бекар галмајыр. Меһрибан сөһбәт етдикдә пулемјотларын сәсләри, инчә, һәзин сәда верир. Фәгәт мүбаһисәјә кечдикдә шаггылты сәси артыр. Сөзләшмәдән говғаја кечдикдә батареја арамсыз ураган атәши ачыр.

Бир ахшам, јетмишә гәдәм гојмуш бир гоча әлиндә әса, ајагларында галош, әјниндә исти палто, бојну шәрф илә сарынмыш, голтуғунда зорба вә өзү кими көһнә бир китаб, гапыны ачды. Машинисткалар санки бир командаја табе олараг әлләрини сахладылар. Отагда сәсләр кәсилди. Сүкунәт ичиндә гапы јанында отуран кәнч гыз:

— Әми, нә истәјирсиниз? — дејә сорушду.

— Гызларым, сиздән Нәркиз кимдир?

— Мәнәм, — дејә пәнчәрә ағзында отурмуш кәнч гыз чаваб верди.

Ихтијар онун јанына кедәрәк:

— Гызым, мәним бу әски әлифба илә јазылмыш әсәрләрими машынында јени әлифбаја кечирмәлисән, чапа вериләчәкдир.

— Әми, о китабдан өлү ији кәлир.

Машинисткалар күлүшдүләр.

— Гызым, доғрудур, бу китаб өлүләр заманы јазылмышдыр.

— Әми, о өлүләрин кечмиши биз дириләрә нә лазымдыр?

— Јох, гызым, кечмиши билмәк лазымдыр. Аталарымыз демишләр:

Зимистан чәкмәјән бүлбүл,
Баһарын гәдрини билмәз.

— Әми, дүзү, мән о илан-гурбаға һәрфләри билмирәм, — дејә гыз бојнундан атмаг истәди.

— Гызым, мән диктә едәрәм, сән јазарсан, мүдириҗјәтдә белә гәт олунмуш.

— Онда бир гәдәр сәбир единиз, әлимдә јаздығымы битирим.

— Јахшы, гызым, көзләрәм, — дејә гоча соjунмаға башлады.

Бу күндән гоча јазычы илә кәнч машинистка ишә шүру етдиләр.

Јазы заманы Нәркиз тез-тез дајаныб, ешитмәдиҗи сөзләрин мә'насыны сорушурду.

— Әми, бу јаздығымыз вагиәләр һансы өлкәдә зүһур етмиш?

— Гызым, индики Шура вәтәнимиз Азәрбајчанын кечмишиндә, чар заманында.

— Нә јахшы мән о заман олмамышам! — дејә Нәркиз өз һалындан шад олду.

Гоча јазычы илә кәнч машинистканын мәшғулиҗјәти 10—12 күн давам етди.

Гоча јазычынын јаздығы әсәрләрин күчү илә әски һәјата атылараг, ганлы фачиәләр ичиндә боғулан кәнч гызларла бәрабәр Нәркиз дә боғулурду.

— Әми, бир аз тәнәффүс едәк, — дејә Нәркиз тез-тез отагдан чыхырды. Гајытдығы заман јашармыш көзләриндән мүтәәссир олдуғу бәлли олурду. — Әми, һекајәнизин гәһрәманы бу јазыг гызчығаз ахырда тәләф олачагдыр? — дејә Нәркиз сордугда, санки гочадан аман истәјәрәк, ону дири бурахмағыны рича едирди.

Гоча јазычы күләрәк:

— Инди ки, она елә артыг ачыјырсан, ејби јохдур, гызым, өлдүрмәрик, — дејә онунла зарафат едирди.

Әски әсәрләринин кәнч гыза белә тә'сир етдиҗини көрдүкдә гоча јазычы Нәркизә деди:

— Бәли, гызым, о заман һәјат белә иди. Она көрә дә бу күнкү көзәл вә шән һәјаты гиjмәтләндирмәк үчүн әски һәјаты өjрәнмәлиjик.

Нәркиз күлүмсәjәрәк, гоча јазычы илә разылашды.

* * *

Шура Азәрбајчанымыз он беш илин әрзиндә нә гәдәр ирәлиләмиш, нә гәдәр артмышдыр. Өлкәмизин сосиализм гурулушу, сосиализм мәдәниjjәти әски һәјаты дәрин көлкәликләрдә бурахмышдыр.

Бу күн Нәркиз кими шура балаларымыз әски һәјаты, гаранлыг кечмиши јалныз китаблардан вә музејләрдән өjрәнирләр.

ГОРХУЛУ НАҒЫЛЛАР

ӘһМӘД ВӘ МӘЛЕЈКӘ

Гышын орта аjы иди. Соjугдан һамы гачыб евләрдә кизләнмишди. Һачы Сәмәдин күлфәти исти отагда сүфрәнин башына чәм олуб, jемәк үчүн ону көзләjирди. О исә о бири отагда өз ишинә мәшғул иди.

Һачы Сәмәд әлли jашында, сафүрәкли, рәһмдил бир кишн иди. Һачы Сәмәдин күлфәти гоча анасындан, арвадындан, доггуз jашында бир оғлундан вә бир дә jедди jашында гызындан ибарәтди.

Һачы Сәмәд оғлу Мәммәди ибтидаи шәһәр мәктәбиндә охудурду вә бу илдән дә гызы Фатманы шәһәр гыз мәктәбинә вермишди. Һачы Сәмәд башга мүсәлман аталара бәр'әкс олараг ушагларынын дәрсләринә, әдәб вә тәрбиjәсинә чох фикир верәрди.

Һачы Сәмәд ишини гуртарыб jемәк отағына кәлди. О, сүфрәнин башында әjләшди, jемәjә башладылар. Шам гуртарды. Һачы Сәмәдин хөрәjин үстүндән чаj ичмәк адәти иди. Бу вахт күлфәтә jа китаб, jа күндәлик гәзетләрдән охуjарды. Бу да олмасajды, кәзиб-көрдүjү вилаjәтләрдән данышарды. Буна көрә дә көзлүjү көзүнә тахыб, әлинә гәзети көтүрәндә һамы сакит олуб онун данышығыны көзләjирди.

Һачы Сәмәд исә сәсини чыхартмаjыб өз-өзүнә jаваш-чадан охумаға башлады.

Фатма бу сакитлиjә давам етмәjиб гоча нәнәсинә деди:

— Нәнә, мәнә бир горхулу нағыл сөjлә.

Фатманын гардашы Мәммәд, бачысындан бу сөзү ешидиб деди:

— Инди ки, горхулу нағыл истәjирсән, бәс нијә о күнү нәнәм Мәлик Мәммәд нағылыны сөjләjәндә, див ады кәлән вахт нәнәнин гучағына гысылдын?

— Jох, мән һеч горхмурдум, — дејә Фатма чаваб верди.

Бу һалда Һачы Сәмәд гәзети jерә гоjуб деди:

— Jахшы, гызым, бу кечә нәнәнин әвәзинә мән сәнә бир горхулу нағыл сөjләрәм, бу шәртлә ки, горхмаjасан.

— Jох, ата, горхмарам, сөjлә.

Һачы Сәмәд чаjдан бир нечә гуртум ичиб башлады:

— Гызым, бири варды, бири jохду, шимал-шәргдә, мешә ичиндә, чаj кәнарында Татарчыг адында бир кәнд варды. Бу кәндин әһли әкинчилик вә чарвадарлыгла күзәран едәрди. Гызым, һәмин бу нағыл олунан кәндда Нурәддин адында бир киши варды. Бу Нурәддинин он jашында Әһмәд адлы бир оғлу, алты jашында Мәлејкә адлы бир гызы вә Хәдичә адында бир арвады варды.

Нурәддинин сәнәти әкинчилик иди вә мал-гарадан анчаг бир аты варды. Нағыл олунан заман бahар вә jаj чох гураглыг кечмәjә көрә о вилаjәтдә тахыл сусузлугдан jаныб тәләф олду. Чох чәкмәди ки, әтраф вә әкнафда ачлыг башланды. Пајызын әввәлиндән Нурәддин арабасыны гошуб шәһәрә кирајәчилиjә кетди. Орада газандығы пулу дөрд күндән, беш күндән бир евинә көндәрәрди. Күлфәти дә онунла күзәран едәрди.

Әһмәд кәнд мәктәбиндә охуjурду. Атасы тәрәфиндән кәлән мәктублары асанча охуjа билирди. Бир нечә күн бундан әгдәм Әһмәд jазыб атасындан өзү үчүн бир башлыг вә бачысы үчүн бир әлчәк истәмишди. Һәр икиси бу шеjләрин тезчә алынмасыны ханиш едирди. Лакин беш күн кечди, бир һәфтә кечди, он күн кечди, аталарындан бир хәбәр чыхмады. Хәдичә бәрк горхуjа дүшмүшдү. Евдә пул вә чөрәк дә түкәнмишди.

Бир дәфә, әзиз балаларым, сөз вахтына чәкәр, белә бир кечәдә, гарлы човғунун шиддәтли вахтында, Әһмәд вә Мәлејкә аталарынын jолуну сәбирсиз көзләjән заман, ким исә гапыны дөjдү. Ушаглар чәлд:

— Атам кәлди, — дејә гапыjа тәрәф jүjүрүшдүләр. Амма онун әвәзинә күркә бүрүнмүш, әлләри әлчәкли, башы башлыглы гоншулары Шәһабәддин ичәри дахил олду. О киши Нурәддинлә бәрабәр арабачылыға кетмишди. Буну көрчәк Хәдичәнин үрәjини горху алды.

Ушаглар:

— Әми, бәс атамыз һаны? — дејә сорушдуглары вахт ондан чаваб алмадылар. Шәһабәддин Хәдичәни бајыра чағырыб, әринин атлы-арабалы дәрәјә учуб өлмәјини хәбәр верди вә онун чибиндән чыхан алты манаты вериб чәлд кетди.

Хәдичә рүһу гачмыш, нитги тутулмуш һалда ичәри кирди вә ушагларыны бағрына басыб зар-зар ағлады. Бунларын аһ-наләси, боранын курултулу сәси бир-бириңә гарышмышды. Бунлар ахырда сакит олдулар. Әһмәд анасындан сорушду:

— Ана, бу ачлыг илдә атасыз биз нечә доланачағыг, ачындан өләчәјик.

— Горхма, оғлум, бу сачларымы сатыб сизи ач гојмарам, — дејә Хәдичә оғлуна тәсәлли верди, сонра һәр икисини сојундуруб јатаға узандырды. Бир аздан сонра ушаглар јухуја кетдиләр.

Амма о кечәни Хәдичә сүбһә кими јата билмәди. Фикир, хәјаләт ону көтүрмүшдү. Сабибсиз арвад, јетим ушаглар ачлыг илдә нечә долансын?

Бир нечә мүддәт кечди. Хәдичәнин пулу лап гуртарды. Јаваш-јаваш ев шејләрини сатмаға башлады. Хәдичә бир дә бахды көрдү ки, евдә һеч бир шеј галмајыбдыр. Ушаглар да ачдыр. Чөрәк үчүн һансы гоншуја кетдисә әлибош гајытды, чүнки һамы бунларын күнүндә иди. Ачындан заваллы ушаглар тагәт вә күчдән дүшмүшдүләр. Јазыг Хәдичә һәр јердән үмиди кәсилмиш, дизләрини гучаглајыб бир күнчдә мумија кими отурмушду. Кизлин ағламагдан көзләринин јашы да гурумушду.

Гызым, ахшам олду. Ачындан Мәлејкәнин гырмызы јанаглары саралмышды..

Бирдән Фатма өзүнү атасынын гучағына атыб деди:

— Ата, демә, демә! Горхурам.

Һачы Сәмәд гызынын башыны сыгаллајараг деди:

— Горхма, гызым, далы јахшыдыр. Гулаг ас, һарада галдым? Һә, Хәдичә Мәлејкәни сојундуруб јерә гојду ки, бәлкә јухуја кедә. Амма јазыг тифил раһат ола билмирди. Ахырда Хәдичә ону сакит етмәк үчүн деди:

— Гызым, Мәлејкә, көзләрини јумуб јат; онда кечә мәләк бачамыздан сәнә чөрәк салар.

Мәлејкә көзләрини јумду. Бир аздан сонра јухуја кетди. Амма Әһмәд анасы илә ојаг галмышды. Кечәдән хејли кечмиш бачадан кумбулту илә бир шеј ичәри дүшдү. Ана вә оғул диксинмиш ајаға галхдылар ки, көрсүнләр о дүшән нәдир. Көрдүләр ки, ағзы бағлы бир торбадыр. Хәдичә әли әсә-әсә торбанын ағзыны ачды. Көрдүләр ки, ичи чөрәк, јемиш, чүчә, јумурта вә гејри јемәли шејләрлә долудур. Буну көрчәк Әһмәд деди:

— Ана, көрдүнмү, мәләк бачамыздан бизә чөрәк салды.

Хәдичә һејрәтдә галыб чаваб верә билмәди. Бу һалда торбаны бошалданда ичиндән кағыза бүкүлмүш бир јумру шеј чыхды. Ачанда көрдүләр ки, һамысы гызыл пулдур. Буну көрән ана вә оғул даһа да артыг тәәччүб етдиләр. Бу һалда Әһмәдин көзүнә пула бүкүлмүш кағызда јазы саташды:

— Ана, бурада јазы да вар; гој көрәк нәдир? — дејә Әһмәд кағызы охуду.

«Гызым Мәлејкә, мән бир гоча сәјјаһам. Јолда евинизин јанында фајтонумун чархы чыхды, ону салынчан мән истәдим ки, сиздә бир аз гызыныб, раһат олам. Гапыја кәлдикдә анан дедији сөзләри ешитдим. Кери гајыдыб бу шејләри вә пулу сәнин үчүн һазыр етдим вә тәзәдән кәлиб бачаныздан атдым. Јаша, гызым, јаша, мән гоча бабаны да, јаддан чыхартма. Худаһафиз.

Сәјјаһ Чәмаләддин».

Бу һалда Мәлејкә ојаныб деди:

— Ана, мәләк бачамыздан чөрәк салдымы?

— Бәли, гызым, анчаг мәләк јох, бабан Чәмаләддин, — дејә Хәдичә Мәлејкәнин габағыны јемәли шејләрлә долдурду. О кечәси ики бала, бир ана шадлыгларындан билмирдиләр ки, нә етсинләр. Ахырда һамы шадхүррәм јыхылыб јатдылар.

Инди сиз дә, әзиз балаларым, дурун јатын, сәһәр дәрсә кедәчәксиниз.

Бу сөзләрлә Һачы Сәмәд сөзүнү тамам етди.

АББАС ВӘ ЗЕЈНӘБ

Мәммәд вә Фатма шамдан сонра сабаһкы дәрсләрини һазырлајыб, јазыларыны јазыб отурмушдулар. Тез-тез аталарынын үзүнә бахырдылар. Һачы Сәмәд ушагларынын фикрини дујуб деди:

— Јенә нағыл истәјирсиниз?

— Бәли, ата, — Мәммәд чаваб верди.

Фатма деди:

— Ата, бу күн мүәллимәмиз бизә «Әлибаба вә гырх гулдур»ун нағылыны охуду. Сән дә бизә гулдурдан сөјлә.

— Јахшы, гызым, анчаг буну бил ки, гулдурлар елмсиз, тәрбијәсиз тајфадан чыхарлар. Һејванын вәһшиси гурд, пәләнк вә шир олан кими инсанын да вәһшиси бунлардыр. Анчаг тәфавүтләри одур ки, гулдурлар онлардан нечә гат рәһмсиз, инсафсыз вә залымдырлар. Гулаг ас, бу нағылдан өзүн биләрсән.

— Гызым, баһар фәслиндә Дан улдузунун парлаг бир вахты иди. Гајадиби адлы кәндин әһли һәлә јатмышды. Бу кәнд Загафгазијанын чәнуб тәрәфиндә, уча дағларла әһатәләнмиш бир чај гырағында, мешә кәнарында салынмышдыр.

Бирдән азанчынын «аллаһү-әкбәр» сәси учалды. Чүтчүләр бундан әввәл ојанмышдылар, о зәһмәткешләр зәмиләринә чүт әкмәјә кетдиләр.

Кетдикчә дан јеринин гызартысы артырды. Дәрәләрдән вә чајлардан думан галхырды. Күнәш дағын далындан аһәстә-аһәстә чыхырды. Һәлә өзү көрүнмүрдү. Амма шәфәги гаршыдакы уча дағын башына дүшмүшдү. Сонра јаваш-јаваш галхыб дағын далындан көрүндү вә руһ верән гызыл зәррәләрини аләмә дағыдыб чүмлә јатмышлары ојатды. Чәмәнләрдә, сејрәнкаһларда, чичәкләр гөнчәләриндә кизләнмиш пәрванәләри вә арылары ојатды. Гушларын чәһ-чәһи һаваја учалды.

Бунларын хош авазлары чүтчүнү шура кәтирди. О да

аһәстә-аһәстә чүтүнү сүрүб өз нәғмәсини охуду. Дағ дөшүндә сүрүсүнү отаран чобан да бајаты нәғмәсини түтәјиндә учалтды.

Күнәш јаваш-јаваш галхырды. Онун гызыл шәфәги кетдикчә күмүш рәнкинә дөнүрдү. Гајадиби кәндинин әһалиси дуруб һәрә өз ишинә кетди...

* * *

— Аббас, бах, көр мән нә гәдәр јығмышам.

— Афәрин, бачым Зејнәб, инди отур, бунлары дәстә тутаг, базарда сатыб сәнә чохлу кишмиш алачағам.

— Фындыг да.

— Јахшы фындыг да аларам.

Бачы вә гардаш әтәкләринә јығдыглары гуланчары јерә төкүб, бир тәпәнин үстүндә отурдулар вә онлары дәстә тутмаға башладылар.

Бу ики ушаг атадан јетим иди вә бир гуру дахмадан башга, аталары бунлара бир шеј гојмамышды. Анчаг аналары Фатма чәһрәчилик едиб бир нөв күндәлик чөрәјини газанырды. Ушаглар кичик олдугларындан аналарына бир о гәдәр көмәкләри чатмырды. Аббасын он јашы, Зејнәбин једди јашы варды. Аббас анчаг бу илдән һәр күн мешәјә одун гырмаға кедирди вә гырдығы одуну шәләләјиб, базарда дүканчылара бир аз пула сатырды. Ики күн бундан габаг Аббас одун илә бәрабәр бир дәстә гуланчар да јығыб базара кәтирмишди вә ону бир шаһы пула сатыб анасына вермишди.

Бу күн Аббас мешәјә кетмәјә һазырлананда Зејнәб дә гуланчар јығмаг һәвәсилә анасындан рүсхәт истәди. Амма Фатма һеч бирини гојмаг истәмирди, чүнки гулдур Сәфәрдән горхурду. Дөрд ил бундан әгдәм Сәфәрин гардашы ел давасында Гајадиби әһли тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Амма гатили ким олдуғу мә'лум дејилди. Она көрә Сәфәр гардашынын ганыны бүтүн кәнддән иддиа едирди.

Бир дәфә Гајадиби чамааты Сәфәрдән белә дәһшәтли бир сифариш алды: «Еј гајадибилиләр! Анд ичирәм мәни јарадан халиғә. Анд ичирәм, анамын, бачымын намусуна, та сизин бөјүк-кичијинизи, арвад-ушағынызы гырыб, о көзәл вәтәнинизи одлајыб тар-мар етмәјинчә дүшјада јашамајачағам; вахтыныза һазыр олун».

Бу хәбәр һамыны бәрк горхуја салмышды, чүнки Сәфәр дәлиганлы бир адам иди.

Бу сифаришдән чох кечмәмишди ки, Сәфәри адам өлдүрмәк үстүндә Сибирә көндәрдиләр. Дөрд ил иди ки, ондан бир хәбәр-әтәр јох иди. Анчаг бу јахын заманда Сәфәрин Сибирдән гачыб, башына өзү кими дәлиганлылары чәм едәрәк гулдурлуг етмәји һәр јерә јајылмышды. Гајадибн әһли дә бәрк горхуда иди.

Фатма нечә күн иди ки, ишсиз иди. Она көрә истәристәмәз ушаглара изин верди. Онлар да севинә-севинә мешә тәрәфә үз гојдулар.

Фатма ағыллы, хошрәфтар бир арвад иди. Өз ушагларына да јахшы рәфтары, бир-бирилә мећрибан долanmағы тәрбијә вермишди. Ушаглар да аналарынын көзәл сифәтләрини вә тәрбијәсини көтүрмүшдүләр. Чох аналар бу ики тифилин тәрбијәсинә һәсрәт чәкирдиләр.

Аббас узунбојлу, назикбәдән, ағбәнизли, алакөзлү, хошсифәт бир ушаг иди. Зејнәб гарагаш, гаракөз, долубәдәнли, узунсачлы, гырмызыјанаглы бир гыз иди. Аббас бачысыны артыг дәрәчәдә севирди. Һеч елә бир күн олмазды ки, өз газанчындан бачысына бир шеј алмајајды. Аббас үзүнү бачысына чевириб деди:

— Зејнәб, бу јығдығымыз гуланчар аздыр, буна һеч бир шаһы да вермәзләр. Дур кедәк, мән бир јахшы гуланчарлыг јер билирәм. Орада гуланчар јығаг вә һәм дә мән одун доғрајыб шәлә гајырым.

— Ахы, гардаш, мән јорулмушам.

— Јаваш-јаваш кедәрик, орада сән јорғунлуғуну аларсан, мән өзүм тәк ҷығарам, — дејә Аббас дәһрәсини вә сичимини көтүрүб ајаға галхды вә бачысынын да әлиндән тутуб дағын дөшүндәки мешәлијә үз гојду.

Бир гәдәр мешә илә кедәндән сонра бир көзәл вә сәфалы сејрәнкаһа чыхдылар. Бу сејрәнкаһ јашыл, тәзә вә тәр отла, көзәл, әтирли, рәнкли чичәкләрлә зинәтләнмишди. Рәнкбәрәнк пәрванәләр вә арылар бу чичәкдән о чичәјә учуб, баһар күнәши илә ојнашырдылар. Һәр рәнкә чалан чүрбәчүр чүчүләр отлара мәрчан кими сарылмышды. Бир тәрәфдән чичәкләрин гохусу, бир тәрәфдән гушларын чәһ-чәһи вә бир тәрәфдән дә баһарын хош мећи инсаны бихуш едирди. Сејрәнкаһын бир тәрәфи гајаја дирәнмишди. Бу гајадан бир булаг ахыб шырылты илә ашағы төкүлүрдү. Сујун зәррәләри һавада күнәшин шәфәгиндән алмаз парчалары кими парылдајырды. Бу булаг «Шырланбулаг» ады илә мәшһур иди. Зејнәб бу күлүстаны, бу чаргат кими сәрилмиш лаләләри вә чичәкләри көрчәк јорулмағыны унудуб — Аһ нә көзәл чичәкләр вар, — дејә гышгырды вә гардашынын әлини бурахыб күл јығмаға гачды. Аббас да ипини вә дәһрәсини јерә гојуб гуланчар јығмаға мәшғул олду. Зејнәб каһ чичәк јығырды вә каһ да гышгыра-гышгыра пәрванәләри говурду. Бир аздан сонра јорулуб бир лаләзарлыгда отурду вә лаләләрдән кәлин гајырмаға башлады. О вахт Аббас гуланчар јыға-јыға чәмәндән хејли узаглашыб бир коллуг дәрәјә дүшмүшдү.

Күн галхыб күнортаја јахынлашды. Гәфләтән дағларын арасына бир курулту дүшдү. Аббас елә билди ки, көј курулдајыр, амма јухары бахдыгда бир булуд да көрмәди. Бу курултудан бир дәгигә кечмәмиш елә бир курулту башлады ки, дејәсән бу саат көјләр учуб јерә төкүләчәкдир. Аббас башыны јухары галдырыб көрдү ки, күллә дағларын башындан кәндләринә вә зәмиләрдә јер әкән чүтчүләрин вә гојун отаран чобанларын үстүнә долу кими јағыр. «Гулдурлар!» — Аббас гышгырды. Бир әввәл истәди ки, дәрәдә кизләнсин. Сонра јадына дүшдү ки, Зејнәб чәмәндә ачыг јердә галмышдыр. Дәрһал бачысына тәрәф гачды ки, ону да көтүрүб Ајы каһасында кизләнсин.

Аббас өзүнү о вахт јетирди ки, Зејнәб чәмәндә башыачыг, сачлары дөшүнә төкүлмүш, овчу охундан гачан чејрантәк «Аббас, гардаш» — дејә о тәрәф-бу тәрәфә гачыб гышгырырды вә дағлардан да бирәһм гулдурларын күлләләри онун үстүнә долу кими јағырды. Аббас учадан сәсләнди:

— Бачы, Зејнәб, горхма, бурадајам!

Зејнәб гардашынын сәсини ешидиб она тәрәф гачды. Лакин отуз гәдәм кетмәмишди ки, бирдән «Ох!» дејиб јерә јыхылды. Аббас өзүнү бачысына јетириб көрдү ки, Зејнәбин синәсиндән ал ган гәтрә-гәтрә төкүлүб, отлары вә чичәкләри лалә рәнкинә дөндәрмишдир.

— Аббас, мәнә су вер!

— Дур, бачым, гачаг Шырланбулаға.

Зејнәб истәди ки, галхсын, амма бачармады, Аббас ону чох чәтинликлә гучағына көтүрүб, булаға тәрәф апармаға үз гојду. Лакин он гәдәм кетмәмишди ки, гулдурлар бунлары тәзәдән күлләјә тутдулар. Аббас өзүнү вә бачысыны бир чухур јерә салды ки, ораны күллә тутмурду. Зејнәбин лалә кими олан үзү солуб ағ занбаға дөнмүшдү.

— Аббас, јандым, мәнә су вер! — дејә Зејнәб налә едирди.

Бачысынын сусузлуғу Аббасын үрәјини нәһајәт дәрәчәдә јандырды.

— Бачы, бу саат сәнә су кәтирәчәјәм, — дејә Аббас булаға тәрәф јүјүрдү. Күллә мүдам онун үстүнә јағырды.

Аббас өзүнү булаға јетирди. Арагчыныны су илә долдуруб гајытды. Бу дәфә Аббас гача билмирди; горхурду ки, сују төкүлсүн, Аббас о гәдәр Зејнәбә јахынлашды ки, онун «су» наләсини ешитди. Бирдән Аббас уфулту илә јерә јыхылды. Намәрд күллә бинәва ушағын сол бөјрүндән дәјиб далындан чыхмышды. Аббас галхыб јеримәк истәди. Лакин үч гәдәм кетмәмишди ки, дүбарә јыхылды, Аббас сүрүнә-сүрүнә өзүнү бачысынын үстүнә салды, көрдү ки, көзләри јумулудур. Амма додаглары ајрыла галмышдыр. Елә бил ки, дејир: «Гардаш, Аббас, мәнә су вер».

Аббас Зејнәби гучаглајыб өпә-өпә дејирди:

— Бачы, Зејнәб, көзләрини ач, кәлмишәм.

Бу һадисәдән алты саат кечди. Дәхи түфәнкин курултусу кәсилмишди. Дағларын арасыны түстү алмышды. Бу түстү Гајадиби кәндинин јанмыш евләринин вә бағларынын түстүсү иди. Беш-алты саат бундан габаг чәннәт бағына бәнзәјән Гајадиби кәнди, инди јаныб күл олмушду. Әһалиси исә бир парасы гәтлә јетишиб, јердә галаны да гачыб дағларда, мешәләрдә кизләнмишди. Гулдур Сәфәр гардашынын интигамыны белә алды.

Күн батды, ај чыхды. Нағыл олунан јерләрдән бир сәс чыхмырды. Һејванлар вә гушлар инсанларын вәһши һәрәкәтиндән елә хофа дүшмүшдүләр ки, һәлә чүр'әт едиб јуваларындан чыха билмирдиләр. Ај јаваш-јаваш галхыб, гәмкин-гәмкин инсанларын тутдуғу вәһши әмәлләрә бахырды.

Кечәдән хејли кечмиш бир арвад дағлары, дашлары, мешәләри ахтарырды. Бу арвад Фатма вә ахтардығы да ики баласы иди.

— Зејнәб, Аббас, көзәл балаларым, јетим балаларым, һарадасыныз, сәс верин! — дејә Фатма налә едирди.

Лакин чәмән үстүндә, лаләләр арасында гучаг-гучаға вериб ганларына гәлтан олмуш Зејнәб вә Аббас — бу ики мә'сум аналары Фатманын наләсини ешитмирдиләр.

НУРӘДДИН

Ахшам чағы иди. Һачы Сәмәдин күлфәти чај сүфрәсиндә һазырды. Мәммәд јазысыны гуртарыб диггәтлә өзүнә охујурду вә гәләтләрини дә дүзәлдирди. Фатма исә әлләри илә башыны тутуб дәрин фикрә кетмишди. Һачы Сәмәд үзүнү гызына тәрәф тутуб сорушду:

— Гызым, нә фикрә кетмисән?

Фатма чаваб верди:

— Ата, мүәллимимизин әмринә көрә, кәрәк сабаһа бир елә нағыл дүзәлдим ки, ондан белә мә'на чыхсын: «Јахшылыг елә, әвәзини көрәрсән». Инди гулаг ас, сөјләјим, көр јахшыдырмы?

— Чох көзәл, гызым, сөјлә көрүм.

Фатма сөјләди; атасы да бәјәниб тә'риф етди. Мәммәд деди:

— Ата, мәнә дә мүәллимимиз аталар сөзүндән олан «Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир, јаманлыға јахшылыг әр кишинин ишидир» сөзүнә мүнасиб бир һекајә дүзәлдиб јазмағы әмр етмишдир. Һәркаһ изин версән, охујарам.

— Оху, оғлум, көрүм нә төвр јазмысан.

Мәммәд охуду. Һачы Сәмәд буну да бәјәнди. Фатма сорушду:

— Ата, һансымызынкы јахшыдыр?

— Гызым, гој бирисини дә мән сөјләјим, сонра бахаг көрәк киминки ә'ладыр, — дејә Һачы Сәмәд чаваб верди.

Мәммәд вә Фатма икиси дә бир ағыздан:

— Сөјлә, ата, сөјлә, — дедиләр.

Һачы Сәмәд башлады:

— Өвладларым, Гафгазда Һачы Нәсир адлы бир тачир сакин иди. Бу тачирин Һәлимә адлы бир чаван арвады варды. Һәлимә чамалда көзәл олдуғу кими, хасијјәтдә ондан да көзәлди. Бу арвадын дүнјада өвладсызлыгдан башга бир гәм-гүссәси јох иди. Ахырда бунларын бир оғлу олду. Һачы Нәсир о күн оғлунун тәвәллүдүнү

шадлыг едиб, шәһәрин фәгир-фүгәрасына пул вә хөрәк пајлады. Оғланын адыны Нурәддин гојдулар. Ата вә ана кечә вә күндүз Нурәддинин башына доланырдылар.

Һачы Нәсир һәр ил јармаркаја мал хиридинә кедәрди вә гајыданда арвады вә оғлу үчүн һәр чүр совгат кәтирәрди. Бир дәфә Һачы Нәсир оғлу үчүн кибрит гутусу ичиндә бир Күлүстан китабы кәтирмишди. Һәлимә бу гәрибә шеји һарадан алдығыны сорушдугда Һачы Нәсир чаваб верди:

— Бир күн јармаркада, базардан мәнзилимә гајыдаркән, бир нәфәри көрпү үстүндә башыны ашағы саллајыб ағлајан көрдүм. Мән дајаныб бунун сәбәбини сорушдум. Киши деди:

— Мән әһл-әјал саһиби бир касыб адамам. Әслим иранлыдыр. Әлдә хырдават сатмагла үч јүз манат пул дүзәлдиб бураја кәлдим ки, мал алыб апарам. Бир саат бундан габаг пулумун һамысыны чибимдән чыхартмышлар.

Бу кишинин һалына үрәјим јанды. Чибимдән үч јүз манат чыхарыб дедим:

— Ал, киши, бу сәнин үч јүз манатын, кет мал ал, кәсбиндән галма. Газаныб, сонра пулуму гајтарарсан. Инди исә балача Нурәддинимә дуа ет.

Киши әлимдән өпүб адымы вә мәнзилими сорушду вә севинә-севинә чыхыб кетди. Ахшам мәнзилимдә чај ичдијим заман һәмин киши ичәри дахил олуб:

— Һачы, совгат үчүн бундан әзиз бир шејим јохдур, — дејә Күлүстан китабыны мәнә узатды. — Гој мән Рәһим тәрәфдән севкили өвладыныз Нурәддинә Сә'динин бу Күлүстан китабы јадикар олсун. Сонра дүбарә разылыг едиб кетди.

Һәлимә китабы ипәк парчаја тикиб Нурәддинин бојнундан асды вә деди:

— Оғлум бөјүјәндә бу китабы охујар.

Нурәддин бөјүјүб сәккиз јашына чатды. Һачы Нәсир оғлуну мәктәбә гојду. Нурәддин охумагда биринчи шакирд иди.

Јолдашлары илә чох мећрибан рәфтар едәрди. Она көрә дә һамы ону севәр, хатирини истәјәрди.

Чох чәкмәди ки, Һачы Нәсирин тичарәт ишләри тәнәззүлә башлајыб, јаваш-јаваш вар-јоху әлиндән чыхмаға башлады. Вәфалы Һәлимә әринә үрәк верib, чох гәмгүссә чәкмәјә гојмазды.

Бир дәфә Һәлимә һамамдан чыханда өзүнү сојуға верib јорған-дөшәјә јыхылды. Һачы Нәсир истәкли арвадының үстүнә мүаличә үчүн бир нечә мәшһур һәким кәтирдисә дә, сәтәлчәм азарындан сағалда билмәди. Һәлимә доггузунчу кечә, «Нурәддин» дејә-дејә вәфат етди.

Һәлимә оғлуну һәр кечә сојундуруб әзизләјә-әзизләјә јатырарды. О да анасынын бојнуну гучаглајыб: — Ана, кечән хејрә галсын, — дејә ону өпәрди вә ширин јухуја кедәрди. О иди ки, һәмин кечә гуллугчу ону раһат едәндә анасы јадына дүшүб тәәдән ағламаға башлады. Кечә јарыдан кечди. Лакин Нурәддин јата билмәди. Ағламағыны кәсиб хәјала кетмишди.

— Аһ, бирдән анам дирилә... Бәлкә анам һеч өлмәмишдир, билмирләр?.. О күнү мүәллимимиз сөјләди ки, бир елә јуху вар ки, өлүмә охшајыр, бир нечә күн һәтта нечә ај азарлы өлү кими галыб, ахырда јенә дирилир. Чох иттифаглар дүшүр ки, елә азарлыны өлмүш зәнн едиб дәфн едирләр. Аһ, бәлкә анам да елә јухуја кетмишдир?.. Ону өлмүш билиб басдырачаглар, — јох, јох, гојмарам. Сәһәр тездән атама дејәчәјәм ки, һәлә анамы басдырмасынлар, бәлкә өлмәмишдир.

Белә фикир вә хәјалатда икән Нурәддин сүбһ вахты јухуја кетди вә күнортаја кими јатды. Нурәддин јухудан ојанынча Һәлимәни дәфн етдиләр.

Һачы Нәсирин башы јас јеринә кәлән адамлара гарышдығындан оғлундан бихәбәр иди. Нурәддин көзләрини ачды. О бири отагда молла һәзин бир сәслә гуран охујурду. Молланын хош авазы јухудан ајылмыш Нурәддинә лајла кими тә'сир едиб, ону бир мүддәт јуху илә ајыглыг һаләтиндә сахлады. Сонра «Бу гуран нә үчүн вә ким үчүн охунур» фикри Нурәддинин башына дүшдү. Бу исә анасынын өлмәјини јадына салды. Бирдән кечәки фикри Нурәддинин башына илдырым кими шығыјыб ону јериндән дик галдырды. Бу һалда гуллугчу Бәһар ичәри дахил олду. Нурәддин сорушду:

— Бәһар, де көрүм, анамы басдырдылармы?

Бәһар көзләринин јашыны силәрәк:

— Бәли, басдырдылар. Каш онун әвәзинә мән өләјдим, мәни басдырајдылар, — дејә чаваб верди.

Анасынын дирилмәсиндән заваллы Нурәддинин үмиди даһа кәсилди, лакин ону өлүм јухусунда икән дәфн етмәк шәкки һәлә үрәјиндә иди. О иди ки, ахшам башсағлығына кәлән адамлар дағыландан сонра атасы илә

көрүшəндə бу фикрини ачыб она деди, атасы да ону шəкдən чыхарыб сакит етди.

Анасынын вəфатындан сонра Нурəддиндə бөјүк тəғјир көрүнүрдү. Һəмишə дејиб-данышан, күləрүзлү вə мећрибан бир ушаг олдуғу һалда, инди гəмкин вə мə'јус олуб мəктəб јолдашларындан кənар дурду. Һəмфикри, һəмсирри анчаг китаблары олмушду. Əввəл вахтлар јолдашлары онун бу һалəтини анасынын вəфат етмəјинə көрə тəбии билиб, бу хəјалда идиləр ки, сонралар јенə һəмишəки һалына дүшəчəкдир. Лакин бир ај кечди, ики ај кечди, бир ил кечди. Нурəддин əввəлки һалына дүшмəди. Анчаг билији илə мүəллимləрини һејрəтə кətирирди. Чох вахт онлара елə суал верирди ки, чавабында ачыз галырдылар.

Һачы Нəсирин əли ашағы дүшдүјүнə көрə Нурəддин дəхи əввəлки кими мəктəбə өз фајтонларында кетмирди. Бу тəғјирдən Нурəддин бир о гəдəр гəм чəкмирди, чүнки тəбиətиндə тəкəббүрлүк, тəшəххүслүк əсла гојулмамышды. Һачы Нəсир нə гəдəр оғлунун елм вə ədəb кəсбиндə көстəрдији сə'j вə гејрətдən фəрəһлəнирдисə, бир о гəдəр дə онун пəришанлығындан гəмкин оларды вə билмəзди ки, нə јолла ону шад етсин. Ахырда Һачы Нəсир евлəнмək фикринə дүшдү: «Бир касыб кишинин гызыны алыб евимə кətирмəлијəм ки, Нурəддинə аналыг едиб ону бу гəм-гүссədən азад етсин», дејə Һачы Нəсир фикир етди. Бир иттифаг бу хаһиши тезликлə əмəлə кətирмəјə сəбəб олду.

Һачы Нəсир бир гејри шəһəрдə сакин олан шəрики илə һесаб чəкмəјə кетмишди. Бу шəһəрин ијирми верстлијиндə олан кəнддə Һачы Нəсирин Имамверди адлы танышы варды. Нечə мүддətди ки, ондан бир хəбəр-ətəр јох иди.

— Бу узун јолу кəлмишкəн гој бу достума да бир баш чəким, — дејə Һачы Нəсир јола рəван олду. Кəндə чатдыгда ондан-бундан хəбəр тутуб ахырда Имамвердини тапды.

Имамверди алтмыш јашында бир гоча киши иди. Кəнддə өзүнə көрə јахшы еви-мүлкү варды. Амма инди онларын һамысы сатылыб борчларына верилмишди. Имамверди Һачы Нəсири бир көһнə дахмаја дə'вət едəркəн деди:

— Һачы Нəсир, сən көрən дөвлəт əлимдən чыхды. Ин-

ди мənə галан анчаг бу учуг дахмадыр. Өвладдан да бир гыздан башга бир кəсим галмамышдыр.

— Һəркаһ мəним ишləрим əввəлки кими дүзкүн олсајды, сənə əл тутардым.

— Билирəм, билирəм, — дејə Имамверди чаваб верди:

Сонра үзүнү гызына тутуб деди:

— Күлпəри, тез ол, наһар тədарүк ет, Һачы Нəсир јол кəлиб, ачдыр.

Күлпəри хөрəк һазырламаға, Имамверди вə Һачы Нəсир сөһбəт етмəјə мəшғул олдулар.

Күлпəри гысабојлу, долуəндамлы, гарабуғдајы, бəдхасиҗҗəт, ијирми үч јашында бир гыз иди. Күлпəринин бəдхасиҗҗəти онун индијə кими гыз галмасына сəбəб олмушду. Кəнддə һеч кəс она јахынлашыб елчи дүшмəјирди. Имамверди илə Һачы Нəсирин узун сөһбətинин нəтичəси бу олду ки, гəза, Һачы Нəсири долашдырыб Имамверди илə гоһум етди.

Ики күндən сонра Һачы Нəсир Күлпəрини евинə арвад кətирди вə Нурəддини өпəрək деди:

— Оғлум, бу сənин тəзə анандыр. Ирəли кəл, кедиб əлиндən өп. Евимизə хош кəлмисən де!

Бу хəбəрин тə'сириндən Нурəддинин рənки-руһу гачыб, бəдəни титрəмəјə башлады. О саат севкили анасынын сурəти көзləринин өнүндə дурду. Уча бир сəслə:

— Аһ, ата, нə тез анамы јаддан чыхартдын! — дејə Нурəддин ағлады вə биринчи дəфə олараг атасынын сөзүндən чыхыб, онун əмрини јеринə јетирмəди.

Оғлунун сөзləри Һачы Нəсирин үрəјинə ох кими санчылыб, көзləрини јашартды. Күлпəри бу əһвалатдан гəзəбнак олуб:

— Тəзə кəлини беləми гəбул едəрləр? Сən мəни бураја јасамы кətирмисən? — дејə гышгырды.

— Күлпəри, ачығын тутмасын, доғру дејирсən, кəрək сənин пишвазына чыхылајды, шадлыг олунајды. Анчаг ону да гоһум-əграба едəр, һалбуки мəним һеч кəсим јохдур. Бу күндən бу ев-ешијин ханымы сənсən, анчаг сəндən тəвəгге едирəм ки, бу оғлума һəгиги аналыг едиб, үрəкдən севəсən. Нурəддин ədəбли, тəрбијəли ушагдыр. Инди анасы јадына дүшүб ағлајыр. Сонра һəмишə сənин итаətиндə олачагдыр. Кəл кедək отагларыны, шејləрини сənə көстəрим. — Буну дејиб Һачы Нəсир Күлпəрини о бири отаға апарды.

Күлпəри һачы Нəсирин евинə гəдəм гоjдуғу саатдан заваллы Нурəддинин мүсибəти башланды. Күлпəри өз пис хасиjjəтини тезликлə бүрузə верди. Сəһəрдən ахшама кими əлляринн бир ишə вурмаjыб, нөкəр вə гуллугчуларын үстүнə гышгырыб-сөjмəjи өзүнə пешə етмишди. Əлəлхүсус jазыг Нурəддинин күнү гара олмушду. Ону тез-тез сөjəрди вə һеч зад үстүндə дөjəрди. Лакин гejрəтли ушаг əсла сəсини чыхармазды. Һəтта атасына шикаjət етмəjиб өзүнү онун jанында шад сахларды ки, атасы гəм етмəсин.

Кет-кедə Күлпəринин зүлмү артырды. Он илдən зиjадə һачы Нəсирə хидмət едən бир нөкəр бу төвр рəфтара даһа давам едə билмəjиб гуллугдан чыхды. Нурəддин олмасаjды, Баһар да чохдан чыхыб кедəрди. Лакин вəфалы гуллугчу мəрһум ханымынын jахшылығыны унутмаjыб, Күлпəринин һəр зүлмүнə давам едирди; тəки əли балача Нурəдднндən үзүлмəсин.

Һачы Нəсир бу ишləри көрүб икинчи дəфə евлəнмəjə чох пешман иди. Күлпəринин үзүнү аз көрмək үчүн сəһəр сүбһдən базара кедиб, бир дə ахшам евə гаjыдарды. Бир тəрəфдən тичарət ишləринин кетдикчə долашыб зəрəр кətирмəси, дикəр тəрəфдən дə евинин бинизамлығы Һачы Нəсири азара салыб мум кими əридирди.

Нурəддин дə Күлпəринин бу һəрəкətиндən вахтынын чохуну мəктəбдə кечирəрди.

— Тələсмə, бу күн-сабаһ о көпəкləмиш атан өлүб кедəр, ихтиjарын дүшəр мəним əлимə, онда сəни бирчə саат да мəктəбиндə гоjмарам, — дejə Күлпəри гышгырарды.

Бир илə jахын иди ки, Күлпəринин зүлмү давам едирди. Бир күн Нурəддин евə кеч кəлдикдə Күлпəри һирсləниб ону дөjмəjə башлады. Бу һалда гəфлətən Һачы Нəсир гапыдан ичəри кирди вə Нурəддини Күлпəринин əлиндən алыб гejзləнмиш деди:

— Аj нəмəкбəһəрам, мəн сəнин кими бир касыб гызыны диланчиликдən гуртарыб өзүмə арвад етдим ки, сəн дə о jахшылығын əвəзиндə бу ушаға аналыг едиб гаjғысыны чəкəсəн, jохса онун үчүн чəллад оласан? Анд ичирəм Һəлимəнин о пак олан руһуна, буңдан сонра сəни бу евдə бир күн сахламарам. Кет шejləрини һазырла. Бу саат тəлагини вериб сəни бошаjачағам. — Буну дejиб, Һачы Нəсир чəлд базара тəрəф кетди.

Бу иттифагдан jарым саат кечмəмишди ки, Һачы Нəсирин дүканда үрəjи партлаjыб вəфат етмəси хəбəри

кəлди. Бир аздан сонра мejитини евə кətирдиләр. Батиндə бу бəлаjа шад олан Күлпəринин заһирдə башына дөjүб, үзүнү чырыб, өзүнү мejитин үстүнə салмасы Нурəддинə атасынын өлүмүндən jаман тə'сир етди. Она көрə əввəл истəди ки, Күлпəринин бу ријаи-əмəлини ачыб адамлара сөjləсин. Амма атасынын һəмишə она верди-jи: — «Күлфətин сиррини ачыб өзкələрə сөjləмək гəбиһдир» — нəсиһəти jадына дүшүб бу фикирдən дашынды вə бир бучаға чəкилиб мат вə мəбһут даjанды. Нурəддин өзүнү сахлаjыб гəсдən ағламырды ки, Күлпəриjə охшамасын. Лакин батиндən бихəбəр адамлар онун белə лал дурмасыны вəфасызлыға вə Күлпəринин елə jаландан үзүнү чырмасыны вəфалылыға һəмл етдиләр. Атасынын дəфни вə тə'зиjəси Нурəддинə jуху кими кəлирди.

* * *

Һачы Нəсирин үчү чыхан кими Күлпəри Нурəддинин үзүндən өпə-өпə əлинə пул вериб деди:

— Оғлум, даһа дəрсиндən галма, дур мəктəбə кет, дəрсləрини гуртарандан сонра да jолдашларыны көтүрүб кəзмəjə кет ки, кефин ачылсын. Бу күн атанын борчлулары кəлəчəкләр. Мəним башым онлара гарышачагдыр. Даһа дajанма, оғлум кет.

Бу əмрə Нурəддинин өзү дə шад олду вə дəрһал һejбəсини көтүрүб чəлд кетди. Jол узуну Нурəддин Күлпəри барəдə фикир едирди.

— Атам əлəндən бəри Күлпəри мəнимлə чох мehрибан доланыр, һəркаһ əввəлдən белə олсаjды, һеч атамын да бағры чатлаjыб өлмəзди. Көрəсəн Күлпəринин мəнимлə белə рəфтар етмəсинə сəбəб нə олду? Бу һал онда мəнə рəһми кəлдиjиндəнми, jохса атасы Имамвердинин горхусунданмы əмəлə кəлди? Имамверди jахшы кишидир. О мəни чох истəjир. Аһ, көрəсəн Күлпəринин бу һалы чохму чəкəчəкдир. Горхурам Имамверди баба кедəндən сонра jенə мəни дөjмəjə башлаjа Онда кимим вар ки, мəнə көмək етсин. Һəркаһ Баһар көмək едəрсə, о саат ону да товар; чүнки инди һамы ихтиjар онун əлиндəдир

Бу фикир вə хəjалатда икən Нурəддин кəлиб мəктəбə чатды. Күлпəринин белə дəjишмəсинə сəбəб, Нурəддинин зəнн етдикləринин һеч бири дejилди. Күлпəри jахшы билирди ки, өзүнүн өвладсыз олмасына көрə Һачы Нəсирин чəми мал вə дөвləти тəк Нурəддинə галачагдыр

629—10

вә о да ушаг олдуғундан һәр ихтијар гәјјум әлинә кечәчәкдир. Инди һијләкәр гадын бу гәјјумлуғу ахтарырды вә мәрамына да чатды.

Күлпәри әриндән чох пул көзләјирди, лакин Һачы Нәсирин вар-јохуну һесаба чәкиб борчларыны верәндән сонра мә'лум олду ки, бир гәдәр нәгд пул, бир ев атасындан вә он ики мин манатлыг чәваһират вә ев шеји дә анасындан Нурәддинә ирс галыб. Она да Күлпәрини гәјјум тә'јин етдиләр.

Нурәддин евләринә гајытдыгда Баһар ону әһвалатдан хәбәрдар етди. Нурәддин Күлпәринин дәјишмәсини инди баша дүшдү. Баһар деди:

— Горхма, нә гәдәр ки, сән сағсан Күлпәри бир гәпијә дә әл вура билмәз вә сәни инчидә билмәз, чүнки онда ону гәјјумлугдан чыхардарлар.

Бу сөзләрдән Нурәддин чох шад олду. Баһарын дедији дә дүз олду. Күлпәри Нурәддинә даһа әзијјәт вермәјиб онунла мећрибан доланмаға башлады.

Баһар, доғрудур, Нурәддини Күлпәри тәрәфиндән архајын етди, амма өзү онун бу дәјишилмәсинә әсла инанмырды. Күлпәринин үрәјиндә бир кизли фикир бәсләмәсинә шәкки јох иди. Она көрә көзләјирди ки, Нурәддинә о тәрәфдән бир зәрәр јетишмәсин. Күлпәри дә буну дујуб, Баһары бир јолла рәдд етмәк фикриндә иди. Анчаг ашкар говмагдан чәкинирди, чүнки Баһар көрпә вахтындан Һачы Нәсирин евиндә бөјүмүшдү. Һамы онун хатирини истәјирди вә она гуллугчу нәзәрилә бахмырды.

Имамверди өмрүнүн чохуну кənддә кечирмәјинә көрә шәһәр доланачағына адәт етмәмишди. Бу сәбәбдән әзијјәт чәкирди. Ахырда гызына деди:

— Күлпәри, инди ишләрин гајда илә кедир, даһа мәнә еһтијач јохдур, шәһәрин һавасыны көтүрмүрәм, она көрә мән кедирәм. Сиз дә, иншаллаһ, Нурәддин азад олуб јаја бурахылан кими јығышыб кәлин. Таки, үч ај јајы о көзәл аб-һавада кечириб чана кәләсиниз.

Күлпәри атасынын әмринә разы олду. Имамверди Нурәддиндән ајрыланда ону өпәрәк деди:

— Оғлум, дәрсләринә сә'ј ет ки, имтаһаныны јахшы верәсән... Аллаһ көјсә кәлиб көрәрсән ки, бизим кənд нә көзәл јердир. Сәнә тилов гајырачағам, һәр күн чајда балыг тутарсан; орада чимәрсән, мешәјә кедиб чијәләк, моруг, көбәләк јығарсан.

Имамверди худаһафизләшиб јола дүшдү.

Нурәддин Имамверди бабанын ајрылығына гәмкин олдуса да, онун вердији вә'дләрә чох шад иди, чүнки анадан оландан өз шәһәрләриндән башга бир јери көрмәмишди. Чајы, мешәни анчаг китабда охумушду. Бу сәбәб көрә јај тә'тилини сәбирсиз көзләјирди. Күлпәри дә бу ишә шад иди. Анчаг онун шадлығына башга сәбәбләр варды. Бир ил бундан әввәл кəндләриндә јолдашларының тәзә чит либасына һәсəд апаран Күлпәри, инди ипәк палтарда, үст-башы гызыл вә чаваһират илә бәзәнмиш кəндләринә гајыдачагды. Габагларда она јахын дүшмәјән елчиләр инди гапысындан әл чәкмәјәчәкләр. Амма бунларын һамысындан чох ону шад едән шеј үрәјиндә бәсләдији кизлин фикир иди. Јә'ни орада Нурәддинин дөвләтини өзүнә мал етмәјә бир чарә арајыб тапмагды.

Ахырда Нурәддинин сәбирсизликлә көзләдији күн кәлиб чатды. Үч күн иди ки, Күлпәри сәфәрә јығышырды. Бу јығышмаг Баһары бәрк тәшвишә салмышды, чүнки Күлпәри евин чәми шејләрини сандыглара долдуруб, өзү илә апармаг фикриндә иди.

— Ханым, үч ајдан өтрү бир белә шеји јүк еләјиб апармағын нә мә'насы вар? — дејә Баһар сорушдугда:

— Јох, Баһар, әзијјәт олса да үмид олуб бурада гојмаг олмаз, — дејә Күлпәри чаваб верди.

Баһар үмид едирди ки, Күлпәри ону да кəндә апарачагдыр. Лакин һәр бир шеј һазыр оландан сонра Күлпәри она деди:

— Баһар, сән шәһәрдә галасысан. Еви сəндән башга һеч кəсə үмид олуб, гоја билмәрəм.

Баһар нə гəдəр јалвардыса да Күлпəри разы олмады. Нурəддин дə тəвəггe етди, мүмкүн олмады.

— Јох, јох! Еви Баһардан башга һеч кимə тапшыра билмəрəм, — дејə Күлпəри тəвəггени рəдд етди. Һəччə кетмирик ки, үч ајдан сонра јенə бурадајыг.

— Баһар, худаһафиз, евдən јахшы муғајат ол!

Баһар Нурəддини гучаглајыб өпдү.

— Јахшы јол, аллаһ сəни бəладан һифз етсин. Аһ, көрəсəн, бир дə сəнинлə көрүшəчəјəммми?..

Баһары ағламаг боғуб, даһа данышмаға гојмады.

Көч јола дүшдү. Нурəддин Баһардан ајрылмасына көрə бир гəдəр бикеф олду. Амма сонра көрмəдији јерлəрə, вагондан бахдыгча, гəми јадындан чыхды.

Вагон чох сүр'этлə кедирди. Нурəддин бирдən алтыја

кими санајынча бир тел ағачы кечирди. Мәнзәрәләр тез-тез дәјиширди; каһ көј от вә чәмәнләрлә бәзәнмиш дүзәнкаһ, каһ јашыл тәпәләр вә дағлар, каһ гаранлыг мешәләр вә дәрәләр вә каһ да ајдын чајлар вә јоллар көрүнүрдү.

Нурәддин һејрәтдә иди, чүнки бунларын һеч бирини көрмәмишди. Индијә кими тозлу, түстүлү шәһәрдән бир гејри јерә чыхмамышды.

Күлпәри бир нечә күн габаг, кағыз васитәси илә јазыб һансы күн чыхмаларыны атасына мә'лум етмишди вә әлавә фајтон вә араба тутуб, онлары кәндләринин јахынлығындакы шәһәрдә көзләмәјини рича етмишди. Лакин сәфәрин икинчи күнү кәлиб ораја чатдыгда, вағзалда нә атасыны вә нә дә бир таныш адам көрмәди. Бу исә Күлпәрини бәрк тәшвишә салды. Чәлд нөкәри Чәфәри көндәриб ики нәфәр һамбал чағыртды, јанындакы вә багаждакы шејләри дашыдыб икинчи клас салонуна јыгдырды.

Күлпәри Чәфәри көтүрмүшдү ки, онлары бураја кими өтүрүб јенә кери гајытсын. Вағзалда ики саата кими көзләдиләр, амма һеч кәс кәлиб чыхмады. Күлпәринин тәшвиши кетдикчә артырды, чүнки јанындакы гијмәтли шејләри тәләф олачағындан горхурду. Һәрчәнд, бу шәһәрдә танышлары варды, амма онлара да үрәји гызмырды. Ахырда Күлпәринин даһа атасынын кәлмәсиндән үмиди кәсилиб, нөкәри илә јола дүшмәјә начар галды.

Күлпәри Чәфәри көндәриб ики фајтон тутдурду, фајтонун биринә нөкәри вә шејләри гојуб, о биринә дә өзү Нурәддинлә отурду вә горха-горха јола дүшдү. Шәһәрдән кәндә узаг дејилди. Һамысы ијирми верст иди. Лакин Күлпәрини горхуја салан дағлар арасындан вә мешәләр ичиндән кечән јолларды ки, онларда чох сојғунчулуг иттифаг дүшәрди. Күлпәри еркән кедиб мәнзилә чатмаг үчүн фајтонлары говдурурду вә фајтончулара да ити сүрмәк әвәзиндә чај пулуну артыг вермәји вә'дә етмишди. Күлпәринин горхдуғу башына кәлди. Белә ки, ағыр јүклү фајтон әјри-үјрү вә ениш-јохуш јоллара чатдыгда, бир дөнкәдә ашыб, оху вә чархы сынды. Бу һадисә зүһур едән вахт күнәш ениб дағын далында кизләнмишди. Күлпәри артыг изтираба дүшүб сөјләнирди.

— Аллаһ, бу нә иш иди мәним башыма кәлди. Инди бу јол ичиндә, бу горхулу дағлар арасында нечә олачағыг. Көрәсән атамын башына нә иш кәлди ки, бу вахта кими кәлиб чыхмады. Каш шәһәрдә галыб ондан хәбәр көзләјәјдим.

Фајтончу:

— Ханым, онлардан кечмишдир. Кәл биз кедиб кәнддән көмәк чағыраг.

Күлпәри буна разы олмады.

— Јох, һеч вахты шејләримиз бурада гојуб кетмәрәм, ајры чарә варса арајыб тапын.

Фајтончулар дедиләр:

— Ханым, ајры чарә јохдур. Һәркаһ фајтонун охусынмамыш олсајды, чархы бир төвр сарыјардыг вә јаваш-јаваш сүрүб, өзүмүзү кәндә саларды. Инди исә үмидимиз бир аллаһа галмышдыр.

Бу сөзләрдән сонра Күлпәринин изтирабы даһа да артды. Ахшам олду. Сојуг дүшдү. Дәрәләрдән думан галхмаға башлады. Һеч кәс кәлиб чыхмады. Кечә орада галмағын горхусу чохдур. Күлпәри үзүнү фајтончулара тәрәф тутуб:

— Бу кечә бу јол үстүндәми галачајыг? — дејә сорушдугда, фајтончулар чавабында ачиз галдылар. Нурәддин бу иттифаг дүшәндән бәри фикрә кедиб чарә арајырды. Нурәддин өз синифләриндә ән фәрасәтли ушаг сајылырды. Нурәддин үзүнү онлара тутуб деди:

— Мән бир чарә тапдым, гулаг асыныз сөјләјим. Сынан фајтонун дөрд аты вар. Шејләри бу атлара јүкләјиб биз кедәрик, фајтон саһиби бурада галар. Сонра кәнддән буна көмәк көндәрәрик.

Бу тәклиф чүмләнин хошуна кәлди. Әләлхүсус Күлпәри шад иди ки, белә чә асан јолла Нурәддин онлары чәтинликдән гуртарды. Вахты итирмәјиб атлары јүкләдиләр вә јола рәван олдулар. Сәфәрин горхулу јери габагда иди. Мешәнин ичилә сәккиз верст јол кедирди. Көч мешәјә чатдыгда гаранлыг лап чөкмүшдү. Чәфәр јүклү атларла габагда вә фајтон далда кедирди. Күлпәри бәрк горхурду. Нурәддин горхаг ушаг дејилсә дә мешәнин ваһимәси ону да басмышды. Елә сакитлик иди ки, нә бир зиһәјатын сәси чыхырды, нә дә бир јарпаг тәрпәнирди. Одур ки, бир јандан бу сакитлијин өзү дә инсаны ваһимәјә салырды. Гәфләтән бир горхулу сәс мешәни көтүрдү. Бу сәсдән Нурәддин диксинди, Күлпәри гышгырды. Фајтончу деди:

— Горхма, ханым, бајгушдур улајыр.

— Вај, аллаһ сәни јох етсин, көр нә мурдар сәси вар, — дејә Күлпәри гарғыш еләди.

Мешәнин гуртарачағына ики верст галмыш бир атлы-јараглы адам Чәфәрин габағыны кәсди:

— Дајан, тәрпәнмә, атдан дүш, јохса одладым!

— Әмираслан ага, атма, мәнәм.

— Чәфәр, сәнсән?

— Бәли, ага, мәнәм.

Атлы түфәнкини чијнинә салыб, Чәфәрә сары ирәли-ләди.

— Чәфәр, бу көч киминдир?

— Ага, Күлпәри ханымындыр. Одур өзү дә далдан фајтонла кәлир. Јолда фајтонумузун бири сынды, она көрә шејләри атлара јүкләмишик. Шәһәрдә нә гәдәр Имамверди бабаны көзләдиксә дә кәлиб чыхмады, ахырда начар галыб өзүмүз јола дүшдүк.

— Чәфәр, сән јаваш-јаваш сүр кет, мән дә фајтонла бәрабәр кәлирәм, — дејә Әмираслан атыны гамчылады. Күлпәри атлыны көрчәк горхуја дүшдү:

— Јаман јердә гаранлыгладыг.

— Горхма, ханым, јәгин сизин адамлардандыр, габа-ғыныза кәлибдир, — дејә фајтончу Күлпәријә үрәк верди.

Әмираслан фајтона јахынлашыб учадан сәсләнди:

— Инди нечәсән, әмигызы, сизи тутуб вар-јохунузу әлиниздән алыммы?

Күлпәри бу сәси ешитчәк севинib гышгырды:

— Әмираслан, әмиоғлу сәнсән?! Нә јахшы кәлдин, бәс атам һаны? Кәрәк фајтон тутуб габағымыза кәлә иди. Билмирәм кағызым кәлиб чатмајыб, ја башына бир иш кәлиб?

Әмираслан деди:

— Мәним, сизин кәлмәјиниздән хәбәрим олмамышдыр. Өзүм дә евдән сәһәр чыхмышам. Јәгин әмимин индијә кими кәлиб чыхмамағына сәбәб көрпүнү сел апармасы олмушдур. Чәфәрдән башыныза кәлән һадисәни ешитдим. Әмигызы, көчдән белә көрүнүр ки, даһа бир дә кери гајытмајачагсан. Јахшы да едәрсән, адам кәрәк вердији сөзүн үстүндә дурсун.

Күлпәри сөһбәти дәјишдирмәк үчүн деди:

— Әмиоғлу, дејәсән Нурәддини көрмүрсән?

Әмираслан Нурәддини индичә көрдү вә Күлпәринин дә ишарәсини анлады:

— Нурәддин, сән чох хош кәлмисән. Де көрүм, мән-дән горхдунму?

— Сәндән нијә горхум, адам да адамдан горхар-мы? — дејә Нурәддин чаваб верди.

— Охујан ушаг горхаг олар

— Хејр, сәһв едирсиниз, охумајан ушаг горхаг олар. Охујан ушағын елми олар, һәр шејин сиррини биләр, она көрә дә горхмаз

— Јахшы, инди ки, сән елә гочаг оғлансан, кәл мәним атымы мин, бир аз да мән фајтонда динчими алым, — дејә Әмираслан Күлпәријә көз вурду. Күлпәри Әмирас-ланын ишарәсини баша дүшдүсә дә јенә разы олмајыб деди:

— Јох, јох, Нурәддини ат јыхар.

— Ат чох динчдир. Адам јыхан дејил, јаваш-јаваш фајтонун јанынча сүрәр. Анчаг атдан горхан дејилсә..

— Мән горхаг дејиләм, дедим!

Ахырда Күлпәри разы олду. Әмираслан атдан дүшүб Нурәддини миндирди. Нурәддин өзүнү атын үстүндә көрчәк ону тәркимләди. Ат сычрајыб гачды. Күлпәри горхду. Амма Нурәддин атда бәрк отурмушду. Әмирас-лан деди:

— Машаллаһ, гочаг ушагдыр.

Сонра фајтона миниб Күлпәрилә кизлин сөһбәтә башлады.

Әмираслан, Имамвердинин кичик гардашы Танрыгу-лунун оғлу иди. Бундан башга Танрыгулунун өвлады олмамышды. Она көрә валидејни Әмирасланы әзизләјиб, әркөјүн бөјүтмүшдү. Балача Әмираслан үчүн «јох» кәл-мәси јох иди. Һәр ханиши ата-анасы тәрәфиндән фөври әмәлә кәлирди. Әмираслан өзкә ушагда бир шеј көрсә-ди, о саат кәрәк она да алына иди, јохса сакит олмазды. Белә тәрбијәнин нәтичәси тезликлә ортаја чыхды. Әмир-аслан доггуз јашына чатдыгда атасы она һејбә вә чәрә-кә алды. Тәзә палтар кејиндириб һәдијјә илә ону молла-нын јанына охумаға апарды. Үч күндән сонра Әмираслан чәрәкәсини чырыб мәктәбдән гачды. Ата-анасы нә гәдәр јалпардыса да, бир шеј чыхмады. Атасы чох тә'кид едән-дә Әмираслан деди:

— Дәдә, мән мәктәбә кетмәјәчәјәм. Орада молла ада-мын ајагыны фалаггаја салыб дөјүр. Истәјирсән мәни школаја гој кедим.

Танрыгулу русча охумағын зиддинә кедәнләрдән иди.

Бу фикри онун башына салан вә ону школаја дүшмән едән кәнд молласы ахунд Молла Иман иди. О, һәмишә дејәрди:

— Танрыгулу, мәбадә оғлуну школаја гојасан. Орада мүсәлман ушаглары тәмиз урус едирләр Башларына түк гојдуруб шапка гојурлар. Охутдуглары да Сә'ди, Һафиз әвәзинә башдан-ајаға түлкү, чаггалдыр.

Танрыгулу ахундун биринчи дәрәчә мүдирләриндән һесаб олунурду. Одур ки, оғлунун школаја кирмәк хаһиши ону чашдырды. Нә ахундун әмриндән чыха билирди, нә дә оғлунун охујуб әдәбли, елмли олмасындан әл чәкә билирди. Ахырда мәсләһәт үчүн Әли бәјин јанына кетди. Әли бәј елмли вә гоча бир киши иди. Танрыгулу һәмишә онун һөрмәтини сахларды вә һәр мәсләһәти олсајды кедиб онунла һәлл едәрди. Танрыгулу Әли бәјкилә кәләндә орада Әли бәјдән башга бир шәхс дә көрдү. Буна көрә Танрыгулу әввәлчә бу адамын јанында фикрини ачыб Әли бәјә демәк истәмәди. Амма елә ки, Әли бәј: «Бу мәним јахын достум Мирзә Һәсәндир, таныш олун» — деди, фикрини дәјишдириб әһвалаты она нағыл етди. Әли бәј ушағы школаја гојмағы мәсләһәт көрүб деди.

— А киши, һеч кәсин сөзүнә гулаг асма. Истәјирсәнсә оғлун адам олсун, школаја гој. О ки, галды ахунд Молла Иман, онун фикри башдан--ајаға јанлыш вә хатадыр. Бурада һеч бир ушағы рус етмәмишләр. Әкәр етмишләрсә, будур, онларын мүәллими сөјләсин.

Мирзә Һәсән күлүмсүнүб деди:

— Әкәр исламлыг баша түк гојуб, шапка кејмәк илә пис олурса, бәли онда Молла Иманын дедији дүздүр. Анчаг онун бу сөзү һансы китабдан көтүрдүјүнә мән дә мәәттәл галмышам. Бу фикир Молла Иманын өз башындан чыхма бир шејдир. — Гардашым, оғлуну тезликлә көндәр кәлсин. Пешман олмазсан

Танрыгулу бу ики адамын мәсләһәтинә көрә оғлуну школаја гојду.

Әмираслан школада чох давам етмәди. Надинч, сөјүшкән, бу доггуз јашында ушаг, чәми мүәллимләри тәнкә кәтирмишди. Һеч бир күн олмазды ки, Әмираслан бир ушагла савашыб, дөјүшмәсин. Бунун бәд әхлагыны дүзәлтмәкдә мүәллимләр ачиз галмышдылар. Буна да баис ата-анасы иди, чүнки үч саат мәктәбдә кечирдији вахтдан башга, күнүн јердә галаныны Әмираслан һәр бир әмр вә нәһјдән азад иди Һәр нә көнлү истәјирди ону

едәрди. Ахырда јолдашларынын бирини бычаглајыб јараламағынын үстүндә Әмирасланы мәктәбдән харич етдиләр. Танрыгулу Әмирасланы бир-ики ил ора-бура атдыса да бир шеј чыхмады.

Әмираслан, әмиси гызы Күлпәридән ики јаш бөјүк иди. Гардашлар бу ики тифили бир-биринә көрпә вахтларындан ад етмишдиләр. Амма Имамверди Әмирасланын охумајыб белә битәрбијә галмасындан артыг наразы иди вә бу барәдә дә гардашыны мүгәссир едирди.

— Белә тәрбијә олмаз. Ушаг кәрәк изин олмајан шеји тутмасын. Бөјүк-кичик анласын. Бунун ахыры пешманчылыгдыр, — дејә Имамверди, гардашыны мәзәммәт едәрди.

Әмираслан он алты јашына чатанда ата-анасы далбадал вәфат етди вә нәнәси Пүстә гарыдан башга евләриндә бир кәс галмады. Атасы өләндә Әмираслана јахшы мал-дөвләт вә пул гојмушду. Бир-ики илин әрзиндә јарамаз оғул бунларын һамысыны кефә, гумара гојуб тәләф етди. Имамверди нә гәдәр чалышдыса да гардашы оғлуну пис јолдан гајтара билмәди вә ахырда онунла билмәрә әлагәсини кәсиб евинә гојмады. Нә гәдәр әлиндә дөвләт вар иди, Әмираслан Күлпәријә јахын дүшмүрдү. Амма елә ки, вар-јохунун һамысы ејши-ишрәтә гојулуб пуч олду, Күлпәрини алмаг фикринә дүшдү. Лакин Имамверди:

— Нә гәдәр мән сағам, бу иш баш тутмаз, — дејә онун тәклифини рәдд етди.

Күлпәринин көнлү әмиси оғлунда иди. Она көрә дә гошулуб гачмаг истәјирди. Лакин Әмираслан бу әмрә разы дејилди, чүнки онун фикри Күлпәрини алмаг дејил, әмисинин дөвләтини әлә алмаг иди. Бу исә Имамвердинин разылығы илә мүмкүн оларды. Ахырда, Әмираслан Күлпәридән әл чәкиб бир дөвләтли дул арвад алды. Әмираслан арвадын кәтирдији дөвләти тезликлә гумара вә кефә гојуб өзүнү дә бошады. Пис јола өјрәнмиш Әмираслан үчүн пул лазым иди. Она көрә јаваш-јаваш оғурлуға вә јол кәсмәјә шүру етди. Бу јолда нечә дәфә һәбсә дүшүб чыхды. О әтрафда бир јолкәсмә, бир оғурлуг олмазды ки, Әмирасланын орада әли олмамыш олајды. Инди фајтонда әјләшиб Күлпәрилә сөһбәт едән Әмираслан белә һәрифди.

Әмигызы вә әмиоғлу сөзү бу јердә гојдулар ки, Әмираслан Күлпәри үчүн әмисинә елчи дүшсүн Һәрканһ

Имамверди бу дәфә дә разы олмаса, Күлпәри атасындан изинсиз Әмираслана кетсин.

* * *

Нурәддин Чәфәрә чатдыгда атын башыны чәкди. Лакин гызышмыш көһлән ат гүввәтсиз ушаға гулаг асмады вә гаралтыдан үркүб даһа да бәрк гачмаға башлады. Нурәддин көрдү ки, аты өз күчү илә сахлаја билмәјәчәкдир. Јүјәни бурахыб ики әли илә јәһәрин гашындан мөһкәм јапышды ки, атдан јыхылмасын. Чәфәр Нурәддини бу һалда көрдүкдә истәди атын габағыны кәссин, анчаг бачармады. Чәфәр габагда Әмираслана нөкәр иди. Она көрә онуң атынын хасиҗҗәтини јахшы билирди. Бу атын ады Чејранбасан иди вә өзү дә бир динч ат иди. Амма гызышыб гачанда һеч бир ат далындан чата билмәзди. Дөнкәнин биринде гәфләтән бир фајтон јолу кәсди. Чејранбасан јолдан мешәјә сапыб Нурәддини үстүндән јерә атды. Бу јерә дәјмәјин зәрбиндән заваллы ушағын үрәји кетди. Буну көрчәк фајтончу фајтону сахлады. Онун ичиндән Имамверди баба чыхыб Нурәддинә тәрәф јөнәлди. Јахынлашанда көрдү ки, бир ушаг һәрәкәтсиз јерә сәрилибдир. Имамверди әјилиб ушаға баханда тәәчүблә гышгырды:

— Сүбһаналлаһ, бу ки Нурәддиндир. Бу, ат илә нә үчүн кәлсин?

Имамверди чәлд ушағын башыны дизи үстә алыб синәсини ачды.

— Оғлум, Нурәддин, мәнәм, Имамверди баба.

Нурәддин зәиф сәслә уфулдады вә сонра өзүнә кәлиб Имамверди бабаны таныды.

Имамверди Нурәддинин бәдәнинин о јан-бу јанына бахды ки, көрсүн јарадан-ағрыдан нәји вар. Әлини сағ дизинә вуранда Нурәддин гышгырды.

— Баба, ора дәјмә, ағрыјыр, гычым сыныбдыр.

— Јох, оғлум горхма, сынмамышдыр, јәгин чыхыбдыр, — буну дејәрәк Имамверди Нурәддини үсуллуча гучағына алды вә фајтона гојду. Бу һалда көч кәлиб бунлара чатды. Имамверди баба елә ки, Әмираслан вә Күлпәридән әһвалаты билди вә онлары бир фајтонда отурмуш көрдү, гәзәбләнмиш гышгырды:

— Сизин ағлыныз һарада иди? Бир тикә ушағы көһлән ата миндириб, кечә вахты мешәјә бурахмаг олармы?

Әмираслан тәгсири бојнуна алыб әмисиндән үзр истә-

ди. Сонра фајтондан дүшүб атынын далынча кетди. Күлпәри чалышырды ки, атасынын ачығыны јатыртсын.

— Ата, ачығын тутмасын, бунлар һамысы гәза ишдир. Фајтон јолда сынды. Сән кәлиб чыхмадын...

— Мән нә едим, күнортадан бәри чајын о тәрәфиндә көрпүнүн гајрылмасыны көзләјирдим. Сәһәр сел кәлиб апармышды, — дејә Имамверди чаваб верди.

— Ата, о да гәзадан дејилми? Амма шүкүр аллаһа ки, ахыры хејирдир. Нурәддинин гычыны кәнддә сыныгчы Гара һүсејнә салдырарсан, чыхар кедәр.

Көч мешәдән чыхды. Бу вахт ај да чыхмышды. Нурәддини, Имамверди баба фајтонун ичиндә балышлары дүзүб, раһат етмишди. Ахшамдан ики саат кечмиш көч кәлиб кәндә чатды.

Көч кәлиб Күллүчә кәндинә чатанда бу кәндин әһалиси јатмышды. Кәнд әһли күн батанда јатыб, күн чыханда да јухудан дурар. Имамверди баба Күллүчәнин Нурәддинә тә'риф етмәкдә сәһв етмирмиш. Көзәл һава, саф су, дағ, бағ, мешә инсана башга бир ләззәт верир. Бу кәнд дағын дөшүндә салыныб, күн чыхан тәрәфиндә јахшы мејвә бағлары вә мешә, чәнуб тәрәфиндә көзәл зәмиләр вә шимал тәрәфиндә көзәл чәмәнләр вар иди. Дағдан сојуг булаглар үзүашағы кәндә сары ахырды. Күллүчәнин дадлы мејвәләри әтрафда мәшһурду. Бу кәндин һәр евинин габағында бағдан әлавә, көзәл бағча да варды. Бу бағчаларда ев саһибләри әтирли күлләр вә чичәкләр әкмишдиләр. Кәнардан баханда дағ дөшүндә салынмыш бу кәнд бир күлүстан шәклиндә көрүнүрдү. Буна көрә дә Күллүчә адына саһиб олмушду.

Имамверди бабанын еви кәндин үст тәрәфиндә бир һүндүр јердә иди. Бурадан чох көзәл мәнзәрәләр ачылырды. Имамверди бабанын һәјәтиндә ики тикилиси варды. Бири көһнә дахма иди, о бири дә ики отаг вә мәтбәхли, габағы ејванлы тәзәчә ев иди. Евин габағы көзәл бир бағча иди. Бу бағча јахшы мејвә ағачлары, әтирли күл вә чичәкләрлә долу иди. Бағчанын ортасында бир сојуг булаг торпагдан чыхыб чарһовуза төкүлүрдү. Бу су илә Имамверди баба бағчасыны вә бостанысы сулајырды. Имамверди баба бу тәзә евин бир отағында Күлпәри вә о биринде Нурәддин үчүн мәнзил тәдарүк етмишди.

Имамверди баба билирди ки, чыхығы јеринә тез салмаг лазымдыр. Һәркаһ тез салынмаса јеринә әт кәләр вә сонра ону дүзәлтмәк чәтин олар. Буна көрә күлфәт

бир балача рahат олан кими, кечə олмасына бахмajыб, багбаны Mehди кишини көндəрди ки, сыныгчы Гара Hүсejни jатмыш да олса дургузуб кəтирсин.

Бир аздан сонра Гара Hүсejн кəлди. Бу киши Имамверди jашында, гырх илдəн артыг сыныгчылыг едəн вə этрафда мəшhур олмуш бир зат иди.

Гара Hүсejн Нурəддинин гычыны əлləшдириб деди:

— Сағ ajағы диз гапағындан чыхмышдыр. — Сонра шаггылты илə ajағы jеринə салды вə гычын дөрд этрафына ағач дүзүб бəрк сарыды. Нурəддин ағрыjа давам едиб əсла сəс чыхартмырды.

— Jашасын белə гочаг ушаг, — дejə Гара Hүсejн Нурəддини тə'риф етди. Сонра да евдəн тапшырды ки, Нурəддинин гычы үч күн белə галасыдыр. Hеч тəрпəтмəjин, сонра кəлиб өзүм ачачағам. Бундан сонра үзүнү Нурəддинə чевириб деди:

— Ағыллы оғлум, ajағыны hеч тəрпəтмə, онда ағрытмаз вə сəн дə рahат оларсан.

Гара Hүсejн худahафиз едиб кетди.

Кечəдəн хejли кечди. Амма Нурəддин ajағынын ағрысындан jата билмирди. Имамверди баба онун jанында отуруб кешиjини чəкирди. Амма Күлпəри о бири отагда хорулдаjырды. Ахырда Нурəддин jухуjа кетди. Бир дə көзүнү ачанда көрдү ки, күнəш пəнчəрəдəн ичəри дүшмүшдүр. Имамверди баба Нурəддинин jанына кəлди.

— Сабahын хejир, оғлум, рahат jата билдинми? Ajағын ағрыjырмы?

— Азачыг ағрыjыр, баба.

— Дарыхма, оғлум, аллаh гojса бир нечə күнə сағалыб дурачагсан вə сəни көзмəjə апарачағам. Бир бах, көр бабанын нə көзəл багчасы вардыр. — Бу сөзləри дejиб Имамверди пəнчəрəни ачды вə өзү дə баjыра чыхды.

Сүbhүн тəмиз hавасы, күлləрин вə чичəкləрин гохусу отағы этирləндирди. Гушлар көмкөj будагларда отуруб охушурдулар. Пəнчəрəнин ағзында бир тут вə бир килас ағачы битмишди. Киласын будаглары пəнчəрəjə о гəдəр jахын иди ки, əл узаданда чатырды. Бу ағачын үстү гырмызы киласла долу иди. Гушларын бə'зиси килас вə бə'зиси дə тут ағачында отуруб, каh охуjурдулар вə каh да балача димдикləри илə тутдан вə киласдан гопардыб jejирдиләр. Нурəддин бунлара чох həвəслə бахырды. Бу гушлардан сəрчədən башга гejриləрини танымырды. Нурəддин бир дə көрдү ки, бир ана сəрчə

ағзында бир көj чүчү пəнчəрəнин үстүнə гонду вə орадан чик-чик сəси кəлди. Нурəддин көзləрини доландыранда көрдү ки, бир jувадан дөрд дənə сəрчə баласы башларыны баjыра чыхардыб чивилдəjирləр. Аналары учуб jувanын ағзына гонду. Балалары, сары ағызларыны ачыб чивилтини бəркитдиләр. Ана сəрчə ағзыны ачыб чүчүнү биринин ағзына вериб учду. Бир аздан сонра jенə ағзында чүчү jувасынын jанында hазыр олду. Бу дəфə чүчүнү о бири баласына верди Кəлəн дəфə үчүнчүсүнə вə сонра дөрдүнчүсүнə верди. Бу гajда илə ана сəрчə балаларына дəн дашыjырды вə бир дəфə дə олса нөвбəти позмурду

Бу сəрчə jувасы вə онун ичиндə олан балаларын jашамалары Нурəддинə бир мəшғələ олду. Бир дəфə балача сəрчələрдəн бири jувадан сүрүшүб, учараг отағын ичинə дүшдү Бу hалда Имамверди баба ичəри дахил олду.

— Баба, индичə jувадан бир сəрчə баласы учуб ичəри дүшдү Ону тут мənə вер

Имамверди сəрчəни тутуб Нурəддинə верди:

— Оғлум, jахшы өjрəтмəли вахтыдыр.

— Баба, сəрчəни нечə өjрəдирləр? Мənə дə өjрəт.

— Jахшы, оғлум, өjрəдəрəм.

Имамверди сəрчəни Нурəддиндəн алыб jерə гojду вə бир аз кənара чəкилиб мушгурмаға башлады. Сəрчə мушгуруғу ешидəндə чик-чик етмəjə башлады, амма учуб чағырыша кəлмəди. Имамверди баба деди:

— Инди бу тохдур, она көрə мənə гулаг асмыр. Гој бир аз ач галсын, о вахт мушгуранда учуб кəлəчəкдир. Инди, оғлум, кəл сəрчəн үчүн мənзил гajыраг.

Имамверди баба буну дejиб рəфдəн бир бош түтүн гутусу вə бир гəдəр памбыг көтүрдү вə Нурəддинə верди:

— Бу да сəрчənин евчиjи.

Нурəддин севиниб сəрчəни гутуда рahат етди.

— Баба, сəрчəм ачанда нə верим?

— Чөрək чejнəjиб вер, тут вер, амма бунлардан jахшысы чүчүдүр. Мən багчамыздан тутуб кəтирəрəм.

Бу hалда, Чəфəр əлиндə поднос, ичиндə чај-чөрək, шора батырылмыш тəзə инək jағы ичəри дахил олду. Чаjы Нурəддинин габағына гojуб hалыны сорушду вə деди:

— Аға, бу күн мən евə гajыдырам, нə гуллуғун варса буjур.

Нурəддин деди:

— Мəндəн Баhара салам-дуа jетир, амма ajағымын

чыхмағыны демә, үрәји хараб олар вә бир дә мүмкүн олса мәним шәкил дәфтәрләримі вә рәнк гутуму көндәрәрсиниз. Кәләндә алмышдым ки, бурада шәкил чәкәм. Јадымдан чыхыб галыбдыр.

— Баш үстә, аға, өзүм адам тапыб көндәрәрәм, һәлә ки, худаһафиз. Аллаһ сәнә тезликлә шәфа версин, — дејә Чәфәр кетди.

Үчүнчү күнү Гара Һүсејн кәлиб Нурәддинин ајағыны ачыб деди:

— Инди, оғлум, ајағын јахшыдыр, даһа сарымајачағам. Анчаг бир мүддәт кәрәк үсуллу доланасан. Атылыб дүшмәјәсән. Бир-ики күн евдән чыхма. Јавашча-јавашча евдә кәз. Ејванда отур, бабанын бағчасына тамаша ејлә, сонра сәни бағыма кәзмәјә апарачағам.

Гара Һүсејн худаһафиз едәндә Имамверди баба она пул верди. Амма о гәбул етмәјиб деди:

— Мән һеч вахт пул гәбул етмәрәм. Һәлә сәнинлә достлуғум дурсун, Нурәддинин атасы мәнә чох јахшылыг едибдир. О јахшылығын әвәзиндә мән она һеч бир шеј етмәмишәм. Инди борчуму верирәм, артыг бир шеј етмирәм.

Гара Һүсејн кедәндән сонра Имамверди баба Нурәддинин башыны сығаллајыб деди:

— Көрүрсән, оғлум, јахшылыг нә көзәл шејдир. Атанын јахшылығынын әвәзини өвладына едирләр. Бах, оғлум, бу әјләшдијин еви атанын көмәклији илә тикдирмишәм. Инди мән дә буну вә габағындакы бағчаны вәсијјәт етмишәм ки, сәнә верилсин. Буну бу кәнддә һамы билир. Мән өләндән сонра бунлар сәниндир. Бунларын Күлпәријә дәхли јохдур.

Күлпәри пәнчәрәнин габағындан кечәркән бу сөзләри ешидиб деди:

— Ата, о нә шејдир ки, мәнә дәхли јохдур?

— Ичәри кәл, дејим.

Күлпәри кәлди, Имамверди баба деди:

— Инди Нурәддинә вәсијјәт едирәм ки, бу отурдуғу ев вә габағындакы бағча онундур, сәнә дәхли јохдур. Бу вәсијјәтими сәнә дејирәм, гызым, буну әмәлә кәтирәрсән. Өзүн дә јахшы билирсән ки, бунлар онун атасынын пулу илә тикилмишдир.

Күлпәри деди:

— Ата, әмрини јеринә јетирмәјә һазырам. Анчаг мәним дә сәндән бир тәвәггем вар.

— Сөјлә, гызым, көрүм нәдир?

— Мән сөјләмәјәчәјәм, Әмираслан сөјләјәчәкдир.

— Мәним Әмирасланла һеч бир ишим ола билмәз. Буну өзүн дә билирсән. Бир дә сиз бура кәләндән бәри о, Нурәддини јохламағы әлдә бәһанә едиб, бура тез-тез кәлиб-кедир. Мәним тәрәфимдән она де ки, бир дә бура кәлмәсин, јохса говарам.

— Ата, елә иш етмә, бу күн о сәндән бир шеј тәвәгге едәчәкдир. Онун тәвәггесини гәбул ет, чүнки, мән дә о тәвәггеја шәрикәм.

— Јенә дејирәм, Әмирасланла мәним һеч бир ишим ола билмәз.

— Онда нә етмәли, сәнсиз олачагдыр, мәни бағышла.

— Күлпәри, ачыг даныш, көрүм нә истәјирсән?

— Бу күн Әмираслан сәнә мәним үчүн елчи дүшәчәкдир, сәнин разылығыны истәјирәм.

— Һеч вахт!

— Онда сәнсиз олачагдыр!

— Нә гәдәр сағ варам, бу иш баш тутмаз.

— Бахарыг! Инди дә мән балача гыз дејиләм ки, ијирми беш јашында, һәр ихтијары өз әлиндә бир арвадам. Мән дедим ки, бу иш, ата изини илә олсун, сән истәмирсән, даһа тәгсир мәндән көтүрүлдү. Тәвәгге едирәм ки, бир дә мәним ишимә гарышмајасан.

Буну дејәндән сонра Күлпәри һирслә гапыны вуруб чыхды. Имамверди баба күрсүјә чөкүб, башы ашағы хејли фикрә кетди.

Бир аздан сонра Әмираслан кәлди. Имамверди баба о бири отаға кечди, орада иш нә јердә галдығыны Нурәддин билмәди. Анчаг орадан Имамверди бабанын гышгырығы кәлирди.

Бу иттифагдан үч күн кечмиш, Күлпәри атасындан изинсиз, кәбинини кәсдириб Әмираслана кәлин көчдү

Күлпәри кәтирдији шејләрин һамысыны өзү илә бәрабәр апарды.

Күлпәри Нурәддинин Имамверди бабанын јанында галмағына мане олмады. Нурәддин бу ишә чох шад иди, чүнки Күлпәри бураја кәлән күндән онунла мећрибан рәфтар етмәји атыб, әввәлки кими пис доланырды. Гызынын белә итаәтсизлији Имамвердијә артыг дәрәчәдә тә'сир етмишди.

Нурәддинин ајағы тәмиз сағалмышды. Һәр күн Имам-

верди баба илә кah бағчада бал арысына тамаша етмәјә мәшғул иди, кah да ипәк гурдуна тут јарпағы дашыјырды, кah да мејвә бағына кедиб Имамверди баба илә мејвә дәрирди. Ја да чајда балыг тутурду вә бурада чимирди, кah да мешәјә кедиб моруг, көбәләк јығырды. Һараја кетсәјди сәрчәсини дә өзү илә апарырды. Имамверди баба сәрчәни гырмызы рәнкә бојамышды. Она көрә Нурәддин она Гызылча ады гојмушду. Инди Гызылча елә өјрәнмишди ки, Нурәддин һараја кетсәјди, сәрчә дә чағырылмамыш, өз-өзүнә учуб онун далынча кедәрди.

Һәр һәфтә шәнбә күнләри Күллүчә кәндиндә базар оларды. Бу күнләри әтраф вә әкнафда сакин оланлар төкүлүб базара кәләрдиләр. Кими мал алмаға, кими мал сатмаға кәлирди. Имамверди баба да һәр шәнбә Нурәддин илә базара чыхарды. Нурәддинин мәктәб палтары чүмләнин нәзәрини өзүнә чәлб едәрди, әләлхүсус кәнд ушагларынын...

Нурәддин Имамверди бабанын јанында чох көзәл вахт кечирирди вә шүкүр едирди ки, Күлпәри ону өзү илә апармады. Шәһәрин натәмиз һавасындан саралыб һејваја дөнән Нурәддини бир ајын әрзиндә танымаг олмурду. Әтә-чана кәлиб, үзү лалә кими гызарырды. Әфсус ки, заваллы Нурәддин үчүн бу хошбәхтлик чох чәкмәди. Күлпәри әрә кедәндә өз разылығы вә Нурәддинин разылығы илә ону атасынын јанында гојмушду. Амма инди нәдәнсә фикрини дәјишдириб, Нурәддини өз јанына апармаг истәјирди. Лакин Имамверди баба әсла разы олмурду. Буна көрә дә һәр күн ата вә гыз арасында бу барәдә говға варды. Бу исә Нурәддинә чох тә'сир едирди. Ахырда Нурәддин деди:

— Баба, даһа Күлпәри илә далашма, мән разыјам. Онун јанында оланда нә олар? Гој кедим, јенә һәр күн сәнин јанына кәләрәм.

Имамверди баба, истәр-истәмәз разы олду. Нурәддин дә Әмирасланын евинә көчдү. Аз бир мүддәтдә Әмираслан Күлпәринин әлиндә олан нәгди пулуну кah јалвармаг вә кah да горхутмаг илә алыб гумара, кефә тәләф етди. Әмираслан елә билирди ки, Күлпәри Һачы Нәсирин дөвләтиндән лазымынча јүкүнү тутубдур. Амма онун әлибош олмасы тезликлә мә'лум олду. Бу чәһәтә Әмираслан күндә Күлпәри илә дава-галмагал етмәјә башлады. Күлпәри иши бу һалда көрдүкдә нечә мүддәтдән бәри үрәјиндә Нурәддинин дөвләти барәсиндә бәс-

ләдији кизли фикри ачыб Әмираслана сөјләди вә ондан бу ишә чарә истәди. Әмираслан чох шад олуб деди:

— Һәркah индијә кими буну мәндән кизләтмәсәјдин, чохдан чарә тапмышдым. Јенә дә тапарам. Сәнин ишин јохдур.

* * *

Нурәддин елә билирди ки, һәр вахт истәсә Имамверди бабанын јанына кедә биләр. Лакин бу фикрин јанлыш олмасы ертәси күнү она мә'лум олду. Бу тәрәфдән дә Күлпәри вә әләлхүсус Пүстә гары јазыг ушаға көз вериб ,ишыг вермирди. Анчаг Әмираслан өз фикри чәһәтинчә Нурәддинлә мећрибан доланыб ону јанындан ираг гојмајырды. Һараја кедирди өзү илә апарырды. Бир дәфә Әмираслан Нурәддини көтүрүб бағына кәзмәјә апарды. Орада ону килас ағачына чыхартды ки, килас дәрсин. Нурәддин килас илә этәјини долдуруб ашағы дүшмәк истәдикдә Әмираслан деди:

— Нурәддин, о әлинлә тутдуғун будағын башында көр нә чох килас вар, чых о шахы сындыр. Еләчә евимизә апараг.

Нурәддин деди:

— Будаг назикдир, горхурам сына.

— Бәс сән дејирдин, мән горхаг дејиләм. О будаг мән јекәликдә адамы көтүрәр.

Бу сөзләрдән Нурәддин гејрәтә кәлиб јухары дырмашды. Ағачын башына чатдыгда, будаг шаггылты илә сыныб јерә дүшдү. Амма Нурәддин ики будаг арасына пәрчим олуб өлүмдән хилас олду. Нурәддин ашағы дүшәндә Әмираслан сыныг будағы чијнинә көтүрүб деди:

— Кедәк, Нурәддин. аллаһ бу сәфәр сәни өлүмдән гуртарды, — буну дејиб гәһгәһә илә күлдү.

Нурәддин Әмирасланын «бу сәфәр» демәсинә вә күлмәсинә тәәччүб етдисә дә онун фикрини анламады.

О бири күн Әмираслан Чејранбасаны чуллајыб деди:

— Нурәддин, атымызы апар һәм чајда сула вә һәм дә бир аз кәз.

Нурәддин разы олмајыб деди:

— Мән Чејранбасандан горхурам. Ону һеч вахт минмәјәчәјәм.

— Ахыры ки, горхаглығыны бојнуна алдын. Буну дејиб Әмираслан атын белинә сычрады.

329—11

— Елə исə кəл тəркимə мин, кедиб чајда чимək.

Нурəддин чиммəји чох севирди. Она көрə дə тез разы олду.

Чајда Əмираслан соjунуб аты минди вə суjун дəрин jеринə салыб бир нечə дəфə үздүрдү. Сонра үзүнү Нурəддинə тəрəф тутуб деди:

— Һəркаһ горхмурсан кəл сəни дə миндирим.

Нурəддин разы олду. Əмираслан Нурəддини ата миндириб, нохтанын учундан јапышды. Əмираслан аты лап дəрин jерə салыб бир нечə дəфə үздүрдү. Бир дəфə ат дəрин jерə дүшəндə гəфлətən ипи чəкди, ат бурхулуб Нурəддини үстүндən салды. О, суја батды вə бир нечə санијədən сонра суjун үзүнə чыхыб үзмəjə башлады. Һəркаһ бу дəмдə Нурəддинин нəзəри Əмираслана дүшсəjди, онун көзləриндən парлаjан оду вə үзүндə зүһур едən ачығы көрəрди. Нурəддин үзүб кənара чыханда Əмираслан сорушду:

— Бу үзмəји һарадан өjрənмисən?

— Имамверди баба өjрətмишдир. Сизə кəлмəмишдən əввəл һəр күн чајда чимирдик. Инди Имамверди баба азарламышдыр.

— Ону һарадан билирсən, jохса гачыб кетмисən?

— Хеjр, дүнən бағбанындан ешитдим.

— Jенə дејирəм ки, сənин онун илə əсла ишин олмасын. Тез ол кеjин, кедək.

Нурəддин Əмирасланы ачыглы көрүб динмəз-сөjləмəз тезчə кеjинди. Jол узуну Əмираслан фикирдə олуб бир кəлмə сөз демəди. Əмираслан бу иттифагдан сонра jенə өз пис фикриндən əл көтүрмəjиб, Нурəддини тələф етмəjə тəзə һиjлə ахтармаға башлады. Нурəддин исə башына кəлən хаталары гəза иши билиб, Əмирасландан шəкlənмəjирди. Анчаг бир иттифаг ону шəккə салды. Бир дəфə Əмираслан онунла базардан евə гајыданда jолда чəпəр үстүндə бир күрзəни гыврылыб jатмыш көрдүлəр. Əмираслан деди:

— Нурəддин, көр нə көзəл корамал баласыдыр. Тут апарыб кирпимизə верək jесин. Горхма, корамалын зəһəри jохдур, адамы вурмаз.

— Мəн дə билирəм зəһəри jохдур. Анчаг о корамал дејил күрзədир.

— Jох, сəн танымырсан, корамалдыр.

— Көрамалын башы сарымтыл олур, елə гара рəнкли олмур.

— Ону сəнə ким дејибдир?

— Имамверди баба, нечə дəфə бағчада корамалы мənə көстəрибдир.

Əмираслан гəһгəһə илə күлүб деди:

— Корамалдан горхурсан, она көрə дə иланы бəһанə кətирирсən. Нурəддин бир сөз демəjиб, əлиндəки ағачла тез иланын башындан вуруб өлдүрдү.

— Инди бах, көр иландыр, ја корамалдыр.

Бу һалда jол илə кедən ики адам буна бахыб деди:

— Əлбəттə, иландыр, өзү дə күрзədир.

Адамлар кедəндən сонра Əмираслан иланын о јан-бу јанына бахыб деди:

— Дүздүр, мəн сəһв едирəм, бу корамал дејил. Илан корамала чох охшајыр, она көрə сəһв етмək олар.

Нурəддин она чаваб вермəjиб, анчаг фикриндən буну кечирди:

— Сəнə гулаг ассајдым инди мејитим бу jол үстүндə галмышды.

Бу иттифагдан сонра Нурəддин Əмирасландан шəкləниб, сəрвахт доланмаға башлады.

Бир дəфə Нурəддин сəрчəсини көтүрүб бағчада ојнамаг бəһанəси илə гачыб Имамверди бабаны jохламаға кетди. Имамверди баба дөшəкдə jатыр, азардан чох зəиф дүшмүшдү. Jазыг киши Нурəддини гучаглајыб, севиндиjиндən ағлады. Нурəддин дə башына кəлəн һадисələри нағыл етдикдə, Имамверди бабанын үзүндə тəшвиш артырды. Нурəддин ахырынчы илан фəгəрəсини[1] нағыл етдикдə, Имамверди даһа сəбир едə билмəjиб, зəиф сəси илə белə гышгырды:

— Jох, даһа сəни орада гојмаг олмаз. Мəн азарлыjам, дурмаға тагəтим jохдур, сəни о ики шејтанын шəриндən мүһафизə етмəји бачармырам. Оғлум, кəрək тезликлə шəһəрə Баһарын јанына гајыдасан. Jохса тələф оларсан. Инди кет, мəн дə көрүм нə чарə тапырам. Анчаг сəрвахт ол, Əмирасланын сөзүнə əсла инанма.

Имамверди баба Нурəддини гучаглајыб өпдү. Завалды кишинин көзləриндən јаш долу кими јағыб, ағ сагалыны ислатды.

Нурəддин чох гəмкин евə гајыдырды. Jол узуну башына кəлəн гəза-гədəрдən фикир едирди:

— Инди анлајырам ки, Əмираслан нə мəгсəд илə мə-

[1] Əһвалатыны

ни kaһ уча назик будаға чыхардырмыш, kaһ дәрин суја салырмыш вә kaһ да иланы корамал адына әлимлә тутдурурмуш. Бәли, мәним өлмәјими истәјирмиш. Анчаг бурасыны анламырам ки, мән она нә етмишәм ки, мәним өлүмүмү истәсин вә бундан она нә мәнфәәт ола биләр. — Бу барәдә фикирдә икән Баһарын бу сөзү јадына дүшдү: «Горхма, ағам, нә гәдәр сән сағсан, Күлпәри сәнин бир гәпијинә дә әл вура билмәз», — Демәк ки, мән өлсәм малым Күлпәријә дүшәсидир. Әлбәттә, беләдир, бу садә фикри мән индијә кими нијә анламамышам?!

Нурәддин евә гајыданда, һәјәтдә Әмираслана раст кәлди.

— Һарадан кәлирсән?

— Бағчадан кәлирәм, — дејә Нурәддин чаваб верди вә гызарыб башыны ашағы салды, чүнки Нурәддин өмрүндә әввәлинчи дәфә иди ки, јалан дејирди. Бунун һаләтиндән јалан демәјини дујуб Әмираслан ачыглы јенә сорушду:

— Дүзүнү де көрүм, һарада идин?

— Имамверди бабаны јохламаға кетмишдим.

— Сән нә чүр'әт едиб мәним әмримдән чыхырсан? — Әмираслан буну дејиб гышгырды вә Нурәддини чомаг илә дөјүб, анбара салды вә ағзыны килидләјиб кетди.

Бу иттифагдан ики күн сонра Имамверди бабанын ифлич азарындан дили тутулмаг хәбәри кәлди. Күлпәри вә Әмираслан чәлд кејиниб кетдиләр, амма Нурәддини апармадылар. Илан фәгәрәсиндән бәри Әмираслан Нурәддинлә мећрибан доланмағы билмәррә бурахыб, һәр бир чүз'и шеји бәһанә едәрәк, ону тез-тез дөјүб анбарда дустаг едирди.

Кечә Әмираслан илә Күлпәринин сөһбәтиндән Нурәддин анлады ки, Имамверди бабанын дили тутулубса да һәлә өлүм һаләти јохдур. Бу хәбәрдән Нурәддин шад олуб өз-өзүнә деди:

— Јох, Әмираслан мәни өлдүрсә дә сәһәр сүбһдән гачыб бабамы јохламаға кедәчәјәм.

Бу фикир илә Нурәддин јатды. Нурәддин Пүстә нәнә илә бир отагда јатырды. Сәһәр көзләрини ачанда көрдү ки, Пүстә нәнә отагда јохдур. Бундан шад олуб чәлд кејинмәјә башлады. Сонра сәрчәсини көтүрүб бағчаја кирди ки, кизлинчә бағ арасы Имамверди бабакилә кетсин. Нурәддин нар колуна чатдыгда, гәфләтән онун далындан

Әмираслан илә Күлпәринин сәсини ешитди. Чәлд вә үсуллуча колун ичинә кириб кизләнди. Әмираслан Күлпәријә дејирди:

— Сәнә јенә дејирәм ки, зәһәр вермәкдән башга чарә јохдур.

— Јазыг баба, бу залымлар сәнә зәһәр вермәк истәјирләр. Јох, гојмарам, нә јахшы олду ки, бунларын фикрини биллим

Нурәддин бу фикирдә икән Әмираслан башлады:

— Инди јахшы фүрсәтдир. Әмимин дили тутулуб, хәстәликдә јатыр, Баһар да ки, узагдадыр. Кимә нә кәрәкдир ки, Нурәддин нә азардан өлдү.

Бу сөзләри ешидәндә Нурәддинин рәнки гачыб түкләри биз-биз олду. Јазыг ушаг горхусундан нәфәсини ичинә елә чәкмишди ки, дејәсән бирүһ иди.

Күлпәри деди:

— Јох, Әмираслан, буну бачармајачағам. Мән дејирәм ки, бу ишдә өлдүрмәк олмасын.

— Елә исә һеч чарәси јохдур. Нә шәраит илә, нә закон илә Нурәддин сағ икән онун малыны сәнә вермәк олмаз. Инди ки, сән бачармырсан, мән бачарырам. Гулаг ас, көр бу фикир нечәдир?

Нурәддини көндәрәчәјәм ки, һәјәтдә гујудан су чәксин. Өзүн дә билирсән ки, гујунун дәринлији гырх аршындан артыгдыр. Нурәддин су чәкдији һалда далдан итәләјиб гујуја салачағам. Һамыја дејәрик ки, гујудан су чәкдији јердә өзү дүшүб боғулмушдур. Һәркаһ разысанса де, бу ахшам әмәлә кәтирим.

Күлпәри бир дәгигәјә кими дајаныб чаваб вермәди. Бу бир дәгигә Нурәддинә бир ил көрүндү вә үрәјиндән кечиртди ки, һәркаһ Күлпәри бу әмрә разы олмаса, бүтүн мәнә етдији зүлмү јаддан чыхарыб өмрүмүн ахырына кими ону өз анам кими севмәјә сөз верирәм.

— Разыјам, — дејә Күлпәри чаваб верди:

Әмираслан деди:

— Онда кедәк. Мән сәни әмимин јанында гојуб ахшам евә гајыдарам. Сән дә кечә орада галарсан. Даһа һеч кәсин сәнә күманы кәлмәз.

Әмираслан вә Күлпәри кетдиләр. Бир аздан сонра Нурәддин колдан чыхды. О јан-бу јана бахыб горха-горха јола дүшдү.

— Инди даһа мән Имамверди бабанын јанына нијә

кедим. О өзү өлүм һалында икән мәни бу залымларын әлиндән нечә хилас едә биләр? Јох, јох, гачыб өзүмү Бәһара чатдырмагдан башга бир чарә јохдур. Буну дејиб Нурәддин сүр'әтлә мешәјә тәрәф үз гојду. Анчаг мешәјә кириб көздән итәндә бир аз үрәји сакит олду.

— Һәркәһ јолу азмасам, ахшама кими кедиб шәһәрә чатарам.

Нурәддин мешә илә ики саата гәдәр кедәндән сонра бир чаја раст кәлди. Кечә күчлү јағыш јағдығына көрә чајда су чох иди. Нурәддин дајаз бир јер ахтарыркән кәлиб бир јерә чатды ки, орада бир узун ағач сыныб көрпү кими чајын үстүнә дүшмүшдү. Нурәддин бу ағачын үстү илә кечдији заман ајағы сүрүшүб чаја дүшдү. Бу јердә чај хејли дәрин вә кәнарлары да һүндүр иди. Нурәддин гол атды ки, үзсүн. Көрдү ки, палтарлы үзмәк чох чәтиндир. Бир нечә дәфә батыб-чыхандан сонра бир салланмыш шах әлинә кечди. Бу шахдан тутуб, буланлыг су илә исланмыш һалда, папағыны итирмиш кәнара чыхды вә бирһүш бир һалда хејли узаныб галды. Бир аз раһат оландан сонра Нурәддин палтарыны чыхарыб сујуну сыхды вә күнүн габағында сәрди ки, гурусун. Палтары гурујандан сонра кејиниб чај ашағы хејли кетди ки, бәлкә папағыны тапсын, лакин нә ондан, нә дә сәрчәсиндән ки, суја дүшәндә чијниндә отурмушду, бир әсәр тапмады. Бунлардан ал чәкиб јенә шәһәрә кетмәјә башлады. Анчаг бу сәфәр јолу азыб мешәдән чыха билмәди. Ики саат, үч саат доланыб јенә һамин јерә чыхырды. Бунунла белә чүр'әтли ушаг, јолу тапыб мешәдән чыхмагдан үмидини кәсмирди. Ахырда күн батан заман, Нурәддин јолу тапды вә бир галәр кедәндән сонра јолдан бир аз кәнар бир шахлы-будаглы ағач тапыб үстүнә чыхды ки, орада кечә јатсын. Јахын будаглары әјиб јарпагларын арасында Нурәддин өзүнә јер гајырды вә чох јорғун олдуғуна көрә ач вә сусузлуға бахмајыб, тез јухуја кетди. Кечәнин бир вахты һејбәтли бир сәсдән Нурәддин диксиниб галхды вә аз галды ки, ағачдан јыхылсын. Заваллы ушағын үрәји елә атланырды ки, дејәсән бу саат партлајыб чыхачагдыр. Бир аздан сонра јенә сәс тәкрар олду. Анчаг бу сәфәр Нурәддин горхмајыб деди:

— Бајгушдур, улајыр. О вахт кәндә кедәндә дә бизи горхутду.

Бу иттифагдан сонра Нурәддин јата билмәди. Бүтүн бәдәни ағрыјырды. Кечәнин гараңлығы, мешәнин ваһимәси јалныз ушаға дејил, һәтта бөјүк адама да горху һисси кәтирирди. Амма Нурәддин бу һаләтә шүкүр едирди.

— Һәркәһ Әмираслан илә Күлпәрини данышдығыны ешитмәсәјдим, инди мәјитим гырх аршын күјунун дибиндә иди. Аһ, бирчә өзүмү Бәһара чатдырсајдым, үрәјим сакит оларды.

Нурәддин фикрә кетди. Бүтүн кечмиши көзүнүн габағындан бир-бир кәлиб кечди. Будур, балача ушагдыр. Ата вә анасы: она һәр күн бир шеј бағышлајырлар ки, ону шад етсинләр. Будур, әввәлинчи дәфә мәктәб формасыны кејиб мәктәбә кедир, анасы ону гучаглајыб ширин-ширин өпүр вә севиндиҹиндән ағлајыр... Аһ, о көзәл күнләр нә тез кечди... Гара күнләр башланды. Анасы өлдү, Күлпәри кәлди. Атасы өлдү, Имамверди кәлди. Сонра Бәһар... Көч... Әмираслан... Јенә Әмираслан... Күлпәри... Пүстә гары. Гәм вә гүссә, заваллы јетимин үрәјини елә алды ки, даһа сәбир еләмәјиб һөнкүртү илә ағламağa башлады. Бу ағламаг Нурәддинин үрәјини бошалдыб сакит етди. Бир аздан сонра Нурәддин јенә јухуја кетди. Икинчи дәфә Нурәддини гарғалар јухудан ојатды.

Демә Нурәддин јатан ағачын башында бир гарға јувасы вармыш. Сүбһ вахты ана гарға балаларыны үчүн јем далынча учанда гәфләтән ағачдан бир гарылты көрдү. Гарға әввәл сәссиз, будаг-будаг атылыб диггәт јетирди ки, көрсүн бу гарылты нәдир. Елә ки, дүшмәни олан инсан олдуғуну јәгин етди, бир елә гарылты салды ки, биринки дәгигәнин әрзиндә мешәнин гарғаларыны јувасынын башына чәм етди. Кәмәјә кәлән гарғалар бунун сәсинә сәс вериб елә гарылты салдылар ки, дејәсән бу саат мешәни дағыдачаглар.

Нурәддин әввәл көзләрини ачанда һарада олдуғуну билмәди. Сонра һушу өзүнә кәлиб ағачда јатдығы јадына дүшдү. Нурәддинин тәрпәнмәси гарғаларын гарылтысыны артырды. Әләлхүсус ата вә ана гарға Нурәддинин башы үстүнү алыб елә һәшир салдылар ки, дејәсән бу саат ону димдикләјиб јерә салачагдылар. Нурәддин ишн белә көрәндә ағачдан енмәјә башлады. Гарғаларын сәсинә јол илә кедән бир гоча диләнчи ораја кәлди. Нурәддин буну көрүб, ағачдан дүшмәк истәмәди. Јолчу деди:

— Оғлум, гушун јувасыны дағытмаг күнаһдыр.

— Мән јува дағытмырам әми, — дејә Нурәддин чаваб верди.

— Бәс бу сәһәр ертәси орада нә гајырырсан?

— Мән бу кечә бурада јатмышдым.

— Нә үчүн ағачда јатмышдын, оғлум?

— Күндүз јолу азыб мешәдә галдым, онун үчүн бурада јатмышдым.

— Ағачдан дүш, оғлум, мән сәни евинизә апарарам.

Нурәддин бу тәклифдән горхуб титрәјә-титрәјә белә чаваб верди:

— Мәним евим јохдур, әми. Мән атасыз-анасыз бир јетимәм.

Диләнчи Нурәддинин титрәмәсини көрүб деди:

— Мәндән горхма, оғлум, мән дә елсиз-обасыз бир гоча јолчујам. Кәндләрдә диләнирәм. Инди шәһәрә кедирәм.

Диләнчинин ачыг үзүндән вә мећрибан данышығындан Нурәддин үрәкләниб ағачдан дүшдү.

— Инди сөјлә көрүм, оғлум, сән кимсән вә һараја кедирсән?

— Әми, ачындан өлүрәм, габагча бир шејин варса вер јејим, сонра әһвалатымы сәнә нағыл едәрәм.

Диләнчи дағарчығындан бир гәдәр гуру чөрәк вә соган чыхарыб Нурәддинә верди. Нурәддин алыб ширин-ширин јемәјә башлады. Нурәддинә өмрүндә һеч бир хөрәк белә ләззәт вермәмишди.

Ачлығыны бир гәдәр рәф едәндән сонра Нурәддин бәлалы башына кәлән һадисәләри тамамилә диләнчијә нағыл етди.

— Әми, мәни евимизә чатдырсан. Баһар сәнә һәр нә истәсән верәр, — дејә Нурәддин диләнчијә јалварды.

— Горхма, оғлум, сәни апарыб евинизә верәрәм. Анчаг кәрәк сәбир едәсән. Сизин шәһәр бурадан хејли узагдыр, пул да јохдур ки, вагон илә кедәк. Буранын ики јүз верстлијиндә бир бөјүк шәһәр вар. Орада мәним бир гоһумум вар. Онун јанына кедәрик, бәлкә ондан пул тапдыг. Инди кедәк.

Бу һалда диләнчинин нәзәри Нурәддинин палтарына дүшдү:

— Јох, белә јарамаз кәрәк үстүнү диләнчи үстүнә охшадаг, — буну дејән јолчу, голтуғундакы көһнә палтары ки, она аллаһ пајы вермишдиләр, Нурәддинә кејиндирди вә бир чындыр јајлыг илә башыны өртдү.

— Һә, инди һазырсан, кедәк.

Һәр икиси јола дүшдү. Диләнчи палтары Нурәддини елә дәјишдирмишди ки, ону танымаг мүмкүн дејилди. Јол илә бир саата гәдәр кетмишдиләр ки, далдан чапараг бир атлы көрүндү. Нурәддин дөнүб баханда чанына титрәтмә дүшдү.

— Әми, бу кәлән Әмирасландыр. Мәни ахтарыр. Дурма гачаг.

Нурәддин гачмаг истәдикдә, диләнчи онун әлиндән тутуб гојмады.

— Ағылсыз, нә етмәк истәјирсән? Елә јарамаз. Горхма, о сәни бу палтарда таныја билмәз.

Әмираслан бунлара чатыб гочадан сорушду

— Киши, бир он јашында, о јанындакы бојда; башында нишанлы папаг, әјниндә боз маһуддан палтар, бојну јашыл мәхмәр палтолу ушаг көрдүнмү?

— Јох, аға, көрмәдим. Будур нәвәм илә сәһәр ертәдән бу јол илә кедирик, амма елә ушаға раст кәлмәмишик.

Әмираслан бир аз фикирли дајаныб атын башыны кери дөндәрди вә гамчылајыб көздән итди. Нурәддинин ачаг инди үрәји сакит олду.

— Әми, нә јахшы ки, палтарымы дәјишдин, јохса Әмираслан мәни өлдүрүб, бу мешәјә атачагды.

Диләнчи деди

— Оғлум, инди кәрәк адыны да дәјишдирәсән, чүнки Әмираслан сәнин итмәјини јәгин дивана мә'лум едәчәкдир. Һәркаһ сәндән суал етсәләр ки, кимсән, адын нәдир, де ки, Әлаәддиндир вә өзүм дә диләнчијәм, анладынмы?

— Бәли, баба, анладым, — дејә Нурәддин чаваб верди.

Күнортаја бир саат галмыш, мешәнин гуртарачағында, Чәннәтәли илә Нурәддин очаг галајыб, мешәдән јығдыглары көбәләји бишириб, дадлы моруг илә јемәјә башладылар Наһардан сонра узаныб бир гәдәр раһат олдулар. Ахшама бир саат галмыш јолчулар кәлиб шәһәрә чыхдылар вә кечә орада галыб, сәһәр јола рәван олдулар. Кәндбәкәнд диләнә-диләнә, он ики күндән сонра јолчулар кәлиб Чәннәтәли дејән бөјүк шәһәрә чатдылар.

Бәдәнинин вә үст башынын чиркиндән вә пасындан, инди о көзәл вә зәриф Нурәддини танымаг олмазды. Заваллы ушаг, гыздырма азарындан јени галхмыш адам кими ајаг үстүндә дајана билмирди.

Чәннәтәли Нурәддин илә бәрабәр беш күн гоһумуну ахтарды амма көрдүм дејән олмады. Ахырда бир адам,

ики ај бундан әгдәм өлдүјүнү вә һеч бир шеји олмадығына көрә чамаат пулу илә басдырылдығыны онлара хәбәр верди. Бундан үмидләри кәсилди.

Бир дәфә Чәннәтәли хәстә олдуғуна көрә күчәнин бир тининдә отуруб, Нурәддини диләнмәјә көндәрди. Нурәддин индијә кими һеч вахт әл ачыб диләнмәмишди, чүнки гоча һәмишә өзү диләниб јығарды. Бир-ики күчә доландыса да Нурәддин һәја едиб бир кәсә әл узада билмәди. Бу тәрәфдән дә әлибош гајытмаға гочадан хәчаләт чәкирди. Ахырда Нурәддин бир кениш күчәни кечәркән, ајағы бүдрәјиб јыхылды. Бу һалда далдан фајтон ичиндә бир адам ити кәлирди. Фајтончу атлары сахлаја билмәјиб Нурәддини басдырды. Буну көрчәк адамлар гышгырыб јүјүрүшдүләр. Нурәддини һәрәкәтсиз вә ган ичиндә көрдүкдә бириси деди:

— Јазыг диләнчи өлдү.

О бириси деди:

— Һәркаһ зәфәрли јериндән басылмајыбса һеч зад олмаз. Бу һалда адамлар кери чәкилиб Рәһимә тә'зим етдиләр.

— Бош-бош данышмагданса, бу јазыг ушаға көмәк вермәк јахшы дејилми, чәлд көтүрүб буну фајтона гојун.

Бир нечә адам Нурәддини көтүрдүләр вә Рәһимин фајтонуна гојдулар. О да миниб деди:

— Тез сүр евә!

Евә чатан кими Рәһим шәһәрин мәшһур чәрраһыны чағыртды. Һәким Нурәддини сојундуруб һәр јеринә бахды. Сонра јараланан јерләрини јујуб сарыды вә деди:

— Горхулу јарасы јохдур. Беш-он күнә сағалыб дурар. Анчаг ушағын өзү чох зәиф вә бәдәни дә чох чирклидир. Бунлара әлач етмәлидир. Һәләлијә нә һамама көндәрмәк вә нә дә ваннаја салмаг олмаз. Анчаг јеринин ичиндә булуд[1] вә сабун илә бәдәнини тәмизләмәк лазымдыр.

Һәким кедәндән сонра Рәһим, арвады Рәһимәни чағырыб деди:

— Арвад, евә гајыдаркән бу ушағы басдырыб өлүм һалына салмышам.

Бу һалда Нурәддин көзләрини ачыб тәәччүб илә әтрафына бахырды вә һарада олдуғуну анламырды. Рәһимә онун башыны сығаллајыб деди:

[1] Јујунмаг үчүн дүзәлдилмиш лиф.

— Оғлум, адын нәдир?

Рәһим деди:

— Арвад, һәлә о лазым дејил, ушаг чох зәифдир, данышдырма. Тез ол исти су, сабун вә булуд һазыр ет. Ушағын бәдәнини јумаг лазымдыр. Һәким белә әмр едибдир.

Гуллугчу бунлары һазыр етди. Ушағы сојундуруб јумаға мәшғул олдулар. Рәһимә Нурәддинин бојнундан парчаја тикилмиш бир дуа чыхартды. Бу дуанын парчасы һәм чиркли вә һәм дә көһнә олдуғундан буну тәзә парчаја тикмәк мәгсәдилә чырды. Ичиндән бир балача китаб чыхды.

— Киши, көр бу нәдир, — дејә Рәһимә китабы Рәһимә узатды. Рәһим она бахыб деди:

— Шүкүр олсун, ахырда тапдым. — Сонра үзүнү ушаға тәрәф тутуб деди:

— Сәнин адын Нурәддиндирми, оғлум?

— Бәли, — дејә Нурәддин зәиф сәслә чаваб верди.

Буну ешидән Рәһимә сорушду:

— Киши, сән бунун адыны һарадан билдин?

— Рәһимә, бу ушаг ахтардығымыз, һачы Нәсирин оғлу Нурәддиндир. Бу әлимдәки дә сәнә нағыл етдијим «Күлүстандыр».

— Буну аллаһ бизә өвлад көндәрмишдир.

— Афәрин Рәһимә, јахшы анламысан, — дејә Рәһим Рәһимәнин сөзүнү тәсдиг етди. Рәһим вә Рәһимә Нурәддини јујуб, гуртардылар. Нурәддин раһат олуб јухуја кетди.

* * *

Рәһим, Нурәддинин атасы мәһрум һачы Нәсирдән алдығы пулдан маја тутуб илдән-илә алыш-веришинин даирәсини артырмышды. Сонралар дәри алыш-веришинә киришмишди. Ишинин хатири үчүн Бухараја көчмүшдү. Орада да дәри алыш-веришиндән әлавә ипәк ишинә дә киришмишди. Үч-дөрд илин әрзиндә Рәһимин иши тутуб јахшы газанмышды, анчаг өвладлары гырылыб вәрәсәсиз галмағына көрә өзүнү хошбәхт һесаб етмирди. Ахырда арвадынын тә'киди вә тәклифинә көрә, алты ај иди ки, алмалысыны алыб, сатмалысыны сатмышды; Рәһимин вәтәни олан бу шәһәрә көчмүшдү. Бурада иши раст кәтириб, тәрәггијә башламышды.

Һәким тә'јин етдији вахтдан да ирәли Нурәддин сағалыб ајаға дурду. Рәһим вә Рәһимә Нурәддиндән бу диләнчилик һалына дүшмәјинин сәбәбини анчаг инди соруштулар. Нурәддин башына кәләни тамамилә нағыл етмәјә башлады. О, нағыл етдикчә рәһимдил гочалар аһ чәкирдиләр. Нурәддин нағылыны тамам едиб Рәһимдән тәвәгге еләди ки, ону евләринә, Бәһарын јанына көндәрсин. Рәһимә Нурәддини өпүб деди:

— Оғлум, Нурәддин, будур бир һәфтәдир сән биздәсән, мән о гәдәр шадам ки, өзүмү көјдә һисс едирәм. Оғлум, һәр нә истәјирсән верәк, анчаг бизи атыб кетмә. Ким билир, јенә башына нә кәләчәкдир.

Рәһимә сөзүнү гуртармамышды ки, Рәһим Нурәддинин китабыны әлинә көтүрүб деди:

— Оғлум, бу китабын әһвалатыны билирсәнми?

— Бәли, атам сөјләјибдир, — дејә Нурәддин чаваб верди.

— Инди ал, онун чилдиндә јазылан јазыны оху.

Нурәддин алыб охуду:

«Јахшылыг елә балығы ат дәрјаја балыг билмәсә халиг биләр». Имза: Рәһим».

— Оғлум, о Рәһим мәнәм. О заман үч јүз манат итириб көрпүнүн үстүндә ағлајан Рәһимәм. Сәнин атан һачы Нәсир мәнә бир јахшылыг етмишди, инди онун борчуну гајтарыб сән оғлуна верирәм, — деди. — Бизим өвладымыз јохдур. Һәркаһ сәни инди евинизә көндәрсәм, Күлпәри гәјјум олдуғуна көрә сәни јенә јанына апарачагдыр. Бәһар сәни мүһафизә едә билмәз; чүнки о бир гуллугчу адамдыр. Инди сән разы олсан Бәһара да јазарам кәләр.

Нурәддин чох шадлыг илә бу тәклифи гәбул етди. Бу күндән Нурәддин үчүн јени бир мәишәт башланды. Рәһим Нурәддини едади мәктәбинә гојду. Нурәддин бу күндән атасынын сағлығында олдуғу кими, һәр күн дәрсә кетмәјә башлады. Бир дәфә дәрсдән гајыдаркән Нурәддин күчәдә Чәннәтәлини көрдү. Чох севинди, онунла көрүшдү. Ондан ајрыландан сонра башына кәләни јол узуну нағыл етди.

— Баба, сән мәнә јахшылыг етдин, инди дә мән сәнә јахшылыг едәчәјәм.

Рәһим Нурәддинин бу һәрәкәтиндән шад олуб деди:

— Һәмишә белә ет, оғлум. Фәгир-фүгараны јаддан чыхартма.

Чәннәтәлијә тәзә либас кејиндириб бағчаја бағбан етдиләр.

Рәһим Нурәддинә вердији сөзә әмәл едиб, Бәһарын далынча адам көндәрмишди. Бир ахшам Нурәддин, Рәһим вә Рәһимә илә чај ичдији заман, Бәһар гапыдан ичәри кирди вә Нурәддинә тәәччүблә вә чашмыш бир һалда бахыб дајанды. Нурәддин чәлд галхыб деди:

— Бәһар, мәни танымырсан? — Бу сөзү дејиб өзүнү онун үстүнә атды. Бәһар анчаг инди ајылыб деди:

— Вај, Нурәддин сағ имиш. — Буну дејиб Нурәддини бәрк гучаглады. Бәһарын бу гајда илә көрүшмәләри ики гочанын көзләрини јашартды. Бәһар бир аз раһат оландан сонра деди:

— Нурәддин, билирсәнми ки, сәни һамы, һәтта диван да өлмүш билир. Сән итәндән үч күн сонра кәндчиләр папағыны чајдан тапыб Әмираслана вермишләр. О да дивана мә'лум едиб, сәнин өлмәјини тәсдиг етдирмишдир. Бир аздан сонра бир дә көрдүм ки, Әмирасланла Күлпәри будур кәлдиләр, евин јердә галан шејләрини јығышдырыб кәндә көндәрдиләр вә мәнә дә дедиләр:

— Бәһар, инди сән бизә лазым дејилсән. Һараја истәјирсән кедә биләрсән. Бу вахт мән бир илин әрзиндә үрәјимә јығыланын һамысыны ағлаја-ағлаја вә гышгырагышгыра бошалтдым. Гоншулар сәсимә чәм олмушдулар.

— Чамаат, Нурәддинин өлүмүнә баис бу ики шәхсдир! — дејә гышгырдым. Ахырда Әмираслан гарадовој чағырыб мәни говдурду. Инди кәрәк сағ олмағыны дивана мә'лум едиб, онлардан һесаб аласан.

Рәһим буна разы олмајыб деди:

— Јох, Бәһар, һәлә бунлар лазым дејилдир. Өз вахтында бунлар олачагдыр. Инди мәним вар-јохум Нурәддининдир. Онун пула, дөвләтә еһтијачы јохдур.

Чајдан сонра әр вә арвад Бәһар илә Нурәддини сөһбәт едән гојуб о бири отаға кечдиләр. Нурәддиндән чәми әһвалаты биләндән сонра Күлпәри илә Әмираслан интигам алмаг гәсди Бәһарын үрәјиндә даһа да мөһкәмләнди. Бәһарын хасијјәтини, ләјагәтини вә евдарлығыны Рәһимә бәјәниб евин чәми ихтијарыны она верди.

* * *

Бу нагыл етдијимиз замандан он ил кечди. Бањарын ахыры иди. Рәһимин евиндә сәһәр тездән бөјүк гонаглыг тәдарүкү көрүлүрдү. Бу, гонаглыг, Нурәддинин едади мәктәбини биринчи дәрәчәдә тәһсил едиб гуртармасы мүнасибәтилә јолдашларына вердији зијафәт иди. Бањар, Рәһимә вә Рәһим сүфрәнин зиннәтинә мәшғул идиләр. Һәтта Чәннәтәли дә бағчадан өз әлинин зәһмәти илә битирдији күлләрдән дәриб сүфрәни бәзәмәкдә онлара көмәк едирди. Бу гонаглығын бањси олан Нурәддин исә о бири отагда тәзә тәләбә либасыны кејиб күзкүнүн габағында өзүнә зинәт верирди. Бир аздан сонра Нурәддин тәзә палтарыны көстәрмәк гәсдилә јемәк отағына кирди. Рәһим Рәһимә, Бањар һәр үчү һејрәтә кәлиб Нурәддинин көзәллијинә валеһ вә һејран галмышдылар.

— Аллаһ сәни бәднәзәрдән сахласын, оғлум, — дејә Рәһимә Нурәддинин бојнуну гучаглады. О да, ону әлләринә көтүрүб көрпә ушаг кими көздирди.

Саат ики тамамда, отаг кәнч гонаглар илә долмушду. Бир аздан сонра Нурәддин гонагларыны јемәк отағына тәклиф етди.

Индијә кими Рәһимин еви белә шад дејиб-данышмаг, охујуб-күлмәк, чаван сәсләри ешитмәмишди. Сәсдән күлмәкдән наһар вахты чалынан тарын сәси ешидилмирди. Ахшама ики саат галмыш, гонаглар дағылмаға башладылар. Нурәддин дә өзүнү бир гәдәр һаваја вермәк үчүн шәһәр бағына кәзмәјә кетди. Ахшам вахты, күлфәт һамысы чај сүфрәсиндә һазыр олан вахт Нурәддин ичәри кириб деди:

— Ата, сизә бир гонаг кәтирмишәм, тәвәгге едирәм гәбул едәсиниз.

— Сәнин гонағын бизә һәмишә әзиздир, оғлум, — дејә Рәһим чаваб верди.

— Билирәм, ата, анчаг гонаг елә шәхсдир ки, горхурам гәбул етмәјәсиниз.

— Едәрәм, оғлум, де ичәри кәлсин. — Нурәддин чыхыб бир диләнчи арвадын әлиндән тутуб ичәријә салды. Деди:

— Ана, билирсәнми бу диләнчи арвад кимдир?

— Күлпәридир, — дејә Бањар гышгырды вә көзләриндә интигам оду парлады.

— Бәли, Бањар, Күлпәридир, анчаг тамаша ет көр

ондан интигамымы нечә алырам. — Бу сөзү дејиб, Нурәддин Күлпәријә тәрәф дөндү вә деди:

— Күлпәри; индијә кими мәнә етдијин зүлм вә чәфанын әвәзиндә мән сәнин бүтүн тәгсириндән кечиб бағышлајырам. Мәним үрәјимдә инди сән бәдбәхтә рәһмдән башга гејри шеј јохдур.

Буну ешитчәк Күлпәри ағлаја-ағлаја Нурәддинин ајағына јыхылды вә деди:

— Нурәддин, рәһмли чаван, аллаһ-таала сәнә етдијим зүлмүн әвәзиндә мәни бир елә бәлаја дүчар етди ки, јемәјә чөрәк тапмајыб күчәләрә дүшдүм.

Нурәддин Күлпәрини галдырыб отуртду.

Күлпәри башлады.

— Доғрудур, сәнин дөвләтинә малик олмаг истәјирдим, анчаг өлүмүнү истәмирдим. Мәни јолдан чыхардан о шејтан Әмираслан олду. Ахырда Әмираслан сөзү бу јердә гојду ки, сәни гујуја салыб өлдүрсүн.

Бањар буну ешидиб деди:

— Онун үчүнмү мәни мин бәһанә илә шәһәрдә гојдун, ај залым?

Нурәддин деди:

— Бањар, сакит ол, гој нағыл етсин.

Күлпәри деди:

— Папағын судан чыхандан сонра јәгин етдик ки, чајда боғулуб өлмүшсән, јазыг атам бу хәбәри ешидән кими вәфат етди.

Нурәддин буну ешидиб аһ чәкди.

Күлпәри деди:

— Сонра сәнин малына саһиб олдуг...

— Амма јејә билдинми? — дејә Бањар сорду:

— Јох, бир-ики илин әрзиндә Әмираслан гумара удузуб гуртарды. Сонра әввәл шәһәрдәки вә ондан сонра кәнддәки евләри сатыб тәләф етди. Һәр шеј әлдән чыхандан сонра Әмираслан мәни говуб өзү дә гачаг дәстәсинә гошулду. Бир нечә мүддәт гулдурлуг едәндән сонра диван тәрәфиндән тутулуб асылды.

Бањар деди:

— Мәшһур мәсәлдир дејәрләр: «Су чанағы суда чатлар».

Күлпәри:

— Мәни дә бир киши алыб бу шәһәрә кәтирди вә бир аздан сонра мәни атыб јох олду. Инди о күндән күчәлә-

рə дүшүб диланчилик едирəм. Бу јолда нəлəр чəкдијими бир аллаһ билир...

Күлпəри башыны ашағы салыб јенə ағламаға башлады. Рəһим деди:

— Күлпəри, ағлама, сəн Һаҹы Нəсирин арвады вə Нурəддинин аналығы олмушсан. Бунларын хатири үчүн вə Нурəддинин өзү сəнин күнаһындан кечдији үчүн бурада галыб раһат олачагсан. — Сонра үзүнү Нурəддинə тəрəф тутуб деди:

— Оғлум, инди раһат ола биләрəм, чүнки сəнə вердијим тəрбијənин мејвəсини бу күн көрдүм. Мəн сəни оғуллуға көтүрмəклə бөјүк бир һүнəр етмədим, чүнки мəн анчаг јахшылыг етдим. Бу исə һəр кишинин ишидир. Амма сəн јаманлыға јахшылыг етдин. Бу исə анчаг сəнин кими əр кишинин ишидир. — Буну дејəн Рəһим Нурəддини гучаглајыб өпдү.

Һаҹы Сəмəд нағылы тамам едиб сорушду:

— Инди дејин көрүм, өвладларым, кимин нағылы јахшыдыр?

— Əлбəттə, сəнинки, сəнинки, — дејə Мəммəд вə Фатма чаваб вердиләр.

ГАРАЧА ГЫЗ

Гафгаз шəһəрləринин бириндə Уста Зејнал адлы бир сəррач өз арвады Шəрəфниса илə јашајырды. Бунлар Иран əһли идиләр, өз вилајətləриндə мəишətləри мəшəггət илə кечдијинə көрə вətənləрини бурахыб бураја кəлмишдиләр. Уста Зејнал сəррачлыг етмəклə күлфəтини бир төвр доландырырды.

Уста Зејналын өвладдан јалныз алты јашында Туту адлы бирчə гызы варды. Туту чох гара вə чиркин иди. Анасы она көрпə вахтындан «Гарача гыз» дејиб əзизлəдијинə көрə əсил ады унудулуб һəр кəс ону бу адла чағырырды. Гарача гыз чох надинч иди вə өзү гыз ушағы икən гызларла ојнамағы, севмəзди, һəмишə оғлан ушаглары илə ојнајарды. Ушаглар Гарача гыздан горхардылар, чүнки о чох чүр'этли иди вə јумруғунун да габағында һеч кəс дура билмəзди. Гарача гыз һəмишə зəифин тəрəфини тутарды. Һəр заман анасы онун надинчлијиндən гоншулара шикајət едиб дејəрди:

—Гарача гызы су батырмаз, од јандырмаз.

Бунунла белə Гарача гыз чох рəһмдил вə сəхавəтли гыз иди. Һəр нə əлинə дүшсəјди јолдашлары илə бөлүшəрди.

Уста Зејнал јашадығы шəһəрдə тез-тез зəлзəлə оларды.

Бир гыш һəмин шəһəрдə бөјүк зəлзəлə олуб чох ев учуртду. Зəлзəлə кечə јарысы халг ширин јухуда икən иттифаг дүшдүјүнə көрə чох адам чөкмүш евləрин алтында галыб тəләф олду. Сəһəр ачылдыгда этрафдан халг төкүлүб шəһəрə көмəјə кəлди. Адамлар дəстə-дəстə олуб əлləриндə күрəк, бел, күлүнк учуглары газымаға башладылар Ата оғулу, оғул ананы, гардаш бачыны сəсləјə-сəсləјə даш-торпағы ајырырдылар. Бир дəстə дə Уста Зејналын евини газыјырды. Əввəлчə Шəрəфнисанын, бунун далынча Уста Зејналын мејити чыхды. Бир

829—12

аз да газыjандан сонра бир дешик ачылды. Бурадан чылпаг бир балача гыз чыхды. Бу гыз һәмин Гарача гыз иди.

О, ата-анасынын мejитләрини көрүб ағламаға башлады. Һәр кәс өз гоһум-әграбасыны арамаға мәшғул олуб, Гарача гызын гejдинә галан jох иди.

Зәлзәләдән ики күн габаг, бир дәстә гарачы бу шәһәрин кәнарында чадыр гуруб дүшмүшдү. О дәстәдән бир гарачы арвадынын Гарача гыза jазығы кәлиб чадырларына апарды вә орада она jемәк вә палтар вериб, очағын гырағында отуртду. Гарачылар Гарача гызын jетим галмағыны вә онун һеч бир кәси олмајыб, гәриб олдуғуну билиб,өз jанларында сахламаға мәчбур галдылар.

Гарача гызы гызлыға көтүрән гарачы арвады Jасәмән иjирми jашында, көзәл, jумшаг тәбиәтли, шад, үрәкли бир гадын иди. Хасиjjәтинин jахшылығына көрә Jасәмәни һамы севрди; амма онун әри Jусифи һеч кәс севмәзди, чүнки о, чох бәдхасиjjәт, түндмәчаз, залым бир шәхс иди. Jасәмән гавал чалыб охумаг вә оjнамаг илә пул газаныб дәстәjә чох мәнфәәт верәрди. Онун әри Jусиф дә гапы-гапы кәзиб аjы оjнадарды.

Jасәмән Гарача гызы чадыра кәтирән заман, Jусиф орада jох иди, чүнки дәстәнин бир һиссәси онунла бәрабәр сәһәр тездән бурадан чыхыб jола дүшмүшдү. Jердә галаны да кетмәjә jығышырды. Jасәмән әриндән чох горхурду, чүнки билмирди ки, о, Гарача гызы гәбул едәчәк, jа jох. Бунун үчүн Jасәмән изтирабда иди.

Гарачы дәстәсинин jердә галаны да jола дүшдү. Jасәмәнин изтирабы биһудә дејилмиш, чүнки керидә галмыш дәстә кәлиб jолдашларына чатдыгда Jусиф бу ишдән хәбәр тутуб чох ачыгланды вә бир кәндә чатан кими Гарача гызы орада гоjуб кедәчәjини сөjләди. Jасәмән әринә jалварды ки, белә иш етмәсин, лакин Jусиф ону динләмәк белә истәмәди... Гарача гыз исә үрәjиндә бу ишә шад иди, о, Jусифдән горхурду вә горхмаға да һаглы иди; Jусифин һejбәтли сифәти, һәлә гара вә пыртлаг көзләри нәинки ушағы, һәтта бөjүк адамы да горхуjа салырды. Jасәмән әринин тамаһкарлығыны билирди, она көрә Гарача гызын кәләчәкдә онлара бөjүк мәнфәәт верәчәjини сөjләди.

—Jусиф, билирсәнми мән нә фикирдәjәм? Мән Гарача гыза маһны охумаг, өзүм кими оjнамаг өjрәдәчәjәм

вә үст-башыны бәзәjиб кәндләрдә, шәһәрләрдә оjнадачағам, сәнин үчүн пул jығачағам.

Бу фикри Jусиф бәjәниб, Гарача гызын дәстәдә галмасына разы олду.

* * *

Гарачыларын мәишәтини Гарача гыз чох бәjәнирди вә бу күн бурада, сабаһ бир тәзә jердә, чај гырағында, мешә кәнарында мәнзил едиб, чадыр гурмаг, нағыл сөjләмәк—бунларын һамысы Гарача гыза чох хош кәлирди. Әввәл вахтлар Гарача гыз Jусифин аjысындан горхурду. Амма сонралар өjрәшиб, онунла чох дост олмушду. Аjы да онунла оjнамағы севирди.

Jасәмән Гарача гызы әринә сөз вердиjи кими jахшы кеjиндириб охумаг вә оjнамаг өjрәтмишди. Тамашачылар Гарача гызын көзәл сәсинә вә оjнамағына тәәччүб едиб һejрәтдә галырдылар. Гарача гыз балача гавалыны ачыб тамашачылара тәрәф тутанда дәрһал онун ичи пул илә долурду. Бу исә Jасәмәни артыг шад едирди. Jусиф бу барәдә арвадындан вә Гарача гыздан разы идисә дә, jенә хасиjjәтинин пислиjиндән һәр икисини чох инчидәрди.

Гарача гызын тәбиәтиндә инадчыллыг варды. Бу хасиjjәтинә көрә Jусифдән нә гәдәр көтәк jejирдисә дә, jенә тәрслиjиндән әл көтүрмәзди. Гарача гыз, анчаг Jасәмәнин сөзүндән чыхмазды, чүнки Jасәмән онунла меһрибан доланырды. Jусиф Гарача гызын тәрслиjинә тәәччүб едиб арвадына дејәрди:

—Бу зорбалыгда аjы мәним гамчымын горхусундан һәр чүр оjун чыхарыр, амма бу балачалыгда гызын әлиндә ачиз галмышам.

Jасәмән она белә чаваб верәрди:

— Бунун сәбәби одур ки, аjы һejвандыр, бу исә инсандыр. Һejванла едилән рәфтар инсанла едилмәз. Һejвана jоғун чубуг лазымса, инсана меһрибан рәфтар, мүлаjим сөз лазымдыр.

Jусиф арвадынын бу доғру сөзүнә инанмаjыб дејәрди:

— Jох, бу сәбәб дејилдир, сән олмасан, мән ону ики күнүн әрзиндә мум кими едәрәм.

Әрлә арвадын арасында олан белә сөһбәтин нәтичәси о оларды ки, Jусиф Гарача гызы даһа да артыг көтәкләрди. Гарача гыз бу зүлмдән хилас олмаг үчүн нечә дә-

фә гачмаг фикринә дүшмүшдүсә дә, лакин гачмаға һеч вәчһлә имкан тапа билмәмишди.

* * *

Ики илдән артыг иди ки, Гарача гыз гарачы дәстәсиндә јашајыб маһны охумағы вә ојнамағы илә әтрафда мәшһур олмушду. Јусиф Гарача гызы чох инчидәндә Јасәмән ону горхудуб дејәрди.

— Бу заваллы гыза нә чох әзијјәт верирсән. Ахыр тәнкә кәлиб гачар вә сәнин дә әлин бәлә бөјүк мәнфәәтдән чыхар.

Бу сөзләр һәмишә Јусифә тә'сир едиб, Гарача гызы дөјмәкдән бир мүддәт чәкинәрди.

* * *

Јајын орта ајы иди. Күнүн истисиндән инсанлар, һејванлар вә гушлар көлкә јер вә сәрин су арајырды. Гарачы дәстәси бир дағ үзәриндән ахан чајын кәнарында чадырларыны гуруб мәнзил етмишди.

Күнорта вахты иди. Гарачылар һәрәси бир ишә мәшғул иди. Јусиф ајысыны көтүрүб јахын кәндә кетмишди. Јасәмән чајын гырағында су гыздырыб палтар јујурду. Гарача гыз да чајда чимирди. Чај дағ дөшүндән кәлдијинә көрә хејли ити вә харылдаја-харылдаја ахырды; амма сујү аз олдуғундан Гарача гыз үчүн горхусу јох иди.

Јасәмән палтары јујуб колларын үстүнә гурумаг үчүн сәрмишди. Өзү дә башыны јумаг фикри илә гара, узун сачларыны һөрүкдән ачыб дөшүнә төкдү. Јасәмән Гарача гызы сәсләди ки, кәлиб онун башына су төксүн. Гарача гыз ики аршын учалыгдан төкүлән шәлаләнин алтында дуруб чимдијинә көрә Јасәмәнин сәсини ешитмәди. Бир аздан сонра Јасәмән јенә Гарача гызы чағырды. Бу дәфә дә чаваб алмады. Јасәмән сачларыны дөшүндән јығыб белинә атды. Бу һалда гулағына чај тәрәфиндән сел курултусу кәлди. Буну ешитчәк Јасәмән дик атылыб чаја тәрәф јүјүрдү. О вахт Гарача гыз шәлаләнин алтында иди. Јасәмән чајын јухарысындан дашлары вә коллары јумалаја-јумалаја, курултү вә нәрилти илә кәлән сели көрүб, вар күчү илә гышгырды:

— Гызым, тез ол гач, сел кәлир.

Гарача гыз Јасәмәнин сәсини ешидиб, шәлаләнин

алтындан чыхды, анчаг бир нечә аддым атмамышды ки, сел онун үстүнү чәллад кими алды. Јасәмән иши белә көрдүкдә алычы гуш кими өзүнү чаја атды. Јасәмән өзүнү Гарача гыза јетиринчә сел гызы көтүрүб вә бир нечә санијә суда итирди. Бир аздан сонра гызын башы көрүндү. Јасәмән өзү дә бир нечә дәфә суја батыб чыхандан сонра, үзүб Гарача гыза чатды вә сачларындан тутуб чијнинә атды. Һөрчәнди Јасәмән чох үзүчү иди, амма бу итиахан, дашлары вә бөјүк коллары јумалајан селдә үзмәк мүмкүн дејилди. Гарачылар Јасәмәнин гышгырығыны ешидиб көмәјә төкүлдүләр. Сел кетдикчә артырды. Ахырда сел бунлары бир бөјүк даша чырпды. Гарача гыз Јасәмәнин әлиндән чыхыб дашын үстүндә галды. Амма Јасәмәни сел көтүрүб үзүашағы ахытды. Гарачылар чаја төкүлүб һәр икисини судан чыхартдылар. Онларын икиси дә бијуш галыб јерә сәрилмишди, үзләринин рәнки өлү рәнки кими иди. Гарачылар хејли чалышдыгдан сонра һәр икисини һуша кәтирдиләр. Гарача гызын бәдәни дашлара дәјиб бир нечә јердән гаралмышды, амма горхусу јох иди. Заваллы Јасәмәнә кәлдикдә башы бир нечә јердән јараланмышды. Лакин рәһмдил арвад өзүнә кәлән кими јараларыны унудуб, тез зәиф сәслә Гарача гызы сорушду. Гарачылардан бири Гарача гызы гучағына көтүрүб Јасәмәнә көстәрди.

— Бах, Јасәмән, будур, Гарача гыз сағдыр. Архајын ол.

Јасәмән бир гәдәр она бахды, сонра јенә бијуш олуб, көзләри јумулду. Гарачылар Јасәмәнин јараларыны бағлајыб, Гарача гыз илә бир јердә чадырларына апардылар вә һәр икисини јерә салыб раһат етдиләр.

Ахшам чағы Јусиф кәлиб евә чыхды вә јолдашларындан бу хәбәри ешидиб чох гәзәбләнди вә деди:

— Мән билирдим ки, бу учугдан чыхмыш гыз ахырда бизим башымыза бир бәла кәтирәчәкдир.

Гарачылар Јусифи сакит едиб дедиләр:

— Горхма, һеч бир шеј олмаз. Инди онлара раһатлыг лазымдыр, дурун бајыра чыхаг, сәс-күј олмасын. Бурада јалныз Јасәмәнин досту Һүснијјә галар, она гуллуг едәр.

Гарачыларын һамысы Јусиф илә бәрабәр бајыра чыхдылар. Чадырда анчаг Һүснијјә галды.

Гарача гыз тамам кечәни уфултү вә зарылты илә кечириб сүбһә јахын јухуја кетди. Амма Јасәмән гыз-

дырма ичиндә бир дәгигә раһат олмады. Вәфалы Һүсниҹҹә рәфигәсинин јанына кәсдириб сүбһә гәдәр көзләрини јуммады. Јасәмәнин гыздырмасы кетдикчә артырды. Сәһәр ачылдыгда һәрарәти 40 дәрәчәјә чатды.

Јазыг Јасәмән гыздырманын тә'сириндән тора дүшмүш гуш кими јериндә чапалајырды. Онун көзләри һәмишә јумулу иди.

Кечә јағыш јағдығына көрә сәһәрин һавасы чох саф вә тәмиз иди. Дүнәнки бәланы төрәдән чајлағын сују инди ениб әввәлки һәддинә дүшмүшдү. Онун һәзин шырылтысы, гушларын чәһ-чәһ вә нәғмәсинә гарышмышды. Гарача гызын севкили шәлаләси күнәшин гырмызы шө'ләсиндән парылдајырды. Ахырда Јасәмән көзләрини ачды. Бичарәнин лалә кими јанаглары солуб занбаг рәнкинә дөнмүшдү. Јасәмән Һүсниҹҹәни таныды. Зәиф сәслә она деди:

—Һүсниҹҹә, Јусиф һарададыр?

—Бајырдадыр, бачым, чағырыммы?

—Чағыр, һамыны чағыр... өлүрәм...

—Горхма, бачым, өлмәзсән. Бу күн һарадан олмуш олса сәнин үчүн һәким тапыб кәтирәчәјәм.

Буну дејиб Һүсниҹҹә бајыра чыхды вә бир аздан сонра Јусиф башга гарачыларла бәрабәр ичәри кирди. Гарачылар Јасәмәнә үрәк верирдиләр, Јасәмән деди:

—Јох, әзизләрим, мән өлүрәм... Јусиф, әлини мәнә вер... Вәсиҹҹәтимә гулаг ас... Әмәлә кәтирмәјә сөз вер...

Бир аз дајаныб јенә тәзәдән башлады:

—Јусиф, будур дөрд илдир ки, сәнә арвадам. Бу вахта кими сәндән дөјүшдән, сөјүшдән башга бир шеј көрмәдим. Чаван өмрүмү чүрүтдүн... Мәнә мин чүр зүлм вә чәфа етдин, бунларын һамысыны бағышлајырам. Анчаг сән дә мәнә сөз вер ки, бундан сонра Гарача гызла мећрибан рәфтар едиб, ону инчитмәјәчәксән...

Јасәмән сәсини кәсди, чадырда бир мүддәт сакитлик олду. Сонра Јусиф деди:

—Јолдашларымын гаршысында вәсиҹҹәтини әмәлә кәтирмәјә сөз верирәм.

Јасәмәнин үзүндә шадлыг зүһур етди вә Һүсниҹҹәјә деди:

—Бачым, Гарача гызы сәнә тапшырырам. Ондан муһафајат ол. Аһ, көзләримә гаранлыг чөкүр... Мәни боғурлар... Јусиф... Һүсниҹҹә... Гарача гыз...—дејә Јасәман сајыглаја-сајыглаја вәфат етди.

Јасәмәнин вәфатындан сонра Јусиф бир мүддәт вердиҹи әһдә вәфа етди; лакин сонралар тәбиәтиндә олан пис сифәтләри јенә ашкар олмаға башлады. Һүсниҹҹә бачардығы гәдәр Гарача гызы Јусифин зүлмүндән мүһафизә едирди. Анчаг иш орасында иди ки, Јусиф Јасәмәнин вәфатындан сонра Гарача гызла пул газанмаг үчүн һәр күн сәһәр мәнзилдән чыхыб бир дә ахшам гајыдырды. Һүсниҹҹә заваллы јетимин үзүнә бахдыгда суалсыз да анлајырды ки, о бичарә, Јусифдән нә гәдәр зүлм вә әзиҹҹәтләр чәкир.

Ахыр вахтларда Јусиф бир пис әмәлә дә мүртәкиб олмушду: белә ки, әлинә дүшән пулу ичкиҹә вериб тез-тез мәст олурду.

Јусифин белә вахтларында Гарача гызын күнү даһа да гара олурду.

Бир дәфә Јусиф вә Гарача гыз јол илә кедирдиләр. Бунлар бир дәстә атлы чаван оғланлара раст кәлдиләр. Бу чаванлар шәһәрә тоја кедирдиләр. Онлар Јусифкилә тәклиф етдиләр ки, бир аз чалыб охусунлар. Јусиф разы олду. Гарача гызын охујуб ојнамағы чаванлара чох хош кәлди. Онлар бир-биринин бәһсинә Гарача гызын гавалыны ағ вә гара пул илә долдурдулар.

— Сағ ол, чох јаша, Гарача гыз, — дејә чаванлар атларыны сүрдүләр.

Јусиф севинчәк Гарача гыздан пуллары алыб чибинә төкдү вә деди:

—Кәл, гызым, сән ајы илә о коллугда отур, динчини ал, мән дә кедим о көрүнән кәнддән чөрәк вә сәнин үчүн дә фындыг, кишмиш алым.

Бу сөздән Гарача гыз әсла шад олмады, чүнки билирди ки, ораја ичмәјә кедир. Амма бунунла белә бир сөз демәди.

Онлар јолдан кәнара чыхыб коллуға тәрәф үз гојдулар. Јусиф бир бөјүк кол сечиб ајыны ораја бағлады вә Гарача гыза деди:

—Ағыллы гызым, бурада отур, бу саат кәләчәјәм. Јусиф кетди. Гарача гыз да көлкәдә узанды вә бир аздан сонра ширин јухуја кетди. Ајы бир мүддәт сакит узанды. Сонра дуруб зәнчирини дартмаға башлады. Колун будағы ајынын күчүнә давам етмәјиб гопду. Ајы өзүнү асудә көрүб бир мүддәт коллугда кәзди, сонра үзүнү мешәјә тәрәф тутуб кетди.

Јусиф ики саатдан чох иди ки, кәндә кетмишди. Га-

рача гыз јухудан һәлә ојанмамышды. Ахырда Јусиф сәрхош һалда, о тәрәф-бу тәрәфә јырғалана-јырғалана кәлиб чыхды. Гарача гызы јатмыш көрүб вә ајыны бағладығы јердә тапмајыб, ајағы илә гызы елә бәрк вурду ки, бичарә дик атылды.

—Де көрүм, ајы һаны? Мүртәд гызы мүртәд.

Гарача гызын горхудан дили тутулуб чаваб верә билмәди.

—Һәлә дајан, гој ајыны тапым, сәнин пајыны сонра верәчәјәм.

Јусиф кола диггәтлә бахыб көрдү ки, ајынын бағладығы будаг гопуб вә өзү дә јохдур. Бундан анлады ки, ајыны оғурламамышлар, өзү колу гопарыб мешәјә гачмышдыр.

—Дүш габағыма, ајы мешәјә гачмышдыр, кедәк тапаг.

Гарача гыз титрәјә-титрәјә јола дүшдү. Јусиф јол узуну каһ Гарача гызы сөјүб горхудурду, каһ да өз-өзүнә данышырды. Онлар мешәни хејли доландылар, амма ајыдан бир әсәр көрмәдиләр. Бирдән Гарача гызын гулағына ајынын бағыртысы кәлди.

—Ешидирсәнми; әми, бу тәрәфдән ајынын бағыртысы кәлир.

—Һеч зад ешитмирәм, јалан дејирсән.

—Бах, бах, јенә бағырыр.

Бу дәфә Јусифин өзү дә ешитди:

—Доғру дејирсән, бағыран ајыдыр.

Һәр икиси сәс кәлән тәрәфә үз гојдулар. Анчаг сәс мешәјә дүшдүјүнә көрә ајынын јери јахын көрүндү, амма һәгигәтдә хејли узаг иди. Ахырда кәлиб ајыны тапдылар. Ајы зәнчиријлә ағача долашыб дартыныр вә бағырырды. Јусиф она чатан кими һирсиндән вә ачығындан ајыны азад етмәдән әввәл, әлиндәки ағач илә ону дөјмәјә башлады. Ајынын бағыртысы мешәни башына көтүрмүшдү. Ахырда ајы дартыныб халтаны башындан чыхартды вә илдырым кими өзүнү Јусифин үстүнә атды. Бир дәгигә кечмәди ки, гызмыш ајы саһибини парчалады. Гарача гыз буну көрдүкдә дәһшәтли бир һал илә гачмаға башлады. Анчаг горхудан өзүнү итириб, јол әвәзинә мешәнин ортасына тәрәф гачды. Бир аздан сонра ајы Јусифин мејитини бурахыб, Гарача гызын далынча дүшдү. Буну көрдүкдә заваллы гызын бәдәнинә

титрәтмә дүшдү вә вар күчү илә гачмаға башлады. Кетдикчә ајы Гарача гыза јахынлашырды. Бу һалда Гарача гызын габағына бир учурум дәрә чыхды. Гарача гыз дәрәдән ендикдә ајы өзүнү она чатдырды. Анчаг ајы ениши ашағы гача билмәдијиндән дәрәнин ичинә јумбаланды. Гарача гыз фүрсәт тапыб өзүнү дәрәнин дөшүндәки мағараја салды. Бу мағаранын ағзы енли иди, амма ичәри кетдикчә даралырды. Ајы дәрәнин дибинә кими јумбаланды. Сонра ајаға галхыб, үзүјухары дырмашмаға башлады. Бәллидир ки, ајынын дал ајаглары гыса олдуғу үчүн ениши пис енир, јохушу исә асан дырмаша билир. Ајы ахтарыб мағараны тапараг ичәријә сохулду. Гарача гыз сүрүнә-сүрүнә өзүнү мағаранын дар јеринә јетирди. Ајы исә дар јерә сохула билмәди. Бир аз донгулданыб мағаранын ағзында јатды.

Гарача гыз тәрпәнмәјә дә горхурду. Анчаг онун горхусу наһаг иди, чүнки инди ајынын һирси јатмышды, она дәјмәзди вә бәлкә дә онун орада олмасына шад оларды.

* * *

Ики саатдан артыг иди ки, Гарача гыз мағаранын ичиндә узаныб галмышды. Бичарә гыз ајынын горхусундан өзүнү мағаранын дешијинә елә пәрчим етмишди ки, тәрпәнмәјә дә имканы јох иди. Бир тәрәфдән мағаранын ичиндәки һаванын азлығы, дикәр тәрәфдән дә ајынын ваһимәси јазыг гызы биһушлуг һалына салмышды. Ајы исә фысылдаја-фысылдаја јатмышды. Бирдән ајы ојаныб донгулданмаға башлады. Бу һалда Гарача гызын гулағына чохлу ит сәси кәлди. Ајынын да донгултусу артды. Чох чәкмәди ки, итләр һүрә-һүрә мағаранын ағзыны алдылар анчаг чүр'әт едиб ичәри кирә билмәдиләр. Бир аздан сонра ат үстүндә овчулар гышгыра-гышгыра кәлиб чыхдылар. Бунлар мағаранын ичиндән ајынын нәрилтисини ешидиб, түфәнкләрини һазырладылар вә итләри ичәри гысгыртдылар. Итләрин бир нечәси чүр'әтләниб мағаранын ичәрисинә сохулду. Анчаг чох чәкмәди ки, јенә зинкилдәјә-зинкилдәјә кери гајытдылар. Онлардан бири-икиси јараланмышды. Бу һалда овчулар бајырдан:

—Ахтар бас, Халлы бас, Күмүш бас,—дејә гысгыртдылар. Итләр чүр'әтләниб јенә өзләрини ичәри сохдулар вә ајы илә туташтылар. Ајы бир мүддәт онлар илә бо-

ғушандан сонра мағарадан сычрајыб чыхды. Бу һалда үч күллә бирдән онун үзәринә ачылды. Бунларын зәрбиндән бичарә ајы боғанагдан јыхылан ағач кими, јерә сәрилди. Овчуларын бири:

—Афәрин мәним күлләм.

—Хејр, Һүсејнгулу аға, сәһв едирсән, ајыны өлдүрән мәним күлләмдир.

—Бағышла, Сәлим бәј, мән ајыны башындан атмышам, јәгин ки, ону јыхан мәним күлләмдир.

—Сәбир един, әзизләрим. Бу саат мә'лум олар,—буну дејиб, әввәлки адам атдан дүшдү вә нөкәрләрин көмәјилә ајынын чәмдәјини о јан-бу јана чевириб диггәтлә бахмаға башлады:

—Әзизләрим, һеч бәһс етмәјин, үчүмүзүн дә күлләси ајыја дәјмишдир. Сонра үзүнү нөкәрләринә тәрәф тутуб деди:

—Чәлд ајынын дәрисини соjун, Рәһим бәј, сәнә демәдимми ки, ајысыз бу овдан гајытмајачағам. Елә өз мешәни тә'риф едиб мәни мәсхәрә едирдин ки, сизин мешәниздә довшан да тапылмаз. Бәс бу нәдир?

Бу һалда Рәһим бәј ајыја диггәт илә бахыб деди:

— Јенә дә, Һүсејнгулу аға, өз фикримдә мөһкәм дурмушам. Бу ајы мешә ајысы дејил. Әлдә бәсләнмиш ајыдыр.

—Елә иш ола билмәз. Ону һарадан билдин?

—Будур, бах, ајынын бојун түкләрини зәнчир апармышдыр. Сәлим бәј, доғруму дејирәм?

Сәлим бәј бахыб, Рәһим бәјин сөзүнү тәсдиг етди. Бундан сонра бәјләр гаггылты илә күлмәјә башладылар. Һүсејнгулу аға әввәл достларынын сөзүнү зарафат һесаб етди, амма сонра өзү дә диггәт илә бахдыгда шәккә дүшдү. Бу һалда ов тулаларына гошулмуш Гара көпәк мағараја кирди, бунун далынча башга итләр дә кетдиләр вә јенә ичәридә һүрүшмә башланды. Буну көрдүкдә Һүсејнгулу аға деди:

—Дејәсән, мағарада јенә ајы вар.

Бәјләр түфәнкләрини һазырлајыб мағаранын ағзыны кәсдиләр. Бу заман гара көпәк Гарача гызын ајағындан тутуб итләрин арасындан сүрүјә-сүрүјә мағарадан бајыра чыхартды. Бәјләр буну көрдүкдә тәәччүб едиб һејрәтдә галдылар. Гара көпәк Гарача гызы бурахды, амма о, һәрәкәтсиз галыб ајаға галхмады. Бәјләр Гарача гызын үстүнү алдылар. О, зәиф бир һал илә

көзләрини ачды; лакин һарада олдуғуну анламады. Һүсејнгулу аға ондан сорушду:

—Гыз, сән кимсән? Бу мағарада нә гајырырдын?

Гарача гыз чаваб вермәди. Рәһим бәј деди:

— Һүсејнгулу аға, көрмүрсәнми ки, гыз һәлә лазымынча өзүнә көлмәмишдир. Нә суал едирсән. Мән әһвалаты онсуз да анлајырам. Гызын сифәтиндән вә либасындан гарачы гызы олдуғуну дујмусанмы? Бу ов етдијимиз ајы да әлдә бәсләнмиш гарачы ајысыдыр. Анчаг саһиби һарада галмыш, бурасы мәним үчүн ашкар дејилдир.

Сәлим бәј гыза диггәтлә бахыб деди:

—Һә, бу гызы мән көрмүшәм. Мәшһур охуjан вә ојнајан Гарача гыздыр, саһиби дә гарачы Јусифдир. Үч ај бундан габаг она нә гәдәр пул вә хәләт вә'д етдимсә дә, бу гызы мәнә сатмады, инди јахшы әлимә дүшүбдүр. Сиз өләсиниз күндә гонаглыг едиб, сизә бөјүк кеф верәчәјәм.

Һүсејнгулу аға буну ешитдикдә деди:

—Демәк, о кефи мән верә билмәрәм? Әслинә бахсан гыз мәнә чатар, чүнки мәним көпәјим тапмышдыр.

Бәјләрин арасында бәһс дүшдү. Сәлим бәј деди:

—Һүсејнгулу аға, өзүн јахшы билирсән ки, арвадын Пәричаһан ханым гарачы гызыны евинә гојмаз, нә үчүн бәһс едирсән?

—Нә үчүн гојмур? Ев саһиби одур, јохса мән? Бундан әлавә гызы Пири кишијә верәчәјәм ки, о сахласын.

Бәјләр буна разы олдулар. Һүсејнгулу аға гызы нөкәрләринә тапшырды. Бәјләр јенә ов етмәјә башладылар, лакин дөрд саата гәдәр мешәни доланыб бир түлкү вә үч довшандан башга әлләринә бир ов кечирә билмәдиләр. Она көрә ову тәрк едиб јола дүшдүләр.

Гарача гыз өзүнә көлиб јол узуну башына көлән әһвалаты ала-јарымчыг нағыл етди. Һүсејнгулу аға онун атасыз јетим олдуғуну ешидиб деди:

—Чох көзәл олду, инди һеч кәс гызы мәндән ала билмәз.

* * *

Ахшам вахты Һүсејнгулу аға өз достлары Рәһим бәј вә Сәлим бәј илә бәрабәр евләринә көлдиләр. Итләрин һүрмәји, овчуларын сәсләри, нөкәр вә мећтәрләрин гыш-

гырығы бир-биринә гарышмышды. Ағча ханым бу сәскүјә мүрәббијәсиндән изинсиз бајыра чыхды. Кәнарда дурмуш Гарача гызы көрүб она јахынлашды. Гарача гыз вә Ағча ханым нәзәрләрини бир-биринә салыб бир мүддәт диггәтлә бахышдылар. Бу ики ушағын арасында бөјүк фәрг варды: Биринин ата-анасы бәјзадә, о бирининки исә јохсул иди. Бири зәиф, зәриф, һәр бир ишдә өзкәјә мөһтаҹ олдуғу һалда, о бири полад кими сағлам бәдәнли, аз јашында чох көрмүш, өз зәһмәтилә мәишәт едән бир ушаг иди. Биринин бахышы санки өзкәләри көмәјә, о биринин нәзәри исә һамыны говғаја чағырырды.

Ағча ханым зәриф әлини Гарача гыза узатды, о да кобуд бармаглары илә онун әлини сыхды. Ағча ханым бу сыхмаға давам етмәјиб гышгырды, сонра күлдү:

Бир аз чәкмәди ки, ширин сөһбәтә башладылар. Бу вахт Һүсејнгулу аға Гарача гызы унудуб отагда бәјләр илә ов бәһсинә киришмишди. Ағча ханым илә Гарача гызын сөһбәти чох чәкмәди. Пәричаһан ханым отағындан һәјәтә енди вә гызыны Гарача гыз илә сөһбәт едән көрүб бәрк ачыгланды вә мүрәббијәсини чағырыб деди:

—Нә үчүн өз вәзифәнизи унудурсунуз, ханым? Бахын тәрбијә вердијиниз гыз киминлә достлуг етмишдир. Отағына апарын. Бу кечә шамсыз галачагдыр.

Мүрәббијә, көзү јашлы Ағча ханымын әлиндән тутуб отағына апарды. Гарача гыза да Пәричаһан ханым—далымча кәл, гарачы гызы,—дејиб Һүсејнгулу ағанын отағына апарды вә ришхәнд илә деди:

—Бу шаһзадә гызыны һарадан тапыб кәтирмисән. Гызын илә таныш олуб, чох ширин сөһбәт едирдиләр.

Һүсејнгулу аға әһвалаты она нағыл едиб деди:

—Пәричаһан, гызына јазығын кәлсин, көр јолдашсызлыг ону нә һала салмышдыр. Гој бу гыз илә ојнасын, атлансын, гол-ганады ачылсын, бәдәни бәркисин, кефи ачылсын. Бу гыз гарачы гызы дејилдир вә олса да нә ејби вардыр. Ханымын јанында гараваш олмазмы?! Мүрәббијәси јанында олачагдыр. Бир пис иш едәрләрсә тәрбијә едиб гојмаз.

Бу сөзләр Пәричаһан ханыма әсла тә'сир етмәди.

—Сән мәнә сөз вермишдин ки, тәрбијә мәсәләсинә гарышмајачагсан. Инди нә үчүн сөзүнә давам етмирсән? Бу гыз бурадан кедәсидир, артыг сөз лазым дејил.

—Хејр, бу гыз бурада галасыдыр,—дејә Һүсејнгулу сәсини учалтды.

—Сәнә дејирәм, бу гыз бу саат бурадан кедәсидир. Јохса, мән бурада галмарам,—дејә Пәричаһан ханым гәзәбләнди.

Сәлим бәј фүрсәти фөвтә вермәјиб деди:

—Онда верин мән апарым.

Һүсејнгулу аға деди:

—Сәлим бәј, һеч вахт разы олмарам. Нечә ки, сизә демишәм, елә дә едәчәјәм. Гарача гыз бағбаным Пири бабанын јанында олачагдыр.

Пәричаһан ханым деди:

—Бу шәртә мән дә разыјам. Анчаг Ағча ханымла билмәррә әлагәси олмајачагдыр, чүнки ондан пис хасијјәт көтүрәр.

Бу шәртлә апарыб Гарача гызы Пири кишијә тапшырдылар.

Пири кишинин дахмасы ағалығын бөјүк мејвә бағынын ичиндә иди.

Пири киши јетмиш јашында, јумшаг тәбиәтли бир гоча иди. Һеч бир кәси јох иди, өзү дә Һүсејнгулу ағанын рәиијјәти олуб, онун атасы заманындан бу баға бағбанлыг едирди. Пири киши һәмишә бағда өмүр сүрүб, иши дүшмәсә ағалыг гапысына кәлмәзди.

Хидмәтчиләр Һүсејнгулу ағадан горхуб һүзурунда титрәјирдиләр. Лакин Пири киши кимсәдән горхмазды вә бачардығы гәдәр гуллугчулары ағаларын зүлмүндән мүһафизә едәрди. Она көрә ону башга нөкәрләр севәрди. Гарача гызын сахланмаг үчүн Пири кишијә верилмәси ону чох шад етди. Өз комасында Гарача гыз үчүн јер һазырлады; ону једириб рәһат етди. Гарача гыз јатағына кириб бир мүддәт јата билмәди. Сонра Пири кишидән сорушду:

—Баба, о ханым, гызыны нә үчүн мәнимлә ојнамаға вә сөһбәт етмәјә гојмур?

—Гызым, онлар бәјдирләр, биз рәиијјәт, онлар ағадырлар, биз нөкәр. Бизимлә онларын нә јолдашлығы. Гызым, сән Ағча ханымы јаддан чыхар. О сәнә јолдаш дејилдир.

Гарача гыз бу сөзләрлә сакит олмајыб дүшүнүрдү:

—Мән Ағча ханыма нә етдим ки, анасынын мәнә ачығы тутду. Бу кечә она јемәк вермәјәчәкләр. Јазыг ач

галачагдыр. Анам сағ оланда мәни дә наһарсыз гојарды, анчаг мән надинчлик едәрдим. Бу һеч зад етмәмишди.

Гарача гыз фикрини бир јерә чыхармамыш јухуја кетди. О кечәси һәмин фикирләр Ағча ханымы да сакит етмирди. Нә анасынын, нә мүрәббијәсинин нәсиһәтини анламырды.

—Нә сәбәбә мән о гызла ојнајыб данышса билмәрәм. Мән бәј гызы оланда нә олар. Мәни нә үчүн шамсыз гојдулар. Гарача гыз чох тәәччүблү шејләр данышырды. О дејирди ки, сәнә гавал чалмаг, ојнамаг өјрәдәчәјәм. Аһ, нә үчүн анам мәни гојмады ки, онунла чохлуча данышам.

Ағча ханым јорғаны башына чәкиб кизлинчә ағламаға башлады вә бир аздан сонра јухуја кетди.

* * *

Пири киши һәлә ушаглыгдан күн чыхмамыш јухудан дурмағы адәт етмишди. Инди дә тездән галхыб очағы галады, өзү кими өмрү кечмиш, һисдән гаралмыш чајданы су илә долдуруб очаға гојду вә дахмадан чыхды ки, бағы долансын.

Пири киши бу бәсләдији бағы чох севирди. Бурадакы ағачларын чохуну өзү өз әли илә әкиб-бечәрмишди. Сәтрафда битән бир мејвә ағачы јох иди ки, бағда олмасын. Һүсејнгулу ағанын бу бағы мүлкәдарлар арасында хејли шөһрәт газанмышды. Һүсејнгулу ағаја гонаг кәләндә, о өз гонагларыны бағына тамаша етмәјә апарарды.

Бағы оғрудан горумаға Пири кишинин бирчә көмәкчиси варды. О да Гарача гызы мағарадан чыхаран Гара көпәк иди. Гара көпәк чох һејбәтли вә һүнәрли бир ит иди. Онун горхусундан һеч кәс баға долана билмәзди. Бу көпәкдә бир гәрибә һал варды. Һәр кәс ки, Пири кишијә дүшмән иди, көпәк ону севмәјиб, јахына гојмазды. Пири киши бир јени шәхс илә таныш оланда. Гара көпәк о адама гујруг булајыб јахынлашсајды, Пири киши ону өзүнә дост һесаб едәрди. Әксинә, о адама дишләрини ағардыб мырылдасајды, ону өзүнә дүшмән биләрди. Гара көпәјин бу һиссини Пири киши дәфәләрлә имтаһан етдији үчүн белә дејәрди:

—Дост-дүшмәними Гара көпәклә таныјырам.

Пири киши Гара көпәји һеч вахт зәнчирләмирди. Кечә вә күндүз Гара көпәк асудә иди. Бунунла белә Гара

көпәк бағдан кәнара чыхмазды. Анчаг бә'зи вахт Һүсејнгулу аға ова кетдикдә о да һәвәсләниб ов тулаларына гошуларды; бу вахт ону кери гајтармаг үчүн Пири киши өзү кәләјди, јохса кимсәјә гулаг асмазды.

Пири киши комадан чыхдыгда гапыны ачыг гојмушду. Бу һалда Гара көпәк ичәри кириб евдә бир адамы јатмыш көрдү. Гулагларыны шәкләјиб һејбәтли бир һаләт илә она тәрәф јөнәлди. Сонра Гарача гызы таныјыб гујруғуну булады вә ирәли кәлиб јанында узанды. Әлини јаламаға башлады. Бу вахт Гарача гыз көзләрини ачды вә һәлә јухулу олдуғу үчүн Гара көпәји танымајыб гышгырды. Бунун сәсинә Пири киши чәлд ичәри кириб деди:

—Гызым, нә үчүн гышгырдын? Кимдән горхдун?

—Баба, бурада ајы вар.

— Јох, гызым, Гара көпәкдир, горхма, бурада ајынын нә иши вар? — Сонра Гара көпәјә: — Чәкил, — дејиб ону бајыра говлады.

—Јат, гызым, һәлә тездир.

— Јох, баба, даһа јухум кәлмир, мән һәмишә тез дурурам.

— Чох јахшы едирсән, гызым, адам кәрәк сәһәр тездән дура ки, бәдәни сағлам ола.

Гарача гыз палтарыны кејиб деди:

—Баба, әл-үзүмү һарада јујум?

— Будур, дахмамызын јанындан су ахыр, кет орада ју.

Гарача гыз үзүнү јумаға кетди. Пири киши дә сүфрәни салыб пендир, чөрәк вә јағ гојду, сонра чајдандан ики финчан чај төкүб сүфрәјә гојду. Бу вахт Гарача гыз үзүнү јујуб ичәри кирди.

— Ал, гызым, үзүнү сил, отур чај ичәк.

Пири киши Гарача гыза дәсмал верди. Гарача гыз да әл-үзүнү гурудуб, сүфрәјә отурду, һәр икиси јејиб-ичмәјә мәшғул олдулар.

Чајдан сонра Пири киши Гарача гыза деди:

—Дур, гызым, күн гызмамыш һәм бағымызы кәзәк, һәм дә ағалар үчүн мејвә дәрәк.

Пири киши өзү бир сәбәт көтүрдү вә Гарача гыза да бир чәвәрән верди. Евдән бајыра чыхдыгда Гара көпәк дә онлара гарышды. О, гујруғуну булаја-булаја Гарача гыза јанашды. Гарача гыз онун башыны сығаллајыб чәвәрәни онун бојнундан асды. Гара көпәк башыны булајыб чәвәрәни јерә салды. Гарача гыз көтүрүб јенә бој-

нуна кечирди. Гара көпәк бу дәфә дә башыны әјиб чәвәрәни јерә салды. Пири киши деди:

—Гызым, зәһмәт чәкмә, Гара көпәк азадәлијә өјрәнмишдир, о, тә'лимә јатмаз.

—Јох, баба, јатар, бир көр ону нечә өјрәдәчәјәм.

Буну дејиб Гарача гыз Гара көпәјин габағында чөмәлди вә онун көзләринә бахаркән деди:

—Гарача көпәјим, ағыллы көпәјим, чәвәрәни көтүр. Гара көпәк чәвәрәни јерә салмајыб Гарача гызын үзүнә баха-баха јанынча кетди. О да севинчәк деди:

— Афәрин, Гарача көпәјим! Баба, көрдүнмү?

—Көрүрәм, гызым вә чох да тәәччүб едирәм. Гара көпәк индијә гәдәр мәндән башгасынын әмринә табе олмамышды. Инди исә һәтта чәвәрәни дә апарыр.

—Һәлә бу нәдир ки, баба, көр она нәләр өјрәдәчәјәм. Мән гарачы дәстәсиндә олан заман ајыны, мејмуну вә гејри һејванлары өјрәдәндә көрмүшәм, анчаг, баба, һејваны әзизләјә-әзизләјә өјрәтмәлидир, јохса дөјмәк илә бир шеј олмаз. Амма горхутмағын ејби јохдур. Бах, Јусиф ајыны дөјдү, о да ону парчалады.

Пири киши Гарача гызын әһвалатыны балача ешитмишди.

Инди исә Гарача гызын ким олдуғуну, бу вахта гәдәр нечә јашадығыны она әтрафлы нағыл етдирди. Гарача гызын үрәк јандырычы фачиәсиндән рәһмдил Пири киши хејли гәмкин олду вә үрәјиндә бу јетим ушаға мәһәббәти артды.

Сәһәрин саф вә көзәл һавасы, колларын вә мејвәләрин әтри, гушларын нәғмәләри инсана зөвг-сәфа верирди. Белә тәбиәт ичиндә јашамыш Пири кишијә баханда адам онун јетмиш јашында олдуғуна инанмырды.

Онлар кәлиб алмалыға чатдылар. Гырмызы, әтирли алмалары көрдүкдә, Гарача гызын көзләри парлады.

—Баба, нә көзәл алмалардыр.

—Гызым, бағымызда һәр чүр мејвә вар, дәриб јемәји гадаған етмирәм, анчаг ач гарына јеməјәсән, јохса азарларсан. Инди сән ағача чых, алмалары дәр, мән дә сәбәтә јығым.

Гарача гыз тез ағача дырмашды, алмалары дәриб јерә төкмәјә башлады. Ағзыны да бикар гојмурду. Бир аздан сонра Пири баба деди:

— Гызым, даһа бәсдир, дүш кедәк, бир гәдәр армуд, үзүм вә һулу јығаг.

Гарача гыз дүшдү. Алмалардан чәвәрәнинә гојуб, јенә Гара көпәјин бојнуна асды. Армудлуға кедәркән бирдән Гара көпәк чәвәрәни јерә атыб илдырым кими көтүрүлдү. Гарача гыз төкүлмүш алмалары јығаркән бахыб көрдү ки, бир балача пишик гачыр, Гара көпәк дә истәјир ону тутсун. Буну көрчәк Гарача гыз чәлд галхыб јүјүрә-јүјүрә Гара көпәји кери чағырды. Лакин нә гәдәр гышгырдыса о, пишикдән әл чәкмәди. Гара көпәк аз галмышды ки, ону тутсун пишик чәлд армуд ағачына дырмашыб өзүнү гызмыш көпәкдән хилас едә билди. Гарача гыз бу ишдән хејли шад олуб, әлләрини бир-биринә вура-вура гаггылты илә күлмәјә башлады.

—Дызз, Гара көпәк, дызз, нечәсән, тута билдинми,— дејә Гара көпәјә јаныг верди.

Гара көпәк исә иши белә көрдүкдә ағачын дибиндә елә һәшир етмәјә башлады ки, санки бу саат пишији сәси илә горхудуб јерә салачагды. Јазыг пишик һәрчәнди һүндүрдә иди вә әл чатан јердә дејилди, лакин бунунла белә титрәјә-титрәјә көзләрини Гара көпәкдән чәкә билмирди. Гарача гыз өзүнү ағача јетириб дырмашмаға башлады. Пишик ону көрүб отурдуғу будагдан јухары чыхмады. Гарача гыз она јахынлашыб көрдү ки, халлыча көзәл бир пишик баласыдыр. Пири киши дә Гарача гызын алмаларыны чәвәрәнә долдуруб армуд ағачынын дибинә кәлди. Бу һалда Гара көпәк бир гәдәр сакит олмушду. Амма јенә дә көзләри ағачда иди.

—Баба, бах, нә көзәл пишик баласыдыр, буну апарыб евимиздә сахлајачағам.

—Чох јахшы, гызым, апар. Инди о армудлары да дәр, сонра дүш.

Гарача гыз армудлары дәриб, пишији гучағына алараг јерә дүшдү. Гара көпәк әввәл бир гәдәр өзүнү раһатсыз сахлады, сонра Гарача гызын сә'јилә билмәррә сакит олду вә ахырда пишијә дә дәјмәјиб онунла достлуг бинасыны гојду. Мејвәләр һазыр олдугда Пири баба деди:

—Инди бунлары ағалыға апармаг лазымдыр. Гапыја кими көмәк ет, сонра мән өзүм апарарам.

—Баба, мәкәр мән ағалыға кедә билмәрәм?

—Јох, гызым, кетсән Пәричаһан ханыма хош кәлмәз, елә биләр ки, онун әмриндән чыхырыг.

Гарача гыз Пири кишини бағын гапысына кими өтүрүб өз хал-хал пишијини гучағына алды, бағы кәзмәјә

башлады. Чәпәрин гырағы илә кедәркән, Гарача гыз көрдү ки, Ағча ханым да мүрәббијәси илә скамјанын үстүндә отуруб китаб охујур. Көрүнүрдү ки, Ағча ханым китабы фикирлә охумур вә охудуғуну да севмирди. Бу һалда бир көзәл кәпәнәк кәлиб Ағча ханым отурдуғу скамјанын үстүнә гонду. Ағча ханым кизлинчә кәпәнәји тутмаг истәдисә дә лакин тута билмәди. Буну мүрәббијә көрүб чох ачығы тутду вә һирсли Ағча ханымын әлиндән тутуб евә апарды.

Гарача гыз бир мүддәт дајанды ки, көрсүн Ағча ханым јенә бағчаја чыхачагмы. Бир аздан сонра мүрәббијә јалнызча кәлиб скамјанын үстүндә әјләшди вә китаб охумаға мәшғул олду. Гарача гыз дујду ки, о, Ағча ханымы евә салыб дустаг етди. Бу ишдән рәһмдил Гарача гызын нә гәдәр Ағча ханыма үрәји јаныб јазығы кәлдисә, бир о гәдәр дә мүрәббијәјә дүшмәнчилији артды.

Ағалыг еви тәзә гајда илә тикилмиш ики мәртәбә кен-бол бир имарәт иди. Бундан башга евин баш тәрәфиндән үч балача отагдан ибарәт бир гәдим тикили дә варды. Бу һүсејнгулу ағанын бабасындан галма көһнә бир имарәт иди. Бу евин пәнчәрәләри хырда вә рәнкбәрәнк шүшәләрдән ибарәт иди. Бу евләрдә һеч кәс олмурду. Һәмишә ики отағын ағзы бағлы оларды. Орада һүсејнгулу ағанын бабасындан галма әнтиг шејләри сахланырды. Анчаг үчүнчү отаг гәдим јараглар вә зинәтли шејләрлә бәзәниб һүсејнгулу аға үчүн ачыг сахланырды. Бурада һүсејнгулу аға наһардан сонра узаныб бир аз раһатлыг едәрди. Бу отағын бирчә дәнә пәнчәрәси варды, о да гејри пәнчәрәләр кими јана ачылмајыб, јухары чәкилирди. Онун хырдача вә рәнкбәрәнк шүшәләри ичәријә бир о гәдәр ишыг бурахмазды, она көрә дә отағын ичи гаранлыг иди. Бу отаг ағалыгда «Баба отағы» ады илә мәшһур иди. Ахыр вахтларда Ағча ханым мүгәссир олдугда, ону тәнбеһ үчүн бу отаға салырдылар.

Гарача гыз чәпәр узуну кәлиб, евин башына чатдыгда көзләри нағыл етдијимиз Баба отағына саташды. Пәнчәрәнин абы, јашыл, гырмызы, сары вә гејри рәнкли шүшәләри Гарача гызын диггәтини чәлб етди. Чәпәр һүндүр олдуғундан Гарача гыз бу отағы јахшы көрә билмирди, она көрә дә бир ағача чыхды ки, орадан бахсын. Буну Ағча ханым ичәридән көрдү. Бармағы илә шүшәни дөјдү ки, өзүнүн орада олдуғуну Гарача гыза

билдирсин; бирдән шүшә чинкилти илә сыныб јерә төкүлдү. Бундан һәр икиси горхуја дүшдү. Гарача гыз ағачдан јерә дүшмәдисә дә, јарпагларын галын јериндә өзүнү кизләтди. Бир аздан сонра Ағча ханым сынан шүшәнин јериндән бахыб јавашчадан Гарача гызы чағырды. О да өзүнү она көстәриб деди:

—Ағча ханым, сәни орада мүрәббијәнми дустаг елә-миш?

—Бәли, ону сән һарадан билдин?

—Мән бајаг чәпәрин арасындан күллү бағчаја бахырдым, сән дә китаб охујурдун. Истәјирдин кәпәнәји тутасан, мүрәббијәнин сәнә ачығы тутду, дустаг етди.

—Доғру дејирсән, анамын вә мүрәббијәм Марија Ивановнанын ачығы тутанда, мәни бураја салырлар. Аһ, сән нә хошбәхт ушагсан. Мәним кими дустаг олмајыб, өзүн үчүн бағда азад кәзирсән.

—Сән дә һәмишә дустаг олмурсан ки, гејри вахтларда мәним кими кәзирсән.

—Јох, мәни һеч кәс илә ојнамаға гојмурлар, кәзәндә һәмишә Марија Ивановна јанымда олур. Мән онунла кәзмәји севмирәм.

Гарача гыз деди:

—Нә етмәли, сәни мәнимлә ојнамаға гојмурлар.

—О гучағындакы нәдир,—дејә Ағча ханым сорушду.

Гарача гыз халлы пишији она көстәриб деди:

—Бу пишик баласыны бу сабаһ бағдан тапмышам.

—Аһ, нә көзәл пишикдир,—дејә Ағча ханым көксүнү өтүрдү.

—Истәјирсән, сәнә бағышлајым.

—Чох јахшы, кәтир бу дешикдән вер.

—Ораја нә төвр кәлим, гапыдан кәлсәм мәни көрәрләр вә гојмазлар.

—Көр чәпәрдән кечә биләрсәнми?

—Јахшы, көрүм кечә биләрәмми,—дејә Гарача гыз ағачдан дүшүб чәпәрдән кечмәјә јол ахтармаға башлады. Кәзәркән чәпәрин алтындан су архынын јолуну көрдү, бу дешикдән Гарача гыз хејли чәтинликлә евин дал һәјәтинә чыхды. Сонра кизлинчә кәлиб пәнчәрәнин габағына чыхды. Ағча ханым севинә-севинә деди:

—Һарадан кечдин?

—Су архынын дешијиндән. Ал, көр нә јахшы пишикдир.

Аѓча ханым пишији алыб бағрына басды. Гарача гыз дешикдән ичəри бахыб деди:

—Нə көзəл отагдыр, нə чох јараг асылмышдыр.

Аѓча ханым деди:

—Мəн бураны севмирəм, өзүм дə горхурам. Пəнчəрəни ача билсəјдим, сəн дə кəлəрдин, бурада сөhбəт едəрдик. Анчаг ону јухары галдырмаг лазымдыр. Мəним дə күчүм чатмыр. Гој көрүм, Марија Ивановна гапыны далдан бағламыш, ја јох. Буну дејиб Аѓча гапыны чəкди, гапы ачылды.

— Ah, нə јахшы олду, тез ол кəл.

Гарача гыз этрафына баха-баха чəлд ичəри кирди. Һəр икиси севинəрəк бир-бирини гучаглады. Сонра да ширин сөhбəт етмəјə башладылар.

Бу вахт Марија Ивановнанын охудуғу китаб хејли мараглы олдуғундан башы гарышыб. Аѓча ханымы бир саат əвəзинə ики саат дустаг етдијиндən хəбəри јох иди. Лакин бу унудулмаға Аѓча ханым чох шад иди. О, Гарача гызы вахтында гачырмаг үчүн тез-тез гапыја чыхыб бахырды ки, көрсүн мүрəббијəси кəлирми. Бир дəфə дə чыханда анасыны јанында hазыр көрдү. Бу иттифагдан Аѓча ханымын рəнки гачыб бəдəнинə титрəтмə дүшдү. Өзүнү елə итирмишди ки, анасынын суалына чаваб верə билмирди. Пəричаhан ханым Баба отағыны ачыг көрүб фикир етди ки, Һүсејнгулу аға ичəридə олар, бу гəсд илə ораја кирмək истəдикдə Аѓча ханым лап өзүнү итириб, онун габағыны кəсди:

—Ана, бураја кирмə, кирмə,—дејə өзү дə аѓламаға башлады.

Пəричаhан ханым тəəччүбдə икən Марија Ивановна кəлиб чыхды вə ондан гызынын дустаг олмағыны билди. Пəричаhан ханым, мүрəббијə вə онларын архасынча Аѓча ханым отаға кирдиләр. Пəричаhан ханым пишији көрүб сорушду:

—Бундан өтрүмү горхдун? Нə көзəл пишикдир, буну сахламаға сəнə изин верирəм.

Аѓча ханым Гарача гызы ичəридə көрмəјиб бир гədəр үрəкләнди, Гарача гыз исə диванын алтына кириб кизләнмишди. Һəр үчү отагдан чыхыб гапыны бағладылар вə наһар јемəјинə кетдиләр. Гарача гыз гапысы бағлы евдə галды.

Ханымлар кедəндən сонра Гарача гыз чəлд диванын алтындан чыхыб гапыја тəрəф јүјүрдү ки, бир кəс кəлмəмиш бурадан кетсин. Лакин гапыны далдан чəфтəләнмиш көрүб мə'јус галды. Сонра пəнчəрəни чəкмək фикринə дүшдү, амма нə гədəр чалышдыса, бир шеј бачармады, чүнки пəнчəрəнин јухарыдан ики назик дəмир мил илə бағлы олдуғуну анламајыб, анчаг вар күчү илə јухары галдырырды. Хејли чалышдыгдан сонра Гарача гыз үмидсиз диванын үстүнə отурду. О, хејли тəшвишдə иди, чүнки билирди ки, бу сиррин үстү ачылса Пəричаhан ханым ону бурадан говуб, гызына да бөјүк тənбеh едəчəкдир. Бир аз отурандан сонра Гарача гыз јенə пəнчəрəни чəкмək фикринə дүшдү. Бу сəфəр диггəт јетирдикдə, нəзəри дəмир милләрə саташды, дəрhал галхыб онлары чыхартды вə сонра пəнчəрəни чəкмəјə башлады. Пəнчəрə həрчəнд ағыр иди, амма Гарача гыз да гүввəтли иди. О, пəнчəрəни галдырыб алтындан чəфтə илə бənд елəди. Сонра пəнчəрədən чыхыб гапыны ачды. Пəнчəрəни салды, бајыра чыхыб гапыны бағлады, кəлдији дешикдən баға кириб комаларына кетди.

Бу вахт Аѓча ханым Гарача гыз барəсиндə артыг дəрəчədə изтирабда иди. Боғазындан əсла чөрək кетмирди, фикри мүдам Гарача гызын јанында иди. Һəтта гəсдən шорбаны сүфрəјə төкдү ки, бəлкə ону тənбеh едиб јенə Баба отағына салалар, лакин бу hијлə ону мурадына чатдырмады; чүнки Пəричаhан ханым гызынын рəнки гачдығыны көрүб тəшвишə дүшдү:

—Горхма, гызым, ејби јохдур, хөрəји сүфрəјə гəсдən дағытмадын ки, өзү төкүлдү. Јохса, гызым, азарламысан?

Буну дејиб Пəричаhан ханым əлини гызынын алнына гојду:

—Доғрудан да гыздырман вар. Бир аз шорба ич, сонра јатачагсан. Даһа бу күн hеч јерə чыхмајачагсан.

Бу əһвалатдан Аѓча ханым даһа да артыг тəшвишə дүшүб деди:

— Јох, ана, мəн азарлы дејиләм. Мəни јатачаг отағына көндəрмə.

Һүсејнгулу аға үзүнү арвадына тəрəф тутуб деди:

— Инди сапсағ гызы азарлы едəчəксən.

—Ричa едирəм, мəним тəрбијə вермəјимə гарышмајасан.

—Нə үчүн, мəн ата дејиләм?

— Атасан, анчаг надансан. Надан атадан гыз нə тəрбијə көтүрə биләр?

Һүсејнгулу аға чәлд јериндән галхыб ачыглы-ачыглы јумруғуну масаја елә бәрк вурду ки, бошгаблар бир-бириnә дәјди:

—Сусl Тезликлә сәнә көстәрәрәм ки, бу евин саһиби мәнәм... — Буну дејиб Һүсејнгулу аға габағындакы бошгабы көтүрүб јерә чахды вә һирсли, јемәк отағындан чыхды.

—Кет, пијан солдат,—дејә Пәричаһан ханым бағырды.

Бу һадисәдән јазыг Ағча ханым титрәјәрәк көз јашы төкмәјә башлады. Пәричаһан ханым мүрәббијәјә деди:

—Бу гызы отағына апар, сојундуруб раһат ет. Сонра кејин, бә'зи шејләр алмаг үчүн шәһәрә кедәчәјик.

Дајә Ағча ханымла кетдиләр. Пәричаһан ханым да өз отағына кетди.

Бир аздан сонра Пәричаһан ханым мүрәббијә илә фајтона миниб јола дүшдү.

Анасы кедәндән сонра Ағча ханым бир мүддәт отагда галыб пәнчәрәдән бахды. Орадан дәмирјол стансијасы көрүнүрдү. Вағзал Һүсејнгулу ағанын мүлкүндә тикилмишди. Һәрдәнбир Ағча ханым өз мүрәббијәси илә ораја кәзмәјә кедәрди.

Бирдән вагон фит верди.

—Һә, анамкил кетди. Бир дә ахшам чағы кәләчәкләр, инди кедим Гарача гызы дустагдан хилас едим.— Буну дејиб, Ағча ханым чәлд кејинди вә чыхыб Баба отағына тәрәф кетди. Ораја јетишдикдә көрдү ки, отағын гапысы чәфтәсиздир. Јавашча гапыны ачыб ичәри кирди. Көрдү ки, атасы диванын үстүндә узаныб сығара чәкир вә ондан башга да ичәридә кимсә јохдур. Бу иттифагә Ағча ханым һәм шад олду вә һәм дә тәәччүб етди. Бу вахт атасы ону көрдү.

— Һә, гызым, дустаглыгдан гачмысан. Чох да јахшы етмисән. О дәли ананын сөзләринә гулаг асма, кәл бир аз ата-бала сөһбәт едәк.

Ағча ханым атасынын белә меһрибан рәфтарындан истифадә едәрәк, онун гучағына атылды. Сонра башыны әјиб диванын алтына бахды вә Гарача гызы орада көрмәјиб мат галды. Һүсејнгулу аға сорушду:

—Гызым, нә үчүн мат галмысан? Сөһбәт елә көрәк нә вар, нә јох.

Ағча ханым сорушду:

—Ата, сән чохданмы бурадасан?

—Наһардан сонра кәлдим, гызым.

—Сән кәләндә гапы ачыг идими?

—Јох, мән өзүм ачдым.

—Ичәридә ким варды?

—Ичәридә, бах, бу халлы пишик варды,—буну дејәдејә Һүсејнгулу аға дал тәрәфиндә гыврылыб јатмыш пишији она көстәрди.—Гызым, бундан өтрүмү сорушдун?

Ағча ханым пишији алыб деди:

—Јох, ата, бундан өтрү сорушмурам.

—Бәс кимдән өтрү сорушурсан?

Ағча ханым чаваб вермәјиб фикрә кетди.

—Гызым, нә үчүн фикрә кетдин? Ушаг атасындан сөз кизләтмәз.

Ағча ханым билирди ки, атасы арвадынын ачығына Гарача гызла ојнамаға она изин верәр. Она көрә сирри ачмаг истәди. Атасынын бојнуну гучаглајыб деди:

—Ата, анама демәзсән ки, сөјләјим.

—Демәрәм, гызым, сөјлә.

Ағча ханым әһвалаты она сөјләјиб сорушду:

—Ата, бәс Гарача гыз бурадан нечә чыхмышдыр.

—Инди мәним Пири киши илә ишим вар. Сән дә мәнимлә кедәрсән, орада Гарача гыз илә ојнајарсан вә һәм дә онун бурадан нечә чыхмасыны өзүндән сорушарсан.

—Буну дејән Һүсејнгулу аға диванын үстүндән галхды. Ағча ханым шадлығындан билмирди ки, нә етсин.

Һүсејнгулу аға гызы илә бағы кәзиркән кәлиб Пири кишинин дахмасына чатды. О вахт Пири киши гапысында отуруб сәбәт һөрүрдү. Гарача гыз да архда габлары јујуб, дахмаја кирирди. Гарача гыз Һүсејнгулу ағаны көрүб горхуја дүшдү. О, ичәридән дөшәк кәтириб јашыл отларын үстүндә салды. Һүсејнгулу аға отурду вә үзүнү гызлара тутуб деди:

—Сиз дә кедин бағда ојнајын.

Гарача гыз гавалыны көтүрүб Ағча ханым илә кәзмәјә вә ојнамаға кетдиләр. Ағча ханым вә Гарача гыз әл-әлә вериб бағда гачмаға вә ојнамаға башладылар. Ағча ханым башына кәләни Гарача гыза нағыл етди, о да Баба отағындан нечә чыхдығыны она сөјләди. Бунлар өз араларында сөз гојдулар ки, мүмкүн олдугча Баба отағында көрүшсүнләр. Гарача гыз Ағча ханыма гавал чалыб, маһны охумағы вә ојнамағы өјрәдирди. Ахырда һәр икиси көј отун үстүндә отуруб сөһбәт етмәјә башла-

дылар. Аґча ханым бу һалда чох шад иди. Анчаг анасынын бир нечә саатдан сонра гајытмасы јадына дүшдүкчә үрәји сыхылырды.

Бир аздан сонра Һүсејнгулу аға Пири киши илә кәлиб, гызлар отурдуғу јерә чыхдылар. Бунлар гызлары көтүрүб ары пәтәкләринин тамашысына кетдиләр. Гызлар арыларын ишләмәсинә чох һәвәслә бахырдылар. Пири киши бир пәтәјә чатдыгда деди:

—Бу пәтәјин арылары чох вурағандылар, гызларым, бунлардан өзүнүзү көзләјин.

Бир башга пәтәјә чатдыгда көрдүләр ки, буранын арылары пәтәјин ағзында гарышга кими гајнашырлар. Буну көрдүкдә Пири киши деди:

—Јахшы вахтда кәлмишик, бу саат буранын арысы бечә верәчәкдир.—Сонра үзүнү Гарача гыза тәрәф тутуб деди.—Гызым, гачараг кет, евимиздән о күн сәнә көстәрдијим ағ торбаны көтүр кәл.

Гарача гыз јүјүрәрәк кетди, бир аздан сонра арылар пәтәкдән дәстә-дәстә чыхыб учмаға башлады. Пири киши онларын далынча дүшдү. Ахырда арылар бир килас ағачынын будағына гондулар. Бир дәгигә кечмәди ки, бир-биринин үстүнә гонараг үзүм салхымы кими ағачдан салландылар. Бу заман Гарача гыз торбаны кәтирди. Һамы ағачын алтында һазыр олду. Пири киши Аґча ханыма деди:

— Аґча ханым, һәр јувада бирчә диши ары олар, она шаһ дејәрләр. Бир јувада ики шаһ оланда дава олур. Јени доғмуш шаһ мәчбур олур учуб башга јува арасын. О вахт онун далына јени төрәмиш арылар дүшүрләр. Бах, көр јени шаһын гошунлары ону нә чүр әһатә етмишләр. Инди биз ону тутуб тәзә ары сәбәтинә салмалыјыг. Онда арылар да онун башына чәм олачаглар.

Бу сөзләрдән сонра Пири киши үзүнү Гарача гыза тәрәф тутуб деди:

— Гызым, чых ағача вә бу салланан арылары торбанын ичинә салыб ағзыны бүз.

Гарача гыз пишик кими ағача дырмашмаға башлады: Аґча ханым Пири кишидән сорушду:

—Баба, о арылар Гарача гызы санчмазларmы?

— Јох, ханым, арыны инчитмәсән вә онлардан горхмасан, адамы санчмазлар.

Гарача гыз ары дәстәсини торбаја салыб ағзыны бүздү. Пири киши деди:

—Инди, гызым, будағы силкәлә, арылар торбаја төкүлсүн, ја да будағы сындыр, торбанын ичиндә галсын.

Гарача гыз будағы сындырды вә ашағы енди. Пири киши торбаны ондан алды. Һамы аралыға кәлди. Пири киши торбадакы арылары бир бош пәтәјә бошалтды.

—Аґча ханым, бу пәтәјә сәнин адына сахлајачағам вә балы да өз ихтијарында олачагдыр. Һачан көнлүн бал истәди, кәләрсән, кәсиб верәрәм.

Бундан Аґча ханым чох шад олду. Һүсејнгулу аға деди:

—Гызым, бу да сәнин арын, инди кәл кедәк, бир аздан сонра анан кәләчәкдир.

* * *

Ахшам чағы Пәричаһан ханым Марија Ивановна илә шәһәрдән кәлиб чыхды. Пәричаһан ханым Аґча ханымы чох шад вә јанаглары гызармыш көрүб деди:

—Бах, гызым, мәнә гулаг асыб евдән бајыра чыхмадын, она көрә сағалыб, рәнкин өзүнә кәлди. Көр, гызым, сәнә нә гәшәнк шејләр кәтирмишәм.

Аґча ханым, анасы кәтирдији көзәл куклалара, башга ојун шејләринә вә ширин јемәли шејләрә бахыб чох шад олду. Бу вахт Аґча ханымын арзу етдији бир шеј вардыса, о да бу шејләри Гарача гыза көстәриб онунла бөлүшмәк иди. Бу да анчаг Баба отағында мүмкүн иди.

Аґча ханымын тәбиәти чох һәлим иди, өзү дә сөзә бахан бир гыз иди. Лакин Гарача гыз илә көрүшмәк арзусу онда о гәдәр артыг иди ки, мүрәббијәсинин әмриндән гәсдән чыхыб тез-тез өзүнү Баба отағына салдырырды.

Аґча ханымын күндән-күнә сағлам олмағы анасыны нә гәдәр шад едирдисә, бир о гәдәр дә мүрәббијәсинин әмриндән чыхыб, өзүнә тәнбеһ етдирмәји ону гәмкин едирди. Бу барәдә Пәричаһан ханым әринә шикајәт едәндә, Һүсејнгулу аға ришхәндлә дејирди:

—Ики бөјүк арвад бир балача ушағы тәрбијәләндирә билмирсинизми. Мән сизә мәсләһәт көрүрәм ки, ону тез-тез Баба отағына салыб дустаг едәсиниз.

Бу кими һалларда Һүсејнгулу аға гызына ачыгланыб Баба отағына көндәрәрди вә кизлин Гарача гыза хәбәр верәрди.

* * *

Пири киши Гарача гызын Ағча ханым илә кизлин көрүшүб достлуг етмәсинә әсла разы дејилди. О билирди ки, гудуз бәјзадәләрдән башга, гејриләрини инсан дәрәчәсинә гојмајан һүсејнгулу аға бу јетим гызы арвадынын ачығына Ағча ханымын јанына бурахыр. О бири тәрәфдән Пири киши дүшүнүрдү ки, бу сирр ачылдыгда Пәричаһан ханым Гарача гызы говачаг. Пири кишинин бир дә наразылығы онда иди ки, һүсејнгулу аға зинәтли гарачы либасы тикдириб Гарача гыза кејиндирирди вә өз гонаглыгларында ојнадырды. Бунун үстүндә Пири кишинин һүсејнгулу ағаја чох ачығы тутурду. Лакин гызы онун әлиндән алмагдан ачиз иди. Пири кишинин фикри јанлыш дејилди. Белә ки, бир дәфә һүсејнгулу аға бөјүк гонаглыг едиб чох адам чағырмышды. Бу гонаглыгда охујуб чалан дәстәси дә варды. һүсејнгулу аға Гарача гызын далынча нөкәр көндәрди ки, кәлиб ојнасын. Бу вахт Гарача гыза сојуг дәјдијинә көрә јердә јатырды. Пири киши гызы кетмәјә гојмады. Бу иттифагдан сәрхош аға артыг дәрәчәдә гәзәбнак олараг, икинчи дәфә нөкәри көндәрди ки, гызы јердән галдырыб кәтирсин, Пири киши әлачсыз галдыгда, Гарача гыз галхыб гарачы палтарыны кејди вә гавалыны әлинә алыб јола дүшдү.

Гарача гызын өзүнүн дә ојнамаға мејли чох иди. О, рәгс етмәји олдугча севәрди. Одур ки, мәчлисә мүбариз истәјән пәһләван кими атылды. Бир мәһарәтлә ојнамаға башлады ки, бүтүн данышыг вә сәс кәсилди. Гарача гыз елә чошмушду ки, орада олан адамлар онун көзүндән итмишди. Анчаг өз устады олан Јасәмән көзүнүн өнүндә дурмушду. Бирдән Гарача гыз елә бир тәрздә фырланды ки, баханларын нәзәриндә бир шар кими көрүндү. Гәфләтән Гарача гыз бир дизи үстә чөкәрәк әлинин бирини гавал илә јухары тутуб, о бирини белинә гојду.

Рәгси белә битирмәк Гарача гызын адәти иди. Гарача гыз гонаглар тәрәфиндән курултулу алгышланды. Сонра һамы рича етди ки, бу ојуну бир дә тәкрар етсин. Гарача гыз гәбул етмәди. Һәтта һүсејнгулу ағанын да сөзүнә бахмады. Һамынын үмиди кәсилмишди ки, бирдән Ағча ханым ортаја чыхыб, чалғычылара һәмин рәгси чалмағы әмр етди. Һамы тәәччүб илә она бахырды. Чалғычылар чалдылар, Ағча ханым да ојнамаға башлады.

Бунун ојнамағы көзәл вә гајдалы иди. Һәр һәрәкәтиндән мә'лум едирди ки, бу Гарача гызын шакирдидир. Бир-ики дөврә вурандан сонра Гарача гызы чағырды, о да дәрһал сычрајыб орталыға кирди вә һәр икиси габаг-габаға ојнамаға башлады. Бу хәбәр бир анда ағалыг хидмәтчиләринә јајылды. Онлар дәстә илә јүјүрүб гапынын ағзында тамаша етмәјә башладылар. Бу хәбәр Пәричаһан ханыма да чатды. О да тамашаја кәлди. Анчаг о, гызынын ојнамағына әсла шад олмајыб ачығындан билмирди ки, нә етсин.

Гызлар ојнамагларыны битирдиләр, һәр тәрәфдән онлары алгышладылар. һүсејнгулу аға фәрәһләниб гызыны бағрына басды. Бәјләр ону тә'риф едиб башыны сығалладылар.

Бир аздан сонра Пәричаһан ханым гуллугчусуну көндәриб Ағча ханымы јанына чағырды. һүсејнгулу аға дујду ки, арвады гызыны тәнбеһ етмәк үчүн чағырыр. Бу фикир дүз дә чыхды. О бири отагдан Пәричаһан ханымын бағыртысы кәлирди. һүсејнгулу аға сәбир едә билмәјиб гонаглардан үзр истәди вә Пәричаһан ханымын јанына кәлиб көрдү ки, Ағча ханым һөнкүртү илә ағлајыр вә Пәричаһан ханым да гышгырыр:

—Де көрүм, бу ојнамағы сәнә ким өјрәтмишдир?

һүсејнгулу аға деди:

—Бујур, чавабыны мән верим, буну Гарача гыз өјрәтмишдир. Сөзүн нәдир?

—Гарача гыз ону һарада көрүрдү ки, өјрәтсин. Мән онунла көрүшмәји гадаған етмәмишдимми?

—Сән етмишдин, лакин мән етмәмишдим. Бу евин саһиби мәнәм, јохса сән? Кимин һәдди вар, бундан сонра мәним әмриндән чыхсын...

Пәричаһан ханым индијә гәдәр әрини бу дәрәчәдә һирсли көрмәмишди.

—Инди ки, белӛдир, даһа мән бу евдә нә үчүн отурмушам.

—Өзүн биләрсән, отурурсан—отур кедирсән—кет. Буну билмәлисән ки, бундан сонра мән өз истәдијим кими давраначағам.

О бири отагдан бәјләр онун сәсини ешитдиләр. Рәһим бәј вә Сәлим бәј онун аиләсинә мәһрәм олдуглары үчүн онлары сакит етмәјә кәлдиләр. һүсејнгулу ағаны чәкиб о бири отаға апардылар. Бу иттифагдан гонаглар

пәришан олуб, бир-бир дағылмаға башладылар. Анчаг Рәһим бәј илә Сәлим бәј галдылар ки, әр илә арвады барышдырыб, кетсинләр. Бунлар истәдикләринә чатдылар. Һүсејнгулу ағанын һирси јатыб арвадына деди:

—Нә үчүн разы олмурсан Ағча ханым ојнасын, ојнамағын нә зәрәри вар ки?

Сәлим бәј деди:

—Пәричаһан ханым, мәним гызым Ағча ханым кими ојнамаг билсәјди, онун башына доланардым. Амма нә етмәли ки, атасы кими шүурсуз чыхыб, ајаг атмағы да билмир.

Рәһим бәј деди:

—Ушаг тајфасы Ағча ханым кими ојнамаға, күлмәјә јаранмышдыр. Јохса мәним гызым кими гарадинмәздән нә фајда.

Пәричаһан ханым онун сөзүнү кәсәрәк деди:

—Мән демирәм ки, гызым ојнамаг билмәсин, лакин мән дејирәм ки, Меһди ағанын нәвәси Ағча ханыма бир гарачы гызы илә јолдаш олуб, отуруб-дурмаг јарашмаз. Бу иттифагдан сонра, мән Ағча ханымы бурада гоја билмәјәчәјәм. Мән ирәлики кими шәһәрә көчәчәјәм вә гызымы да пансиона верәчәјәм. Һүсејнгулу аға бурада галсын, чүнки шәһәрдә јашамағы севмир.

Һүсејнгулу аға буна разы олду.

* * *

Сабаһысы күнү Ағча ханым анасы илә шәһәрә көчдү. Јазыг гызчығаз истәкли досту Гарача гызла көрүшә билмәди. Ағча ханымын шәһәрә көчмәси Гарача гыза бөјүк тә'сир етди. Бир тәрәфдән Ағча ханымын ајрылыг һәсрәти, о бири тәрәфдән дә онун ата-анасынын арасына әдавәт дүшмәси Гарача гызы чох гәмкин едирди. Ону шад едән бир шеј варса, о да гонаглыгда зүһур едән иттифагдан сонра Һүсејнгулу ағанын күнләрини досту Сәлим бәј вә Рәһим бәјкилдә кечириб, өз евиндә аз көрүнмәси иди ки, беләликлә дә Гарача гызы да ојнамаға чағырмырды. Бундан әлавә Гарача гыз өзү дә ојнамағы тәрк етмишди. О, күнләрини бағда кечирирди. Јолдашы да Гара көпәк иди. Бу ит Гарача гызла елә дост олмушду ки, јанындан ираг олмаг истәмирди. Гарача гыз да ону елә өјрәтмишди ки, һәр истәдијини едирди. Пири киши һәмишә бунлары бир јердә көрәндә, күлүб дејирди:

— Ики гара јахшы тапышмысыныз.

Бир иттифагдан сонра Гарача гызын Гара көпәјә мәһәббәти даһа да артмышды. Белә ки, бир күн Гарача гыз моруг јығмаг гәсди илә чәвәрәнини көтүрүб мешәјә кетмишди. Гара көпәк дә јанында иди. Мешә Һүсејнгулу ағанын мүлкүндә иди. Гарача гыз азмагдан вә мешә һејванларындан горхмурду, чүнки һәр ики һалда Гара көпәјин ону хилас едә биләчәјини анлајырды. Мешәдә чәвәрәни моруг илә долдуруб евә тәрәф үз гојду. Мешәнин ичиндән дәмир јолу кедирди. Гарача гыз јолу кечдији заман ајағы бүдрәјиб јыхылды вә моруғу јола төкүлдү. Буну јыған вахт вагон гатары көрүндү. Гарача гызын башы моруғуну јығмаға гарышыб гатарын кәлмәсиндән хәбәри јох иди. О вахт Гара көпәк мешәдән јола чыхды вә Гарача гызы башы ашағы моруг јыған вә гатары ити кәлән көрүб илдырым кими көтүрүлдү вә Гарача гыза елә дөш вурду ки, о да, өзү дә дәрәјә учдулар. Гарача гызын сағ ајағы кола илишиб ганады. Бунун ағрысындан вә Гара көпәјин белә һәрәкәтиндән ачыгланыб гышгырды. Амма башыны јухары галдырдыгда вагон гатарынын кечдијини көрдү. Гарача гыз анлады ки, ағыллы көпәк ону бу төвр өлүмдән гуртармышдыр. Она көрә дә дәрһал ачығы јатды вә Гара көпәјин башыны сығаллајыб, ону әзизләди. Сонра јола чыхды ки, көрсүн чәвәрәси нечә олмушдур. Көрдү ки, ондан анчаг гырылыб јерә төкүлмүш чөпләр галмышдыр. Гарача гыз өлүмдән гуртармасына чох шад олуб, чәвәрәнин төләф олмасына бир о гәдәр дә јанмады.

Бу хәбәр кедиб шәһәрә чатмышды. Ағча ханым досту Гарача гызын өлүмдән хилас олмасына чох шад олуб, атасына јаздығы мәктубун ичиндә бир шаһы ирилијиндә зәрли бир кағыз да гојмушду ки, бу да мәним тәрәфимдән Гара көпәјә бахшыш олсун.

* * *

Јајын ахыр күнләри иди. Ағча ханымын пансиона кирмәсинә аз галмышды. О, анасындан рича етди ки, бу ахыр күнләрини кәндләриндә кечирмәјә изин версин. Пәричаһан ханым разы олуб деди:

—Јахшы, гызым, мән өзүм дә сәнинлә бәрабәр ораја кедәчәјәм ки, бир аз раһат олаг. Јохса, бурада кәлибкедәнләрин әлиндән бир дәгигә асудә дејиләм. Анчаг

Аҕча, шәртим будур ки, о гарачы гызы илә тамамилә әлагәни кәсмәлисән. Сән бәј гызысан, елә рәиҗәт гызы илә огуруб-дурмаг сәнә јарашмаз. О күн атан шәһәрә кәлмишди, өзү тутдуғу әмәлиндән пешман олмушдур. О дејирди ки, мән арвадымын ачығына Аҕчаны Гарача гызла көрүшдүрүрдүм. Јохса, гызымын өз гаравашилә доєтлуг етмәсинә һеч мән дә разы дејиләм. Бағын мејвәси дәрилдикдән сонра Пири кишини дә, Гарача гызы да говачағам.

Бу хәбәрдән Аҕча ханым гәмкин вә пәришан олду. О, инди кәндә кетмәсинә шад дејилди. О иди ки, сәһәри күнү анасы ону јухудан галдырдыгда деди:

—Ана, мән кәндә кетмәк истәмирәм.

—Нә үчүн, дүнән сән өзүн демирдинми? Галх, тәнбәллик етмә.

Аҕча ханым истәр-истәмәз галхыб кејинди. Пәричаһан ханым кәндә кәләчәкләрини телеграфла һүсејнгулу ағаја хәбәр верди.

Гатар стансијада дајандыгда Аҕча ханым пәнчәрәдән атасыны көрүб чағырды. Вагондан ендикдә Аҕча ханым Гарача гызы кәнарда дурмуш көрдү. Пәричаһан ханымын башы шејләринә гарышмышды. Нөкәрләр шејләри алыб фајтона јығырдылар. Аҕча ханым бундан истифадә едәрәк, кизлинчә Гарача гызын јанына гачыб онунла көрүшдү.

—Тез ол, кет, ханым бизи бурада көрмәсин, јохса јенә ачығы тутар,—дејә Гарача гыз Аҕча ханымы тәләсдирди.

—Доғру дејирсән, сонра көрүшәрик,—дејә Аҕча ханым ата-анасына јанашды вә фајтона миниб јола дүшдүләр.

Ағалар гапыја чатдыгда хидмәтчиләр һәјәтдә чәркә илә дүзүлмүш, залым ханымын горхусундан тир-тир өсирдиләр. Бунларын ичиндә Пири киши дә варды. Пәричаһан ханым Гарача гызы орада көрмәјиб, гызынын үрәјини ондан сојутмаг үчүн ришхәнд илә деди:

—Гызым, бу да достун Гарача гызын вәфасы, көр сәни нечә тез јадындан чыхармыш.

Аҕча ханым анасынын бу тә'нәсинә сәбир едиб, сирин үстүнү ачмады. Сабаһы күн Марија Ивановна да кәлиб чыхды. Аҕча ханымын бураја кәлмәкдә мәгсәди Гарача гыз илә күн кечирмәк иди. О да мүмкүн олмадығындан чох бикеф вә гәмкин иди.

* * *

Гарача гыз да гәмкин иди. Комадан чыхмаг истәмирди. Күн чыхыб галхмышды. Гарача гыз ојанмышдыса да һәлә јериндән галхмамышды.

— Гызым, нә чох јатмысан, сән һеч белә кечикмәзсән, азарлы дејилсән ки,—дејә Пири киши сорушду.

—Јох, баба, азарлы дејиләм, амма дурмаға һеч көнлүм јохдур.

Пири киши команын гапысыны ачыб деди:

— Гызым, бах көр, нә көзәл күнәш чыхмыш. Белә һаваларда анчаг тәнбәлләр јатар.

Гарача гыз галхыб арам илә кејинмәјә башлады. Сонра әл-үзүнү јујуб чај ичмәјә мәшғул олду. Чајдан сонра бајыра чыхды. Һәгигәтдә күнәш хејли парлаг иди. Бағы кәзәркән Гарача гызын көзүнә гарышга јувасы саташды. Бу гарышгаларын ичиндә ганадлылары да варды. Онлар галхыб һавада учурдулар. Кah бу јуванын, кah да о јуванын ағзында гајнашырдылар. Пири киши Гарача гыза јахынлашыб деди:

—Гызым, нәјә бахырсан?

—Гарышгалара бахырам, баба. Бунларын ичиндә ганадлылары да вар. Баба, бу нә үчүн?

—Гызым, онларын ганадлары һәмишәлик дејилдир, онлар төкүләчәкләр. Бу күн гарышгаларын тој күнүдүр. Маја тутандан сонра онларын дишиләринин ганады гурујуб дүшәчәк.

Гарача гыз бабасындан гарышга тоју ешитчәк, әлләрини бир-биринә вуруб шаггылты илә күлмәјә башлады. Пири киши дә она гошулуб күлмәјә башлады.

— Бәли, гызым, гарышгаларын тојудур. Кет гавалыны кәтир, чал, онлар дә сәндән разы галсынлар.

Пири бабанын бу фикри Гарача гыза хош кәлди. О, гачараг комаја кедиб, гавалыны кәтирди. Чалыб, ојнамаға башлады. Пири киши бу ишдән шад олду.

Бу вахт Аҕча ханым мүрәббијәсилә бағчада отурмушду. Марија Ивановна китаб охујурду. Аҕча ханым да евчик тикирди. Чичәкләри дәриб ону бәзәјирди. Бу заман онун гулағына Гарача гызын нәғмәсинин сәси кәлди. Ону көрмәк үчүн чәпәрин гырағына кәлди. Аҕча ханым, Гарача гызын чәпәрин јанында охудуғу маһны-ны динләјәркән, гыврылыб өзүнү күнәшә верән зәһәрли бир илан атылыб Аҕча ханымын чылпаг голундан сан-

ды. Аѓча ханым гышгырыб өзүнү мүрәббијәсинин үстүнә атды. Бунун гышгырығына анасы вә хидмәтчиләр төкүлдүләр. Марија Ивановна өзүнү итириб, Аѓча ханымы бағчада тәк гојуб евә су кәтирмәјә гачды. Аѓча ханым да гышгыра-гышгыра онун далынча јүјүрмәјә башлады.

—Гызым, гавалыны чалма, көрәк о ағалыгдан кәлән сәс нәдир,—дејә Пири баба Гарача гызы дајандырды.

—Баба, бу сәс Пәричаһан ханымын сәсидир,—дејә Гарача гыз илдырым кими көтүрүлдү. Һәјәтә чатдыгда көрдү ки, Аѓча ханымын биләјиндән ган ахыр вә Пәричаһан ханым да ағлајараг хидмәтчиләрә јалварыр:

—Аман, сизә гурбан олум. Тезчә бир Аѓчанын јарасыны соруб, иланын зәһәрини јерә төкүнүз.

Лакин, һеч кәс бу горхулу ишә чүр'әт едиб гәдәм гојмурду.

Гарача гыз Пәричаһан ханымдан буну ешитчәк, Аѓча ханымын голундан зәһәри соруб јерә төкмәјә башлады. Һамы горхулу бир һалда буна тәәччүб едирди.

Пәричаһан ханым Гарача гызын сачларыны өпәрәк дејирди:

—Гарача гыз, мәнә рәһмин кәлсин, гызымы өлмәјә гојма.

Гарача гыз исә Пәричаһан ханымын наләсинә әсла фикир вермәјиб өз истәкли достуну өлүмдән хилас етмәјә сә'ј едирди. Бир аздан сонра Гарача гыз нә гәдәр сорduса, даһа јарадан ган кәлмәди. Аѓча ханым јарадан бир о гәдәр шикајәт етмирди, јарадан јухары гајтан илә мөһкәм бағланмыш јердән шикајәт едирди:

—Ана, гајтаны ач, голуму кәсир.

— Јох, гызым, олмаз. Онда зәһәр бәдәнинә јајылыб, сәни өлдүрәр. Сәбир ет, шәһәрә телеграм вурачағам. Атан һәким кәтирсин,—буну дејәрәк Пәричаһан ханым бир телеграм јазды вә нөкәрә верди ки, апарыб стансијадан вурсун. Аѓча ханымын голуну бағлајан заман Пири киши кәлиб чыхды. Әһвалатдан хәбәрдар олуб хејли изтираб илә Гарача гызын үзүнә бахды.

—Баба, көрдүнмү башымыза нә кәлди?—дејә Пәричаһан ханым шикајәтләнди.

—Бәли, көрдүм. Ону да көрдүм ки, өз баланы өлүмдән хилас етмәк үчүн бу атасыз-анасыз јетими бәлаја салмысан, — дејә Пири киши сәрт нәзәрлә онун үзүнә бахды.

—Баба, нә дејирсән. Гарача гыза һеч бир шеј олмамыш.

—Јахшы бах, ханым.

Бу вахт Гарача гыз деди:

Баба, ичәрим јаныр. Мәнә су вер ичим.

—Кәл, гызым, кедәк. Көрүм сәнә нә чарә едә биләрәм. Сонра үзүнү хидмәтчиләрә тутуб деди:

—Чәлд кедин мәним комамдан гатыг кәтирин, ајран едиб гыза ичирдим.

—Баба, бу саат—дејә хидмәтчиләр јүјүрүшдүләр.

—Баба, сәнә јалварырам, Гарача гызы апарма. Гој бурада јатсын. Телеграм вурмушам, Һүсејнгулу аға шәһәрдән һәким кәтирәчәкдир.—Буну дејәрәк Пәричаһан ханым онун габағыны кәсди.

— Чәкил, сән индијә кими бу гызы ағалығын әтрафында доланмаға гојмамысан ки, бәјзадә гызына пис хасијјәтләри тә'сир едәр. Инди дә мән онун бу зүлм јувасында галмасына разы дејиләм.—Буну дејәрәк Пири баба Гарача гызын әлиндән тутуб апарды.

* * *

Пири киши Гарача гызы сојундуруб раһат етди. Она тез-тез ајран верирди. Лакин Гарача гызын дишинин диби ганадығы үчүн јараны сордугда зәһәр түпүрчәклә онун ганына јеримишди. Бунунла белә Пири баба Гарача гыздан үмидини кәсмәмишди. Лакин өз чанығы өзкә уғрунда фәда етмиш гызчығазын һәјаты битмәк үзрә иди.

— Баба, мән өлсәм, мәни о бағчамызын јанындакы көј тәпәдә басдырын. Ораны мән чох севирәм. Орадан һәр јер көрүнүр. Орада һәр чүр чичәк вар.

—Горхма, гызым, һәким кәлиб, сәнә дәрман верәчәк. Сән дә сағалачагсан, узун јашајачагсан. Мән гоча бабаны о дедијин көј тәпәдә басдырачагсан.

Һүсејнгулу аға һәким илә кәлиб чыхды. Һәким Аѓча ханыма бахдыгдан сонра деди:

—Аѓча ханымын һеч горхусу јохдур .Иланын зәһәри бәдәнинә јајылмамыш рәф олунмуш, азачыг һәрарәти вар. Дәрман верәрәм јахшы олар.

Бу хәбәрдән ата вә ана чох шад олдулар. Сонра һәким илә бәрабәр Пири бабанын дахмасына кетдиләр.

829—14

Гарача гызын ганла долмуш көзләри јумулмушду. Һәким она бахдыгдан сонра деди:

—Хәстәнин һалы чох ағырдыр, чүнки соран заман зәһәри удмушдур, о ганына гарышыб бәдәнинә јајылмышдыр. Сағалмасы чәтиндир.

Бу хәбәрдән Пири киши мә'јус олуб деди:

—Һәким, өз баласыны өлүмдән хилас етмәк үчүн башга бир баланы өлүмә верән гадына нә дејәрләр?

—Сус, гоча көпәк, мәним гызымы бу гарачы гызына тајмы едирсән,—дејә һүсејнгулу аға бағырды.

Һәким онлары сакит едиб, кәтирдији дәрманы Гарача гыза ичиртди вә кишијә тапшырды ки, бундан хәстәјә тез-тез версин.

—Баба, мә'јус олма. Гыз чох сағламдыр. Үмидварам ки, сағалар,—дејә һәким ағалар илә бәрабәр кетди.

Пири баба дахманын гапысыны ачыб Гарача гызын башы тәрәфиндә отурду. Сонсуз гоча Гарача гыза артыг дәрәчәдә мәһәббәт бағламышды. Гарача гыз онун әски комасына јени бир һәјат, јени бир шө'лә кәтирмишди. Инди о шө'лә сөнүр... Она да сәбәб там ушаглығындан зүлмүнү чәкдији ағалары олмушду.

Гарача гыз ган илә долмуш көзләрини ачды, ахыр нәфәсиндә күнәшин шәфәгинә бир мүддәт бахды, сонра күлүмсүндү, көзләрини јенә јумду. Гарача гыз өлдү!..

— Дахманын бүлбүлү учуб кетди, — дејә Пири баба көз јашы төкдү.

Ә Ш Р Ә Ф

Севимли шакирдим
Әшрәф Бабајевә итһаф

Һачы Сәмәд шам намазыны јеничә гылыб гуртармышды. Мәһәммәд вә Фатма да јемәк отағында назик вә һәзин бир сәслә «Мән бир түркәм[1], елим-обам улудур» маһнысыны охујурдулар. Һачы Сәмәд бир мүддәт онлара гулаг асыб, сонра ичәри кирди. Ушаглар дәрһал сәсләрини кәсиб, галхдылар. Һачы Сәмәд деди:

— Нә көзәл маһныдыр! Нә көзәл сөзләрдир: «Инсан олан вәтәнинин гулудур!.. «Бу маһны, өвладларым, бир көзәл гәһрәман чочуғун һекајәсини јадыма салды.

Ушаглар аталарындан буну ешитчәк чәлд дедиләр:

— Ата, тәвәгге едирик бу һекајәни бизә сөјләјәсән!.

— Јахшы, өвладларым, сөјләрәм, чүнки сөјләмәли бир һекајәдир. — Һачы Сәмәдин арвады чај төкүб, онун габағына гојду. Һачы Сәмәд дә чајдан бир нечә гуртум ичиб башлады: — Отуз сәнә бундан әгдәм Гара дәниз кәнарында јапылмыш бир шәһәрдә Һачы Казым намында бир тачир сакин иди. Бу тачир Истамбул илә күчлү хәлчә алыш-вериши едирди. Һачы Казымын чох өвлады тәвәллүд етмиш идисә дә, чүмләси гырылыб, тәк бирчә он сәккиз јашында Әлимәрдан адлы оғлу галмышды. Әлимәрдан чох көзәл оғлан иди. Анчаг алыш-вериш етмәји севмәјирди вә бир дә чох пул тәләф едәрди. Атасы һа истәјирди ки, ону евләндирсин, амма Әлимәрдан бу әмрдән бојун гачырырды. Атасы чох тә'кид едиб дејәндә ки, оғлум, евимиз арвад тәрәфиндән саһибсиз галмышдыр, анан өләндән сонра нөкәр-гуллугчу үмидинә галмышыг, евлән, евимиз гајдаја дүшсүн...

Әлимәрдан онун сөзүнү кәсмәк үчүн дејәрди:

[1] Азәрбајчанлы.

— Јахшы, ата, евләнмәјә һазырам, анчаг көрәк евләндијим гыз тәрбијәли, охумуш ола, һәркаһ шәһәримиздә белә гыз варса бу саат никаһыны охут.

Буну дедикдә, Әлимәрдан јахшы билирди ки, шәһәрләриндә белә гыз јохдур. Анчаг бу чүр һијлә илә атасыны сакит етмәк истәјирди. Һачы Казым өзү дә билирди ки, бу сөз оғлу тәрәфиндән бир бәһанәдир, чүнки Әлимәрданын өзү елмсиз бир чаван иди. Үч-дөрд ил мәктәбдә охујуб, анчаг ана дилиндә бир аз савад газанмыш иди. Һачы Казым оғлунун бу барәдә дә сөзүнү кәсмәк үчүн охумуш гыз арајырды. Һәмин шәһәрдә Һачы Казым илә һәмсинн Чәмаләддин исмидә бир мүлкәдар јашајырды. Чәмаләддин нәчиб шәхсләрин бири иди. Онун атабабасы өз заманларында бөјүк бир мүлкә саһиб олмушдулар, анчаг кнјаз Чәмаләддинин вахтында о бөјүк мүлк тәләф олуб, бир чүз'и һиссәси галмышды ки, онун илә дә кнјаз өзүнү вә өврәтини бир төвр илә сахлајырды. Кнјазын өврәти Камилә ханым анатоллу Тофиг Пашанын гызы иди. Камилә ханымын, ана тәрәфиндән Чәмаләддинә гоһумлуғу чатырды.

Һачы Казым илә кнјаз Чәмаләддин чаванлыгдан бирбирилә дост идиләр. Инди исә достлуглары даһа да мөһкәмләнмишди. Һачы Казым оғлунун, куја тәрбијәли гыз тапмамаг сәбәбинә евләнмәкдән баш гачыртмасыны досту Чәмаләддинә сөјләмишди. О да Әлимәрдан истәдији гызы тапмаға сөз вермишди. Амма буна Һачы Казымын үмиди јох иди, чүнки ушагдан бөјүјә кими шәһәрләринин һамы адамларыны таныјырды: оғлу истәдији гыз орада јох иди, амма бу хејир ишә бир иттифаг сәбәб олду: үч күн иди ки, Камилә ханымын бачысы Нәчибә ханым она гонаг кәлмишди. Камилә вә Нәчибәдән башга Тофиг пашанын үч оғлу вә ики гызы да вар иди. Бу бөјүк күлфәти анчаг өз тәгаүдү илә доландырырды вә онлара лазымынча тәрбијә вермишди.

Камилә ханым атасынын гочалығыны вә гардашларынын көрпәлијини мүлаһизә едиб Әлимәрдана кетмәјини Нәчибәјә тәклиф етди, о да бу тәклифи гәбул етди. Атасынын разылығына Камиләнин шүбһәси јох иди. Мәктуб васитәсилә јазыб, Нәчибәнин изинини истәди.

Һачы Казым бу ишә артыг дәрәчәдә шад иди вә оғлунун да белә нәчиб шәхсләр илә гоһум олмаға разы олмасына шүбһәси јох иди. Бу сәфәр Һачынын зәнни дүз олду: Әлимәрдан бу әмрә шадлыгла разы олду. Тезликлә Нәчибә ханымын атасындан да разылыг мәктубу кәлди. Һачы Казым чох бөјүк чаһ-чәлал илә оғлунун тојуну етди.

Нәчибә он једди јашында гајәт, көзәл бир анатоллу гызы иди. Көзәллији дәрәчәсинчә дә елм вә тәрбијә алмышды.

Нами гојулмуш «Нәчибә»лији, һәр бир әсәриндән ашкар олурду. Әлимәрдан Нәчибәни үрәкдән севиб онун тә'сир көстәрмәји илә бир аз мүддәтдә чәми фәна әməлләрини билмәррә тәрк етди. Бу ики чаванын бир-бири илә олан көзәл рәфтары вә доланачаглары шәһәр чаванлары үчүн дәрс олмушду.

Тарих һичрининн 1303-дә, баһарын әввәлиндә, Нәчибәдән һекајәмизин гәһрәманы Әшрәф тәвәллүд етди.

Әшрәфин дүнјаја кәлмәси бабасы Һачы Казымын гәфләтән вәфат етмәсинә сәбәб олду. Белә ки, Һачы Казымын Һәсән адында бир гоча хидмәтчиси варды. Бу хидмәтчи Әлимәрдана ләләлик етмәјинә көрә һамы она ләлә нами вериб чағырарды. Һәсән ләлә Әлимәрданы чох истәјирди вә онун бөјүјүб, инди евли киши олмасыны өсла нәзәрә алмајыб, јенә дә ләләлик вәзифәсиндән әл көтүрмәјирди. Һачы Казым Һәсән ләләјә демишди ки, һәркаһ Әлимәрданын оғлу олса, она да ләлә олачагсан. Бу да Һәсән ләләни нәһајәт дәрәчәдә шад етмишди. О иди ки, Һәсән ләлә һамыдан тез Нәчибә ханымын оғлан доғмасыны билиб Һачы Казыма мүждә вермәјә гачды. О заман Һачы Казым базардан евә кәлирди. Гапыја чатдыгда Һәсән ләлә тәнкнәфәс бу хәбәри она верди. Һачы Казымын бу шадлыг хәбәриндән үрәји чатлајыб өлдү вә интизарыны чәкдији нәвәсини көрмәди. Бу иттифаг чүмләни, әләлхүсус Һәсән ләләни мә'јус едиб, шадлыгдан гојду, о өзүнү бу барәдә мүгәссир һесаб едиб дејирди:

— Һәркаһ, мән бу шадлыг хәбәри она вермәсә идим, онун бағры чатлајыб өлмәзди.

Атасынын вәфатындан сонра Әлимәрдан тичарәт ишини баш хадими Әзимә тапшырыб, өзү күнүнүн чохуну евдә кечирмәјә башлады.

Әшрәф бөјүјүб, јашы алтыја јахынлашды. Бу чох көзәл, сағлам вә севимли бир ушаг иди. Нәчибә ханымын елм тәрбијә вермәкдә нә дәрәчәдә габилә вә устад бир ана олмағы оғлунун көзәл һүснү вә әхлагындан көрүнүрдү. Әшрәф изинсиз һеч бир шејә өл вурмазды, сөјүш кими фәна хасијјәтләр әсла онда јох иди. Дили гајәт ширин

иди. Сағ јанағында бөјүк бир халы вар иди; күлән заман бу хал үзүнүн чухуруна дүшүб, она хејли мәлаһәт верирди. Ата-анасы Әшрәфи чох истәјирди. Һәр күн она чүрбәчүр либас кејиндириб кәздирирдиләр. Атасы онун үчүн балача икитәкәрли фајтон вә бир ешшәк алмышды. Һәсән ләлә ешшәји фајтона гошуб, күндә Әшрәфи шәһәрдә кәздирәрди. Шәһәр әһлинин әксәри ону таныјыб әзизләрди. Әлимәрдан танышларына күлә-күлә дејәрди:

— Шәһәр ушаглары арасында мән бир мәшһур адам олмушам; онлар һарада мәни көрсәләр, «Одур Әшрәфин атасы кедир» дејиб, бир-бирләринә көстәрирләр.

Һәсән ләләјә кәлдикдә халгын Әшрәфә бојлә диггәтлә бахыб нәзәр јетирдијинә вә тә'риф едиб, «Нә көзәл ушагдыр!» дедикләринә чох ачығы тутарды.

— Ахырда биринин ушаға көзү дәјәчәкдир, дејиб Нәчибә ханыма шикајәт едәрди. О да күлүб дејәрди:

— Көз дәјмәкдән горхма, Һәсән ләлә, онлар јанлыш сөзләрдир, анчаг Әшрәфи фәна хасијјәтли ушагларын јолдашлығындан, тәрк әдәб әсәрләриндән мүһафизә ет.

— Јох, ханым, сиз бәд көзүн тә'сиринә инанын. Мән чох иттифаглар билирәм, — дејә Һәсән ләлә чаваб верәрди.

Нәчибә ханым Һәсән ләләнин чох рәһмдил, саф вә садә бир гоча олмасыны нәзәрә алыб, онун көһнә адәтләр тәрәфдары олмасыны ади бир тәбиәт сајырды, она көрә дә бу барәдә онун илә артыг бәһс етмәјирди, о иди ки, бир кечә Әшрәфи сојундуранда онун бојнунда парчаја тикилмиш бир һејкәл көрүб деди:

— Оғлум, буну ким сәнин бојнундан асмышдыр?

Әшрәф додагларында тәбәссүм, ири вә гара көзләрини шивә илә кичилдиб, хејли нәзакәтлә деди:

— Һеч кәсә демәзсән ки?

— Јох, оғлум, һеч кәсә демәрәм, де!

— Буну Һәсән ләлә асмышдыр, демишдир ки, һеч кәсә демә, буну ассан сәнә көз дәјмәз.

Бу, Нәчибә ханымын оғлуна вердији тәрбијәјә мүғајир[1] идисә дә, бир тәрәфдән ләләнин Әшрәфә олан мәһәббәтини вә дикәр тәрәфдән дә онун «белә олмаса она көз дәјәр!» дедији илә изтирабда олдуғуну нәзәрдә тутуб, дуаны оғлунун бојнундан чыхартмады.

[1] Зидд.

Атасынын вәфатындан сонра Әлимәрданын тичарәт иши тәнәззүл етмәјә башлады. Буна да үмдә сәбәб о иди ки, Әлимәрдан дүканда әјләшиб, тичарәт етмәји әсла севмәјирди. Онун чаван тәбиәти һәмишә һәрәкәтдә олмаг истәјирди. Ушаглыгда дәнизи чох севиб, кәмичилији арзу едирди. Атасынын сағлығында тичарәт ишини ирәли апармаг үчүн тез-тез Истамбула сәфәр едирди. Бу исә онун дәнизә мәһәббәтини даһа да артырарды. Инди иши белә көрәндә, әсла севмәдији хәлчә алыш-веришиндән билмәррә әл чәкиб, арзусуну чәкдији кәмичилик фикринә дүшдү, она көрә дә дүканын бүтүн малыны сатыб, бир кәми алды вә кәмичиликлә мәшғул олду. Әлимәрдан бу ишә чох шад иди. Амма Нәчибә ханым һәмишә горхуда олуб, әсла раһат олмајырды. Бичарә арвад һәр дәфә дәнизин фыртынасы галханда сүбһә кими јатмајыб, дуа едәрди. Белә горхуда вахт кечирмәк Нәчибә ханыма тә'сир едиб, ону күндән-күнә арыгладырды. Нә гәдәр әринә јалварыб, бу сәнәтдән әл чәкмәсини тәвәгге едирдисә дә әри гәбул етмәјиб рәдд едирди вә дејирди:

— Нәчибә, өлүм кәлән вахт һәр јердә олса апарасыдыр, истәр раһат евдә вә истәрсә дә дәниздә олсун.

Нәчибә дејирди:

— Мәним раһатлығым үчүн сәндән тәвәгге едирәм ки, дәнизә өзүн кетмәјәсән. Сән хидмәтчиләрини көндәр, өзүн дә һесаба бахарсан.

— Јох, әзизим, белә олмаз. Иш саһиби кәрәк ишинин үстүндә олсун. Көрмәдинми истәкли вә баш хидмәтчимиз Әзим иши нә јерә јетирди?! Горхма, иншааллаһ мәнә һеч шеј олмаз.

Бу сөзләр Нәчибә ханымы раһат етмәјирди.

Әлимәрданын еви дәнизин кәнарында тикилмишди. Бурадан дәнизин үзү көз сүрдүкчә ајдын көрүнүрдү. Әлимәрдан сәфәрдә олан заман ана вә оғлу тез-тез ејвана чыхыб, дурбинлә дәнизә бахырдылар ки, көрсүнләр кәмиләри көрүнүрмү. Әлимәрданын дәнизә олан мәһәббәти оғлу Әшрәфә дә сирајәт етмишди. Һәтта ојун шејләри ичиндә кәми, лодка, гајыг вә башга дәниз шејләрини гејриләриндән артыг севирди. Бағчаларында балача бир көл вар иди. Бурада Әшрәф лодкада әјләшиб, ләләси илә кәзирди. Каһ-каһ бу көлдә балыг тутурдулар вә чимирдиләр. Әлимәрдан һәр дәфә дәниздән чыхыб, евинә кәлән заман, Нәчибәнин горхусундан дәнизин мәһнәт вә зәһмәтиндән әсла данышмајыб, һәр јердә онун тә'рифини

вә көзәллијини сөјләјирди. Бу нағыллар һәмишә Әшрәфә бөјүк тә'сир едир вә өз үрәјиндә дәнизә олан мәһәббәтини даһа да артырырды. Һәтта Һәсән ләләнин дә нағыллары ичиндә дәниз хүсусунда оланларыны артыг севирди. Бу мәһәббәт Нәчибә ханымы горхудурду. Одур ки, дејирди:

— Әшрәф, сәни фыртыналы вә дәһшәтли дәнизә бурахмарам! Сәни Истамбула апарыб «Мәктәби-һәрбијјә» верәчәјәм ки, орадан бабан кими «Паша» чыхасан!

— Јох, аначығым! Мән ону истәмәјирәм, мән охујуб «капитан» олачағам! Өзүмүн кәмим олачаг вә Һәсән ләләни дә орада «матрос» едәчәјәм — Әшрәф анасына бу јол илә чаваб верәрди.

Оғлунун белә чавабындан Әлимәрдан фәрәһләниб, Нәчибәјә дејәрди:

— Наһаг јерә, әзизим, зәһмәт чәкмә, оғул көрәк атасынын јолу илә кетсин.

Әлимәрданын кәмичиликдә дә бахты кәтирмәди. Каһ кәмиси думана дүшүб, башга кәмиләрә тоггашырды вә сыныб ону хејли зәрәрә салырды, каһ дашыдығы мала зәфәр јетирдији үчүн онун чәримәсини верирди. Кетдикчә Әлимәрдан борча дүшүрдү, бу сәбәбә ону фикир алырды; анчаг ишинин бојлә долашыг олмасыны Нәчибәдән кизли сахларды ки, ону тәшвишә салыб раһатсыз етмәсин. Һәмишә Нәчибәнин јанында Әлимәрдан өзүнү шад сахлајырды. Нәчибә исә буну дујурду вә бунун үчүн дә кефи ачылмајырды. Әлимәрдана тез-тез јалварырды ки, бу сәнәтдән әл көтүрсүн. Инди Әлимәрдан өзү дә бу фикрә кәлмишди. Она көрә Нәчибәјә деди: «Нәчибә, сәнә сөз верирәм ки, ишләрими бир гајдаја салан кими бу сәнәтдән әл көтүрәчәјәм». Нәчибә әринин вердији бу вә'дәсиндән ниһајәтдә шад олду.

* * *

Пајызын сон ајы иди. Гара дәнизин ән фыртыналы бир заманы иди. Үч күн иди ки, дәнизин нәрилти вә курултусуна адәт етмәмиш шәһәр әһли јата билмәјирди. Гара дәнизин бојлә адәтдән харич нәрилтисини гоча кишиләр дә көрмәдикләрини сөјләјирдиләр. Әлимәрданын кәлән вахты иди. Фәгәт кәлиб чыхмадығы Нәчибә ханымы чох тәшвишә салырды. Кечәләр јатмајыб намаз гылыр вә Әлимәрданын саламат олмасы үчүн аллаһа дуа

едирди. Күндүзләр дә дурбинлә дәнизә бахыб, тәшвишдә иди. Гара дәнизин зәһми балача Әшрәфи дә алмышды. О, Һәсән ләләсинә дејирди: «Һәсән ләлә! Даһа мән капитан олмағы истәмирәм!». Нәчибәнин тәшвиши кетдикчә артырды.

— Һәсән ләлә, көрәсән бу нечә ишдир. Әлимәрдан нечә олду? Үч күн бундан габаг кәлиб чыхасы иди. Бу барәдә сән нә фикир едирсән?

— Горхма, ханым, аллаһ кәримдир, һеч шеј олмаз! Кәминин капитаны тәчрүбәли адамдыр. Гара дәнизи өз әлинин ичи кими таныјыр.

Нәчибә ханым артыг дәрәчәдә тәшвишдә иди. Һансы кәмичидән сорушурдуларса, көрдүм дејән јох иди. Нәһајәт, «Трапезунд» шәһәринә мал апардығыны сораг верән тапылды. Һәсән ләлә һәр кәми кәлән кими көрпүдә һазыр олурду ки, ағасындан бир хәбәр билсин. Бир ахшам Һәсән ләлә хејли гәмкин евә гајытды. Нәчибә ханым ону көрүб, артыг тәшвишлә сорушду:

— Һәсән ләлә, нә хәбәр билдин?

— Ханым, бир јахшы хәбәр билмәмишәм, аға, нә сәбәбдән исә «Н» шәһәриндә кәмидән мал вердији заман диван тәрәфиндән тутулуб дустаг олмушдур вә кәминин бә'зи маллары да зәбт едилмишдир. Анчаг нә сәбәбә? Нә үчүн? Бурасыны дүрүст хәбәр верән јохдур.

Бу хәбәрдән бичарә Нәчибә ханым битаб олуб, өзүндән кетди. Бу иттифагдан үч күн кечмиш Әлимәрдан кәмиси илә бәрабәр кәлиб, өз шәһәринә чыхды. Фәгәт, шәһәрә чатан кими онунла кәлән диван әһли ону, кимсә илә көрүшмәмиш, һәбсханаја апардылар вә бир мүддәт һеч кәси онун јанына гојмадылар.

Заваллы Нәчибә бу иттифагдан хәстә олуб јатырды. Ахырда Нәчибә ханыма әри илә көрүшмәјә изин вердиләр. Әлимәрдан арвады илә көрүшдүкдә деди:

— Нәчибә, өз тәгсиримдир ки, чәкирәм. Ахыр вахтлар ишләрим чох долашмышды, борчларым һәддән ашмышды. Анчаг һәгигәти сәндән кизләјирдим. Бир чүһуд мәни јолдан чыхартды. Чох артыг кираје вермәклә Османлы торпағындан Русијаја кәмимә «контрабанд» гачаг малы јығды. Кәлиб «Н» шәһәринә чыхдыг. Сабиби кетди ки, ахшам кәлиб малыны кәмидән чыхартсын. Мән дә јүк вурдуғум гејри маллары кәмидән чыхардырдым. Диван әһли кәлиб кәмини ахтарды. «Контрабанд» маллары тутду. Чүһуд да јох олду. Тәгсири бојнума гојуб мәни дустаг

етдиләр. Анчаг, Нәчибә, гәм етмә, аллаһ кәримдир. Кет Әшрәфдән дә муғајат ол.

Әлимәрданы алты ај һәбсдә сахлајандан сонра мәһкәмәдә ишинә бахдылар вә ону мүгәссир едиб, беш ил вахта Сибирдә, Томск губернијаја көндәрмәјә гәрар вердиләр вә ики һәфтә мөһләт вердиләр ки, бүтүн ишләрини сәрәнчам етсин. Әлимәрдан һәр шејини сатыб борчларыны верди вә өзүнә дә бир гәдәр пул галды. Әлимәрданын фикри сибирликини чәкиб гуртарынча Нәчибә вә Әшрәфи Камилә ханымын јанында гојмаг иди. Амма вәфалы арвад әриндән ајрылмаг истәмәди. Камилә ханым вә әри нә гәдәр јалвардылар исә дә мүмкүн олмады. Ахырда Әлимәрдан әлачсыз галыб, разы олду. Һәсән ләлә дә бунлардан ајрылмаг истәмәди вә деди: мән чох дүнја көрмүшәм вә өзүм дә русча билирәм. Сиз исә һеч бириниз билмәјирсиниз, мәнсиз нечә доланарсыныз? Мәним сизә хејирдән башга нә зәрәрим ола биләр? Һәсән ләлә бу сөздән сонра Әлимәрдандан кетмәјә изин истәди вә ону разы еләди.

Јајын әввәлиндә, јағышлы бир күндә Әлимәрдан, Нәчибә, Әшрәф вә Һәсән ләлә көзү јашлы, гоһум-әгрәбаларындан вә көзәл вәтәнләриндән ајрылыб, вагон илә јола дүшдүләр. Вагон ахырынчы фитини вериб, тәрпәнәндә стансијада бир өврәт гышгырыб, үрәји кетди. Бу өврәт Камилә ханым иди. Бачысынын Сибир кими јад вә дәһшәтли бир өлкәјә кетмәсинә заваллы арвад сәбир едә билмәјирди. Вагонун дәмир пәнчәрәсиндән бахан Нәчибә ханым да бачысыны ојлә көрдүкдә битаб олуб, јерә јыхылды. Әлимәрдана кәлдикдә, онун үрәјиндә олан гәм вә гүссә бир мәртәбәјә чатмыш иди ки, саатларла көзүнү бир нөгтәјә дикиб, һарада олдуғуну һисс едә билмәјирди. Вә ону да белә фикрә салан арвады вә оғлу иди. О фикир едирди ки, Сибир кими сојуг бир вилајәтдә, чәнуб гөнчәси Нәчибә вә Гафгаз чичәји Әшрәф нечә доланачаглар?!

Әшрәф ата-анасы кими гәмкин дејилди. Чүнки Һәсән ләләнин демәси илә Әшрәф ојлә билирди ки, өзкә вилајәтә көчүрләр вә орада атасыны дустаг етмәјиб, азад едәчәкләр. Бунларын вагону өзкә вагонлар кими дејилди. Пәнчәрәләри дәмирдән олуб, гапыларында да әскәр дајанырды. Бу әскәр һәмишә Әшрәфи көрәндә нә исә бир сөз дејирди вә күлүмсүнүрдү. Әшрәф русча билмәдији үчүн онун дедијини баша дүшмәјирди. Амма Һәсән ләлә әскәрлә русча данышырды. Һәсән ләлә тез-тез стансијаларда дүшүб, Әшрәф үчүн јемәли шејләр алырды. Вә бә'зән Әшрәфин өзүнү дә дүшүрдүб, кәздирирди. Сәфәрин алтынчы күнү кәлиб бөјүк бир стансијаја чыхдылар. Бу заман Һәсән ләлә вагзалда бир сибирли мүсәлманла тәсәчә таныш олмушду. Онунла ширин сөһбәтдә икән, Әшрәф гејри адамларла бәрабәр вагондан стансијаја дүшдү. Һәсән ләләнин бундан хәбәри олмады. Бајрам күнү олдуғуна көрә стансијада вә онун әтрафында чох адам вар иди. Бир дәстә адам неј чалыб, ојнајырдылар, бир дәстә дә, чинли бир ојунчунун чүрбәчүр ојун көстәрмәсинә тамаша едирди. Вагондан дүшдүкдә Әшрәфин нәзәри бу ојунбаза саташды вә ирәли кедиб она тамаша етмәјә башлады. Бир аздан сонра вагон фит вериб, һәрәкәт етди. Әшрәфин бундан хәбәри олмады. Һәсән ләләнин дә башы сөһбәтә гарышыб. Әшрәфин стансијада галмасындан хәбәри олмады. Чинли ојунбаз ојуну гуртарыб, пул јығмаға башлады. Адамлар јаваш-јаваш дағылышдылар. Әшрәф дә кери гајыдыб, көрдү ки, вагонлары јохдур, кетмишдир.

Әшрәф вагонлары кетмиш көрүб, ағламаға башлады. Адамлар онун башына јығышыб, онун ким олдуғуну вә бурада нә гајырдығыны хәбәр алдыларса, Әшрәф чаваб верә билмәди, чүнки рус дилини билмәјирди. Онлар Әшрәфин чәркәси либасындан дујдулар ки, бу бир мүсәлман ушағыдыр вә анладылар ки, бу ата-анасындан изинсиз вагондан дүшүб, бурада галмышдыр. Онлар Әшрәфин һалына чох јанырдылар. Онлардан бири кедиб «жандарм» чағырды ки, Әшрәфи она тапшырсынлар. Әшрәф силаһлы жандармы көрүб горхудан гышгырды вә өзүнү бир гоча өврәтин үстүнә атды, гоча арвад Әшрәфин башыны сығаллајыб өпдү. Заваллы чочуг арвадын гучағында горхусундан тир-тир әсирди. О, ојлә билирди ки, жандармы она тәнбеһ етмәк үчүн чағырмышлар. Рәһимдил арвад Әшрәфин һалына нәһајәт јанырды. Бу гоча арвадын ады Софија Александровна иди. Николај Иванович илә Самара шәһәринә кедирдиләр. Бунун әри орада едади мәктәбиндә үмуми тәбиҹјат мүәллими иди. Инди бу стансијада вагон көзләјирдиләр ки, јола дүшсүнләр. Әшрәф жандармын горхусундан сәсини кәсиб, Софија Александровнанын гучағына сыхылмышды. Бу һалда Николај Иванович кәлиб чыхды. Әһвалатдан хәбәрдар оландан сонра Николај Иванович жандарма деди:

— Јәгин ки, бу мүсәлман ушағы Сибирә кедән вагондан дүшүб галмышдыр. Сиз кедиб стансија назиринә мә'лум един ки, бу барәдә о бири стансијаја телеграм вурсун. Гој ушаг да бизим јанымызда галсын. Бујур, бу да мәним «Карт визитим»дир!

Жандарм «Карт визити» алыб охуду: — «Николај Иванович Барсов Самара едади мәктәбинин үмуми тәбиҹјәт мүәллими». Жандарм буна разы олуб кетди. Адамлар да дағылышдылар.

Ики рәһмдил гочанын сә'ји илә Әшрәф ағламағыны кәсиб көнлү ачылды. Николај Иванович Әшрәфин адыны билмәк үчүн бојлә бир дәрс башлады. Бармағы илә арвадыны көстәриб деди: «Софија», сонра өзүнү көстәриб деди: «Николај». Әшрәф онун фикрини анлајыб, һәлә сорушмамыш әли илә өзүнү көстәриб деди: «Әшрәф». Әр вә арвад Әшрәфин бојлә бир зеһинли ушаг олдуғу үчүн башыны сығалладылар. Жандармын стансија назиринә әһвалаты демәсинә көрә о да телеграф вурмушду. Јарым саатдан сонра хәбәр чыхды ки, икинчи стансијанын јахынлығында вагон јолдан чыхыб чох өлән вә јаралы вардыр. Бу стансијадан көмәк истәјирләр. Бу һалда Самараја кедән вагон кәлиб чыхды. Николај Иванович стансија назириндән тәвәгге етди ки, Әшрәфи өзү илә Самараја апармаға изин версин. Бу барәдә өз дилиндән илтизам кағызы вермәјә һазырдыр ки, һәр вахт ушағын атаанасы чыхса, өз хәрчи илә һараја истәсәләр, көндәрсин. Стансија назири буна разы олуб, илтизам кағызыны вә адресини ондан алды. Николај Иванович Әшрәфи көтүрүб, өзү илә Самараја апарды.

Нәчибә ханым көзләрини ачыб, вагонда өзүнү јорғандөшәк ичиндә көрдү. Бичарә өврәт, ојлә зәиф дүшмүш иди ки, үзвләрини дә тәрпәтмәјә гүдрәти јох иди: ики күн иди ки, бихүшлуғу давам едирди. Нәчибә ханымын өзүнә кәлмәјинә Әлимәрдан чох шад олду. Лакин горхусундан данышдыра билмәди. Бу һалда вагонун гапысы ачылды. Нәчибә ханымын көзләри силаһлы әскәрә саташды. Әлимәрдан дуруб гапыны өртдү. Нәчибә зәиф сәслә деди:

— Нә фәна јуху көрдүм!.. Вагон дағылмајыбмыш...

Әлимәрдан арвадынын фикри өзүнә дүрүст кәлмәдијини вә вагонун дағылмасыны јуху билдијини көрүб деди:

— Әзизим, азарлы олмағына көрә һәким бир мүддәт данышмајыб, раһат олмағыны әмр етмишдир. Ики күндүр ки, ачсан, ал бир аз сүд ич!

Әлимәрдан Нәчибә ханыма бир гәдәр сүдлә булка једиртди. Бир аздан сонра Нәчибә ханым јухуја кетди. Әлимәрдан исә онун јанында гәмкин вә мә'јус әјләшиб фикрә кетди. «Бир мүддәтдән сонра Нәчибә јахшы өзүнә кәләрсә вә Әшрәфим һаны дејиб сорарса, нә чаваб верәчәјәм, худаја?».

* * *

О заман Әшрәф Николај Иванович вә Софија Александровна илә кәлиб, Самара шәһәринә чатдылар. Вагонда Әшрәф бир-ики дәфә ағладыса да ахырда Николај Ивановичин сә'ји илә сакит олду. Самараја чатанда Әшрәф, Әдил (Волга) чајында үзән кәмиләри көрүб, јенә вәтәнләри јадына дүшдү. Лакин бу сәфәр ағламајыб, әли илә кәмиләри көстәрәркән, Софија Александровнаја деди:

— Бах, бизим дә бојлә кәмимиз вар иди. Мәним өзүмүн «лодка»мда вар иди. Һәсән ләләмлә миниб кәзирдик.

Софија Александровна «лодка» сөзүндән башга бу данышыгдан һеч бир шеј анлаја билмәди. Әшрәфи гучағына алыб деди:

— Көзәл, Әшрәфим! Гој евимизә чатаг, сәнә базардан бир јахшы лодка алачағам. Чарһовузумузда ојнадачагсан. Ондан башга чохлу ојун шејләри дә алачағам. — Әшрәф дә бу данышыгдан анчаг «лодка» сөзүнү баша дүшүдү.

Барсов алдығы ев, Волга чајынын кәнарында тикилмишди. Бу евин ејванындан чох көзәл мәнзәрә ачылырды. Сәһәрдән ахшама кими чүрбәчүр кәмиләр Волга чајынын үзәриндә ағзы јухары-ашағы үзүрдүләр. Әшрәф бурадан тамаша етмәји чох севәрди.

Бир тәрәфдән јолун әзијјәтиндән, бир тәрәфдән дә лазымынча мүгәјјәд олунмамагдан Нәчибә ханымын азары кетдикчә шиддәт едирди. Һәсән ләләјә кәлдикдә, о да ағыр јараларын зәрбиндән һәмишә (бәһран) ичиндә олуб, данышмаға гадир дејилди. Һәсән ләләни азарлылара мәхсус олан ајры бир вагонда апарырдылар. Әлимәрдан Һәсән ләләсиз чох әзијјәт чәкирди, чүнки рус дилини билмәјирди; бир шеј лазым оланда мәәттәл галыр-

ды. Узун сәфәрдән сонра ахырда кәлиб, һөкумәт тәрәфиндән тә'јин олунан Сибирдә Томск шәһәринә чатдылар. Бу шәһәрдә диван тәрәфиндән полисә тапшырылыб азад олундулар. Һәсән ләлә илә Нәчибә нахош олдугларыны үчүн, бунлары хәстәханаја алмағы һөкумәт, мүтәрчим васитәсилә, Әлимәрдана тәклиф етди; анчаг буну Әлимәрдан гәбул етмәди вә мүтәрчим мүсәлмандан тәвәггә етди ки, онун илә бәрабәр шәһәрдә мәнзил ахтарсынлар; о да разы олуб, өз евиндә кирајәјә отурмаларыны тәклиф етди. Әлимәрдан чох шадлыгла буну гәбул етди. Бу адам Һәбибулла адлы томсклы чаван бир оғлан иди ки, полиссәдә јазычылыг едирди. Һәбибулла јазычылыг вә евләринин бир һиссәсини кирајә вермәклә арвады Күлсүм илә бәрабәр мәишәт едирди.

Әлимәрдан Һәбибулладан үч отаг кирајә едиб, бурада галды. Күлсүм Нәчибә ханыма үрәкдән гуллуг едирди. Бунун белә үрәкдән чалышмасына көрә Нәчибә ханым јаваш-јаваш сағалмаға башлады. Һәсән ләлә дә сағалмаға үз гојурду. Әлимәрдан Һәбибулланын көзәл хасиҗәтини вә онларла етдиҗи јахшы рәфтары көрүб, ону гардашы кими севирди. Әлимәрдан шәһәрә бәләд олдугда, орада гафгазлылардан тапыб онлар илә таныш олду. Онларын әксәри Әлимәрдан кими Сибирә сүркүн көндәрилмәдиләр. Бунлардан бә'зиләринин вахты тамам олмушдуса да, бураја өјрәшиб, даһа өз јерләринә гајытмаг истәмирдиләр.

* * *

Томскда гарлы вә човғунлу бир күн иди. Нәчибә ханым отагда сандалја үстүндә әјләшиб, гәмкин-гәмкин бајыра бахырды. Күләк гары галдырыб, ораја-бураја чырпырды; бачанын курултусу Нәчибә ханымын гәмини даһа да артырырды.

Шимал гышынын бу дәһшәтли мәнзәрәсинә бахыр идисә дә хәјалы өз јерләринин көзәл мәнзәрәләриндә иди.

Әлимәрдан вә Һәсән ләлә дә бу отагда идиләр, онлар да чөлүн курулту вә шаггылтысына тамаша едирдиләр. Бирдән Нәчибә ханым дөнүб Һәсән ләләдән сорушду:

— Һәсән ләлә, вагон дағылан заман Әшрәф һансы чухасыны кејмишди?

Һәсән ләлә чаваб вермәјиб, башыны ашағы салды.

Бичарә гочанын көзләриндән јаш төкүлүрдү. Әлимәрдан арвадына деди:

— Нәчибә, нә үчүн јенә Әшрәфин өлүмүнү јада салыб, Һәсән ләләни мә'јус етдин? Онсуз да јазыг кишинин о күндән бәри үзү гәм-гүссәдән ачылмајыр.

— Бағышла, әзизим, бу кечә дә Әшрәфи јухумда көрдүјүм үчүн сорушдум. Јухумда көрдүм ки, Әшрәф мәнә дејир: «Ана, гара чухамы чыхарт, аг чухамы кејдир».

Һәсән ләлә бирдән башыны галдырыб, нә исә демәк истәди; лакин өзүнү сахлајыб, јенә башыны ашағы салды.

Һәсән ләләнин јаралары сағалыб өзүнә кәлдиҗи заман, Әлимәрдан вагонун нечә дағылмасыны вә Әшрәфин мејитинин тапылмасыны, она сөјләмишди. Һәсән ләлә бир тәрәфдән өз тәгсирини вә бир тәрәфдән дә Нәчибә ханымын бирдәфәлик Әшрәфин өлүмү хәбәри илә сакит олмасыны нәзәрә алыб, онун итмәјини хәбәр вермәди. Бу тәрәфдән дә Нәчибә ханым Әшрәфи јаддан чыхартмајырды.

Николај Иванович вә әләлхүсус Софија Александровнанын сә'ји илә Әшрәф јаваш-јаваш русча данышмаға башлады. Буна һәр ики гоча артыг шад иди. Софија Александровна күнүнүн чохуну Әшрәфин тәрбијәсинә сәрф едирди. Һава кетдикчә сојуглашыр, Волга нәһри донмаға башлајырды. Чәнуб һавасындан пәрвәриш тапмыш Әшрәфә бу сојуг чох тә'сир едирди. Буну көрүб Николај Иванович она исти гыш палтары алды. Софија Александровна Әшрәфи кејиндириб, һәр күн кәзмәјә апарырды. Әшрәф кәзән вахт балача ушаглары гар үстүндә киршә илә сүрүшән көрүб. Софија Александровнадан тәвәгге едирди ки, она да ојлә киршә алсын. Софија Александровна онун хаһишини әмәлә кәтирди. Декабр ајы кәлди; мәктәбләр он беш күн гыш тә'тили мүнасибәтилә бағланды. Николај Иванович дәрсдән азад олуб, һәр күн Әшрәфи кәзмәли јерләрә апарырды. Бир дәфә Николај Иванович сиркин ачылмағыны гәзетдә охујуб, арвадына деди:

— Софија Александровна, бу кечә сирк ачылыр, јахшы олмазмы ки, бу кечә Әшрәфи апараг, кефи ачылсын?

— Чох көзәл фикирдир, әзизим, доғрудан да бу, Әшрәф үчүн бөјүк бир шадлыг олар.

Ахшам вахты һәр үчү кејиниб, сиркә кетдиләр. Сирк адамла долу иди. Әшрәфи Һәсән ләлә бир нечә дәфә сир-

кә апармышды. Бу дәфә сирк онун ата-анасыны јадына салды; она көрә башыны Софија Александровнанын дизинә гојуб һәзин-һәзин ағламаға башлады. Софија Александровна онун башыны сығаллајыб, сорушду: «Нә үчүн ағлајырсан, әзизим? Дајан, бу саат башлајачаглар; көрәчәксән нә гәрибә шејләр көстәрәчәкләр!.. Бу һалда ојун башланды. Јаланчы пәһләван мәзһәкәни башлајыб чүрбәчүр ојунлар чыхармаға шүру етдикчә, Әшрәф гәмини јаддан чыхарыб, гаггылты илә күлүрдү. Әшрәфин кефинин ачылмасы гочалары шад етди. Ојун гуртарды. Бунлар евләринә гајытдылар. Әшрәф евләриндә сиркдә көрдүкләри ојунлары чох мәһарәтлә тәглид едирди. Он беш күн гыш тә'тилини Әшрәф чох шадлыгла кечирирди. Тәзә илдә Николај Иванович вә Софија Александровна Әшрәфә јахшы бәхшејишләр алдылар. Гыш тә'тили гуртарды. Николај Иванович биринчи күн иди ки, дәрсә кетмишди. Дәрсдән гајыданда Софија Александровна онун гәмли олдуғуну көрүб бунун сәбәбини сорушду. Николај Иванович чавабында наһијә мүдири тәрәфиндән алдығы кағызы узатды. Бу кағызда да онун Самара едади мәктәбиндән Казан мәктәбинә тә'јин олунмасы јазылмышды.

Николај Иванович деди:

— Һәрчәнд ки, мәним Казан едади мәктәбинә тә'јин олунмағымда гуллуғума әскиклик јохдур, бил'әкс, Казан даһа бөјүк вә дарүлфүну олан бир шәһәрдир, анчаг Самарада чохдан бәри олдуғумуза көрә бу шәһәрә өјрәнмишдик. Николај Иванович һазырлашыб јанвар ајынын он икисиндә Самарадан көчүб, тәзә гуллуғуна кетди.

Николај Иванович Казан шәһәрини габагда да бир нечә дәфә көрмүшдү. Амма арвады биринчи дәфә иди ки, бу шәһәри көрүрдү. Софија Александровна узагдан Казанын мәнзәрәсини көрүб чох бәјәнди. Николај Иванович деди:

— Доғрудур, Казанын көрүнүшү јахшыдыр, амма аби-һавасы, тәмизлији Самараја чатмаз. Һавасынын тәбиәти белә дир ки, јајда чох исти вә гышда чох сојуг олур. Бу шәһәрин натәмизлијинә көлдикдә, Волга нәһрининсаһилиндә олан шәһәрләр арасында биринчидир. Мән чох горхурам ки, сән бу шәһәрин аби-һавасыны көтүрмәјәсән.

— Иншаллаһ, һеч шеј олмаз, — дејә Софија Александровна әринә чаваб верди.

Барсовлар едади мәктәбинин јахынлығында бир ев

тутуб, сакин олдулар. Николај Ивановичин горхдуғу шеј баша кәлди. Белә ки, арвады Казанын аби-һавасыны көтүрмәјиб, мүдам азарлы олурду. О, арвадына дејирди:

— Сәбир ет, әзизим, јај тә'тили башланан кими, сәни көтүрүб Самаранын бағларына апарачағам. Өзүм исә әризә вериб, јенә көһнә јеримизи истәјәчәјәм; һәркаһ вермәсәләр о вахт мән дә гуллугдан исте'фа верәчәјәм.

Софија Александровна азарлы олдуғу үчүн Әшрәфин күнү гәмкин кечирди. Тамам күн онун отағында галыб, шәкил вә ојун шејләри илә мәшғул олурду. Онунла ојнамаға, кәзмәјә кетмәјә јолдашлары да јох иди.

Николај Иванович дәрсдән гајыдыб, бир дә дәрсә кедәнәдәк, күнүнү азарлы арвадынын јанында кечирирди. Анчаг бир-ики дәфә арвадынын тәвәггәсинә көрә Әшрәфи киршәјә миндириб кәздирмишди.

Казанын човғунлу вә боранлы гышы ахыра јетди. Баһар күнәши һаваны, торпағы гызышдырмаға башлады. Гар әриди, Газанка вә Волга чајлары буздан азад олдулар. Ағачлар чичәкләниб, отлар көјәрди.

Софија Александровна азардан сағалыб, Әшрәфи тез-тез кәзмәјә апарырды. Казан бағларынын ичиндә «Русскаја Шветсарија» адлы бағ Әшрәфин чох хошуна кәлирди, чүнки бу бағ һүндүр ағачлары илә вәтәни Гафгаза чох бәнзәјирди. Бу бағын бир тәрәфиндә ушаглара мәхсус бир јер һазырламышдылар ки, орада онлар ојнајырдылар.

Бир дәфә Софија Александровна Әшрәфә Гафгаз либасы кејиндириб, һәмин баға апарды. Ону ушагларын ичинә гојуб өзү бир ханымла сөһбәтә мәшғул олду. Әшрәф бир скамјада отуруб, гәмкин-гәмкин ушаглара бахырды. Ики ушаг, бири оғлан, бири гыз, Әшрәфи белә гәмкин көрүб, ону ојнамаға тәклиф етдиләр. Амма Әшрәф истәмәди.

Бу бағ, бу ојнајан ушаглар, Әшрәфин јадына вәтәнләрини, ата-анасыны вә һәсән ләләсини салды. Заваллы ушаг башыны скамја үзәринә гојуб, һәзин-һәзин ағламаға башлады. Ушаглар онун ағламағыны көрүб, башына јығылдылар. Бириси она ојун шеји верди ки, ағламасын, о бири ушаг әлинә конфет узатды. Бир балача гыз да јајлығыны чыхарыб, онун көзләрини силди. Бу ушагларын ичиндә доггуз јашында, үстү Авропа либаслы, амма башында ағ фәс Мустафа адлы бир мүсәлман ушағы да

829—15

вар иди. Бу ушаг Әшрәфин палтарындан онун бир мүсәлман олдуғуну зәнн едиб, онунла белә суал-чаваб етди:

— Син мүсәлманмисән?

Әшрәф чәлд башыны галдырыб, Гафгаз ләһчәсиндә чаваб верди:

— Һә, мүсәлманам!

— Адын нәчидир?

— Әшрәф!

— Ничи јашын бар?

Әшрәф «ничин», «бар» ләфзәләрини анламады исә дә «јаш» сөзүндән суалы баша дүшдү вә деди:

— Мәним једди јашым вар!

Мустафа да Казан ушағы олдуғундан Әшрәфин дилини јахшы анламајырды; о, Әшрәфдән сорушду:

— Синин атан бармы?

— Јохдур, атам өлүбдүр!

Сонра Мустафа Әшрәфин әлиндән тутуб деди: — Јыблама, кәә, минимлән китик! (Ағлама, дур, мәнимлә кәзәк!)

Әшрәф дуруб онунла кәзмәјә кетди. Әшрәф өз башына кәләни она нәгл едирди. Мустафа онун дилини тамамилә анламајыб, анчаг бә'зи сөзләрини баша дүшүрдү.

Мустафанын атасы, Бүрһанәддин адлы дөвләтли бир мүсәлман иди. Сәнәти сөвдакәрлик иди. Мустафадан башга да бир өвлады јох иди. Өвладына һәм ана, һәм дә рус дили охудурду. Мустафа һәр күн гуллугчулары илә кәлиб, «Русскаја Шветсарија» бағында ојнајырды. Мустафа Әшрәфә јарытүрк вә јарырус дили илә гандырмышды ки, һәр күн бу баға кәлиб ојнасынлар; Әшрәф дә буна разы олмушду. Бу вахтдан башлајыб, Әшрәф вә Мустафа һәр күн бу бағда көрүшүб, достлашдылар. Софија Александровнаја мүмкүн олмајан вахт, Әшрәфи гуллугчуларына гошуб, баға кәзмәјә көндәрәрди. Мустафанын сә'ји илә Әшрәф аз вахтда Казан дилинә дә ашина олду. Софија Александровна бағда Мустафа илә таныш олмушду. Онун тәрбијәли вә һәлим бир ушаг олдуғуна көрә Әшрәфлә јахынлашмағына өзү сә'ј едирди. Бундан әлавә Әшрәф бир мүсәлман ушағы олдуғуну мүлаһизә едиб, фикир едирди ки, диван васитәсилә Әшрәфин ата-анасы вә гоһум-әгрәбасы тапылачагдыр. Мустафа Әшрәфи гонаг чағырыб, ону өз ата-анасы илә таныш етмишди. Әшрәф онларын һәр икисинә чох хош кәлмишди. Мустафанын анасы Ајшә, һәр ону көрәндә бағрына басыб

әзизләјирди, өпүрдү вә онун һалына јанырды. Әшрәфин дә Ајшә чох хошуна кәлирди. Һәр ону көрәндә гучағына атылыб, ону өпәрди, чүнки онун бир сују анасына охшајырды. Әшрәфин васитәсилә Барсовалар да онлар илә таныш олуб, кедиб кәлирләрди. Бу ики күлфәт бир-бирини севиб дост олдулар. Софија Александровна Казанын аби-һавасыны көтүрмәјиб тәзәдән азарлады вә бир ај гәдәр нахош олуб, мај ајынын ахырында вәфат етди. Онун өлүмү вәфалы әрини чох гәмкин етмишди. О иди ки, ај тә'тили башланан кими гәмини дағытмаг үчүн Авропа сәјаһәти фикринә дүшдү. Әшрәфи өзү илә сәјаһәтә апармағы мәсләһәт билмәјиб, ону мүвәггәти Бүрһанәддинкилдә гојду; онлар исә, Әшрәфи чох шадлыг илә гәбул етдиләр. Ај тә'тили гуртарды. Николај Иванович кәлиб чыхмады. Бүрһанәддин бу барәдә едади мәктәбиндән хәбәр билмәк үчүн назирин јанына кетди. О да Николај Ивановичин Париж шәһәриндә вәфат етдијини хәбәр верди. Бу хәбәр һамы күлфәти гәмкин етди.

Әшрәф Бүрһанәддинкилдә галыб, Мустафа илә бәрабәр јашамаға башлады.

УШАГЛЫГ ҺӘЈАТЫМДАН ХАТИРӘЛӘР

Атам Рзагулу дејәрмиш ки, мәним үч оғлум, бир гызым олачагдыр. Онлара бу адлары гојачағам: Гәһрәман, Рүстәм, Сүлејман, Маһтабан. Атамын бу арзусу әмәлә кәлир.

Бөјүк оғлу Гәһрәман өз сағлығында, һәлә ушаг икән вәфат едир. Мәним тәвәллүдүмдән ики ај сонра өзү дә вәфат едир. Үч көрпә ушағын пәрвәриш, тә'лим вә тәрбијәси анам Дүрнисәнин өһдәсинә дүшүр. Дајым Сәфәрәли Вәлибәјов (Загафгазија семинаријасынын мүәллими) бачысынын бу ағыр вәзифәсини бир гәдәр јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә бөјүк гардашым Рүстәми алты јашында ушаг икән, јашадығы Гори шәһәринә апарыр. Орада өз јанында һазырладыб Тифлис шәһәриндә кимназијаја гојур. Мән дә бачым Маһтабанла анамын һимајәсиндә, Сејидли кәндиндә јашамаға башладыг. Сејидли кәнди индики Ағдам шәһәринин бир һиссәсидир. Ушаглыг һәјатымын бөјүк һиссәси бу кәнддә кечмишдир.

КӘНД МӘИШӘТИ

Сејидли вә ону әһатә едән кәндлиләрин бағ-бағаты о дәрәчәдә болдур ки, көз әтрафда от вә ағачдан савајы бир шеј көрмүр. Һараја бахырсан бағ, бағ вә јенә дә бағ. Һәтта көјүн үзү ағачларын арасында парча-парча көрүнүр. Дар доггазларындан башга ачыглыг јер јохдур. Бүрүнүн үзүм бағлары Күрчүстан бағлары кими кәләсәр дејилдир. Тәнәкләри һәр нөв һүндүр ағачлара дырмашдырылмышлар.

Пајыз фәсли үзүм салхымлары будаглардан саллананараг ағачлары јолка кими бәзәјирләр.

Мән көзләримин ачдығча өзүмү белә зәнкин тәбиәт ичиндә көрдүм. О мәни мәрһәмәтли гучағында јашадар-

кән, һәјатын ағыр зәһәрли һалларыны, јетимлик, јохсуллуг мәшәггәтини унутдурурду. Биз ушагларын бүтүн күнләри бағларда кечирди. Та ачлыг бизә галиб кәлмәјинчә евләримизә гајытмаздыг, јенә дә баға гачардыг. Чүрбәчүр мејвәләр орада; чичәкләр, көј отлар орада; рәнкин пәрванәләр, охујан гушлар орада. Бизи бағлара чәлб едән шејләр бунлар иди.

Илин һәр фәслиндә биз ушаглар үчүн бағда мәшғулијјәт вар иди. Бahар вахты ағачлар һәр нөв рәнкин чичәкләр ачараг, бағлары күлүстана дөндәрирди. Бу заман гушлар јува тикмәјә мәшғул олдугда, биз дә онларла бәһс едәрәк евчик тикиб чичәкләрлә бәзәрдик. Бу мөвсүмдә јетишмәјә башлајан мејвәләрә кәлдикдә, биз онларын дәјмәјини көзләмәздик. Алча чичәјини төкүб бир балача бөјүјән кими көј олмағына бахмајараг, дуз илә јејәрдик. Сонра тут илә килас дәјмәјә башларды.

Јај фәслиндә әрик, кавалы, бөјүрткән дәјәрди. Пајыз кәлдикдә, бөјүкләрлә бәрабәр, үзүм, һејва, нар, әзкил, зоғал, алма, армуд, гоз вә гејри мејвәләр јығмаға мәшғул олардыг. Һәтта гышда да өзүмүз үчүн иш тапардыг. Гар һәр јери бүрүјән заман биз бағын хијабанларында гардан топ гајырар, онлары јумаламаға башлардыг. Топ кетдикчә ириләнәрәк ахырда бојумуздан һүндүр оларды, даһа јумаламаға күчүмүз чатмазды. Ја да гардан адам, һејван һејкәли гајырардыг. Лакин бу ојунун ахыры ағламаг оларды. Чүнки үшүмүш әлләримизи ода вердикдә сызылдамаға башларды.

Ушаг бир гәдәр өзүнү анладыгда һәр шејин сирриии билмәк истәјир. О заман ананын тә'лим вә тәрбијә ролу артыр. Чүнки биринчи нөвбәдә ушаг суалы она верир. Доғрудур, ушағын һәр суалына чаваб вермәк мүшкүлдүр. Лакин мүмкүн олан дәрәчәдә чаваб вериб, ону сакит етмәк лазымдыр. Мән дә анама чох суал верәрдим. Бир дәфә анам илә бағымызда идим. Чырчырама арамсыз чырылдајырды.

— Ана, о чырчырама нә дејир? — дејә суал етдим.

— Оғлум, о чырчырама дејир ки:

Гарышгачыг — гурушгачыг.
Мәнә деди, гарышгачыг.
Деди, деди, деди, деди.

Мән анамын бу чавабына хејли күлдүм. Сонра о сөзләри әзбәрләдим. Чырчырама охујанда мән дә она гошулуб дејәрдим:

— Гарышгачыг — гурашгачыг.
Мәнә деди, гарышгачыг.
Деди, деди, деди, деди.

Сәсләрин аһәнки чырчыраманын охумасына елә бәнзәјирди ки, санки доғрудан да чырчырама о сөзләри дејирди.

* * *

Јенә бир күн анам һәјәтдә отуруб көјнәк тикирди. Мән дә јанында отурмушдум. Сәрчәләр «чик-чик» едәрәк һәјәтә сәс салмышдылар. Тут ағачынын башында отурмуш сәрчә бирдән: «Чыррыт!» едәрәк сәс салды. Сәрчәләр о дәгигә сәсләрини кәсиб өзләрини чәпәрин ичинә сохдулар. Мән буна тәәччүб едиб сорушдум:

— Ана, о сәрчә нә деди? Гушлар нијә кизләндиләр?

— Оғлум, о сәрчә деди ки, гачын, тез кизләнин, будур гырғы кәлир!

Доғрудан да бир аздан сонра гырғы көрүндү. Чил хоруз гышгырыг салды. Гырғы дајанмајыб кечди. Мән һејрәтдә идим. Тәәччүблә сорушдум:

— Ана, бу гуш дилини сән һарадан билирсән? Мән дә өјрәнә биләрәмми?

Анам күләрәк деди:

— Нијә билмирсән! Гушлара фикир версән, өјрәнә биләрсән. Тағы әмоғлун овчудур. О, гушлар, һејванлар һаггында чох шеј билир. Ондан соруш десин.

ТАҒЫ ӘМИ

Әмим Мирзә Мәммәдин үч оғлу вар иди: Тағы, Аслан, Мәһди. Тағы бөјүк, Мәһди кичик гардаш иди. Сонунчу Иранда тибб тәһсил едәрди. О, Ирана кедән заман мән чох кичик олдуғума көрә јадыма кәлмир. Гардашлардан јалныз Тағы евли иди. Онун мәндән ики јаш кичик Мәммәдаға адлы бир оғлу вар иди. Бу, мәним ојун јолдашым иди. Тағы әми саир әмизадәләримә нисбәтән мәндә бөјүк тә'сир бурахмышды. Сәхавәтли, рәһмдил, һәлим тәбиәтли бу шәхс өз хасијјәти чәһәтинчә һамынын һөрмәтини газанмышды. Атам кими онун да ова артыг һәвәси вар иди. Гызылгуш, гырғы, тула сахлајыб, өләнә кими ондан әл көтүрмәди. Ата мәһәббәтини көрмәдимсә

дә, аталыг мәһәббәтини бу севкили әмизадәмдә көрдүм. Тағы әми гушчулар арасында мәшһур иди. О, бәсләдији гушун өнүндән бир гырговул гачыб чаныны гуртара билмәзди. Ов тулалары да чох тә'лимли олардылар.

Мән әввәлләрдә гушларын адларыны, нөвләрини, јашајышларыны, хасијјәтләрини билмәздим. Чалаған илә гузғуна фәрг гојмаздым. Онлары мәнә өјрәдән Тағы әми олду. Көјүн үзүндә бир гара нөгтә көрүнән алычыгушу мәнә көстәрәрәк дејәрди:

— Бах, о көј үзүндә сүзән гуш гарагушдур. Ова чыхыбдыр.

— Тағы әми, о јухарыда гуш јохдур. О, кими ов едәчәкдир? — дејә сорушдугда:

— Онун ову јердәдир. Алычы гушларын көзләри чох ити олар. Онлар јердә сичан кими хырда бир һејванын һәрәкәт етмәјини көрәрләр. Инди о гарагуш да јердә довшанын гачдығыны, ја кәклијин учмағыны көрдүкдә, илдырым кими шығыјыб чајнағына алачагдыр. Сонра бир уча дағын башында отуруб јејәчәкдир, — дејә Тағы әми мәнә чаваб верәрди.

Мән гарагуш, гузғун, чалаған, гызылгуш, гырғы, јапалаг, бајгуш, сар кими әт јејән вәһши гушлары, алачаһрә, шејда бүлбүл, сарыкөјнәк, балтадимдик кими охујан бағ гушларыны, ја да турач, гырговул, кәклик, чил, билдирчин кими ов гушларыны мәктәбдә шәкилдән јох, һәлә ушаг икән тәбиәтин өзүндә, Тағы әминин васитәсилә көрдүм, өјрәндим. Онун мүрәббилик вәзифәси бир бунларла битмирди. Мүһитимдә көрдүјүм шејләрин адларыны, онларда әмәлә кәлән дәјишикликләри јенә дә ондан өјрәндим. Мән әввәлләр гурдлар илә кәпәнәкләрин әлагәдар олдугларыны билмәздим.

Бир дәфә бағда ала-бәзәк бир гурду јарпаға бүкүб кәтирдим.

— Тағы әми, бах көр нә гәшәнк гурддур? — дејә она көстәрдим.

— Доғрудур, көзәлдир. Лакин бу гурд кәпәнәк оланда даһа да көзәл олачагдыр, — дејә Тағы әми әлавә етди.

Мән тәәччүб едәрәк сорушдум:

— Бундан нечә кәпәнәк олачагдыр? Онун ганадлары вар, бунун јохдур.

Тағы әми чаваб верди:

— Бу гурд јарпаг јеја-јеја бөјүјәчәкдир. Сонра һөрүмчәк кими тор һөрүб ичиндә галачагдыр. Бир мүддәтдән

сонра онун көзләри, ајаглары јох олуб топал олачагдыр. Сонра топала ганадлар, көз кәләчәкдир. Јазын исти күнләринин биринде барамасыны дешиб чыхачагдыр. Бағда учуб чичәкләрә гондугда, сән дә папағыны әлинә алараг ону тутмаг фикринә дүшәчәксән.

Мән о вахта кими ипәк гурдунун сахланылмасыны көрмәмишдим. Сонралар өзүмүз гурд сахладыгда Тағы әминин нағыл етдијини өз көзүмлә көрдүм.

* * *

О заман мәндә ики арзу варды. Бири ат миниб сејр етмәк, дикәри Тағы әми кими гуш овуна кетмәк. Бунларын биринчисинә Тағы әми разы олараг, икинчиси үчүн:

— Һәлә ова кедән вахтын дејил, кәлән ил сәни гырғы илә билдирчин овуна апарачағам. Гызылгуш овуна атла кедәрләр. Јахшы ат минмәк өјрәнсән, она да апararам, — дејә мәни севиндирди.

Тағы әми дедијинә әмәл едән шәхс иди. О күндән атлары сувармаға көндәрәндә, мәнә дә боз мадјана минмәјә изин верди. Анам тәшвишә дүшәрәк:

— Ај Тағы, ат ушағы јыхар, — дедикдә:

— Горхма, һеч зад олмаз. Бизләр ат үстүндә бөјүмүшүк, — дејә ону сакит етди.

Мән кет-кедә кәнд ушаглары арасында биринчи ат минән олдум. Бир һадисә анамы горхуја салды. О мәни бир мүддәт ат минмәјә гојмады. Белә ки, бир дәфә Һәсән адлы јолдашымла Ағдам базарына кедирдим.

— Кәл чапышаг, — дејә јолдашым тәклиф етди. Онун алтында үчјашар үркә иди, мәнимкиндә Тағы әминин боз мадјаны.

— Кәһәр ат алтымда олсајды, кәл чапышаг демәздин, — дејә Һәсәни утандырдым.

— Ејби јохдур, сәнә бир гәдәр ара версәм, разы оларсанмы?

— Оларам, — дејә чаваб вердим.

Базарла, чапышдығымыз јерин мәсафәси ики километрә кими вар иди. Јол енли вә һамар иди. Горхулу јол үч дөнкә иди. Мән ирәлидән, Һәсән архадан атларын башыны бурахдыг. Ики дөнкәни саламат кечдик. Үчүнчү дөнкәјә хејли галмыш Һәсән кәлиб мәни кечди. Буну көрдүкдә мән атын башыны јығдым. Лакин Һәсән үркәни

сахлаја билмәзди. Базара дөнән дөнкәни кечдикдә үркә Һәсәни үстүндән үч метрәјә гәдәр атды. Буну көрдүкдә адамлар јүјүрүшдүләр. Мән дә кәлиб чатдым. Һәсәнин гычы ики јердән сынмышды. Ону халча үстә гојуб евләринә апардылар. Сејидлинин мәшһур сыныгчысы Мәшәди Јусиф ону бир ајын әрзиндә сағалдыб ајаг үстә гојду. Һәсән ирәлики кими јенә бизимлә ојун јолдашы олду. Онда ахсамагдан әламәт белә галмамышды.

Бу мәшһур сыныгчыны ушаглар үчүн јаздығым «Нурәддин» адлы һекајәдә јад етмишәм.

ГУШ ТУТМА

Тағы әминин көстәриши илә мән вә Мәммәдағa гаратојуг, алачәһрә, сәрчә кими гушлары тутмағы өјрәнмишдик. Гаратојуг тутмаг үчүн ат гылындан чәлә һөрүб, бағда, ағачлар алтында чох көзәл олан јердә гурурдуг. Өзүмүз дә узагда, ағач алтында кизләниб, пусгуда дурурдуг.

Гаратојуг бағын хәзәлләрини тојуг кими ешәләјә-ешәләјә кәлиб ахырда чәлә гурдуғумуз јерә чыхырды. Ешәләндији вахт ајағы чәләнин гылдан гајрылмыш көзүнә дүшүрдү. Гаратојуг ајағыны чәкдикдә гыл һалга даралыб ону бәнд едирди. О заман гуш ајағыны азад етмәк үчүн дартынырды вә чапалајырды. Буну көрдүкдә биз гаратојуғун үстүнү алырдыг. Севинә-севинә апарыб гәфәсә салырдыг. Гаратојуг әсарәтә тез өјрәнишир, сонра охумаға башлајыр. Һәтта ону тар илә охумаға өјрәдирләр.

Сәрчә тутмаг үчүн һеч чәлә дә лазым кәлмирди. Һәјәтин бир күнчүндә хәлбирин алтына вә јанларына дән төкәрдик. Хәлбирин бир јаныны галдырыб алтына карандаш кими һамар чубугдан дирәк верәрдик. Чубуғун алт учуна узун сап бағлајыб пусгуда дурардыг. Сапын учу әлимиздә оларды. Сәрчәләр дәнләјә-дәнләјә кәлиб хәлбирин алтына кирдикдә бирдән сапы чәкәрдик. Сәрчәләр нә гәдәр чалд гачсалар да, јенә бир-икиси хәлбирин алтында галарды.

Бунларын мараглысы чәртмә илә алачәһрә тутмаг иди. Бүтөв гозу ики парча едәрдик. Парчанын бирини там ортасындан дешәрдик. Бу дешијә чөп тахардыг. Онун

учуна да бирчә дәнә ат гылындан кәмәнд кими һалга гајырыб бағлајардыг. Чөпүн учуну гоз ләпәсиндән јухары чыхартмырдыг. Чәртмәни бағда ја јерә санчардыг, ја да ағачда будаға бағлардыг. Алачәһрә гоза чох ашигдир. Чәртмәни көрә-көрә јенә дә өзүнү онун үстә атыр. Лакин гоз ләпәсини димдикләркән, һәмишә ајагларыны һалганын ичинә дүшмәкдән көзләјир. Нә гәдәр чәлдлик етсә дә ахырда дадлы гоз ләпәси онун әсир дүшмәсинә баис оларды. Ајағы тора дүшүб асыла галдыгда, гышгырыг саларды.

МӘММӘДАҒАНЫН АЛАЧӘҺРӘСИ

Чох көчәри гуш вар ки, гыш мөвсүмү Гарабағда галыб, исти јерләрә көчмәјир. О чүмләдән бири дә бағ гушу алачәһрәдир. Нағыл етдијим ил гыш боллу гар вә човғун илә кәлди. Һәр нөв һаваја өјрәнмиш сәрчәләр белә гыша давам кәтирә билирдиләр. Онлар күндүзләр өзләрини һәјәтә, төвләјә, пејинлијә, евләрин дәһлизләринә сохараг јем тапырдылар. Кечәләр дә саманлыға, дәјәләрә, дахмаларын, күләш дамларын дешикләринә кирәрәк өзләрини сојугдан мүһафизә едирдиләр. Лакин бағларда јашајан шух, севимли алачәһрәчикләр белә һавада һәм ачындан, һәм дә сојугдан артыг әзијјәт чәкирдиләр. Бунларын бүтүн пәнаһ јерләри бағларын гаратикан чәпәрләри иди ки, орада аз-чох јем тапа билирдиләр. Кечәләр дә орада јатырдылар. Һәмин гыш, јолдашым Мәммәдағаны чичәк азары тутду. Бу хәстәлијә дүшәни сојугдан сахламаг лазымдыр. Мәммәдаға Тағы әминин тәк өвлады иди. Она көрә онун хатири әзиз иди.

Мәммәдағанын чох көзәл хасијјәти вар иди. Мән ону һәр вахт мүһафизә едәрәк гојмаздым ки, ушаглар она әзијјәт версинләр.

Әмизадәләримин көһнәдән галма бир гара дамы вар иди. Орада һеч кәс олмурду. Мәһсул сахламаг үчүн анбар иди.

Гара дамлар гышда чох исти оларлар. Нечә дә олмасын! Дәрин гују кими јерин ичинә кирән дамлара ортадан бир бача гојуб үстүнә бир метроја гәдәр галын торпаг төкүрдүләр. Бу ағырлыға давам кәтирмәси үчүн дама чох бөјүк тирләрдән дирәк вурурлар. Ичәријә кирмәк үчүн торпаг пилләләр газырлар. Онун үстүнү өртүрләр.

Буна дәһлиз дејирләр. Бабаларымызын бу көһнә «имарәт»инә нәдән «гара» ады верилдијини билирсинизми? Ики шејдән: бири үстүнә төкүлән гара торпагдан, о бири түстүдән, ичәриси һисләниб гурум тутараг, гаралмағындан.

Тағы әми Мәммәдағаны сојугдан сахламаг үчүн арвады Бачыханымла дама јығышды. Очаға бөјүк көтүкләр гојуб јандырырдылар. Кечә-күндүз дамда очаг сөнмәзди. Бајырдан ичәри кирдикдә санки бир һамама кирирдин. Мәним күнләримин чоху бурада кечирди. Тағы әми овдан чүрбәчүр һадисәләр сөјләјирди.

Мәммәдағаны севиндирмәк үчүн бир дәфә чәртмә гуруб бир алачәһрә тутдум. Мәммәдаға буна чох шад олду. Гәфәс олмадығы үчүн алачәһрәни бир күн ашсүзән алтында сахладыг: заваллы гушчығаз о гәдәр ачлыг чәкмишмиш ки, азадлығы үчүн әсла чалышмајыб, анчаг гарныны дојдурурду. О бири күн ајағына узун сап бағлајыб дамын ичинә бурахдыг. Гушчығаз јенә дә гачмаг фикриндә дејилди. Дамын ичиндә, дәндән тутмуш чөрәк, гənd гырынтыларына кими нә дүшүрдү димдикләјиб јејәрди. Мәммәдағаја елә өјрәнмишди ки, она сүд доғрамасы, сүдлү аш, фирни вә гејри хөрәк вердикдә алачәһрә дә бошгабын гырағына гонуб онунла бәрабәр јејәрди. Бир аздан сонра сапы да ајағындан ачдыг. Буна чох шад иди. Чүнки дамда сап илә раһат кәзә билмирди. Һәмишә димдији илә сапы ајағындан чыхартмаг истәјирди. Бу күндән сәрбәст олараг, дамын ичиндә чик-чик едә-едә каһ учурду, каһ јорған-дөшәк јүкүнүн үстә отуруб мүркүләјирди. Лакин дамдан бајыра чыхмырды.

Бир сәһәр дамда отурмушдуг. Биринчи күн иди ки, һава ачылыб күн чыхмышды. Күнәшин шәфәги дамын бачасындан ичәријә дүшмүшдү. Алачәһрә чик-чик едәрәк дамда учурду. Бирдән бачадан чыхыб кетди.

— Аһ, гушум гачды! — дејә Мәммәдаға гышгырды.

— Горхма јенә кәләчәкдир. Белә исти јери, јемәк-ичмәји бурахыб кетмәз, — дејә Тағы әми ону сакит етди. Доғрудан да бир аздан сонра јенә дә чик-чик едәрәк бачадан ичәри учду.

Бу севимли гушчығаз тамам гыш дамда јашајыб, баһарда бағa учду. Лакин көһнә мәканыны вә достларыны унутмајыб каһдан бир зијарәт едирди.

Јазын исти күнләриндән башламыш пајызын әввәлинә кими, бағларда кәздикдә, дар доггазларла кетдикдә, коллугда, гуланчарлыгда биз ушаглар өзүмүзү зәһәрли иланлардан көзләмәлијдик. Ачыглыг јердә бу асан иди. Лакин бағда, галын отлар ичиндә гыврылыб јатмыш иланы һардан көрүб, өзүмүзү бу мүзүр һејвандан мүһафизә едәјдик? Достумуз корамал отларын арасы илә һәрәкәт етдикдә мә'лум олурду. Амма зәһәрли иланлар мә'лум олмурду. Бир јај олмајырды ки, илан ушаг вурмамыш олсун. Онлар да биздән пајларыны јахшыча алардылар. Исти күнләрдә чәпәрләрин дөшү иланларла долу оларды. Онлар јуваларындан чыхыб өзләрини күнә верәрдиләр. Биз дә дәстә бағлајыб онларла мүһарибә едәрдик. Һәр биримизин әлиндә узун чомаг оларды. Кимин көзүнә гыврылыб јатмыш, ја һәрәкәт едән илан саташ-саjды, тез чомағы илә вуруб өлдүрәрди. Һәр кәс чох өлдүрсәјди, о, биринчилији газанарды.

Билмирәм һарадан чыхмышса, куја кәртәнкәләләр иланлара ағу верирләр, она көрә бунлары да дүшмәнләр сырасына гојуб гырардыг. Бу барәдә Тағы әмидән сорушдугда о, белә чаваб верди:

— Јалан сөздүр; кәртәнкәләләрин зәһәри јохдур. Өзләри дә зәһәрли һәшәраты јејиб тәләф етмәклә бизә бөјүк мәнфәәт јетирирләр. О ки галды илана, онун ики зәһәрли диши вар. Зәһәр дишинин дибиндә назик пәрдәли ики тулуғун ичиндәдир. Илан чалдыгда пәрдәләр јыртылыб зәһәр јаралының ганына гарышыр, ону зәһәрләјиб өлдүрүр.

Тағы әминин бу вердиҗи мә'луматдан сонра биз кәртәнкәлә гырмағы тәрк етдик.

ТАҒЫ ӘМИНИН ТӘРЛАНЫ

Тағы әминин ики нөв ов гушу оларды. Бири гызылгуш, о бири ғырғы. Гырғы илә Тағы әми билдирчин тутарды. Гызылгуш илә гырговул, кәклик, турач овуна кедәрди.

Сон заманлар Тағы әми бир јерә кетдикдә гушлары мәнә тапшырырды. Гушлара нә гәдәр вә нә чүр әт вермәји Тағы әми мәнә өјрәтмишди.

— Бах, әт јағлы олмасын, — дејә Тағы әми дүбарә тапшырарды.

Мән Тағы әминин һәр һәрәкәтини көтүрмүшдүм. Онун кими бәһләни кејирдим. Гушун бағыны гыфылдан ачардым. Әти әлимә аларағ, бир-ики аддымдан гушу мушгурурдум. Ач гуш тез өзүнү әтин үстүнә атырды. Лакин Тағы әми кими гушу ағача бурахыб чағырмаға чүр'әт едә билмирдим. Горхурдум ки, дөвр едиб наваја галхсын, тута билмәјим.

Нағыл етдијим ил, Тағы әми дағдан кәлдикдә, өзү илә бир гызылгуш да кәтирди. Бу тәрлан иди. Тағы әми ону јувадан дүшүрмүшдү. Она лазым олан тәрбијәни верәрәк ова һазырлајырды. Бир мүддәт ач сахлајыб јем вахты һәјәтдә ағача бурахырды. Сонра әлинә чүчә көтүрәрәк һәјәтин о бири башындан чағырырды. Тәрлан чүчәни көрдүкдә учуб әлинә гонурду. Чүчәнин түкләрини јолмаға башлајырды. Әтини диддикдә Тағы әми чүчәни гушун әлиндән алыб ону јенә ағача бурахырды. Дүбарә чағырырды. Гуш учуб кәлирди. Бир-ики дәфә белә етдикдән сонра једирирди. Сабаһысы чүчә әвәзинә әт көтүрүрдү. Бә'зи вахт гырмызы дәсмалы бүкәрәк әтә охшадырды. Тәрлан она да кәлирди.

Бу тәрланын чајнаглары гејри гушлара көрә чох ити иди. Бәһләдән кечиб әлә батырды. Ики бәһләни бир-бириниң үстүндән кејмәјинчә ону әлә көтүрмәк мүмкүн дејилди.

Бир дәфә Тағы әми базара кетмишди. Тәрлан һәјәтдә, өз мүәјјән јериндә гыфыл үстүндә бағлы иди. Мән вә Мәммәдағa бағда идик. Бирдән һәјәтдә гышгырыг гопду. Биз гачараг кәлдик. Онда көрдүк ки, тәрлан, Мәммәдағанын бир јашында бибиси оғлу Әјјубу басмарлајыб чүчә кими алтына алыбдыр. Арвадлар да гушу тутуб чәкирләр ки, ушағы бурахсын.

— Нә гајырырсыныз? — дејә гышгырдым. — Гушу чәкмәјин, јохса ушағын этини гопардар. — Чәлд арвадлары кәнар едиб тәрланын ајагларыны сыхмаға башладым. Гушун чајнаглары ачылыб ушағы бурахды. Арвадлар бу иттифагдан елә һәјәчана кәлмишдиләр ки, гушу боғуб өлдүрмәк истәјирдиләр. Мән мане олдум. Јахшы ки, бу һалда Тағы әми өзү кәлиб чыхды. Арвадлары сакит едәрәк деди:

— Јахшы, мән гушуму бу күндән дамда сахлајача-

ғам. Сиз дә ушагларыныздан муғајат олуб, башына бурахмајын.

Тәрланын Әјјуба һүчүм етмәсинә онун гырмызы көјнәји сәбәб олмушду. Тәрлан гырмызы шејә һәрис иди. Һарада көрсәјди үстүнә атланарды. Тағы әминин бу тәрланы ахырда мәшһур бир гуш олду.

АХТАР ВӘ ШӘНКҮЛ

Ахтар вә Шәнкүл Тағы әминин ов тулалары иди.

Ахтар еркәк, Шәнкүл ганчыг иди. Ахтар гысабојлу, көдәктүклү, бозрәнкли, көркәмсиз тула иди. Шәнкүл исә чох јарашыглы бир ит иди. Боју орта бојдан һүндүр иди. Көдәк мәхмәр кими һамар, дүмағ рәнкли, үстү гара халлы вә золаглы түкү вар иди. Бели, ајаглары, бурну инчә иди. Гашларынын үстүндә ики көзә бәнзәјән халы варды.

Бу тулаларын заһирләри башга олдуғу кими, хасијјәтләри дә башга иди. Ахтар гашгабаглы, тәнбәл, истираһәт севән тула иди.

Шәнкүл дирибаш, шән, меһрибан, севимли бир һејван иди.

— Ит дә күләрми? — дејә шүбһә едән шәхс Шәнкүлүн күләр һаләтини көрдүкдә — бәли, күләр, — дејә тәсдиг едирди. Будур, тәнбәл Ахтар һәјәтдә узаныб өзүнү күнәшә верир. Шәнкүл исә ојнамаг истәјир. Нә етсин? Кимлә ојнасын? Боздар көпәкләми? О гочалмыш, көзләринә пәрдә кәлмиш һејвәрә бир көпәкдир. Онунла ојнамағы Шәнкүл севмир. Бир дәфә онунла ојнадыгда Боздар нәдәнсә ачыгланыб ону боғмушду. Ондан бәри Боздар илә јахынлыг етмирди.

Тәнбәл дә олса, јенә өз јолдашы Ахтар, Шәнкүл гысыла-гысыла кедиб, Ахтарын ајағындан чәкмәјә башлады. Ахтар башыны галдырыб, дишләрини ағардараг мырылдады. Шәнкүл кәнара чәкилди. Ахтар јенә узанды. Бир аздан сонра Шәнкүл кәлиб Ахтарын гулағындан јапышараг чәкмәјә башлады. Ачыглы Ахтар галхараг онун үстә һүчүм етди. Шәнкүл гојуб гачды. Ахтар јенә узаныб јатмаға мәшғул олду. Инди Шәнкүл ону башга јол илә тәнкә кәтирмәјә башлады. Ахтарын үстүндән о тәрәф-бу тәрәфә тулланараг ону нараһат етди. Ахтар билирди ки, ојнамајынча Шәнкүл ондан әл чәкмәјәчәкдир. О иди ки,

бир дәфә үстүндән тулландыгда чәлд галхыб ону басмарлады. Сонра бурахыб өзү гачды. Шәнкүл ахыр мәрамына чатды. Ахтар шөвгә кәлиб онунла ојнамаға башлады.

Шәнкүл илә Ахтарын әсил бајрамы Тағы әми кәһәр аты миниб, гызылгушу әлинә көтүрәрәк ова кедәндә иди. Тулалары чағырмага еһтијач јох иди, чүнки гызылгушун гумро сәси онлары хәбәрдар етмишди. Инди Ахтары танымаг олмурду. Тәнбәллик нечә олмушду? Һәрәкәтсизлик һарада галды? Шәнкүлә кәлдикдә о, шадлыгдан өзүндән чыхарды. Каһ сирк итләри кими Ахтарын үстүндән тулланарды, каһ гоча Боздарын гујруғундан дартарды, каһ да дарвазаны чырмаглајыб гачмаг истәјирди.

Бунларын хасијјәтләри овда бүрузә верәрди. Ахтар овун изини арадыгда арам вә диггәтлә һәрәкәт едәрди. Шәнкүл исә сәбирсизликлә каһ ирәли гачарды, каһ јана үз тутуб кедәрди. О заман Тағы әми:

— Шәнкүл галды! — дејә ону чағырарды. О да саһибинә табе олараг о саат кери гајыдарды, овун изини јенидән арамаға башларды.

Ову тапдыгда Ахтар да, Шәнкүл дә өз тә'лимләри үзрә сағ әлләрини галдырараг Тағы әмијә бахырдылар.

Тағы әми:

— Бас! — дедикдә атланыб гушу галдырардылар. Лакин бурада да Шәнкүл бә'зи вахт, әләлхүсус Тағы әми кечикдикдә әсәбиләшәрәк ову изинсиз галдырарды.

ЧӘРИҚ СӘФӘРИ

Јазын ахыры иди. Бичин башланмышды. Тағы әминин аиләси Чәријә көчмүшдү. Чәрик, Сејидли кәндинин әкин вә отлаг јерләри иди. Орада бизим дәјирман вә әкин јерләримиз вар иди. Тағы әми мәни бикеф көрдүкдә:

— Гәм етмә. Бичин гуртарыб хырман башландыгда, кәлиб сәни дә апарачағам. Орада Мәммәдаға илә вәлә минәрсиниз. Сонра тез-тез билдирчин овуна кедәчәјик, — дејә мәним көнлүмү алды.

Арадан он күн кечмиш Тағы әми өкүз арабасы илә кәлиб чыхды.

— Һазыр ол, сабаһ сәни дә Чәријә апарачағам. Мәммәдағанын балыг гармағы бурада галмышдыр. Онункуну

да, өзүнүнкүнү дә көтүр, орада балыг тутарсыныз, — дејә Тағы әми тапшырды. Һазыр тилов олмадығы үчүн Тағы әми ијнәни әјиб бизә гармаг гајырмышды.

Сәһәр еркән араба гошулду. Тағы әми бәһләни мәнә верәрәк деди:

— Ал бәһләни кеј, гырғыны сән апарачагсан, арабаны мән сүрәчәјәм.

Мән буна чох шад идим. Шәнкүл вә Ахтар мәндән дә артыг шад идиләр. Анам мәни өтүрдүкдә:

— Бах, оғлум, күнәшдә кәзмә, чајда чиммә, јохса гыздырарсан, — дејә тапшырды. Лакин өзү дә билирди ки, бунлара әмәл олунмајачагдыр. Јола дүшдүк. Шәнкүл илә Ахтар арабанын ағыр ајағы илә кедә билмәјиб каһ ирәли гачырдылар, каһ да гајыдыб гаршымыза кәлирдиләр. Ағдамдан Чәриҗә 9—10 километр јол иди. Чәриҗин тарлаларына чатдыгда Ахтар илә Шәнкүл овламаға башладылар. Тағы әминин көзләри тулаларда иди.

— Ахтар овун изинә дүшмүшдү. Гырғыны мәнә вер, — дејә Тағы әми арабадан дүшдү. Мән гырғыны она вердим. Тағы әми гырғынын гајышыны ачды. Бу һалда Ахтар сағ ајағыны галдырараг марыға дурду. Тағы әми гырғыны овчуна алды. Ахтара јахынлашараг:

— Ахтар, бас — дејә әмр етди. Тула о саат өзүнү билдирчинин үстүнә атды. Билдирчин пырылты илә галхды. Тағы әми гырғыны кәмшәди. Билдирчин әлли аддым гачмамышды ки, гырғы ону һавада чајнағына алыб јерә енди. Мәнзилә кәлиб чатынча Тағы әми алты билдирчин тутду.

— Наһара сизә билдирчин чығыртмасы верәчәјәм. Мәммәдағанын гызыл инәји дә јеничә доғмушдур. Ләзәтли буламасы вар, — дејә Тағы әми тә'риф етди.

Мәним кәлмәјимә Мәммәдаға чох шад иди. Бичарә нә етсин? Бөјүкләр ишә мәшғул, ојнамаға ушаг јох.

БАЛЫГ ЈЕРИНӘ ИЛАН

Бир күн Мәммәдаға илә дәјирманын ашағысында чинарларын көлкәсиндә отуруб, гармаг илә балыг тутурдуг. Бир саатдан артыг овламағын нәтичәсиндә адама бармаг ирилијиндә ики балыг тутмушдуг.

— Eh! Индијә кими әлимизлә көлмәләрдән бундан чох тута биләрдик, — дејә Мәммәдаға шикајәтләнди.

— Доғру дејирсән, дур кедәк ахтараг, — дејә мән дә онун фикринә шәрик олдум.

Дәјирманы јатырдыгда, сују дәһнәдән арха бурахардылар. Су ахаркән јери ојуб чухурлар, ојуглар әмәлә кәтирәрди. Дәјирман ишләдикдә архын сују кәсиләрди. Су анчаг ојугларда, чухурларда көлмә тутарды. Мәммәдаға илә бу көлмәләрдә балыг ахтарырдыг.

Јенә дә ајагларымызы сојунуб, голларымызы чирмәләјәрәк балыг ахтармаға башладыг. Бир аз вахтда 7—8 балыг тутдуг. Арх ашағы кедәркән бир бөјүк көлмәјә раст кәлдик. Палтарымызы сојунмаға мәчбур олдуг. Су көлмәдә көбәјимизә кими чыхырды. Бир аз сују арашдырмышдыг ки, Мәммәдаға сәсләнди:

— Бај, балыг әлимә дәјди!

— Һаны, һаны? — дејә мән дә онун јанында ахтармаға башладым. Бир аздан сонра мәним дә әлимә бир узун шеј дәјди.

— Нә узун балыгдыр... Сөз ағзымызда јарымчыг галды. Гара золаглы, учлары диш-диш бир илан сујун үзүнә чыхды.

— Илан! — дејә гышгырдым. Биз чәлд судан чыхдыгда илан да үстүмүзә һүчум едәрәк гуруја чыхды. Лакин көлмәнин әтрафы јамач олдуғундан сүрүшүб, јенә суја дүшдү. Бизим гышгырығымыза хырмандан Тағы әми илә бәрабәр адамлар төкүлдүләр. Илан судан бир бармаг јухарыда дешик тапыб башыны ораја сохмушду. — Адамлар күрәк илә ону өлдүрүб судан чыхартдылар. Тағы әми илана бахараг деди:

— Јахшы саламат гуртармысыныз. Бу илан күрзәдир. Чох зәһәрли иландыр. Көрүнүр јухарыдан сүрүшүб суја дүшмүшдүр, сонра чыха билмәмишдир.

Мән Сејидлинин чәпәрләриндә белә илан чох көрмүшдүм вә ушаглар илә дә өлдүрмүшдүм. Лакин күрзә олдуғуну билмирдим. Бу һадисәни узун мүддәт унуда билмәдим. Буна сәбәб Крыловун «Ушаг вә илан» тәмсили иди ки, ушаглығымда әзбәрләтмишдиләр. Инди дә ону јадымда сахламышам.

Истәр икән балыг тута, илан тутуб бир ушаг,
Парчаланыб горхудан о вахтында дил-додаг.
Илан бахыб ушаға агил ол, дејиб, әкәр
Артса белә чүр'әтин, чох зәрәр сәнә дәјәр.
Һифз еләди бу сәфәр аллаһ сәни, шүкр гыл,
Бундан сонра зарафат етдијини таны, бил.

629—16

Тахыл бичилиб дөјүлмүшдү. Галмышды дәјирман ишн. Тағы әми асудә иди. Күнләринин чохуну овда кечирирди. Јахында ов етдикдә мәни дә өзү илә апарырды. Бир күн Мәммәдаға анасы илә Сејидлијә кетмишдиләр. Онлар бир дә ахшам гајыдачагдылар. Тағы әми деди:

— Дур, биз дә онлар кәлинчә билдирчин овуна кедәк.

Мән бу тәклифдән артыг шад олдум, чүнки ахшама кими јолдашсыз нә едәчәјими өзүм дә билмирдим. Тағы әми ов торбасыны бојнундан асараг деди:

— Вәзифәләримизи ајыраг. Ахтар илә Шәнкүл билдирчини изләјиб галдырачаглар, мән дә гырғыны вахтында вурачағам. О да ову тутачагдыр. Сән дә онлары бу торбаја долдурачагсан.

Мән Тағы әминин сөзүнә күлүб дедим:

— Мәним ишим һамысындан асандыр.

Ов үчүн узаг кетмәк лазым дејил. Бичилмиш тарлаларын күләшлијиндән билдирчинләрин — «бит-биллит» сәсләри кәлирди. Тағы әми зәмиләрә чатдыгда:

—Ахтар, тет! Шәнкүл, тет! Һа бурда, һа бурда, Шәнкүл галды! — дејә тулалары овлатмаға башлады. Бу күн Шәнкүл Ахтара үстүн кәлмишди. Биринчи ову галдыран о олду. Тағы әми билдирчинин башыны кәсиб мәнә вердикдә Ахтарын ајағы алтындан бир билдирчин дә галхды. Гырғыны бурахмаға фүрсәт олмады. Билдирчин учуб јахын бир колун ичинә кирди.

— Ејби јохдур, о да бизим малымыздыр, һара кетсә ахырда сәнин торбанда олачагдыр, — дејә Тағы әми кола тәрәф үз гојду. Биздән ирәли тулалар јүјүрүб кола чатдылар. Икиси дә башларыны колун ичинә сохдугдан сонра дал-далы чәкилмәјә башладылар. Бу вахт биз онлара чатдыг.

— Тағы әми, тулалар нә үчүн кери чәкилдиләр, — дејә сорушдум.

— Јәгин илан көрмүшләр, бу саат биләрик, — дејә Тағы әми кола диггәтлә бахмаға башлады. — Сәһв етмәмишәм,иландыр, өзү дә күрзә. Гыврылыб јатмышдыр. Бу саат ону тутачағам, — дејә Тағы әми гырғыны мәнә верди.

Тағы әми иландан әсла чәкинмәзди. Бир балача ағач илә башындан басыб, тутарды. Инди дә тәнбәки чубуғуну чибиндән чыхарыб ичиндән бир гәдәр гыр чыхартды.

Сонра һәмин чубуғун сапы илә иланын башындан басыб боғазындан јапышды. Һазыр етдији чубуг гырыны иланын боғазына салыб ону бир гәдәр әлиндә сахлады. Сонра јерә гојду. Илан һәрәкәтсиз галды. Мән тәәччүб едәркән Тағы әми деди:

— Иланын зәһәриндән башгалары өлдүјү һалда, илан өзү тәнбәкинин гырындан зәһәрләниб тәләф олур. Инди бу илан шишиб көтүк кими олачагдыр. — Буну дејә Тағы әми иланы көтүрүб колун үстүнә гојду. Сонра гырғыны мәндән алыб:

— Ахтар, тет! Шәнкүл, тет!—дејә тулалары кола кирмәјә чағырды. Шәнкүл иланын өлүсүндән дә горхараг кола јахын дүшмәди. Ахтар исә өзүнү колун ичинә сохду. Лакин билдирчини орада тапмады. Мә'лум олду ки, билдирчин илан фәгәрәсиндән истифадә едәрәк өзүнү башга јерә вермишдир. Ахтар да овдан әл чәкән һәриф дејилди. Тезликлә онун изинә дүшүб тапды. Тағы әми дејән кими бу да бизим малымыз олду. Күнәш гуруба енирди. Торба да кетдикчә шиширди.

— Даһа кифајәт едәр, — дејә Тағы әми евә тәрәф дөндү. Бир аз кетмишдик ки, Шәнкүл ајағыны галдырараг Тағы әминин үзүнә бахды.

— Бу да Шәнкүлүн хатири үчүн, — дејә Тағы әми гырғыны овчуна алды. Шәнкүл буну көрдүкдә өзүнү билдирчинин үстүнә атды. Гырғы бу сон билдирчини дә тутду. Тағы әми буну гырғыја вермәк истәдикдә:

— Тағы әми, о билдирчини өлдүрмә, мәнә вер, ону евә дири апарачағам, — дејә ричa етдим.

— Јахшы, ал буну. Торбадан бир билдирчин вер, гырғыја једирдим.

Мән Тағы әмијә бир өлү билдирчин вердим, о да дири билдирчини мәнә верди. Билдирчини чибимдә әлимлә тутмушдум. Заваллы һејванчығын үрәји елә дөјүнүрдү ки, дејәсән бу саат партлајыб, чаны чыхачагды.

Фикрим даим бунда олараг нечә гајыдыб илан олан кола чатдығымызы билмәдим. Тағы әми иланы көстәрәрәк деди:

— Көрүрсән нечә шишмишдир?

Мәним јенә дә фикрим чибимдәки гушда олараг, илана мәһәл гојмадым. Тағы әми мәни фикирли көрәрәк деди:

— Көрүрәм, һәм јорулмусан, һәм дә ачмысан, белә-ми? Сәбир елә, евә јахынлашмышыг.

— Јох, Тағы әми, мән јорулмамышам, амма ачмышам.

Јорулмағымы бојнума алмадым ки, Тағы әми бир дә мәни ова апармаз. Лакин мәни гәмкин вә пәришан едән чибимдәки гушчуғаз иди, она чох ачыјырдым. Инди буну Тағы әмидән алмағыма пешман идим. Бу торбада башлары кәсилмиш гушлара һеч дә ачымырдым. Онлары бу диридән хошбәхт һесаб едирдим. Онлар өлүб кетмиш, даһа бир дә дирилиб охумајачаглар, јува тикиб бала чыхармајачаглар... Јенә дә гушчуғазын үрәји дөјүнүрдү. Бир ан раһат олмурду. Бу исә мәнә тә'сир едирди. Нә едим? Бурахыммы? Онда Тағы әми мәнә нә дејәр? Мәни севмәз, бир дә ова апармаз. Јох, бу јарамаз, — дејә фикримн дәјишдирмәк истәдим. Лакин чибимдә үрәји дөјүнән һејванчыг мәним дә үрәјимин дөјүнмәсинә сәбәб олду. Даһа сәбрим түкәнмишди. Гушу азад етмәкдән артыг, өзүмү бу әзабдан хилас етмәк фикриндә идим. Ахырда белә бир һијлә кәлдим: бир аз Тағы әмидән керијә галараг, әлими чибимдән чыхарыб:

— Вај, јыхылдым! — дејә өзүмү јерә атдым. Билдирчин чибимдән чыхыб пырылты илә учмаға башлады. Гырғы буну көрдүкдә чырпыныб Тағы әминин әлиндән чыхды. Ајагларындан узун гајыш саллана-саллана билдирчини тутуб јерә енди. Тағы әми ону гырғынын әлиндән алыб башыны кәсди. Сонра ики бөлүк едәрәк тулалара атды.

— Көрүрәм, чох јорулмусан. Дүз јердә ајағын бүдрәјир, јерә јыхылырсан, — дејә Тағы әми күлмәјә башлады. Мәним фикрим өлән гушда икән, сорушдум:

— Тағы әми, тох гырғы да ов далынча кедәрми?

— Сәнин гушун ким бәхтсизләрин далынча кедәр, — дејә Тағы әми тәбәссүм илә чаваб верди.

ГАЈЫБЫН ИТИ

Гајыб кишинин әввәли мал-гаралы, гојун-сүрүлү, дөвләтли бир кәндли иди. Кет-кедә дөвләти әлиндән чыхыб, бир чүт өкүз, бир инәк саһиби олмушду. Әввәлки дөвләтдән она Гарагыллы адлы бир чобан ити јадикар галмышды. Сонсуз Гајыб киши бу көпәји өвлад кими севирди. Һәркаһ бир адам ондан:

— Гајыб әми, арвадынын өлүмүнү истәрсән, јохса итинин? — дејә суал етсәјди.

— Әлбәттә арвадымын, — дејә чаваб верәрди. Гајыб кишинин бу итә белә мәһәббәт бағламасы һамыны һејрәтә кәтирирди. Сәбәбини арајанлар дејирдиләр ки, бир фалчы ону инандырыб ки, нә гәдәр Гарагыллы сағдыр, сән бир заман, јенә ирәлики кими дөвләт саһиби олачагсан.

Итин өзүнә кәлдикдә, ади чобан итләриндән хејли ири, гүввәтли, чәсур вә һүнәрли бир һејван иди. Узун гара түкләри ону чох һејбәтли көстәрирди. Гарагыллынын горхусундан бир гурд Гајыбын сүрүсүнә јахын кәлә билмәзмиш. «Гајыбын ити» ады илә әтрафда мәшһур олараг, бу көпәк дилләрдә зәрби-мәсәл кими сөјләнирди. Бириси итини чох тә'риф етдикдә:

— Нә чох тә'риф едирсән? Гајыбын ити өлмајачагдыр ки, — дејә онун сөзүнү кәсәрдиләр.

Мән дә бу итдән чох шејләр ешитмишдим. Лакин өзүнү көрмәмишдим.

Гајыбын ити һүрмәзди. Јол илә динч кедән адамларла исә иши олмазды. Башга итләр кими онларын үстүнә кетмәзди. Лакин, бириси габағындан истәр атлы, истәр пијада гачмаг истәдикдә гызмыш шир кими үстүнү аларды.

Мән Чәрикдә олан заман Гајыб киши дә бичин вә хырман ишләринә мәшғул иди. Ити дә јанында иди.

Бир күн Тағы әми овдан чох гуш кәтирмишди. Бир нечәсини хурчуна гојараг мәнә деди:

— Боз мадјаны мин, бунлары Һүммәткилә апар.

Һүммәт Тағы әминин халасы оғлу вә һәм дә гајны иди. Тағы әми мәни ата миндирдикдә деди:

— Бах, Гајыбкилин обасынын јанындан кечәркән аты јаваш сүр. Олмаја-олмаја чапасан.

— Архајын ол, Тағы әми, чапмарам, — дејә она сөз вердим.

Һүммәт әмикил илә бизим арамыз үч километрә ким иди. Кедәнбаш обанын јанындан саламат кечиб кетдим. Тапшырығы әмәлә кәтириб гајыдаркән јенә обанын јанындан кечдикдә аты јаваш-јаваш сүрдүм. Бир вахт бир ит һүрә-һүрә үстүмә кәлди. Бунун сәсини ешитчәк башгалары да төкүлүб кәлдиләр. Аты аддым-аддым сүрәркән нәзәрим итләрдә иди. Онларын ичиндә Гајыбын итини арајырдым. Лакин она охшар бир ит јох иди. Бу мәнә

үрәк верди. Бир гәдәр кетдикдән сонра итләрин сәсләри кәсилмәкдә иди. Чүр'әтләниб мадјаны тәркимләдим. Бир дә бахыб көрдүм ки, тозу думан кими галдырараг, бир гара ит кәлир. О саат аты сахладым. Ит мәнә чатан кими атын өнүндә ајаг үстә галхды. Башы атын башы илә бәрабәр олду. Горхудан нәфәсими ичимә чәкмишдим. Бир аз белә дурдугдан сонра Гарагыллы дөнүб јаваш-јаваш кетмәјә башлады. Мән елә горхмушдум ки, аты јаваш сүрмәјә дә чүр'әт етмирдим. Ит хејли кетмишди ки, мән дә аты јүрүш илә сүрмәјә башладым. Ит оба-ја јахынлашырды, мән дә мәнзилә.

— Јох, даһа кәлмәз, — дејә өзүмә үрәк вердим. Тағы әмиким дә тәпәдән мәнә тамаша едирдиләр. Бу мәнә чүр'әт верди, мадјаны чапмаға башладым. Тағы әми әлилә мәнә нә исә ишарә едирди. Лакин мән нә истәдијини анламадым О вә башгалары мәним гаршыма тәрәф јүјүрмәјә башладылар. Бундан мән шүбһәләниб кериј бахдым. Онда көрдүм ки, јарамаз көпәк мәндән әл чәкмәк истәмир. Аты сахладым. Ит иреликн кими атын габағында дикәлди. Бу сәфәр ат раһат дурмајыб башыны јырғалады. О саат көпәк мадјанын алт додағыны дартыб парчалады. Ит бунунла кифајәтләнәрәк обаларына тәрәф јола дүшдү. Мадјанын ағзындан ган чешмә кими ахырды. Ит көздән итди. Лакин мән даһа сәһвими тәкрар етмәкдән чәкинәрәк јеримдә дурмушдум. Тағы әми һамыдан иреli кәлиб чатды.

— Ит сәни јараламајыб ки? — дејә тәшвишлә сорду.

— Јох, Тағы әми, анчаг мадјанын ағзыны гапды, — дејә чаваб вердим.

— Мадјан чәһәннәмә, сән саламат чыхмысан. Мин белә мадјан сәнә гурбан, анчаг бу сәнә нәсиһәт олсун. Бундан сонра бөјүкләрин сөзүндән чыхмазсан.

ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛЫМ

Мән, 1875-чи ил октјабр ајынын 21-дә Шуша шәһәриндә анадан олмушам. Һәлә ушаг јашларында икән атам өлмүш, анамын һимајәсиндә галмышам. 1885-чи илдә дајым Сәфәрәли Вәлибәјовун (семинарија мүәллими) јардымы илә Гори шәһәриндәки Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәси јанында олан ибтидаи мәктәбин әлифба синфинә гәбул олунмушам.

1894 чү илин ијун ајында семинаријаны битириб, һәмин ил октјабрын биринда Бакынын үчүнчү шәһәр рус-татар мәктәбинә мүәллим тә'јин олунмушам.

О вахтлар Бакыда әһалинин азәрбајчанлылар һиссәси үчүн анчаг үч халг мәктәби вар иди. Бу мәктәбләр үч синифли иди. Мөвһуматчы моллаларын тә'сири алтында олан авам чамаат, өз ушагларыны бу мәктәбләрә бурахмырдылар. Һалбуки, гаранлыг, рүтубәтли зирзәмиләрдә јерләшән мәһәллә мәктәбләри—моллаханалар шакирдләрлә долу олурду. Моллаларын тә'сиринә гаршы мүбаризә едәрәк, ушаглары мәктәбә чәлб етмәк үчүн биз халг мүәллимләриндән чох әмәк, еһтијатлы олмаг вә бачарыг тәлә6 олунурду. Биз гапы-гапы кәзир, ата-аналары баша салыр вә јалварырдыг ки, ушагларыны бизим мәктәбләрә бурахсынлар. Ата-аналарла бу барәдә апардығымыз мүбаризә, шаир Сабир тәрәфиндән «Охутмурам, әл чәкин» ше'риндә тәсвир олунмушдур.

Бах, мән белә бир заманда, белә шәраитдә, он доггуз јашында бир кәнч олдуғум һалда халг мүәллимлијинә башламышам. Бу дедикләримә мисал олмаг үчүн сајсыз-һесабсыз һадисәләрдән бирини бурада сөјләмәк истәјирәм. Мән чох сүбут вә дәлилдән сонра аталардан бирини өз оғлуну бизим мәктәбә вермәјә разы салдым. Доғрудан да о, сабаһысы күн оғлу илә бәрабәр мәктәбә кәлди. Мән севинчлә онлары гаршыладым. Ушағын мәк-

тәбә гәбул олунмасы һаггында әризә јазынчајадәк отурмаларыны рича етдим.

Онлар отурдулар. Мән әризәни јазыб битирдим вә ушағын атасындан гол чәкмәсини рича етдим. О, бөјүк һәјәчанла гәләми әлинә көтүрдү, әли әсә-әсә әризәни имза етмәк истәркән, башга мәктәбдән кәлмиш зарафатчыл бир мүәллим бир дәфә асгырды. Бу тәк сәбир, бу гәдәр чәтинликлә гәбул олунмуш гәрарын бир ан ичәрисиндә позулмасы үчүн кифајәт иди. О:

— Аллаһ өзү бу тәк сәбирлә мәни бу шејтан әмәлиндән сагындырыр, — дејә гәләми јерә гојуб оғлунун әлиндән јапышды. — Кедәк оғлум, кедәк. Бу мәктәб дејилән шејтан јувасындан узаглашаг!

Тәк сәбир мөвһуматчы мүсәлманлар арасында, ишин јахшы кәтирмәјәчәјинә ишарәдир.

Биз нә гәдәр она јалварыб, нә гәдәр инандырмаға чалышдыг ки, бу сәбир јаланчы сәбир иди,—бир шеј чыхмады. Оғланын өзүнүн дә јалварыб мәктәбдә галмаг истәмәси атанын гәлбини јумшалда билмәди. О, күчлә оғлуну мәктәбдән чәкиб апарды. Ушагларын өзләринин бизим мәктәбләрә әлагәси тамамилә башга чүр иди. Бунлар бизим мәктәбләрә кирмәк үчүн чан атырдылар. Моллаханаларын мүәллимләри — моллалар ушаглар үчүн дәһшәтли бир шеј иди. Мәһәллә мәктәбләриндә— моллаханаларда белә бир гајда вар иди: ушаглар мәктәбә чох тез кәлмәли идиләр. Молла һәр ушаға ајрыча дәрс верирди. Ушаглар тапшырығы демәк олар ки, бүтүн күн әзбәрләјирдиләр, молла ушаглары евә бурахмаздан әввәл һәр кәси тәк-тәк јохлајырды. Ушағын һәр бир сәһвинә көрә молла онун әлләринә бир чубуг чәкирди. Беләликлә, сәһв чох олдугча чәза да о гәдәр ағыр олурду. Ушаг башга бир гүсур бурахмыш олса, о вахт фалагга ишә дүшүрдү. Фалагганын адыны ешидәндә ушагларын бәнизләри кәтан кими ағарырды. Фалагга һалга шәклиндә гајыш кечирилмиш узун ағачдан ибарәт иди. Мүгәссир ушаг молланын габағында, архасы үстә узанырды. Онун чылпаг ајагларыны фалагганын һалгасына кечиридиләр. Фалагганын ики учундан ики ушаг—молланын көмәкчиләри јапышырды. Онлар ағачы о гәдәр бурурдулар ки, гајыш јығылыр вә ушағын ајагларыны мөһкәм сыхырды. Бу вахт молла чубуғу көтүрүб бәдбәхт ушағын ајагларына дөшәјирди. Чәзаландырылан ушағын дәһшәтли бағыртысы кәнч нәслин гәдар дүшмәни олан «маарифчинин» вәһшилијини дајандырмырды.

Мән мөвһумат, авамлыг вә әталәтлә мүбаризә етмәк үчүн ән јахшы васитәләрдән бири дә театр олдуғуну анлајараг пјес јазмаға башладым. «Тамаһкар» адлы биринчи пјесим 1899-чу илдә јазылмышдыр. Бу пјес кечмишдә вә Совет һөкумәти дөврүндә дәфәләрлә тамашаја гојулмушдур.

1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчан дилиндә мәтбуат органлары јарандыгдан сонра мән «Иршад» вә «Тәрәгги» гәзетләриндә кичик һекајәләр јазмаға башладым. Бу вахт «Ничат», «Нәшр-маариф», «Сәадәт», «Чәмијјәти хејријјә», «Сәфа» чәмијјәтләри мејдана кәлди.

Мән башлыча олараг «Ничат» чәмијјәтиндә ишләјирдим.

1906-чы илдә Бакыда Азәрбајчан мүәллимләринин гурултајы чағырылмышды. Бу гурултајда Азәрбајчан мәктәбләринин чох јохсул вәзијјәти ајдынлашды. Мәктәбләрдә програм вә һазырлыглы Азәрбајчан дили мүәллимләри јох иди. Гурултај ибтидаи мәктәбләр үчүн анчаг програм һазырлаја биләрди. Бу програм әсасында дәрс китаблары јазмаг мүәллимләрә тапшырылмалы иди. Биз сәс үсулу илә әлифба тәртибинә башладыг. Бу вахт әрәб әлифбасынын сәс үсулуна ујғун кәлмәдији бәлли олду. Биз чәсарәтлә бу әлифбанын ислаһына башладыг вә бу әсасда әлифба китабы дүзәлтдик. Ислаһымызы вә әлифба китабымызы 1907-чи илдә чағырылан икинчи мүәллимләр гурултајына тәгдим етдик. Гурултај принсип е'тибарилә куја бизим ислаһатымызла разылашды, лакин формал чәһәтдән (бунун үчүн үмум мүсәлман гурултајынын разылығы лазымдыр, бәһанәсилә) ислаһы рәдд етди. Бу бизи ишдән сојутмады вә биз анладыг ки, ислаһы гурултајлардан, конфранслардан вә саирәдән кечирмәк тәшәббүсү бош ишдир. Буна көрә дә һеч кәсин рә'јини сорушмадан өз тәшәббүсүмүзлә, алты мүәллим «Икинчи ил» адлы дәрс китабы тәртиб етдик. Бу китабда бә'зи имла ислаһлары тәтбиг олунмушду. Лакин бу тәшәббүсүмүз дә иртичачы зијалыларын шиддәтли һүчумуна сәбәб олду. Бунунла белә гәзет вә журналларын чоху бизим имланы гәбул етди. 1907-чи илдә әлифба китабы дүзәлдәркән доғмуш фикир — гәти олараг латын әлифбасына кечмәк фикри—бизим башымыздан чыхмады. Биз бу саһәдә ишләјәрәк, бу фикри совет дөврүнә

тәдәр кәтириб чатдырдыг. Совет һөкүмәти мәшһур латынчы (jә'ни латын әлифбасы тәрәфдары), бу идеjаныn атасы, Азәрбаjчанын бөjүк jазычысы, драматургу Мирзә Фәтәли Ахундовун идеjаларыны һәjата кечирди.

Азәрбаjчан мәктәбләринин сajынын артмасы илә әлагәдар олараг ушаг әдәбиjjатына бөjүк еһтиjач jаранды. Әввәлчә «Дәбистан» мәчмуәси нәшрә башланды. О бағландыгдан сонра «Мәктәб» мәчмуәси чыхды. Бу мәчмуәләрдә башлыча олараг тәрчүмә һекаjәләри нәшр олунурду ки, бу һекаjәләр дә Азәрбаjчан ушагларыны о гәдәр марагландырмырды. Бу вахт мән ушаглар үчүн, онларын доғма дилиндә, Азәрбаjчан һәjатындан алынмыш орижинал һекаjәләр jазмаг фикринә дүшдүм. «Горхулу нағыллар» адлы үмуми сәрләвһә алтында бир серија һекаjәләр jаздым. Бунлар ушаглар арасында чох мәшһурдур вә ушагларын мәһәббәтини газанмышдыр. 1918-чи илдә Бакы Коммунасы заманында мән советдә, чәлб олунмуш үзв сифәтилә халг маарифи ишиндә ишләмишәм. Иjулун 8-дән османлы ишғалчылары кәләнәдәк Бакы Коммунасында чалышмышам. Бурадакы әсас ишим Совет зәһмәт мәктәбләри үчүн програм дүзәлтмәк, мәктәбләри аваданлыгла тәчһиз етмәк, Бакы шәһәри вә рајонларындакы маарифчиләр арасына сохулмуш әкс-ингилабчылары ифша етмәк мәгсәдилә маарифчиләрин бүтүн һеj'әтини сиjаһыjа алыб, jохламагдан ибарәт иди.

1920-чи ил иjунун 11-дә мән Шушаjа ишләмәjә көндәрилдим.

Сонра мән Күрдүстанда кәнд советләри тәшкил етмәк, Гарабағ вә Зәнкәзур рајонларынын биринчи кәндли гурултаjына нүмаjәндәләр сечмәк иши илә мәшғул олмушам. Бу гурултаj 1920-чи ил иjулун 28-дә Шушада кечирилди.

1920-чи ил августун 9-да Гарабағ вилаjәтинин маариф шө'бәси мүдири вәзифәсинә тә'jин олундум. 1921-чи ил феврал ajынадәк бу вәзифәдә чалышдым. Сонра хәстәләндиjимә көрә Бакыjа, һәмишәлик вәзифәмә— мәктәб мүдири вәзифәсинә дәjишилдим.

Һәмин ил Азәрбаjчанын советләшмәсинин биринчи илдөнүмү мүнасибәтилә пjес үчүн мүсабигә е'лан олунмушду. Бу мүсабигәдә иштирак едәрәк jаздығым «Лачын jувасы» әсәринә көрә биринчи мүкафаты алдым. Һәмин илин нојабр ајында Бакыда Азәрбаjчан Тәнгидтәблиғ театры ачылды. Вәзиjjәт чох чәтин иди. Бу театр

үчүн нә һазырлыглы артистләр, нә дә бу театрын руһуна уjғун пjесләр вар иди. Чох чәтинликлә бир нечә пjес jарада билдик вә нојабрын 13-дә театр мәним «Чәрхифәләк» пjесимлә ачылды.

Бу театр чамаатын рәғбәтини чох тез газанды, хүсусилә фәһләләр арасында jахшы һөрмәти вар иди. Сонра бу театр Азәрбаjчан Ишчи театрына чеврилди. Бу театр үчүн мән бир чох пjес jазмышам.

1922-чи илдә мән 5 пәрдәли «Ешг вә интигам» пjесини jаздым.

1923-чү илдә Бакыда «Шәрг гадыны» мәчмуәси нәшр едилмәjә башлады. Мән Азәрбаjчан гадынларынын кәнч органы үчүн бир сыра һекаjәләр jаздым. Ejни заманда «Маариф вә мәдәниjjәт» мәчмуәсиндә дә иштирак едирдим.

Азәрбаjчан вә үмумиjjәтлә Шәрг халгларынын керидә галмасынын әсас сәбәбини гадынларын өртүлү олмасында вә әрәб әлифбасында көрдүjүмдән, гүввәм чатдыгча халгымызын бу мәнһус ирсдән хилас олмасы үчүн чалышмышам.

36 ил педагожи-мәдәни ишләрдә чалышдыгдан сонра, сәһһәтим позулдуғундан Бакы маариф шө'бәсиндән, 19-чу вә 29-чу мәктәбләрин мүдирлиjиндән мәни азад етмәсини рича етдим. 1930-чу ил jанвар ајынын 11-дә Бакы халг маариф шө'бәси мәним хаһишими jеринә jетирәрәк, мәни ишдән азад етди. 1932-чи илдә Азәрбаjчан ССР Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси, мәним узун мүддәт давам едән педагожи, әдәби, һәмчинин мәдәни-ичтимаи фәалиjjәтими; 1921-чи илдән 1930-чу илә дәк ара вермәдән Бакы Совети үзвү, Бакы ичраиjjә комитәсинин намизәди вә Азәрбаjчан Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси үзвү олараг чалышдығымы нәзәрә алараг мәнә Әмәк гәһрәманы ады верди.

Һазырда Совет Jазычылар Иттифагынын үзвү олараг әдәбиjjат чәбһәсиндә чалышырам.

Сүлеjман Сани Ахундов.

Бакы, 1935

САБИР МӘШ'ӘЛИ

Бу күн јорғунлуг зәиф вүчудума елә галиб кәлмишди ки, ә'заларымы һәрәкәт етмәјә белә гадир дејилдим. Онун үчүн адәтими позараг еркән јатмаг фикринә дүшдүм. Бу нијјәти әмәлә кәтирдикдә «Сабир кечәси» мүнасибәтилә вериләчәк журнала бир материал вә'д етдијим јадыма дүшдү. Шимди нә јапајым?—дејә фикрә кетдим. Сонра «Һопһопнамә»ни көтүрүб охумаға мәшғул олдум. Мәгсудим бир мөвзу арајыб јазмаг иди. Фәгәт ону унутмушдум ки, Сабирин бу дәрја кими дәрин вә абдар хәзинәсинә кирән шәхс гәрг олуб тезликлә орадан чыхамаз.

Әвәт, мән дә чыхамадым: кечә јарыдан кечди, мән һәлә охујурдум. Хорузлар өтүшдүләр, мән һәлә охујурдум...

Билмәм китабын һарасында вә нә заман Сабирин сансыз, мүхтәлиф типләри башымда гајнашараг јухуја кетмишәм.

Рө'јада өзүмү «Сабир бағчасында» көрдүм. Фәгәт бу кичик бағча гајәт кениш, интәһасыз бир мејдана дөнмүш. Сабирин һејкәли дә јүксәлиб сәмајә гәдәр галхмышдыр.

Бу мејданда Шәрг милләтләри гарынча кими гајнашырларды.

Бир јанда «Гач оғлан, гач ат басды, милләт кәлир!» сәдасы учалырды. Бир јанда Бакы гочулары парта-парт салыб новрәстә чаванлары јанбајан јыхырларды. Бу сәмтдә әкинчи вә фәһләләрин фәрјады кәлирди. Бу кушәдә моллалар сүнни вә шиә үстә вурһавур салырларды. Мәмдәли «Рej мүлкүнү сатырам, ај алан!»—дејә бағырырды...

Бир дә көрдүм бу гајнашан инсанлар сүкут етдиләр. Сонра Сабирин һејкәлинә тәрәф јүрүш етмәјә башладылар. Анладым ки, бу һәшәрат һејкәли учуртмаг фикринә дүшмүшләр.

Һејкәлә јахынлашдыгда дурдулар. Сонра нә көрдүләрсә, хоф вә тәлашла гачмаға үз гојдулар .Бунларын гачмағына нә сәбәб олду, дејә мән башымы јухары галдырдым. Көрдүм ки, һејкәлин әлиндә көзләрә нур сачан бир мәш'әл јаныр.

Бәли, анладым ки, бу јарасалар, бу бајгушлар зијадан гачырлар. Бу вахт јухудан ојандым. Бу рө'ја мәнә бу фикри верди: Сабирин сөнмәз мәш'әли илә Азәрбајчанын хүсусән вә Шәргин үмумән һәр бир гаранлыг күшәсини ишыгландырмалы, халг шаири Сабири халга танытмалы, анлатмалы. Бу да јалныз она бир һејкәл јапмаг вә наминә бир күтүбхана ачмагла олмаз.

Бунун башга бир јолу вар. Мәсәлән: харичи милләтләр халг шаирләрини чамаата лајигинчә танытмаг үчүн онларын әсәрләрини јүз минләрчә басдырыб мүфтә, јахуд учуз гијмәтлә пајламышлар. Одур ки, онларын кәндләри белә һаман шаирләри танымыш олур.

Бизә кәлдикдә һәлә һеч бир шаиримизи дәјәринчә чамаатымыза танытмамышыг.

Һәркаһ мәгсәдимиз Сабири Азәрбајчан халгына танытмаг исә, харичи милләтләри тәдгиг едиб онларын јолу илә кетмәлијик.

Бу тәклифимиз, мәнә галырса, биринчи нөвбәдә Сабир күтүбханасынын өһдәсинә кәлир. Арзу едәрдим ки, күтүбханамыз өз тәшәббүсилә чалышыб алты иллијиндә орталыға Сабир хүсусунда бир чох тәдгигатлар да чыхарсын вә бунунла ону чамаатымыза лазымынча танытмыш олсун.

ТАМАһКАР

Беш пәрдәли мәзһәкә

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Һачы Мурад — 60 јашында.
Имран — 25 јашында.
Күлзар — Һачы Мурадын гызы, 18 јашында.
Мәһәррәм бәј — 55 јашында, хәсис бир мүлкәдар.
Һачы Салеһ — 48 јашында, тачир.
Шәрәф ханым — Һачы Мурадын һәмширәси[1]
Әһмәд — Шәрәфин оғлу, 10 јашында.
Набат — Һачы Мурадын хидмәтчиси, 25 јашында.
Гулу — Һачы Мурадын нөкәри.
Әлигулу — Мәһәррәм бәјин сабиг нөкәри.
Гурбан, Нијаз — Гулунун јолдашлары.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Һачы Мурадын отағы. Ики гапысы вә ики пәнчәрәси вар. Отаг фәршлә дөшәнмиш. Сол тәрәфдә Һачы Мурадын палтары, саг тәрәфдә пул вә чаваһир сандыглары гојулмуш. Гапы тәрәфдә бир долаб. Јанында бир әл ачачы.

Пәрдә ачылдыгда Гулу отағы сүпүрәрәк өз-өзүнә сөјләнир.

[1] Бачысы.

Гулу. Дејән кәрәк, а гоча кафтар, бу пуллары кимә јығырсан, нијә јемирсән? Арвадын јох, оғлун јох, бир гызын вар, о да бу күн-сабаһ чыхыб аллаһ бәндәсинин бириңә кедәр. Јенидән евләнмәјә өмрүн јох, чүнки јашын алтмышдан өтмүшдүр. Бәс бу пуллары кимә јығырсан? Адам пулу газанар ја бу дүнја үчүн, ја ахирәт үчүн. Бу дүнјада јејәр, ичәр, ашна-доста хәрчләр, кеф едәр. Ахирәт үчүн дә мәчлис-мәдрәсә тикдирәр, фағыра пул верәр, јетимә палтар алыб гарныны дојдурар. Амма бу залым оғлунда бунларын һеч бири јохдур. Нә дејим, аллаһын сирринә тәәччүб галмалыдыр... Пулу көтүрүб белә хәсисә верир ки, сандыға долдуруб кечә-күндүз кешијини чәкир вә мәним кими базбурудлу оғланы да она нөкәр едир, ја'ни белә малынјемәзин малыны јемәк һарамдыр? Валлаһи, мәнә көрә һалалдан да һалалдыр. Анчаг ачарлары әлимә сала билмирәм вә өзү дә нә дујурса, мәни отағына гојмур. Инди кәлиб, мәни бурада көрсә һәширими гатачагдыр. *(Пәнчәрәдән бахыр.)* Одур, кәлир, дәдәмин еви јыхылды.

Сүпүркәни јерә атыб тез гачыр. Һачы Мурад о бири гапыдан дахил олур.

Һачы Мурад. Бу сүпүркә бурада нә кәзир? Јохса јенә залым оғлу Гулу бурада имиш. Гулу! Гулу! Кар оласан. Набат! Набат!..

Набат дахил олур.

Набат. Нә бујурурсан, аға?

Һачы Мурад. Гулу һарададыр? Бу сүпүркә бурада нә кәзир?

Набат. Гулу индичә әлиндә сүпүркә бураја кирди.

Һачы Мурад. Кафир ушаглары кафир, мин дәфә демишәм ки, мәним отағыма, та өзүм чағырмасам кирмәјәсиниз. Сизин әлиниздән раһат бајыра да чыха билмирәм. Бәс Гулунун өзү һарададыр?

Набат. Аға, билмирәм.

Һачы Мурад. Кет, бу саат һарада исә тап бураја көндәр. *(Набат кедир).* Ахыры бу залым оғлу Гулу мәним башыма бир иш кәтирәчәкдир. Мурдар оғлуну көрмәк истәмирәм. Үзүндән-көзүндән оғурлуг јағыр. *(Гулу дахил олур.)* Гулу, һарада идин? Сәни чағырырам, һеч сәс дә вермирсән.

Гулу. Аға, бағчада чарһовуза су бурахмышдым.

Һачы Мурад. Бу сүпүркә бурада нә кәзир?

Гулу. Аға, кәлдим, сәндән изин алыб, еви сүпүрүм, көрдүм евдә јохсан, чыхдым. Өзүн бујурубсан ки, изинсиз сәнин отағына кирмәјим.

Һачы Мурад. Јахшы, итил кет. *(Гулу чыхыр.)* Дурум сандығы јохлајым. Јохса Гулуја е'тибар еләмәк олмаз. Хошғо адамын һалына ки, пулу әлчатмаз вә мөһкәм јердәдир. О күн дә Мәһәррәм бәј дејир ки, мән пулларымы банкә верирәм. А киши, адам да көзү көрә-көрә пулларыны өзкәјә верәрми? Бу дүнја елә дүнјадыр ки, адама бир гәпик дә е'тибар етмәк олмаз. Јахшы, бирдән о банкдә пуллар итди, ја вермәдиләр, онда мән кимдән алым? Јох, сәфиһ ишдир. *(Папағынын ичиндән әскијә дүјүнлү ачарлары чыхардыр, дөрд тәрәфинә баха-баха сандығын ичиндән мүчрүнү чыхардыб пуллары санајыр.)* Көрәк бурада әлли мин манат ола. Дүнән дә Мәшәди Исмајыл истәди ки, мүамиләдән кәсә, көрдү ки, хејр, мән о адамлардан дејиләм. *(Бу һалда Набат дахил олур. Һачы Мурад чәлд мүчрүнү алтына гојуб үстүнү чухасы илә өртүр.)* Јенә нә вар?

Набат. Һачы аға, Күлзар ханым һамама кедәчәкдир, пул истәјир.

Һачы Мурад. Һамама кедәчәкдир? Чох гәләт едәчәкдир. Евдә су да вар, од да вар, габ да вар, газан да вар. Су гыздырсын, чимсин. Кәләнинiз әлини ачыр пул вер, кедәнинiз пул вер. Пул, пул, пул! Һарадан алым? Дејәсән хәзинә үстә отурмушам. Нијә дајанмысан? Итил кет.

Набат *(кедә-кедә кәнара)*. Гоча кафтар, пуллары сандығларда кизләдиб, бир тәк баласына да ғыјмыр.

Һачы Мурад *(јалғыз)*. Јох, евдә бу гәдәр пулу сахламаг олмаз. Һеч олмаса мүчрүнү бир башга јердә кизләдим. Јохса сандыг елә шејдир ки, оғру әввәл онун үстә јүјүрәр. *(Фикир едир.)* Тапдым. Һачы Салеһ дә пулу кәтирсин, ону да буплара гатыб басдырым. *(Мүчрүнү јенә сандыға гојур.)* Көрәсән нә олду ки, Һачы Салеһ белә кеч кәлди? Шәһәрдә бәрк сәс вар ки, Һачы Салеһ бангуротду.

Бу һалда Һачы Салеһ пәришан бир һалда дахил олур.

Һачы Салеһ. Сәламәлејкүм.

Һачы Мурад. Әлејкүмәссалам. Һачы, бујур әјләш. Нә вар? Чох пәришансан, хејир ола?

Һачы Салеһ. Һачы әми, дүнјанын һансы ишинә бахыб пәришан олмајым? Инсанда инсаф, рәһм, сәдагәт галмајыбдыр. Вахты ки, ишин саздыр, сәнә еһтијач вар, һамы сәнин гулундур. Амма елә ки, ишин бир балача әјди, һамы үстүнә ајаг басыб, сәнә гылынч вурачагдыр. Сәнә мә'лумдур ки, бу шәһәрин сөвдәкәрләринин әксәрини мән пуллу етмишәм. Нечәләрини дар күнүндән гуртармышам. Нечәләринин векселләрини чырыб атмышам. Илләр илә мүамиләсиз пул борч вермишәм. Хүласә, һансыны дејим? Өзүн билирсән.

Һачы Мурад *(кәнара)*. Бу мүгәддимәдән һеч көзүм су ичмир.

Һачы Салеһ. Һачы әми, Москвадан кәтирдијим мал тамамилә сатылмамыш дурур, барама да зәрәр чыхартды. Алыш-вериш белә дир ки, бешинә сән борчлу олурсан, беши дә сәнә. Мал сатылыб гуртарар, борчлар верилә р. Инди мәним ишим бир аз долашыгдыр, дөвләтли етдијим адамлар мәнә мачал вермир. Сәнин беш мин манатыны һазыр етмишәм, анчаг алты јүзүнә бир һәфтә мөһләт вер, чүнки ону Мәшәди Нијазгулуја верәчәјәм. О көзләјә билмир. Доғрудан да әлиндә һеч зады јохдур. Јохса онун пулуну нә гәдәр сахласам, истәјән адам дејил.

Һачы Мурад. Јох, Һачы Салеһ, дүз сөз, көзләјә билмәјәчәјәм. Пул өзүмә чох лазымдыр.

Һачы Салеһ. Һачы, сән шәһәримизин биринчи дөвләтлиләриндән һесаб олунурсан. Сән нијә пула мөһтаҹ оласан?

Һачы Мурад. Елә орада евим јыхылыбдыр ки, халг мәни дөвләтли гәләминә верибдир. Һансы борҹлунун үстүнә кедирәм, дејир: Һачы, сән дөвләтлисән, көзлә. Баба, һарадан дөвләтли олдум. Гырх ил күлүнк чалыб, бир ҹүз'и пул әлимә салмышам. О да онда-бунда.

Һачы Салеһ. Һачы, буjур бу дөрд мин дөрд jүзү ал, jердә галан алты jүзә дә бир һәфтә вахта, кағызы тәзәләjиб, мәнә мөһләт вер. Ejби jохдур, мүамиләни дә артыр.

Һачы Мурад. Хејр, хејр, һеч вахт гәбул едә билмәрәм. Кәрәк беш мини тамам габағыма гоjасан, бах кағызын вахтындан ики күн дә кечибдир. Мән тәәччүб едирәм ки, нијә мәним пулумдан кәсиб Мәшәди Нијазгулуја верирсән, чүнки мәни jумшаг таныjырсан.

Һачы Салеһ. Һачы Мурад, бу сөзләри мәнә дејирсән? Мәнә бир һәфтә вахт вермирсән? Нечә дәфә сәни дар күндән гуртармышам, а биинсаф киши? Сәни илан ағзындан гурбаға кими, борҹлулардан хилас етмишәм. Инди мәнә аман вермирсән?

Һачы Мурад. Онлар кечмиш әһвалатдыр. Мән дә сәнә аз етмәмишәм. Көһнә палан ичи ачмаг лазым дејил. Даһа бир күн дә көзләjә билмәрәм. Дүнjа өлүмитимдир вә бундан әлавә дә Кәрбәла зиjарәтинә кедәчәjәм. Пул лазымдыр.

Һачы Салеһ. *(ришхәндлә)*. Һачы Мурад, зиjарәтин гәбул олсун, анчаг сорушмаг ejиб олмасын, һансы әмәл илә кедирсән?

Һачы Мурад. Нијә? Мән нә пис әмәл етмишәм ки, зиjарәтим дә гәбул олмасын?

Һачы Салеһ. Һәлә чүр'әт едиб сорушурсан да? Сәнин jедиjин, ичдиjин ит ганындан да мурдардыр, чүнки оғурлугла, гачаглыгла, jетимин малыны мәнимсәмәклә jығылыбдыр. Һансы әмәлини дејим. Имранын атасынын пулу илә мал-дөвләт саһиби олдуғуну һамы билир вә jетим Имраны нә төвр сахладығын чүмләjә мә'лумдур. Амма онун атасынын сән чөлдәгалмышы өз оғлу кими, хәз палтолу сахладығы һамыја мә'лумдур.

Һачы Мурад. Бабам, мәнимлә даваја кәлмисән? Бир гәбиһ иш көрмүрәм ки, өз пулуму истәjирәм дә.

Һачы Салеһ. Кағызы вер бураја, биһәја киши! Буjур, бу сәнин беш мин манатын. *(Пуллары верир)* Сән елә залым дејилсән ки, адама рәһм едәсән. Бојнума торба салыб диланмәjә һазырам, нәинки сәнин кими адамдан миннәт көтүрмәjә. *(Вексили Һачы Мураддан алыб чыхыр)*.

Һачы Мурад *(Пуллары саjаркән)*. Jахшы чыхартдым. Һачы Салеһ аз галмышды ки, Имранын гәjjуму олуб Шеjх Әлинин малыны мәндән иддиа едә. Дүнjада гәрибә адамлар вар. Бир дә көрүрсән ки, сәндән иддиа едир ки, мәним бабам сәнин бабаны филан гәринәдә әсирликдән азад едибдир. Инди кәрәк сән дә мәнә гул оласан. Дурум мүчрүjә jер газым. Гулу! Гулу!

Гулу кәлир.

Гулу. Нә буjурурсан, аға?

Һачы Мурад. Кет мәтбәхдә бир хәнчәр тиjәси вар, ону бураја кәтир. *(Гулу кедир.)* Бу дөшәкчәнин алтыны газарам вә басдырыб үстүндә отурарам, анчаг Гулудан вә Набатдан һәмишә сәрвараг олмалыjам. Әләлхүсус о шеjтан Гулудан. Һәр бир шеjә диггәт едир. Инди сорушачагдыр ки, бу хәнчәр тиjәсини нејнирсән?

Гулу дахил олур.

Гулу. Аға, буну нејнирсән?

Һачы Мурад. Чанына дәрд едәчәjәм, сәфиһ оғлу сәфиһ! Инди дуруб мәннән силист едәчәкдир. Нә едәчәjәм, дырнагларымы кәсәчәjәм.

Гулу. Аға, буннан мән әт дөjүрәм. Бу, дырнаг кәсмәз.

Һачы Мурад. Сарсаг оғлу сарсаг, итил чәһәннәмә.

Гулу. Аға, нијә ачығын тутур. Бу елә күтдүр ки, һеч jер дә газмаз.

Һачы Мурад. Нә дедин? *(Кәнара.)* Аллаһ дивардарын да гулағы вар. Бу залым оғлу һарадан билди ки, мән тиjәни нә үчүн истәjирәм.

Гулу *(кәнара.)* Бәли, мә'лум олду ки, тиjә нә үчүндүр.

Һачы Мурад. Гулу, инди башымы сандыға гоjуб jухуја кетмишдим, jухуда көрдүм ки, сән сурәтдә бир адам евә кириб истәjир ки, мәним пул сандығымы jарыб...белә боғуб мәни о бош сандыға салды. Чох вахт

јуху доғру олур. Инди онун үчүн буну сәндән истәдим ки, јанымда силаһ олсун.

Гулу. Бәли, аға, адам кәрәк еһтијатлы олсун. Јанында силаһ сахласын. *(Кәнара.)* Амма нечә инандым, мәни һеч шејтан да алдада билмәз, истәјир бу алдатсын. *(Һачы Мурада.)* Аға, мән кедим, јохса тојуг очагда јанар.

Һачы Мурад. Ај кедә, тојуг нәдир? Нә дејирсән? Ким сәнә изин верибдир ки, тојуг кәсирсән. Бу залым ушаглары ахыры мәни диләнчи едәчәкләр, елә бу саат да диләнчи һалындајам. Кафир оғлу кафир, бу дәгигә о тојуғу мәнә дирилдәрсән.

Гулу. Аға, мән нејләјим. Имран аға бујурду ки, ахшама плов бишир, ики тојуғу да кәс гој ашын алтына, гонағым вар.

Һачы Мурад. А кафир оғлу, мәнәм сәнин аған, јохса Имран? О һарадан аға олду. Бир јетим кәдә иди. Рәһмим кәлиб сахламышам. Инди мәним евими дағыдыр? Кет бу саат ону бураја чағыр. *(Гулу кедир.)* Евин јыхылсын Имран. Јахшы евими дағыдырсан. Һејф сәнә чил тојуг. Һамы тојуглардан јумуртлајан иди. *(Имран дахил олур.)* Атам, белә ки, сән башламысан, тезликлә мәним бојнума торба салдырыб диләндирәчәксән.

Имран. Нә олмуш?

Һачы Мурад. Атам, бу нә гонаглыгдыр? Бу нә тојуг пловдур? Атам, јағ, дүјү мүфтә дејил. Һамысына пул вермишик. Ахыр мәнә дејән кәрәк, ај ахмаг, нијә евә јағ, дүјү алырсан ки, кәдә-күдә һәр күн аш бишириб јесин? Бу хәрчә һеч Сүлејман падшаһын хәзинәси дә давам едә билмәз.

Имран. Сән евә нә јағ алансан, нә дүјү. Бу күнкү пловун хәрчи дә мән иләдир. Будур он ики илдир ки, мән бу евдә олурам, бурада бир гонаг үзү көрмәмишәм вә өзүм дә сәнин горхундан чағырмамышам. Амма инди базардан кәлирдим, бир фағыр гәрибә раст кәлдим. Бу кечәлијә гонаг олмағы рича етди, наәлач галыб разы олдум. Бир дә, гәрибә көмәк етмәји аллаһ, пејғәмбәр бујурмушлар.

Һачы Мурад. Инди дә дуруб мәнә шәриәт өјрәдәчәкдир. Де көрүм, аға Имран о һансы татын күтабындадыр ки, тоза, торпаға батыб, мин әзијјәт илә пул газанасан, верәсән тојугплова, ону да кәлиб-кедән лоту-поту јесин. Өзү дә чил тојуғун әти илә.

Имран. Даһа мән сәнә нә дејим? Сәнин үчүн аллаһ, пејғәмбәр, гур'ан, шәриәт һамысы пулдур ки, јығасан сандыглара, нә өзүн хәрчләјәсән, нә дә башгасына верәсән.

Һачы Мурад. Кәс сәсини, надүрүст, намәрбут. Будур, он ики илдир ки, сән ата-анасыз јетими өз оғлум кими бәсләјиб, палтар, чөрәк вериб, бу боја чатдырмышам. Онун әвәзиндә мәнә дедији сөзә бах. Чөрәјим сәнә һарам олсун.

Имран. Сәнин мәндә һеч бир һаггын јохдур, мәним сәндә вар. Һәлә атам Шејх Әли сәнә еләдији јахшылыг вә гојдуғу дөвләт дурсун кәнарда. Мән өзүм кечә вә күндүз чалышыб сәнә пул газанмышам. Амма бу вахта кими һеч бир шејә ихтијарым јохдур ки, әл вурам. Јығ, јығ көрәк, кимә галачагдыр... *(Чыхыр.)*

Һачы Мурад. Үмид ол, сәнә галачагдыр. Чох тәләсмисән. Јох, дәхи дајанмаг јери дејил. Лазымдыр тезликлә Күлзары бир дөвләтли јерә вериб Имраны говмаг. Бахаг көрәк, шәһәримиздә арвадсыз дөвләтли кимдир. Кәрбәлајы Чәфәр. Јахшы дөвләти вар. Амма ирәлики арваддан беш оғлу вар, дөрд дә ајы кими гызы. Һејф, бунлардан мәнә һеч шеј дүшмәз. Һачы Имангулу. Малыдөвләти чох, өзүнүн дә силл азары вар. Бу күн-сабаһ тәшриф апарачагдыр. Амма бу бәдбәхт дә молла, сејидин кәләјинә дүшүб чәми дөвләтини мәсчидә вәгф етмиш. Бәс ким галды? *(Фикирләшир.)* Тапдым, Мәһәррәм бәј. Јахшы пулу, мүлкү вар. Гапысында нөкәр-гуллугчунун сајы-һесабы јохдур. Һеч бир өвлады да, гоһум-әгрәбасы да јохдур. Синни дә мәнә јовугдур. Гулу! Гулу!

Гулу дахил олур.

Гулу. Нә бујурурсан, аға?

Һачы Мурад. Гулу, бир аз нахош кимијәм, тездән јатачағам, һеч кәси бураја гојмазсан. Кәлән олса, дејәрсән ки, ағам азарлыдыр, јатыб. Ди кет.

Гулу. Аға, бәс плов јемәјәчәксән?

Һачы Мурад. Хејр, аған Имран јесин. *(Гулу чыхыр.)* Дурум мүчрү үчүн јер газым. *(Дуруб гапылары бағлајыр, тијәни көтүрүб јери газыр.)* Инди, оғрулар, тапын көрүм Мурадын пулу һарададыр? Һеч шејтанын да ағлына кәлмәз ки, мән бурада пул басдырмышам. Гулу демиш, тијә елә күтдүр ки, јери дә газмыр. *(Мүчрүнү*

басдырыб, үстүнү торпагла өртүр). Даһа тәшвишдән гуртардым. Көр үрәјим нечә атданыр. *(Бу һалда Гулунун папағы шүшәни сындырыб пәнчәрәдән ичәри дүшүр, Һачы Мурад диксиниб галхдыгда аҗағыны тијә кәсир. Бәркдән гышгырыр. Сонра Гулунун папағыны көрүр.)* Бу, јенә залым оғлу Гулунун ишидир. *(Дуруб гапыны ачыр вә чағырыр.)* Гулу! Гулу!

Гулу башы ачыг дахил олур.

Һачы Мурад *(папағы көстәрир).* Бу нәдир, а кафир оғлу?

Гулу. Аға, валлаһ, тәгсир мәндә дејил, Набатдадыр. Ајдынлыг кечәдир, һәјәти сүпүрмәјә башладым. Набат кәлиб бирдән башыма бир гапаз салыб гачды. Мәним дә әлимә бир шеј дүшмәди, папағы далынча атдым, кәлиб пәнчәрәдән ичәри дүшдү.

Һачы Мурад. Кафир ушаглары, кафир. Јеҗин мәним јағлы-јағлы хөрәкләримми, сонра гызышыб шыллаға дурун. Көрүн сизин башыныза нә кәтирәчәјәм. Елә индичә јухуја кетмишдим, шүшәнин сәсиндән диксиниб галхдыгда тијә ајағымы кәсди.

Гулу *(кәнара).* А... инди басдырдығы јери дә билдим.

Һачы Мурад. Кет, зирзәмидә дивары чатлағында памбыг кизләтмишәм вә күнчдә әски вар, тап бураја кәтир.

Гулу кедир.

Һачы Мурад. Бу залым ушагларынын әлиндән бир саат да раһатлығым јохдур. Кәрәк адамын арвады ола ки, чаны да раһат ола. Јохса арвадсыз кишинин күнү ит күнүдүр. Јә'ни бир тәрәфә дә баханда арвада да е'тибар јохдур. Евин баш оғрулары онларын өзләридир. *(Гулу ахсаја-ахсаја дахил олур.)* Тез кәл, тәнбәл оғлу, тәнбәл. Мәни көрүб ајағы да ахсамаға башлады.

Гулу. Аға, мән дә сән дүшән күнә дүшдүм. Ајағыма мых батды.

Һачы Мурад. Чох јахшы олду. Әлбәттә, ағасына хәјанәт едәни аллаһ елә едәр. Инди кәл ајағымы сары.

Гулу *(Һачы Мурадын ајағыны бағларкән кәнара).* Хәсис кафтар, ит сүмүк јыған кими, анбары долдурубдур мых илә, нал парчасы илә, кәндир гырығы илә, әски

илә, әлинә һәр нә дүшүбдүр, сичан кими јувасына јығыбдыр.

Һачы Мурад. Инди һәким олсајды, бир парча памбыгдан өтрү әптеҗә көндәриб, мәндән хејли пул чыхартмышды. Адам белә олмаса, пул јыға билмәз.

Гулу. Аға, валлаһ мән белә пул јығсајдым, инди мәним дә сәнин кими дөвләтим варды.

Һачы Мурад. Сән нијә зәһмәт чәкәсән? Ағанын мин әзијјәтлә газандығындан јеҗиб, ешшәк кими шыллаг атырсан. Мән олмушам бир леш, сиз олмусунуз бир ач гурд. Һәрәниз бир тәрәфдән сохулуб чәмдәјими дидирсиниз. Һә, гуртардын? Инди кет орда дур. *(Чағырыр.)* Набат, Набат! *(Набат дахил олур.)* Ханым, инди дә папагалдыгач ојнујурсан?

Набат. Аға, валлаһ, Гулу јалан дејир, наһаг јердән кәлиб мәни сәнә чуғуллајыр.

Гулу. Јә'ни күндә һәр сәһәр-ахшам самавары тәзәләјиб, ханым кими алты-једди стәкан салма чај ичдијини дә јалан дејирәм.

Набат. Аға, валлаһ, јалан дејир, инанма Гулуја. Мән дә сәнин кими кизлин, күндә очагда јумурта бишириб јеҗирәм?

Гулу. Аға, Набат гәнди доғрајанда чибләринә долдурур.

Һачы Мурад. Дајанын, кафир ушаглары, сиз мәним евимә гулдурлуға кәлмисиниз, мәним евими тар-мар етмишсиниз. Мәним хәбәрим јохдур, бу саат сизин дивананызы едәчәјәм.

Галхыб истәјир ки, ағачына тәрәф кетсин. Гулу вә Набат гачырлар. Һачы Мурад да ајағынын ағрысындан уфултү илә јерә јыхылыр.

пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Сәһнә Имранын отағыны көстәрир. Отағын дивары пәһләванлар рәсми илә мүсәввәрдир, отағын пәнчәрәси бағча ја бахыр. Ортада бир маса, үстүндә китаблар, јанында бир нечә күрсү. Күлзар пәнчәрәјә сөјкәниб, Имран исә кәзинир.

Имран. Јох, Күлзар, даһа сәбир едә билмирәм. Бу он ики илдә атан мәнә етдији зүлмә давам едиб, сәбир

етдим, амма инди сәнә етдији ситәмә таб кәтирә билмирәм. О күнү јадындадырмы, көз ағрысындан налән әршә чыхмышды. Кедиб дејирәм, Һачы әми, пул вер һәким кәтирим. Дејир һәким-зад лазым дејил. Икичә күн ач галсын, саппасаг олсун ајаға дурсун. Һамы азар, дејир јемәкдәндир. Аз јесин, ганы да аз олсун. Онда һеч вахты көзләри ағрымаз. О вахты мәндә дә пул јох иди. Кедиб өзкәдән борч алыб һәким кәтирдим. Сәнә дә демәдим ки, үрәјин сыхылар. Нә дејим, аллаһын белә бирәһм ата јаратдығына тәәччүб едирәм.

Күлзар. Имран, бир ата ки гызыны бу мал-дөвләтлә он ики ил бачы евиндә гоја ки, хәрч чыхмасын, даһа ондан нә уммаг олар?

Имран. Күлзар, әбәс јерә индијә кими үмид бағламышыг.

Күлзар. Нечә, атам сәнә нә дејиб?

Имран. Нә дејәчәк? Вахты ки, карвансараны вә дүканлары сатмамышды, оғлумсан вә гызым да сәниндир дејә мәни әлиндән бурахмырды, амма елә ки, онларын һамысыны сатыб пул еләди вә сандыглары долдурду, даһа мәнә еһтијачы галмады. Инди сөзүнү дәјишдириб дејир ки, мән һеч вахт өз гапымдакы нөкәримә гызымы вермәрәм.

Күлзар. Јә'ни бу сөзләри өзү деди?

Имран. Хејр, сән азарлы олан вахты базарда Һачы Гәһрәманын дүканында отурубмуш. Һачы Гәһрәман мәни тә'риф едирмиш: дејирмиш ки, Һачы Мурад, сән чох хошбәхтсән ки, Имран кими күрәкәнин вар. О вахты, о да һәмин чавабы вермишди. Бундан әлавә, өзүм дә көрүрәм ки, мәни чох инчидир ки, тәнкә кәлиб кедәм.

Күлзар. Худаја, ата-анаја еһтирам едиб, севмәји өвлада вачиб етмисән. Мән белә атаны нечә севим?

Имран. Индијәдәк мәним адым сәнин үстүндә олдуғуна көрә һәр кәсин габағы алынмышды. Бундан сонра бурадан елчиләрин ајаглары кәсилмәз.

Күлзар. Имран, сәһв едирсән. Белә иш ола билмәз. Чәми шәһәр билир ки, мән сәнә ад олунмушам, һеч кәс чүр'әт едиб бу гапыја кәлә билмәз.

Имран. Күлзар, о сәни мәнә һеч вахт вермәјәчәкдир. Онун фикри одур ки, сәни бир дөвләтли адама верә ки, ондан нәф'бәрдар ола.

Күлзар. Имран, буна һеч инана билмирәм. Јә'ни

атамын фикри одур ки, мәнлә алыш-вериш едиб, газанч еләсин?

Имран. Инанмамаға һаггын вар, чүнки сән атанла аз олмусан. Ону јахшы таныја билмәзсән.

Күлзар. Имран, атам о гәдәр залым ола билмәз. Бизим мәһәббәтимизә рәһми кәлиб, бир-биримиздән ајырмаз.

Имран. Күлзар, өзүн билирсән ки, мәни бурада сахлајан мәһз сәнә олан мәһәббәтимиздир. Амма буну атана гандырмаг мүмкүндүрмү? Онун мә'шугәси пулдур. Онун намазы сандыгдыр ки, күндә беш дәфә дуруб баш чәксин. Онун Кә'бәси мүчрүдүр ки, күндә једди дәфә башына долансын. Күлзар, чох чәкмәз ки, атан сәни бир дөвләтлијә вермәји ашкар едәр вә һеч бир ганлы көз јашы онун гәт етдијини поза билмәз. О вахты мәним илә кетмәјә разысанмы?

Күлзар. Әлбәттә разыјам. Сәнсиз мәнә дирилик јохдур.

Набат дахил олур.

Набат. Ханым, Дүррә ханым кәлиб сәни көрмәк истәјир.

Күлзар вә Набат чыхырлар.

Имран *(јалгыз)*. Заваллы гыз, чох бөјүк мүсибәтдир ки, атан ола, өзүн јетим сајыласан. Дөвләтин ола, касыб кими һәр шеји мөһтач оласан.

Һачы Мурад әлиндә әса дахил олур.

Һачы Мурад. Әһвалын нечәдир, Имран ага? Нә гәм дәрјасына батмысан?

Имран. Сиздән рича едирәм ки, мәнлә ришхәнд илә данышмајасыныз. Мән ага олсајдым, сәнин үчүн нөкәр, даландар олмаздым.

Һачы Мурад. Ачығын нијә тутур, адам өзү үчүн пул газанмаға чобан да олар, арабачы да олар, һәтта һамбал да олар. Көрмүрсәнми мән гоча киши нечә чалышырам? Инди бу саат базардан кәлирәм. Ач-сусуз, алты саатдыр о тачирин, бу тачирин дүканынын габағыны кәсдириб, борч јығырам. Бунларын һамысы сәнин ишиндир. Лакин сән әлини ардан гараја вурмаг истәмирсән. Дејирсән, гој Һачы Мурад зәһмәт чәкиб газансын, ахырда мәнимдир. Әлбәттә сәниндир. Мәним даһа кимим

вар. Амма јенә дә лазымдыр ки, өзүн дә чалышыб, гара күн үчүн пул газанасан.

И м р а н *(кәнара)*. Көрәсән јенә нә кәләји вар. Хејр, һијләсинә алданмам. *(Һаҹы Мурада.)* Хејр, мәни әфв едәсиниз. Индијә кими чалышдығым бәсдир.

Һ а ҹ ы М у р а д. Оғлум, ағлыны башына ҹәм елә, јенә ирәлиси кими ишә-күчә кет. Јохса сәни данлајыб нәсиһәт етдијимдән инчијирсән. Мән сәнин хејриндән өтрү чалышырам. Истәјирәм ки, ағыллы, камаллы адам оласан ки, мән дә өләндә бу дүнјадан архајын кедим.

И м р а н *(кәнара)*. Ај илан, дилин балдыр, дишин зәһәр. *(Һаҹы Мурада.)* Тәәччүб едирәм ки, базарларда мәнә нөкәр ады вериб, дүканларда данышырсан. Амма евдә олдугда оғлумсан, малым, ҹаным һамысы сәниндир дејирсән.

Һ а ҹ ы М у р а д. Нөкәримсән? Әстәғфүрулла, белә сөз мәним ағзымдан чыхмамыш. Инанма, оғлум, бунлар дүшмән бөһтаныдыр. Онлар истәјир ки, ата-оғул арасына инчиклик салыб ондан нәф'бәрдар олсунлар.

Бу һалда М ә һ ә р р ә м б ә ј дахил олур.

И м р а н *(кәнара)*. Залым оғлу нә пис јердә кәлди.

М ә һ ә р р ә м б ә ј. Саламәлејкүм, Һаҹы. Кефин нечәдир? Имран оғлан, хош көрдүк.

Һ а ҹ ы М у р а д. Саламәлејкүм, Мәһәррәм бәј, бујур, бујур, нә әчәб биз тәрәфләрә дә гәдәми-шәрифинизи басдыныз. Гәдим достунузу јада салдыныз?

М ә һ ә р р ә м б ә ј. Ај Һаҹы, ишләр олуб чох, өзүм дә тәк, әкәр кәдә-күдә үмидинә гојурсан, һәрәси бир тәрәфә чәкиб, евими дағыдыр. Һаны кечән вахтлар, һаны гәдим адамлар? Е'тибар, һөрмәт, иззәт, инсанијјәт, һамысы онларнан кетди.

И м р а н *(кәнара)*. Јахшы тапышмышлар. Хәсисликдә бир-бирләриндән галмазлар.

Һ а ҹ ы М у р а д. Бәли, бәли, чох јахшы бујурурсан. Зәманәмиз чох пис зәмanәдир. Гочалар өмүр чүрүдүр, пул газанырлар, чаванлар исә әлләрини белләринә гојуб вер јејим, өрт јатым дејирләр.

М ә һ ә р р ә м б ә ј. Ај Һаҹы, сәнин нә дәрдин вар? Имран кими ишләјән, чанјандыран көмәкчин вар. Дәрд мәним дәрдимдир ки, һеч кәсим јохдур. Өзүм дә күн-күндән кери кедирәм, кənd-кәсәји доландыра билмирәм.

Һ а ҹ ы М у р а д. Доғру бујурурсан. Имран чох чанјандыран оғландыр. Анчаг бу ахыр вахтларда әлини ағдан-гараја вурмаг истәмир. Инди сән кәләндә онун үстә данышыг едирдик. Имранын атасы рәһмәтлик Шејх Әли чох јахшы, рәһмли адам иди. Өлән заман Тәбриздә чох пуллары батды. Әлә бир шеј кәлмәди. Чох адама пулу кағызсыз вермишди. Кағызы оланлар да фағыр ады илә једиләр кетди. Таҹирбашы Һаҹы Әлинин о заман бир пиркешији варды. Мәммәд Садыг адлы, Шејх Әли вәфат едәндә ики мин манаты о шәхсдә галмышды; пулу олмады ки, версин. Ондан бәри, о пул онда галыбдыр. Өлдүгалдысындан да хәбәрим јохдур. Инди истәјирәм Имраны онун далынча Ирана көндәрәм, һәм өзү үчүн сәјаһәт етсин, һәм дә о пуллары алыб кәтирсин.

И м р а н *(кәнара)*. Һә, инди билдим ки, мәнә етдији бу гылыглар нә үчүн имиш. Мәни Күлзардан ајырмаг фикриндәдир.

М ә һ ә р р ә м б ә ј. Чох јахшы фикирдир. *(Кәнара)*. Дејәсән ишим әввәлдән јахшы кәтирир. *(Һаҹы Мурада)*. Инди, ај Һаҹы, евдә сандығы ачыб көһнә кағызлара бахырдым. Атамын сијаһи дәфтәри әлимә дүшдү. Бахыб көрдүм ки, чүмлә борчларын үстүнә өз хәтти илә гәләм чәкилмишдир. Анчаг мәрһум атаныза јүз манат борчу вар имиш. Онун үстә гәләм чәкилмәмишдир. Дәрһал дуруб кәлдим ки, о борчу сизә вериб атамын бојнундан сагит едәм. Бујурунуз.

Һ а ҹ ы М у р а д алыб сајыр.

И м р а н *(кәнара)*. Бурада бир сирр вар. Онсуз дејил, јохса хәсисликдә бу ондан галмаз.

Һ а ҹ ы М у р а д. Мәрһәба, мәрһәба, а киши, бу замана адамы белә иш еләрми?

М ә һ ә р р ә м б ә ј. Ај Һаҹы, индики адамларда һалал, һарам нәдир? Борч вермәк нәдир?

Һ а ҹ ы М у р а д. Доғру бујурурсунуз, бу саат базардан кәлирәм, сәһәрдән о дүканын, бу дүканын габағыны кәсдириб, мүамиләсиз-задсыз вердијим борчлары ала билмирәм. *(Имрана)* Имран, гадан алым, зәһмәт чәк Гулуја де, чај кәтирсин.

И м р а н чыхыр.

М ә һ ә р р ә м б ә ј. Инди де көрүм, гардаш, сән нә төвр күн кечирирсән?

Һачы Мурад. Һеч сорушма, мәним күнүм ит күнү. Адамын бишириб-дүшүрәни кәрәкдир, гуллуг едәни кәрәкдир, јохса нөкәр-гуллугчудан нә рәһатлыг олачагдыр?

Мәһәррәм бәј. Һачы, нијә евләнмирсән? Бир аз өмрүн вар, евлән, күнүн рәһатлыг илә кечсин.

Һачы Мурад. Ај сағ олмуш, мәним өмрүм кечмишдир, гочалыгда нә јорғалыг. Мән сәнә тәәччүб едирәм ки, индијә кими нә үчүн евләнмәмисән? Аллаһа шүкүр, нәјин әскикдир? Алты-једди мәдахил кәтирән мүлкүн вар, бәнкләрдә дә пулун. Өзүн дә бәјзадә. Бир көзәл, көјчәк гыз ал, кәтир евинә гој, кечә-күндүз башына долансын.

Мәһәррәм бәј. Һачы, доғру бујурурсан. Өзүмүн дә аһишимдән кечир, анчаг һаны елә гыз?

Һачы Мурад. Гыза нә кәлибдир. Анчаг сән мәни вәкил елә, көр сәнә нечә гыз алырам?

Мәһәррәм бәј. Мән һазырам вә сәни дә о ишдә вәкил едирәм, анчаг бәјзадәләрдән олмасын. Өзүн билирсән ки, мәним онларнан гәдимдән арам јохдур.

Һачы Мурад. Јахшы, бәјләрә гәләм чәкдик. Галды сөвдәкәр синфи. Онлар да нечә гисимдир. Инди, де көрүм, үзүмү һансы тәрәфә тутум?

Мәһәррәм бәј. Сөвдәкәр гисминдән һамыдан артыг һәгиги достум сәнсән. Мән өзүмү чох хошбәхт һесаб едәрдим ки, сәнинлә гоһумлашмаг мүмкүн олајды. О да ки, мәним бәхтимдән мүмкүн дејил. Хүласә, бирдәфәлик сәни вәкил едирәм, нә төвр истәјирсән елә ет.

Һачы Мурад. Чох әчәб. Инди ки, сәнин аһишин мәнлә гоһум олмагдыр, дәхи нә үчүн өзкә гапысына кедәк? Әввәл евин ичи, сонра бајыры.

Мәһәррәм бәј. Һачы, һәркаһ өз гызынызы бујурурсунузса, мән ону Имрана нишанлы билирәм.

Һачы Мурад. А пир олмуш, аслан мејданына түлкү чыха биләрми? Тәрлан јерини сар тута биләрми? Бир дә өз гапымдакы кәдәјә гыз вермәк мәнә ејиб кәтирәр.

Мәһәррәм бәј *(кәнара)*. Кәмәндимә јахшы дүшдү, бу күн-сабаһ тәшриф апарар, пуллары да мәнә галар. *(Һачы Мурада.)* Анчаг, Һачы бир иш вар, бәлкә гыз мәнә кәлмәк истәмәди?

Һачы Мурад. Нә данышырсан, а киши? Атанын аһиши оланда гызын нә ихтијары вар разы олмаја.

(Кәнара.) Јахшы дүшдү торума, бу күн-сабаһ тәшриф апарар, пуллары мәнә галар.

Мәһәррәм бәј. Һачы әми, инди иши гәт олунмуш һесаб едәк?

Һачы Мурад. Бәли, бәли. Анчаг өзүнүз билирсиниз ки, мәним һеч задым јохдур, кәрәк һәр бир хәрч сизинлә ола вә сонра да мән гочаны нәзәрдән салма.

Мәһәррәм бәј. Әлбәттә, һәр бир хәрчи өһдәмә көтүрүрәм вә сонра да мәним евимин вә гејри шејимин ихтијары сәнинән олачагдыр.

Һачы Мурад. Чох көзәл, чох јахшы. Аллаһ бу гоһумлуғу гајым-гәдим етсин. *(Гулу падносда үч стәкан чај кәтирир, верәндә бирини салыб сындырыр.)* Ај ајы оғлу ајы, үсуллу тәрпәнә билмирсәнми, истәкан нијә үчдү? Биз ки ики адамыг.

Гулу. Аға, елә билдим ки, Имран аға да бурададыр.

Һачы Мурад. Чох гәләт етдин. Адам кәлиб әввәл гонағын һесабыны биләр, сонра да она көрә чај кәтирәр.

Гулу. Ваш үстә, аға, бундан сонра бураја гонаг кәлсә, чајы гонағын сајына көрә кәтирәрәм.

Һачы Мурад. Бәс нијә гәнд кәтирмәмисән?

Гулу. Аға, гәнд салмышам.

Һачы Мурад. Јенә дә гәләт етмисән. Бәлкә бири чајы ширин ичмәјәчәкдир. Дишләмә ичәчәкдир.

Гулу. Аға, дедим јанында гонаг вар, бәлкә салма ичәчәксиниз.

Һачы Мурад. Залым оғлу, һәр шејә чаваб вермәсә олмаз. Ди итил кет.

Гулу *(кедиркән кәнара)*. Дејәсән Мәһәррәм әми дә ова чыхыбдыр.

Һачы Мурад. Көрүрсән бу залым ушаглары мәним башыма нә иш кәтирир?

Мәһәррәм бәј. Бәли, јахшы нөкәр адамын чаныны рәһат едәр, амма писи өмрүнү азалдар. Һачы, бу күнләрдә әлимә бир һәмшәри дүшүбдүр, нөкәр тутмушам, бир дүзкүн, јахшы гуллуг јетирән фағырын бириди. Көндәрим кәлсин, пулсуз-задсыз сизә гуллуг етсин.

Һачы Мурад. Чох сағ олун. Мәрһәмәтин артыг олсун. Көндәр кәлсин, та Гулунун мурдар үзүнү көрмәјим. Мәһәррәм бәј, бујур чај ич, ағзыны ширин ет. Чај өзү дә ширни кими бир шејдир. А киши, дејирләр ки, чајын әсли јериндә ки, ибарәт олсун Чиндән, чајы гәндсиз ичирләр. Амма бизим адамлар мүәллимләриндән ағыллы

чыхмышлар. Гәнди истәкана долдуруб, дошаб едирләр. Нәди, нәди, мән чај ичирәм. Јә'ни әслиндә бир шеј дејил. Артыг хәрчдир дә...

Мәһәррәм бәј. Ондан әлавә бәдәнә дә зәрәрдир, үрәји бишириб тәрк едир. Бәли, бир чох бу кими изафә хәрчләр арамызда адәт олмушдур. Мәсәлән: тој ишиндә, вај ишиндә мәсрәф олан хәрчләр кими.

Һачы Мурад. Јох, онлар да дәдә-бабадан галма адәтләрдир. Тәрк етмәк лазым дејил. Анчаг бу күрсү, чәнкәл-бычаг вә гејри изафә шејләр ки, јениләр адәт етмишләр, гызын чеһизиндә верилсин, бах бу бир шеј дејил. Аллаһ әл верибдир јемәјә, диз верибдир әјләшмәјә.

Мәһәррәм бәј *(кәнара)*. Бәли, ишарәсини анладым. *(Һачы Мурада.)* Һачы, инди гуллуғунуздан мүрәххәс олум вә өзүм дә тәдарүкдә олум.

Һачы Мурад. Чох әчәб, кет мән дә вахтында сәнә мә'лум едәрәм.

Мәһәррәм бәј *(галхыр)*. Һачы, худаһафиз.

Һачы Мурад. Худаһафиз. Кет, аллаһ аманында оласан. *(Мәһәррәм бәј чыхыр.)* Афәрин сәнә Һачы Мурад, иши елә тутдум ки, Мәһәррәм бәј өзү кәлиб гызыма елчи дүшдү, амма о да һәрифдир, өзүнү о јерә гојмушду ки, куја һеч бир заддан хәбәри јохдур. Инди галды Имранын бир чүр башыны әкиб Ирана көндәрмәк. *(Чағырыр.)* Гулу! Гулу!

Гулу *(дахил олур)*. Нә бујурурсан, ағa чан?

Һачы Мурад. Чанына дәрд бујурурам. Мәни Мәһәррәм бәјин јанында бијабыр етдин.

Гулу. Ағa, мән нә еләдим?

Һачы Мурад. Һәлә нә еләдин? О нә чаваб иди веридин? Чај вермәкдә дә габилијјәтин јохдур.

Гулу. Ағa, адам кәрәк доғру данышсын, сән сорушурсан, мән дә дүзүнү дејирәм. О ки галды чајын төкүлмәји, онда да тәгсирим јохдур, чүнки паднос елә көһнәдир ки, ортасы гозбел адамын бели кими галхыбдыр. Ичиндә истәкан да дурмур.

Һачы Мурад. Сәсини кәс, ајы оғлу ајы, һәр шеја бах белә чаваб верирсән. Даһа мәни тәнкә кәтирмисән. Сәнә сөз кар еләмир. *(Ағачы көтүрүр.)* Ајыны, бах, буннан өјрәдәрләр.

Дөјүр, Гулу да гышгырыр.

ПӘРДӘ

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

Сәһнә Һачы Мурадын отағыны көстәрир.

Һачы Мурад *(јалгыз)*. Һәрчәнди Мәһәррәм бәјә сөз вердим ки, гыз мәним итаәтимдән чыха билмәз, амма көрүрәм чәтин олачагдыр, чүнки Күлзарын көнлү Имрандадыр. Көрүм, Мәһәррәм бәјин мал-дөвләтинә алдада биләрәмми? Һәркаһ бу мүмкүн олмаса, аталыг ихтијарымы әлимә аларам.

Гулу *(дахил олур)*. Ағa, бир һәмшәри кәлиб сәни сорушур.

Һачы Мурад. Де кәлсин. Мәһәррәм бәј көндәрибдир. Мәнә гуллуг едәчәкдир. Даһа бу күндән мурдар үзүнү һәр саат көрмәјәчәјәм.

Гулу. Ағa, мәним үзүм һеч олмаса ағдыр, амма онунку гапгарадыр.

Һачы Мурад. Ди итил кет. Јенә чәрәннәмәјә башлама. *(Гулу чыхыр.)* Көрәк Мәһәррәм бәј көндәрдији нөкәр нечә адамдыр. О да Гулунун тајы исә һеч чөрәк вермәк лазым дејил. *(Әлигулу дахил олур вә әлләрини дөшүнә гојуб гајда илә Һачы Мурада тә'зим едир.)* Бујур әјләш.

Әлигулу. Чәнабынызын һүзурунда әјләшмәји бәндә өзүнә чүр'әт едә билмәз.

Һачы Мурад *(кәнара)*. Бах, нөкәр белә олар, нәинки Гулу кими, залым оғлу үч саат чәрәннәмәсә адамдан әл чәкмир. *(Әлигулуја.)* Бујур әјләш, изин верирәм.

Әлигулу әдәбанә диз үстә әјләшир.

Әлигулу. Бәндәнизи сәркар Ағa Мәһәррәм бәј көндәрибдир ки, чәнабыныза хидмәт едәм.

Һачы Мурад. Пулсуз-задсыз, дүнән бәј өзү белә бујурурду.

Әлигулу. Бәли, мәвачибим Мәһәррәм бәјдән чатачагдыр.

Һачы Мурад. Де көрүм, јемәкдә пәркарсан, ја јох?

Әлигулу. Хејр, ағa, чох кәмхөрәјәм. Бир нечә хурма илә доланмыш адамам.

Һачы Мурад. Чох јахшы. Мәним чох јејән адамдан ачығым кәлир, чүнки адамын кәрәк һејвандан фәрги

олсун. О да анчаг аз јемәклә олар. Инди де көрүм, әлинзадын тәмиздирми?..

Әлигулу. Аға, бәндә ушаглыгдан бөјүкләр евиндә тәрбијә алмышдыр. Үст-башым һәмишә тәмиз олар.

Һаҹы Мурад. О мә'нада демирәм. Јә'ни оғурлугзад әлиндән кәләрми?

Әлигулу. Аға, әлһәмдүллаһ, мән мүсәлманам, мүсәлман олан шәхс дә оғурлуг едәрми?

Һаҹы Мурад. Бәс онда бизим Гулудан хәбәрин јохдур. Инди гулаг ас, көр ишин нә олачагдыр. Бу отағы ки, көрүрсән, бураја сәндән башга гејри нөкәр, гуллугчу кирмәјәчәкдир. Очаглары галамаг, самавары гојмаг, наһар биширмәк, бунларын һамысы сәнин ишиндир. Хүласә, гуллуғуна бахарам, јахшы олсан евимин һәр ихтијарыны сәнә верәчәјәм.

Әлигулу. Үмидварам ки, чан-дилләә гулаг едиб, әмринизи јеринә јетирәм.

Һаҹы Мурад. Адын нәдир? Өзүн һаралысан?

Әлигулу. Адым Әлигулудур, өзүм дә Теһран әһлијәм.

Һаҹы Мурад. Сәни бу шәһәрдә таныјан вармы?

Әлигулу. Хејр, бураја ики һәфтәдир ки, кәлмишәм вә Мәһәррәм бәјдән башга һеч кәси танымырам.

Һаҹы Мурад. Чох әчәб. Бу күндән сән өз ишиндә ол. *(Чағырыр.)* Гулу! Гулу!

Гулу дахил олур.

Гулу. Нә бујурурсан, аға?

Һаҹы Мурад. Гулу, бу күндән сәнин ев ишинә гарышачағын олмајачагдыр. Онларын һамысыны Әлигулу көрәчәкдир. Сәнин ишин су дашымаг, бағчаны суламаг, һәјәти сүпүрмәк, базара кетмәк олачагдыр. Хүласә, бајыр иши сәннәндир, ев иши илә Әлигулу мәшғул олачагдыр. Даһа бундан сонра габ-гачаг илә, гәнд-чај илә, пендир-чөрәклә, мәтбәхлә билмәррә ишин олмасын, гандын, ја јох?

Гулу. Бәли, аға, гандым.

Һаҹы Мурад. Елә дејирсән ки, баша дүшдүм, амма иши тутанда тәрсинә едирсән. Тәкрар ет көрүм, нә едәчәксән?

Гулу. Мәсәлән, елә ки, көрдүм ит кириб ичәридә чөрәји јејир, кәрәк кедиб Әлигулу әмини тапам кәлсин оңу говсун. Ја да очагда сүд дашыр...

Һаҹы Мурад. Дајан, кафир оғру, кафир, Демәдимми ки, һәр шеји тәрсинә анлајырсан. А мәсәл кәтирән көпәк, буну бир балача ушаг да баша дүшәр ки, көрдүн ит чөрәји јејир, гов кетсин. Бурада нә Әлигулу, нә Вәлигулу. Даһа нә?

Гулу. Мәсәлән, елә ки, көрдүм оғру евә кириб сандыглары јарыр, кәрәк кедиб Әлигулу әмини дургузам ки, кәлиб ону түфәнкләсин.

Һаҹы Мурад. Де ешит, а киши, једди илдир ки, бу һөчәт ајыны сахлајырам. Көр мәним сәбрим Әјјуб пејғәмбәрин сәбриндән артыгдымы, даһа сәнә нә дејим? Ахырда о мисал кәтирдијин оғру өзүн олачагсан. Кет шәлә-шүләни јығышдыр, бундан сонра бир саат да сәни бурада сахламарам. Нијә дајаныбсан?

Гулу. Аға, кетмәјә һазырам. Анчаг бу нечә илдә мәнә бир гәпик дә вермәмисән. Һаггымы вер, баш үстә, кедим.

Һаҹы Мурад. Сәнә нә верәчәјәм. Һеч бир гара гәпик дә вермәли дејиләм. Һаггын тамамилә сәнә чатыбдыр. Әслинә бахсан, сән мәнә борчлусан.

Гулу. Бәли, мүфтә гуллуг етдијимиз бәс олмады, һәлә борчлу да чыхдыг. Инди ки, белә олду, ја сән анд ич, әл чәким, ја мән анд ичим һаггымы вер.

Һаҹы Мурад. Инди дә саггалымын ағ вахтында дуруб сәнә анд ичәчәјәм. Итил чәһәннәмә. Јохса дуруб сәни голу бағлы газамата көндәрәрәм.

Гулу *(чыхаркән)*. Һаҹы Мурад, худаһафиз. Сәнә көстәрәрәм, мәнә Гулу дејәрләр. *(Чыхыр.)*

Һаҹы Мурад. Ахыры залым оғлунун әлиндән гуртардым. Киши, мәни тәнкә кәтирмишди. Өзүн көрүрдүн ки, мәнә нә төвр чаваб верирди. Инди дур кет мәтбәхә, чај-зад һазырла вә өзүн дә һәр шејдә гәнаәт көзлә. Һәр вахт чај-гәнд лазым олса кәләрсән өзүм верәрәм. *(Әлигулу чыхыр.)* Һәр әсәриндән дүз адама охшајыр. Амма јенә инсаны танымаг олмаз. Јахшысы будур ки, елә бу саат имтаһана чәким. Јохса сонра пешманчылығыны чәкәрәм. Јахшысы будур ки, јерә пул атым. Гызыл пул атым ја күмүш? Елә бу аббасыны атарам. Аза тамаһ едән чоха да едәр. *(Аббасыны јерә атыр.)* Әлигулу! Әлигулу!

Әлигулу дахил олур.

Әлигулу. Нә бујурурсан, аға?

829—18

Һачы Мурад. Мән бағчаја кедирәм, кәләнә кими бу стағы сүпүр.

Әлигулу. Баш үстә, ага чан.

Һачы Мурад чыхыр.

Әлигулу *(јалгыз)*. Чох чалышдым ки, Мәһәррәм бәј мәни кәндә көндәрсин, орада она бағбан, ја бостанчы олум, разы олмады. Деди кәрәк сән шәһәрдә галасан. Бурада да мәнә гуллуг едәсән, ев ишиндә габилсән. Амма мән дә шәһәрдә галмагдан горхурам, чүнки бурада чох Иран әһли вар. Мәни таныјыб консула мә'лум едәр, тутдурар, онда голу бағлы Тәһрана сүркүн олуб, һәбсханада чүрүјәчәјәм. Јох, бурада јашамаг мәним үчүн горхулудур. Тезликлә пулдан-шејдән әлимә салыб гачмаг лазымдыр. *(Аббасыны көтүрүб.)* Бу кимин ола? *(Фикир едир.)* Һә, билдим. Јәгин Һачы Мурад мәни имтаһана чәкиб, онда да бу аббасы илә, ја гоча кафтар, мәнә Тәһран лотусу Сәфдәр дејәрләр, белә аббасы илә мәним әлимдән гуртара билмәзсән. Пулларын, гызылларын јерини көстәр. Аллаһ мәнимкини јетирибдир. Һачы Мурад, Гулунун әлиндән гуртарыб Әлигулунун чәнкинә дүшдүн.

Һачы Мурад *(дахил олур)*. Отағы тәмиз етдинми?

Әлигулу. Бәли, ага, сүпүрәндә буну тапдым, бујурунуз. *(Аббасыны верир.)*

Һачы Мурад. Мәрһәба, мәрһәба, көрүрәм, сән дүз адамсан, сәнә архајын ола биләрәм. Буну Гулу тапсајды, һеч вахт вермәзди.

Әлигулу. Ага, бајаг әрз етдим ки, мәним дүнја малында тамаһым јохдур.

Һачы Мурад. Чох јахшы. Кет Күлзар ханымы бураја чағыр. *(Әлигулу чыхыр.)* Һеч бу замана адамына охшамыр. Амма Күлзар тәрәфдән үрәјим раһат дејил. Көрәк нә тәһәр олачагдыр. Бу кечә дә бир пис јуху көрмүшәм, аллаһ ахырыны хејир етсин. Мәни о көрдүјүм шејтанын шәриндән һифз етсин. *(Күлзар горха-горха ичәри кирир.)* Гызым, нијә горха-горха кирирсән? Ирәли кәл, әјләш. Бир аз да ата-бала дәрдләшәк. Һеч, гызым, кәлиб әһвалымы сорушмурсан. Демирсән ки, бир гоча атам вар, гој кедим көрүм дәрди нәдир, сәри нәдир.

Күлзар *(кәнара)*. Худаја, көрәсән нә вар. Бу мәни әбәс јерә чағырмаз.

Һачы Мурад. Гызым, сәни һәмишә гәмкин, бикеф көрүрәм, нијә динмирсән? Данышмырсан? Нәјин әскикдир, де алым.

Күлзар. Ага, һәр шејим вар, шүкүр аллаһа, һеч бир заддан кәсирим јохдур.

Һачы Мурад. Бәс нијә һеч гашгабағын ачылмыр? Елә бил ки, кәмиләрин дәрјаја батыб, гәрг олубдур. Аллаһа шүкүр, мәним кими атан вар, сән нијә гәм чәкәсән?

Күлзар. Хејр, ага, бир гәмим јохдур. Һәркаһ данышмырам, она да сәбәб јолдашсызлыгдыр.

Һачы Мурад. Доғру дејирсән. Јолдаш лазымдыр. Чан јолдашы. Ахирәт јолдашы. Бәс елә билирсән, атан сәнин фикрини чәкмир? Сәнә јолдаш ахтармыр? Бу гоча атан сәнә бир елә јолдаш тапыбдыр ки, чыраг көтүрүб чәми дүнјаны ахтарсан, тајы-бәрабәри тапылмаз.

Күлзар. Хејр, ага, мән елә јолдаш демирәм.

Һачы Мурад. Билирәм, гызым, атан бир о гәдәр дә гоча дејил ки, чаван гыза нә тәһәр јолдаш лазым олдуғуну билмәсин. Аһ гызардын. Һа-һа-һа! Инди тап көрүм, кими дејирәм. Тапа билмирсән? Әлбәттә, елә шәхсдир ки, јатсан јухуна да кирмәз. Дөвләти, пулу һәддән ашыбдыр. Гапысында хидмәтчинин сајы-һесабы јохдур. Өзү дә шәһәримизин биринчи бәјидир. Јенә тапа билмирсән? Нөкәри дә гапымызда ханыма мүнтәзирдир.

Күлзар *(тәшвишлә)*. Мәһәррәм бәј?!

Һачы Мурад. Афәрин, гызым, јахшы тапдын, һеч белә нишанлы ағлына кәләрдими? Өзү кәлиб мәнә елчи дүшдү.

Күлзар. Ага, мән һеч кәсә әрә кетмәк истәмирәм.

Һачы Мурад. Билирәм, гызым, мәни чох истәјирсән. Мәндән ајрылмаг истәмирсән. Доғрудур, мәним үчүн дә чәтиндир, анчаг көрүрсән ки, мән дә күнү күндән кери кедирәм. Бир ајағым бурдадыр, бир ајағым корда. Сәни белә гојуб кетсәм, гәбирдә раһат олмарам. Амма инди архајынам. Билирәм ки, гызымы бир елә шәхсә вермишәм ки, һәр бөјүк мәчлисдә һамы ханымлардан башда әјләшәчәкдир. Зәриф палтарлар кејиб, чаваһирләри үстүнә тахыб, јанында гул-гаравашла гонаглыға кедәндә, чәми арвадлар она һәсрәт апарачаглар. Һә, гызым, көрүрәм үрәјин тәләсијир. Мәһәррәм бәј бу саат тәдарүкдәдир. Дејир ки, кәрәк елә тој еләјәм ки, мисли бу шәһәримиздә олмамыш ола.

Күлзар. Ага, һәркаһ бунлары мәнә демәкдән гәсдин

одур ки, мәни онун малына, пулуна алдадасан, онда сәһвин вар. Мәним дүнја малында тамаһым јохдур.

Һачы Мурад. Гызым, сән һәлә чавансан, дүнја көрмәмисән. Хошбәхтлик ибарәтдир малдан, дөвләтдән.

Күлзар. Аға, әкәр мәним хошбәхтлијими истәјирсәнсә, бу фикирдән дашын. Мән һеч вахт Мәһәррәм бәјә кетмәјәчәјәм.

Һачы Мурад. Гызым, дејәсән шадлығындан дәли олдун. Сән хејир-шәрини анламырсан. Ушаға ата-анасы ачы дәрман верәндә, ону өзүнә зәһәр, ата-анасыны да залым һесаб едәр, вәһалонки, онлар баласыны истәдијиндән едирләр.

Күлзар. Јенә тәкрар едирәм ки, зәһәр ичиб өзүмү өлдүрәрәм, Мәһәррәм бәјә кетмәрәм.

Һачы Мурад. Бу сәнин ахырынчы сөзүндүр?

Күлзар. Бәли.

Һачы Мурад. Чох әчәб, мән сәнин хошбәхтлијини истәјирәм. Мәһәррәм бәјдә көнлүн јохдур, бәс Имранла нечә?

Күлзар *(севинчлә)*. Аға, мән сәндән утанырдым, мәним ондан башга бир кәсдә көнлүм јохдур. Амма Имран инанмајырды ки, сән мәни она верәрсән. Мәним мәһәббәтим ондадыр.

Һачы Мурад. Паһо, сиз мәнсиз сөз вериб гуртармышсыныз, мәним хәбәрим јох имиш! (Ришхәндлә.) Хејир ишиниз мүбарәк олсун, Күлзар ханым. Сиз, мән Һачы Мурады јахшы танымамысыныз. Даһа бәсдир, мән елә билирдим ки, сән өз хејрини баша дүшә биләрсән. Ганмазы гандырарлар. Сөзсүз-задсыз дур кет. Өзүн дә тәдарүкдә ол.

Күлзар *(атасынын дизләрини гучуб ағлаја-ағлаја)*. Ата, јазығын кәлсин, мәни бәдбәхт етмә. Бу төкүлән көз јашыма рәһмин кәлсин. Ики чаванын аһындан горх.

Һачы Мурад. Јох, јох, мән дедијимдән дөнмәрәм. Арвадын көз јашы ја бир шеһ, күн чыхар гурудар.

Күлзар. Ата, аллаһдан горх. Мәһәббәт јолунда төкүлән көз јашыны һеч зад гуруда билмәз.

Һачы Мурад. Чәкил. Мәһәббәт нәдир, зад нәдир? Сәнә һәр нә һөкм едирәм, әмәлә кәтир.

Күлзар *(ајаға галхыб)*. Мәһәббәт нәдир? Мәһәббәт одуна јанмајана ону гандырмаг мүмкүн дејил. Мәһәббәти дүнја малына алмаг олмаз. Мәһәббәтә һөкм јохдур.

Һачы Мурад. Мәһәббәт одур ки, адамы дәли, ахмаг едиб, аллаһ көндәрән не'мәти әлиндән бурахыр. Көрүрәм сән дәли олмусан. Амма дәлини дә ағыллы етмәк мүмкүндүр. Сәнә үч күн мөһләт верирәм. Анд олсун аллаһа, һеч бир шејлә дедијимдән дөнмәрәм. Ди кет, јахшы фикир елә.

Күлзар. Инди ки, белә олду, мән дә анд ичирәм о мәһәббәтә ки, дашы јумшалдыб рәһмә кәтирәрди, сәни кәтирмәди, ја Имран, ја өлүм.

Һачы Мурад. Имран! Бир о галмышды ки, чәми шәһәрдә бијабыр олуб өз нөкәримә гыз верәм. Кет, Имрандан билмәррә әлини үз.

Күлзар. Јахшы, дүнјадан билмәррә әлими үзәрәм. *(Чыхыр)*.

Һачы Мурад *(тәк)*. Билирдим ки, белә олачагдыр. Јох, Имраны говмасам иш дүзәлмәјәчәкдир. Имран кедәндән сонра үмиди кәсилиб разы олар. Гызын дедијинә бах! Мәһәббәт дүнја малына алданмаз. Мәһәббәтә һөкм јохдур. Мәһәббәт, бах, будур ки, үстүндә отурмушам. Бунсуз нә мәһәббәт? Бу мәһәббәт-мәһәббәт дејәнләри верәләр дама салам, ағзыны да бағлајам. Көрәсән нечә ачындан, сузундан бир-биринин этини јејиб ганыны ичәрләр.

Набат *(тәнкнәфәс ичәри јүјүрүб)*. Аға муштулуғуму вер, Шәрәф ханым кәлди.

Һачы Мурад. Сәфеһ гызы, сәфеһ. Елә јүјүрүр ки, дејәсән јанғын вар. Чох бөјүк иш олубдур. Кәләндә дејәсән мәнә гуш башы кәтирибдир.

Набат. Аға, доғрудан да дөрд дәнә гырговул кәтирибдир.

Һачы Мурад. Тәк кәлибдир, ја ушагларыны да кәтирибдир.

Набат *(кәнара)*. Залым оғлу габагча адамын һесабына кедир. *(Һачы Мурада.)* Јанында бир балача оғлу Әһмәддир, бир дә нөкәри Чәфәр.

Һачы Мурад *(кәнара)*. Өз јејиб-ичәнимиз аз иди, бунлар да артды. *(Набата.)* Сәнин муштулуғун одур ки, көз-гулаг оласан, о нөкәр шејдән-заддан оғурламасын. Ди кет, дајанма.

Набат *(кедәркән кәнара)*. Мәнә дејән кәрәк ај ахмаг гызы, бундан сән нә истәјирсән? О өз һајындадыр ки, онлар бурада галыб чөрәк јејәчәкләр.

Һачы Мурад *(тәк)*. Инди дә ишләр тәрсинә кедир.

Шәрәф ханым, Әһмәд вә Күлзар дахил олурлар. Шәрәф ханым Һачы Мурадын бојнуну гучаглајыр.

Шәрәф ханым. А гардаш, нә зәиф дүшмүсән, нә гочалмысан?

Һачы Мурад. Нијә гочалмајым, нијә зәиф дүшмәјим. Бу күнү ки, мән чәкирәм, һәр кәс олсајды, једди кәфән чүрүтмүшдү.

Шәрәф ханым. А гардаш, сән нијә пис күн чәкирсән, нәјин әскикдир? Малын вар, пулун вар. Күлзар ким ки гызын, гапыда хидмәтчиләрин. Сән отур, гој сәнә гуллуг еләсинләр.

Һачы Мурад. Елә ки онлар мәнә гуллуг едирләр, етмәсәләр ондан јахшыдыр. О ки Имрандыр, әлини ардан-гараја вурмур. Аз галыбдыр ки, мәндән ханлыг иддиасы етсин. Күлзар ханым да атам јохдур дејир. Аға, ханым белә оланда, нөкәр-гуллугчудан нә уммаг.

Шәрәф ханым. Имран кәрәк елә оғлан олмасын. Онун тә'рифи һәр јердә сөјләнир. Күлзардан наразы олмағына тәәччүб едирәм. Мән она елә тәрбијә вермәмишәм ки, атасынын әмриндән чыха, зәһмәтиндән инчинә.

Һачы Мурад. Көрүрәм, чох јахшы тәрбијә вермисән.

Шәрәф ханым. Һеч вахт инанмарам, сәнин хасијјәтин писдир. Мәним өзүм дә гыз вахты нә гәдәр сәнә јахшы гуллуг едирдим, јенә разы галмырдын. Күлзар, бу нә ишдир? *(Күлзар башыны ашағы салыб ағлајыр.)* Гызым, ағлајырсан? *(Һачы Мурада.)* Көрүрәм гызы нә һала салмысан. Саралдыб һејваја дөндәрмисән, он сәккиз јашында чаваны гочалдыб гары еләмисән.

Һачы Мурад. Мән она нә едирәм ки, сарала. Дуруб тәзәдән она нәнәлик едә билмәрәм ки. Нөкәри вар, гуллугчусу вар, јесин, ичсин, кејинсин, кәзсин. О ки галды гочалмасына, она да баис өзүдүр. Мәһәррәм бәј ким адам өзү кәлиб мәнә елчи дүшүб, гызымы истәјир, Күлзар ханым дејир ки, өзүмү өлдүрәрәм, она кетмәрәм. Даһа мән нә дејим. Адам да бу дәрәчәдә дәли олуб елә малдөвләтдән әл чәкәрми?

Шәрәф ханым. А гардаш, нә данышырсан? Сән төмиз ағлыны итирмисән. Дүнја малы көзләрини пәрдәләмишдир. Мәһәррәм бәј нәдир, зад нәдир? Гызынын ни-

шанлысы он ики илдир сәнә зәһмәт чәкиб пул газаныбдыр. Инди нә олубдур ки, әһдиндән дөнүб гызыны өз јашында јолдашына верирсән? Ешидәнләр нә дејәрләр?

Һачы Мурад. Бујур, бу да ағыллымыз. Јахшы дејибләр ки, арвадын ағлы олмаз. Ешидәнләр мәнә дәли дејәр ки, гызымы Имрана вериб Мәһәррәм бәј ким адамы әлимдән чыхарам.

Шәрәф ханым. Ешидәнләр сәнә ағыллы дејәрләр ки, гызыны Имрана вериб ата јурдуну абад едирсән.

Һачы Мурад. Әчәб бујурурсан, Шәрәф ханым. Мәһәррәм бәј мәним атамын јурдуну тар-мар едәр, амма кәдәнин бири абад едәр. Арвадларын ағлы белә дир. Мән гызымын хошбәхтлијини истәјирәм.

Шәрәф ханым. Јахшы, һәрканһ гызын көнлү Мәһәррәм бәјдә јохдур, онун малына тамаһ етмир, онда о нечә хошбәхт ола биләр?

Һачы Мурад. Гыз һеч једијини-ичдијини баша дүшә билмир. О хошбәхтлијини нә анлајачагдыр? Арвад мал-дөвләтин гәдрини онда анлајыр ки, ушаглары артыб, ана, мәнә чөрәк вер дејәндә, тәкнәдә чөрәк олмајанда.

Шәрәф ханым. А киши, сәнин пулуна, дөвләтинә нә кәлибдир ки, гызын Имранда чөрәксиз гала? Бундан әлавә Имран елә оғландыр ки, өз әлинин зәһмәти илә арвадыны хандан, бәјдән јахшы сахлар.

Һачы Мурад. Пулум һарададыр, малым һарададыр? Зурна чалыб аләмә сәс салмысыныз ки, Һачы Мурадын пулуну сандыглар тутмур. Билмирәм бу пулу мәнә ким гојубдур. Атам гојубдур, бабам гојубдур.

Шәрәф ханым. Сәнин ағламаг гәдим хасијјәтиндир. Бир шејдән кәсирин олмаз, амма өзүнү диләнчи јеринә гојарсан. Хүласә, Мәһәррәм бәј фикриндән билмәрә дашынарсан. Мән һеч разы ола билмәрәм ки, Күлзары бәдбәхт едиб, алтмыш јашында гочаја верәсән.

Һачы Мурад. Бујур, бу да ағбирчәк бибиси. Ағыл өјрәтмәкдән, ағзына дил верир. Ај гыз ај, мән дедијимдән дөнмәрәм, Имраны билмәрә унударсан. Билмирәм бу мәнә нә Имран олду. Анд олсун аллаһа ону бундан сонра бир саат да евимә гојмарам, гој кетсин, көр ону да нечә Гулу ким говарам.

Шәрәф ханым. Елә бир о галмышды ки, гызыны бир гоча, хәсис кафтарын пулуна сатасан.

Һачы Мурад. Билмирәм бу һардан кәлиб чыхды. Нијә гоча олур? Нөкәр далында, гызылгуш әлиндә ат-

даныб ова чыханда елә бил ки, бир лачындыр. Даһа бәсдир. Инди де көрүм, сән өзүн нечә доланырсан?

Шәрәф ханым. Нә дејим. Аллаһ дәрд-гәм јараданда бизим үчүн јарадыбдыр. Ушаглар артыбдыр. Кишинин дә әли ашағы дүшмүшдүр. Кечә-күндүз ишләмәкдән әлләрим габар олмушдур.

Һачы Мурад. Бујур, бу да сәнин өз башына кәлән. Даһа Күлзара нијә разы олмурсан? Рәһмәтлик атама дедим ки, киши, Шәрәфи бу касыба вермә, нечә дөвләтли истәјир, онларын биринә вер. Деди ки, јох. Бу ағыллы, камаллы адамдыр. Бунда Шәрәф хошбәхт олар.

Шәрәф ханым. Хејр, атам сәһв етмәјибдир. Мән әримдән чох разыјам. Өзүм дә чох хошбәхтәм ки, аллаһ мәни бу чүр адама гисмәт едибдир. Дүнја малы бир пуч шејдир. Кедәр дә, кәләр дә. Әр одур ки, гара күндә арвадла јолдаш олуб, бир-биринә чан дејиб, чан ешидәләр.

Әһмәд. Ана, бәс сән дејирдин ки, дајын сәнә гәнфет верәчәкдир, бәс нијә вермир?

Һачы Мурад. Оғлум, гәнфет пис шејдир. Адамын боғазыны ағрыдыр. Сән јекә оғлансан. Гәнфети нејнирсән.

Әһмәд. Ана, Күлзар бачымкилин бағчасында елә чох алма вар ки, кәләндә көрдүм.

Һачы Мурад. Јох, оғлум, дәјмә, јетишәндә јығыб сәнә көндәрәчәјәм.

Әһмәд. Мәним өзүм бурада олачағам. Дәјәндә јығарам.

Һачы Мурад *(кәнара)*. Бунда јахшы хәбәр вар. Дејәсән Шәрәф чох галачагдыр.

Шәрәф ханым. Сизин дәрдиниз өз дәрдими дә јаддан чыхартды. Әһмәд бөјүјүбдүр, охумаг вахты кечир, дедим кәтирим сиздә гојум, һәм мәктәбә кетсин, һәм дә Күлзара һајан олсун.

Һачы Мурад *(кәнара)*. Мазандаранда чаггал аз иди, бири дә кәми илә кәлди. *(Шәрәфә)*. Јох, јох, сахлаја билмәрәм. Өзкә ушағыны сахламаг бир хата шејдир. Бунун корлуғу вар. Азарламасы вар. Ағачдан јыхылмасы вар. Анасыз она ким бахачагдыр.

Шәрәф ханым. Әһмәд динч ушагдыр. Һеч кәсә корлуғу олмаз. О ки галды азарламағы, ондан да архајын ол, Күлзар она аналыг едәр.

Күлзар. Биби, архајын ол. Ону өзүмдән јахшы сахларам.

Һачы Мурад. Јох, јох, Күлзар билмир. Ушағын тарпына дөзмәк олмаз. Имранда көрмүшәм. Мәни гочалдан о олмушдур. Евими дағыдан о олмушдур.

Күлзар *(кәнара)*. Аллаһ, хәчаләтимдән бибимин үзүнә баха билмирәм.

Шәрәф ханым. А гардаш, бир ушағын јемәји, ичмәји нә олачагдыр ки, бу сәнин евини дағыда.

Һачы Мурад. Хүласә, мән разы дејиләм.

Шәрәф ханым. А гардаш, бачынын әли ашағы дүшәндә көмәјә гардашы үстә јүјүрәр. Инди мән дә гардаш ады илә евими јијәсиз гојуб јанына кәлмишәм. Ејби јохдур. Ушаг сәни инчидәр апарарам. Анчаг сәндән бир тәвәггем вар, мәни ондан наүмид гајтарма. Әримин беш јүз манат борчу вар, борч саһиби пис адамын биридир. Күндә гапымыза кедиб-кәлмәкдән бизи тәнкә кәтирибдир. Кишијә дедим ки, гардашымы көрмәјә кедирәм, амма әсил фикрим о иди ки, сәндән алыб апарыб верәм. Абрымыз ачылмасын.

Һачы Мурад. А бачы, сән ки, өзкәси дејилсән, мәкәр мәним вар-јохуму билмирсән? Мәндә пул һардандыр ки, сәнә верим?

Шәрәф ханым. Гардаш, бурада хәсислик јери дејил. Бурада бачы намусу вар. Разы олма ки, бачынын палтарлары базарларда төкүлүб сатылсын вә бир дә мән сәндән борч истәјирәм. Сән көзләјә биләрсән. Амма өзкәси көзләјә билмир.

Һачы Мурад. Ахы нә үчүн инанмырсан, сәнә дејирәм ки, өзүм пул үзүнә һәсрәтәм.

Шәрәф ханым. Атамдан галан пул вә өзүн газандығын пуллар нечә олмушдур ки, мәнә беш јүз манат тапылмыр. Сандыгларын ағзыны бәрк бағла.

Һачы Мурад. А киши, бу залым ушагларыны инандырмаг олмаз ки, бујур, бу мәним чибләрим, бу да мәним сандығым. *(Дуруб палтар сандығыны ачыр.)* Ди кәл бах, көр бурада әски-үскүдән башга нә вар. *(Горха-горха о бири сандыға бахыр.)*

Шәрәф ханым. О бири сандығын ағзыны ач.

Һачы Мурад. Сән мәним евимә пристав кәлмисән? Асмотр едирсән? Чох да вар, нијә верим. Чөлдән тапмышам?

Шәрәф ханым *(ајаға галхыр)*. Даһа сәнә нә дејим? Гарғыш етмәјә дә јерим јохдур, чүнки бура мәним атам евидир. Чәфәр! Чәфәр!

Чәфәр дахил олур.

Чәфәр. Нә буjурурсан, ханым?

Шәрәф ханым. Чәфәр, бу саат фаjтону гошдур, кедәчәjәм.

Чәфәр. Ханым, күн кечибдир, кедиб чатмаг олмаз.

Шәрәф ханым. Еjби jохдур, һарада кечәләрик, орада галарыг, бурада гала билмәрәм. Кәрәк кедәк.

Чәфәр. Баш үстә, ханым. Анчаг фаjтончунун пулу галыбдыр, истәjир.

Шәрәф ханым. Өзүндә варса вер, jох исә ала бу үзүjү апар сат, вер. *(Бармағындан үзүjүнү чыхарыб верир.)*

Чәфәр. Ханым, лазым дејил, мәндә вар, верәрәм. *(Чыхыр.)*

Күлзар *(ағлаjа-ағлаjа)*. Биби, башына дөнүм, бу кечә вахты кетмә.

Шәрәф ханым. Jох, Күлзар, гала билмәрәм. Бу ев мәним үчүн чәһәннәмдир. Дур, оғлум, кедәк.

Күлзар. Биби, мәни дә апар. Бурада гоjуб кетмә.

Шәрәф ханым. Сәни һара гоjуб кедирәм. Белә залымын евиндә бир саат да гоjмарам. Дур кедәк.

Һачы Мурад *(Күлзарын әлиндән тутуб өзүнә тәрәф чәкир)*. Һараjа апарырсан? Гоjмарам.

Шәрәф ханым. Чәкил кәнара. Һөрүмчәк кими jазыг гызын ганыны соруб, бу һала салмысан. Белә кафир атаjа көзәл баланы вермәрәм.

ПӘРДӘ

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

Сәһнә Һачы Мурадын багчасыны көстәрир. Ајдынлыг бир кечә, Имран кәзинәркән сөjләнир.

Имран. Ај залым, еj биинсаф киши, әһдиндән дөнүб, сәни дөвләтли едәни евиндән говурсан. Дүнjа малындан өтрү Күлзар кими гызы бир гочанын пулуна сатырсан? Jох, зор илә дә олса кәрәк бу кечә апарам. Набатдан бир хәбәр чыхмады. Jохса гоча кафтар күчлә Күлзарын никаһыны охутду? Ja Күлзар наәлач галыб разы олду? Jох, jох, елә иш ола билмәз. Күлзар өзүнү өлдүрәр, Мәһәррәм бәjә кетмәз... Дејәсән гаралты көрүнүр. Арваддыр.

Набат кәлир.

Набат. Имран ага, башына дөнүм, jаваш даныш, һамы ojагдыр. Гоча кафтар jенә сандыгларыны jохлајыр. Гара көпәк дә сән кедәндән бәри һачынын һөкмүнә көрә нә мәнә, нә дә Күлзар ханыма көз вериб, ишыг вермир. Бир аз сәбир елә, көрәк бир jерә кедәрми ки, Күлзар ханымы гачырдам.

Имран. Jох, Набат, даһа тәнкә кәлмишәм. Сәбир едә билмәрәм. Бу саат зор илә дә олса апарачағам.

Набат. Гурбанын олум, Имран ага, мәни хатаjа салма. Бу кечә нә төвр олса Күлзар ханымын әлини әлиндә көрәчәксән. Анчаг бир аз сәбир елә. Күлзар ханым Әлигулудан фүрсәт тапан кими бураjа гачачагдыр.

Имран. Дајан, хышылты кәлир...

Набат. Одур, одур, Күлзар ханымын өзүдүр.

Күлзар гачараг кәлир.

Имран *(тез онун әлиндән тутуб)*. Күлзар, сәнсән?

Күлзар. Имран, даһа дајанмаг вахты дејил, гачаг. Набат, ала бу үзүк мәндән сәнә jадикар олсун *(верир)*.

Имран *(Набата пул верир)*. Ала, Набат, аллаһ гоjса jенә бир jердә олачағыг. Күлзар кедәк. Набат, худаһафиз.

Набат. Кедин, аллаһ сизи саламат етсин, хошбәхт оласыныз.

Имран вә Күлзар кедирләр.

Набат *(тәк)*. Гочанын мурдар үзүндән jахшы гуртардылар. Галдым мән бәдбәхт. Бундан сонра шәксиз мәни дә говачагдыр. Инди бир аллаһ бәндәси тапылајды, мәни дә бу иланын ағзындан гуртарајды.

Гулу ағачын далындан чыхыр.

Гулу. Бу аллаһ бәндәси мән.

Набат. Уj, кимсән?

Гулу. Набат ханым, дејәсән мәни танымырсан. Палтарымын дәjишилмәсинә бахма. Үрәjим jенә сәннәндир.

Набат. Гулу, сәнсән? Нә һеjбәтли олмусан. Лап гулдура охшајырсан. Бу хәчәр нәдир?

Гулу. Сәфеһ гызы һәлә сорушур да. Көрмүрсән ки, сәни көтүрүб гачмаға кәлмишәм.

Набат. Һеч зарафатдан әл көтүрмәјәчәксән? Бурах, кедирәм. Күлзар ханым мәни ахтарар.

Гулу. А һилләмәтәнә, мәнә кәләк кәлирсән? Инди Күлзар ханымы Имранла гачырмадынмы? Мән көзләјирдим, әввәл јол ханымындыр, сонра гуллугчунун. Анчаг мән онлар кими сәфеһ дејиләм ки, тәдарүксүз кедәм. Кәрәк габагча кедиб Һачы Мураддан једди иллик мәвачибими алам, сонра сәни апарам.

Набат. Гулу, сән аллаһ доғру дејирсән, јохса мәни алдадырсан?

Гулу. Валлаһ, доғру дејирәм. Мән кедәндә сәнә нә демишдим, нијә јадындан чыхармысан? Тез кет, нә шејин варса јығ. Учуг һамамын јанына кет. Мәни орада көзлә.

Набат. Бәс сән нә едәчәксән?

Гулу. Мән дә кедиб Һачы Мурады горхудачағам, пулларымы алачағам. Ди вахты итирмә, тез кет. *(Набат гачараг кедир.)* Арвадын ағлы, ја ушағын ағлы, һәр шејә о саат инаныр.

Фит илә јолдашларыны чағырыр. Бу сәсә Нијазла Гурбан, үстләриндә әсләһә[1] кәлирләр.

Гурбан. Гулу, нә чох ләнкидин?

Нијаз. Бир шеј билдин, ја јох?

Гулу. Јолдашлар, ишимиз чох раст кәтирибдир. Евдә бир Һачы Мураддан вә бир дә Әлигулудан башга һеч кәс јохдур. Гызы бу саат Имрана гошулуб гачды. Гуллугчуну да мән алдатмышам ки, сәни дә мән көтүрүб гачачағам. Инди кедиб јолуму көзләјир.

Нијаз. Бәс Әлигулуја нә тәдбир чәкмисән? Гулу, доғрусу мәним ондан көзүм су ичмир. Чох уста, һијләкәр адама охшајыр. Горхурам бизи алдадыб дивана мә'лум едә. Һамымызы тутдура.

Гурбан. Нијаз доғру дејир, чох шүбһәли адама охшајыр.

Гулу. Јолдашлар, мән елә иш тутмарам ки, ондан бизә хәта кәлә. Әлигулу дивандан елә горхур, нечә ки, ит дәјәнәкдән. Бу барәдә архајын олун. Әлигулу бу ишдән гача билмәз.

[1] Силаһ.

Нијаз. Сөјлә көрәк, ону һарадан билдин?

Гурбан. Әлбәттә, сөјлә, јолдашымызын нечә адам олдуғуну кәрәк биз дә биләк.

Гулу. Јолдашлар, инди онун вахты дејил. Сонра сизә данышарам.

Нијаз. Бәс нијә дајанмышыг? Һачы Мурадын гуллуғуна кедәк дә.

Гулу. Јох, кәрәк көзләјәк. Әлигулу өзү бураја кәләсидир. Одур кәлир.

Әлигулу кәлиб чатыр.

Әлигулу. Һачы Мурадын әзиз гонаглары, хош кәлмишсиниз. Анчаг әрбабын бир балача нәгаһәти вар. Сизи гәбул едә билмәјәчәкдир.

Гулу. Әлигулу, зарафаты бурах. Нијә белә кеч кәлдин. Бир шеј вар?

Әлигулу. Јолдашлар, кәрәк иши сабаһа гојаг.

Гулу. Нә сәбәбә?

Әлигулу. Чүнки Һачы Мурад Мәһәррәм бәјкилә кедәси олмады. Өзү Мәһәррәм бәји көзләјир вә евдәкиләрин һамысы да ојагдыр. Амма сабаһ ахшам Мәһәррәм бәјә гонагдыр. Отағын ачары да мәндә олачагдыр.

Гурбан. Јолдашлар, наһаг јерә вахт итиририк. Инди Мәһәррәм бәј кәлинчә мән мин ев јармышдым. О ки галды Һачы Мурада, боғазындан елә басарам ки, бир дә гијамәтдә ојанар.

Әлигулу. Хејр, мән буна разы дејиләм. Иш кәрәк тәдбирлә ола. Јохса ичиндән хата чыхар.

Нијаз. Көрүнүр Әлигулу ишдән баш гачырыр. Амма Гулу бизә өзкә чүрә демишди.

Гулу. Нијаз доғру дејир, Әлигулу әми башга фикрә дүшүбдүр, амма билсин ки, баш тутасы иш дејил. Онун фикри бу кечә Һачы Мурадын пулларына јахшыча гуллуг едиб Араз чајыны ашмагдыр. *(Үзүнү Әлигулуја тутуб.)* Беләдирми, Сәфдәр әми?

Әлигулу *(диксинмиш)*. Нә дедин, мән Сәфдәр...

Гулу. Бәли, Тећран һәбсханасындан гачмыш оғрубашы Сәфдәрсән. Мән дә Гулујам. Јахшы таны. Мәни алдатмаг олмаз.

Нијаз, Гурбан. Оғрубашы?!.

Гулу. Инди, Тећран лотусу Сәфдәр, бизә јолдашсанмы?

Әлигулу. Јолдашам, һәр нә буjурсаныз әмринизә табеjәм.

Гулу. Һа белә, Әлигулу әми, jолдаш, jолдаш илә тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк. Инди де көрүм, Күлзарын Имран илә гошулуб гачмағындан хәбәрин вармы?

Әлигулу. Бәли, вар.

Гулу. Бәс Набат һарададыр?

Әлигулу. Көндәрмисән кедиб jолуну көзләjир.

Гулу. О да дүздүр. Һәриф олмағыны бәjәнирәм. Инди бир суал галды. Де көрүм доғруданмы Һачы Мурад Мәһәррәм бәjи көзләjир?

Әлигулу. Бәли, күндүздән мәни көндәрмишди ки, Мәһәррәм бәjи бу ахшама мәсләһәтә чағырым. Анчаг бәj деди ки, Һачыjа де гонагларым вар, кеч кәләчәjәм.

Гулу. Бу даһа jахшы олду. Инди, jолдашлар, һазыр олун, Һачы Мурадын гуллуғуна кедәк. Әлигулу әми, сән агсаггалсан, габаға дүш.

Кедирләр.

пәрдә

БЕШИНЧИ ПӘРДӘ

Сәһнә Һачы Мурадын отағыны көстәрир.

Һачы Мурад *(jалғыз)*. Имраны говдум кетди, амма гыз jенә дә разы олмур. Мәһәррәм бәj кәлсин, көрәк ишә нә әнчам чәкирик. Имран да истәди ки, атасы Шеjх Әлидән галан малы мәндән истәсин, көрдү ки, хеjр о кирән кол деjил. Елә һесаб вердим ки, папағыны да көтүрүб гачды. Дурум Шеjх Әлидән галан чаваһир вә гызыллары jохлаjым. *(Дуруб сандығы ачыр)*. Пәһ, пәһ, пәһ... алмазларын шәфәги көзләрими гамашдырыр. Бу ириликдә мирвары, бу рәнкдә jагут һеч Хәта падшаһынын хәзинәсиндә дә тапылмаз.

Гулу, Нијаз, Гурбан дахил олурлар.

Гулу. Сәнин кими хәсис, тамаһкар да дүнjада тапылмаз.

Һачы Мурад *(сандығын гапағыны салыб)*. А залымлар, сиз кимсиниз? Мәндән нә истәjирсиниз?

Гулу. Һачы Мурад, нөкәрин Гулуну танымырсан? Нә тез jадындан чыхартмысан?

Һачы Мурад. Гулу, сәнсән? Буjур әjләш, jолдашларын да хош кәлибдир. Мәнә көрә нә гуллуғун вар? Jәгин мәвачибинин далынча кәлмисән, мән өзүм дә сәни ахтарырдым ки, һаггыны верәм.

Гулу. Һаггым чох ағырдыр, горхурам өз ихтиjарын илә вермәjәсән. *(Сандыға тәрәф кедир.)*

Һачы Мурад *(онун әлиндән тутуб)*. Нә истәjирсән? Гоjмарам!

Гулу. Демәдимми, өз ихтиjарынла вермәjәчәксән. Гурбан тут, Нијаз, голларыны бағла!

Һачы Мурад. Аj аман, гоjмаjын! Мәни өлдүрүрләр!

Гурбан *(хәнчәри сивириб)*. А киши, сәсини кәс, jохса гарнына сохарам. *(Әлләрини бағлаjыр.)*

Һачы Мурад. Аj һарај! Аj аман! Аj Әлигулу!

Әлигулу *(дахил олур)*. Нә буjурурсан, аға чан?

Jолдашлары күлүшүрләр.

Һачы Мурад. Тез кет, дивана мә'лум елә!

Әлигулу. Аға чан, инди сәнин һакими-шәр'ин бунлардыр, бу саат диван едәчәкләр. Чәза-фәза етмәк артыгдыр.

Һачы Мурад. Әлигулу, сән дә бунларын jолдашы имишсән? Аj аман, гоjмаjын!

Гурбан. А киши, гоjсаныз хәнчәри сохум рәдд олсун.

Гулу. Jох, өлдүрмә. О кәрәк өлүмдән артыг чәза чәкә. Ағзыны бағлаjын, сәс чыхармасын. *(Һачы Мурадын әл-ајағыны бағлаjыб jерә гоjурлар.)* Гурбан, кәл сандығын гапағыны тут. *(Гурбан тутур, Гулу мүчрүнү чыхарыб Нијаза верир.)* Нијаз, буну ал. Инди jолдашлар, кәлин бураjа, Әлигулу әми, де көрүм бундан хәбәрин вар иди, jа jох? Нијаз, о дөшәкчәни, палазы галдыр. *(Нијаз галдырыр)* Гурбан, кәл хәнчәрлә бу jери газ. *(Гурбан газыр, Гулу бир башга мүчрү чыхардыр.)* Әлигулу әми, бу сирри билирдинми?

Әлигулу. Бәли, дуjмушдум ки, орада бир шеj вар, чүнки Һачы Мурад ораны тез-тез jохлаjырды.

Һачы Мурад *(башыны галдырыб хырылтылы сәслә деjир)*. Евим jыхылды.

Гурбан. Сусl..

Гулу. Јолдашлар, даһа дајанмаг јери дејил. Инди о бири кафтар да кәлиб чыхар.

Нијаз. Ејби јохдур, ону да һачынын күнүнә саларыг.

Гулу. Һачы Мурад, худаһафиз. Һәркаһ Аға Гулуну ахтарсан, Шама кәл. Сиз өләсиз, нәинки Шама, һәтта Һиндистана да кәлиб чыхар.

Һамы кедир, пәрдә бир мүддәт ачыг галыр, сонра Мәһәррәм бәј дахил олур.

Мәһәррәм бәј. Евдә, һәјәтдә һеч кәси тапмадым, бунлар нечә олмушлар? Бу палазы, дөшәкчәни нијә бураја чәкибләр? Јохса, евә оғру кәлмишдир. Еләди ки, вар. Бәс Һачы Мурад һарададыр? *(Бучагдан Һачы Мурадын хырылтысы кәлир.)* Будур бурада. Бунун әл-ајағыны ким бағламыш? *(Ачыр.)*

Һачы Мурад. Мәһәррәм бәј, евим јыхылды...

Мәһәррәм бәј. Һачы әми, де көрүм, сәнә нә олуб? Әл-ајағыны ким бағлајыб?

Һачы Мурад. Гулу залым оғлу. Әлигулу да она јолдаш иди. Евим јыхылды, тар-мар олду. *(Кедиб сандыға бахыр.)* Һаны шәфәгин, көзәл чәваһир, һарадасан зәриф гызыллар?! Мәһәррәм бәј, тез кет дивана мә'лум ет. О гулдурлары тутдуруб, мәним пулларымы гајтар.

Набат тәнкнәфәс дахил олур.

Набат. Аға, Имран Күлзар ханымы көтүрүб гачды.

Мәһәррәм бәј вә Һачы мат галырлар.

Мәһәррәм бәј. Әлимдән мал-дөвләт чыхды.

пәрдә

ДИБДАТ БӘЈ

Бир пәрдәли, ики шәкилли мәзһәкә

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Сәфдәргулу бәј — мүлкәдар бәј. Учабојлу, долубәдәнли, үзүгырхыг, чәркәз либасында, әлли јашында садәдил бир шәхс. Данышанда тез-тез «вот тебе на» сөзүнү тәкрар едир.

Меһди бәј
Вәли бәј
Рүстәм бәј — Сәфдәргулу бәјин гумар јолдашлары.
Саша бәј
Мәшәди Сәмәд — дүканчы.
Азад бәј — доктор.
Нәби — Сәфдәргулу бәјин нөкәри.
Чәби — Меһди бәјин нөкәри.
Ованес — Саша бәјин нөкәри.
Рәһим — тарзән.
Кәрим — охујан.

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Сәһнә Сәфдәргулу бәјин отағыны көстәрир. Отаг јары Асија, јары Авропа гајдасы илә бәзәнмиш. Ортада кирдә стол. Үстә шамдан, карт вә гејри гумар шејләри. Сандалјалар гајдасыз һалда дурмуш. Ачыг гапыдан јемәк отағы көрүнүр. Пәрдә галхдыгда Нәби отағы гајдаја саларкән өз-өзүнә сөјләнир.

Нәби. Вај сизин евинизи аллаһ јыхсын, а белә ағалар. Бир белә дә гумар ојнамаг олармы? Һәр күн сәһәрә кими ојнајырлар. Чох вахты кечәни күндүзә гатыб о бири күнә кими карт вururлар. Валлаһ, мән нөкәр белә ра-

829—19

hатсызлыға давам едә билмәрәм. Амма бизим бу нәчиб бәјләримиз давам едирләр. Өзкә вахты «о јана дур» үстә хәнчәр, таганчаја чыхырлар. Амма гумарда бир-бирләринә итә дејилмәз сөзләри дејирләр. Јенә дә кечир кедир. Амма лотулар мәним бу сәфеһ ағамы јахшы товлајыб тапыблар. Кечә-күндүз чөрәјини јејиб, чајыны ичиб, өзүнү дә, гумарда сағмал инәк кими сағырлар. Ha-ha-ha... *(Бир аз дајаныб јенә дә)* Ha-ha-ha... А кишиләр, бу лотуларын һәр кәләкләри гуртармышды, галмышды елә бу. Инди дә тутублар ки, Сәфдәргулу ағa, сәни чәми бәјләр тәрәфиндән дибдат сечәчәјик. Кедиб Фитилбөркдә дум дејирләр, нә дејирләр, орада вәзирләр јанында данышасан. Ha-ha-ha... Сәфдәргулу бәј вәзирләр јанында данышачаг? Baj о јазыгларын һалына. «Вот тебе на»дан башга бир шеј баша дүшә билмәјәчәкләр. *(Чәби дахил олур)*. Хош көрдүк, а Чәби ләлә. Мәнә гуллуг.

Чәби. Кечә ағамын папирос гутусу бурада галыбдыр. Она кәлмишәм.

Нәби *(папирос гутусуну столун үстүндән көтүрүб верир)*. Чәби, сән өләсән бу кечә аған Мећди бәји тәмиз сүнкә чәкибләр. Јахшы ки, һәлә папағыны да јаддан чыхартмајыб.

Чәби. Мәним ағам картын һөчәтинә кедәндир.

Нәби. Одур ки, бу кечә он бир әл онлуға вурулду. Ахырда һирсиндән карты чырыб атды.

Чәби. Мән Мећди бәјин јеринә олсајдым, онлуға вуруланда гачарам доггузлуға. Она да вуруланда, сәкизлији гојардым. Кетдикчә бир хал азалдардым.

Нәби. Ha-ha-ha... афәрин сәнә, Чәби ләлә. Сән лап гарт гумарбаз имишсән. Онда мәнлә бир әл гончуна ојнамагда нечәсән.

Чәби. Чох јахшы, ојнарам. Бәс Сәфдәргулу ағa евдә дејил?

Нәби. Горхма, елә јатыбдыр ки, топ да атсан хәбәри олмаз.

Чәби. Бу кечә удубдур, јохса удузубдур?

Нәби. Һеч көрүнмәз иш!.. Удубдур! Чәби, јахшы јадыма салдын, ағa тапшырмышды ки, ону тездән дургузам. Күнорта олубдур, амма о һәлә јатыб. Чәби, бу кечә биздә бөјүк гонаглыг вар. Охујанлы, чаланлы, ичкили.

Чәби. Сәфдәргулу ағаны вәкил сечәчәкләр. Онун үчүнмү?

Нәби. Бәли. Буну сән һарадан билирсән?

Чәби. Бу бәјләрин кәләјидир. Ону әлә салырлар. О күнү бәјләрин һамысы биздә иди. Күлмәкдән гәшш едирдиләр. Мећди бәј дә дејирди: Нә вар, зәһмәти мән чәким, гонаглығы Сәфдәргулу бәјин бојнуна мән гојум, һамы кәләји мән гурум, кефи сиз чәкин.

Нәби. Бунун бәјләрин кәләји олдуғуну мән дә дујмушам. Анчаг нә ишим вар, ағa мәнә бир чуха вә'дә едибдир. Тәки о чатсын.

Чәби. Кәрәк габагчан аласан. Сонра кәләк ачыланда вермәз. Бәлкә јадына саланда сәни дә көтәкләјәр.

Нәби. Елә мән дә онун фикриндәјәм. Кедим дургузум. Амма даш кими бәрк јатандыр. Билмирәм һеч дургуза биләчәјәммі? *(Кедиб јатаг отағынын гапысындан чағырыр)*. Сәфдәргулу ағa, Сәфдәргулу ағa! Инди кәл буну ојат. Палтарлы тахта јыхылыб, хорулдајыр. *(Сәсини уҹалдыр)*. Сәфдәргулу ағa, Сәфдәргулу ағa, әстәғфүрулла, әкәр вечинә исә.

Чәби. Әдә, кедиб әлин илә дурғузсана.

Нәби. Јахшы бујурурсан, Чәби ағa. Сән өләсән дуруб атама од вурар. О күнү елә етмишдим. Диксиниб атылды вә мәнә елә силлә чәкди ки, көзләримдән од парлады. Деди ки, бундан сонра мәни һеч вахт әлинлә дургузма. *(Гышгырыр.)* Сәфдәргулу ағa! Сәфдәргулу ағa! Аллаһү әкбәр, мән нә едим? А Чәби, сән дә көмәк елә, көрәк бу дибдат бәји ојада биләрикми?

Чәби. А балам, мән нә көмәк едим? Белә ки, Сәфдәргулу ағa јатыбдыр, һеч «Короғлу» да чалсан дуран дејил.

Нәби. Baj, сағ ол Чәби, јахшы јадыма салдын. *(Чыртыг вура-вура о бири отагдан бир гавал вә бир тар кәтирир.)* Инди дурарсан. Сәнә бир елә мејмун һавасы чалым ки, сычрајыб дик атыласан. Ал гавалы, көһнә лоту. *(Гавалы Чәбијә верир вә өзү чалыб охујур)*.

Мән бу дәрәдән кечмәрәм,
Чадрамы јелләтмәрәм,
Ағ саггала кетмәрәм,
Кәл, кәл, ај еви јыхылмыш,
Тез кәл, ај еви јыхылмыш.

(Кедиб гапыдан бахыр.) Чәби, сән өләсән, һеч һалына тәфавүт етмир.

Чәби. Инди сән бир саллама бајаты чал, көр мән нечә ојадырам.

Нәби чалыр.

Чәби.

Әзизим улу дағлар,
Чешмәли сулу дағлар.
Бурда бир гәриб өлмүш,
Көј кишнәр, булуд ағлар.

Нәби кедиб гапыдан бахыр.

Нәби. Хејр а.

Чәби. Адә, бәлкә киши өлүб?

Нәби. Һардан өлүбдүр, хорултусуну ешитмирсән? Аj Чәби, нә едәк? *(Фикрә кедир.)* Һә тапдым, јахшы тапдым.

Чәби. Де көрүм, нә тапдын?

Нәби. Гумарбазы гумар ојадар. Чәби ләлә, инди кәл бәјләрин гумар ојнамагларынын тәглидини чыхардаг. Онда көрәрсән нечә дурар. Күрсүнү чәк отур. *(Отурурлар.)* Бах, мән Вәли бәј, сән ағаи Мећди бәј. Аһ, бир адам да олсајды, ишимиз дүзәләрди.

Ованес — дахил олур.

Ованес. Нәби, Саша бәјин ағачы бурада галыб. Она кәлмишәм.

Нәби. Кирвә, јахшы вахтда кәлмисән, бир адамымыз чатмырды. *(Дуруб онун әлиндән тутуб стола тәрәф чәкир).* Һәлә бујур, отур.

Ованес. Јох, кирвә мән гумар ојнамырам.

Нәби. А киши, отур.

Ованес. Мән гумары тоба етмишәм.

Нәби. Отур, пул илә ојнамырыг. Зарафат едирик.

Ованес. Кела, габагда да мәни о чүр өјрәдиб, евими јыхдылар.

Нәби. Адә, гумар ојнамырыг, ојун чыхардырыг. Сән отур, бу саат дејим. *(Ованес отурур.)* Бах, сән Саша бәј...

Ованес. Мән Ованесәм.

Нәби. Адә, а ганмаз ајы, мән билирәм ки, сән Ованес кирвәсән. Биз ағаларын гумар ојнамаларынын тәглидини чыхардырыг. Бах, Чәби Мећди бәјдир, мән Вәли бәј, сән дә ағаи Саша бәј... Инди баша дүшдүнмү?

Ованес. Кела, баша дүшдүм, анчаг бу нә үчүндүр?

Нәби. Сонра дејәрәм.

Чәби. Бах, Ованес. Саша бәј кими ојна.

Ованес. Архајын ол, кела, лап өзү кими ојнајачағам.

Чәби. Нә ојнајаг?

Нәби. Штос *(кедиб Сәфдәргулу бәјин отағынын гапысыны ачыр, сонра кәлиб бир калод карты әлинә көтүрүр. Вәли бәј ролунда).* Бах, господа, бу јүз манат банкдыр, карт дејин.

Чәби *(Мећди бәј ролунда).* Хејр, олмаз, кәрәк туз вураг, кимә чыхса о, банк гојсун.

Ованес *(Саша бәј ролунда).* Мећди бәј дүз дејир, кәрәк туз вураг.

Нәби. Пәһ, јенә Мећди һөчәтә салды. Јахшы туз вурурам. *(Карты бир-бир үч јерә пајлајыр, туз Нәбијә чыхыр).* Көрдүнүз, туз мәнә чыхды. Јаманлыг өзүнүзә галды.

Чәби. Правило, беләдир, әзизим.

Нәби. Инди карт гојун:

Чәби *(столун үстдәки башга калоддан карт чәкиб үзү үстә гојур).* Халы беш манат.

Ованес. Карты он манат.

Нәби *(карты чевирир).* Бешлик үздәдир, картынызы ачын. Вәли бәј сәнинки үздәдир. Ијирми манаты банкә ат, гаданы алым. Саша бәј, бу саат сәнин үчүн дә бир онлуг кәтирәрәм *(карты саға вә сола пајлајыр).* Сән вурдун, бујур, Саша бәј, бу да сәнин он манатын.

Ованес. Гој банкда дурсун. Угол кедәчәјәм.

Нәби. Чох јахшы, кет *(карты чалыр).* Бујурун кәсин. *(Ованес кәсир.)*

Чәби. Халы үч манат.

Ованес. Угол, кела, халына да он манат.

Нәби. Пәһ, Саша бәј јенә азартны еләди. Хејр, вермирәм. Сәнә халы үч манатдан артыға ход јохдур.

Ованес. Картын тәпәдир.

Нәби. Онда ејби јохдур. Мећди бәј шаһид ол ки, Саша бәјин карты тәпә олмаса, пул вермәјәчәјәм. *(Карты чевириб саг-сола пајлајыр.)* Саша бәј, бу да тәпә.

Ованес. О дејил, ејби јохдур, о олмасын, бу олсун. Халы үч манатдан едәр алты манат. Банкдан истәрсән дөрд манат. Вәли бәј, картынын үзүнү ач.

Чәби. Сурәт кәтир.

Нәби *(саға вә сола пајлајыр.)* Бу да сурәт.

Чәби. О дејил.

Нәби. Бујур, бу да сурәтин о бириси.

Чәби. О да дејил.

Нәби. Мећди бәј, картыны ач, јохса кетмәрәм.

Чәби. Но, картын далыны чәк, дејим.

Нәби *(сәсини ујалдыр)*. Валлаһ чәкмәрәм. Чаным, сурәтин икиси чыхыбдыр.

Чәби. Сән өл, о картын далыны чәк, көстәрим.

Нәби. Пәһ, Вәли бәј, јенә һөчәтә салдын? Ибишин чанына чәкмәрәм. Ди инан...

Сәфдәргулу бәј *(о бири отагдан)*. Вәли бәј, туз кәтир. Мећди һәмишә ону гојар.

Нәби. Һа беләчә... Залым картын күчүнү көрдүнүзмү? Ушаглар, чәлд күрсүләри кәнара гојун. Карты кизләдин, инди сиз бајыра чыхын, мәни көзләјин.

Чәби, Ованес чыхырлар.

Сәфдәргулу бәј *(башыашағы чибиндән пул чыхарыб)*. Вәли бәј, гыз да! Бу он манат *(башыны галдырыр)*. Нәби!

Нәби. Бәли.

Сәфдәргулу бәј. А кәдә, бәјләр һаны?

Нәби. Аға, бәјләр јохдур.

Сәфдәргулу бәј. Ај кәдә, нә дејирсән? Вот тебе на. Индичә сәсләри кәлирди. Гумар ојнајырдылар.

Нәби. Аға, бәлкә јухунда көрмүсән?

Сәфдәргулу бәј. Ај кәдә, нә дејирсән? Вот тебе на. Башына ат тәпибдир, нәдир? Индичә бурадан Вәли бәјин, Мећди бәјин сәсләри кәлирди. Пијан салдат кими, вот тебе на, евә кәлиб кедәндән дә хәбәрин јохдур. О бири отаға бах. Көр орададырлармы?

Нәби. Бу саат орадан кәлирәм, һеч кәс јохдур.

Сәфдәгулу бәј. Аллаһү әкбәр, вот тебе на. Ај кәдә, мән дәли олмамышам ки, индичә бу гулагларымла ешитдим ки, вот тебе на, Вәли бәј Мећди бәјә дејирди ки, картыны ачмасан кетмәрәм.

Нәби. Аға, анд ичкинән ки, сәнә ачығым тутмајачаг, дүзүнү дејим.

Сәфдәргулу бәј. Јахшы, ачығым тутмаз, де көрүм.

Нәби. Хејр, Мәләкниса ханымын коруна анд ич, дејим.

Сәфдәргулу бәј. Анд олсун Мәләкниса ханымын коруна. Вот тебе на! Ачығым тутмаз. Инди де.

Нәби. Аға, өзүн бујурмушдун ки, мәни тез ојат, ахшама гонагларым вар, кәрәк базарлыг едәм. Мән дә нә гәдәр чағырдым, гышгырдым, ојанмадын. Ахырда наәлач галыб Чәби вә Ованес илә бәјләрин гумар ојнамаг тәглидини чыхартдым ки, бәлкә онларын сәсләринә ојанасан. Дүзү будур.

Сәфдәргулу бәј. Һа-һа-һа... Ај кәдә Нәби, сән нә лотусан. Бәс Чәби, Ованес һаны?

Нәби. Аға, онлар сәсини ешитчәк горхуб бајыра гачдылар.

Сәфдәгулу бәј. Чағыр, бураја кәлсинләр.

Нәби *(гапыны ачыб чағырыр)*. Чәби, Ованес бураја кәлин, аға чағырыр.

Чәби вә Ованес дахил олурлар, баш әјирләр.

Сәфдәргулу бәј. Адә сиз нә бичсиниз, инди дә бизим тәглидимизи чыхардырсыныз? Вот тебе на. Чәби, де көрүм Мећди бәј нә төвр карта кедир?

Чәби *(сәсини дәјишдирир)*. Доггузлуг напи пәә... Јенә үзә дүшдү... Атанти.

Сәфдәргулу бәј. Һа-һа-һа... Сиз өләсиниз лап Мећди бәјин өзүдүр. Адә, Ованес, сән де көрүм, Саша бәј нә төвр ојнајыр?

Ованес. Алтылыг угол, халына да үч манат.

Сәфдәргулу бәј. Һа-һа-һа... *(Бармағы илә горхудур)*. Әлбәт Саша бәји, вот тебе на, көрәрәм. Бәс сиздән ким удду?

Чәби. Аға, пулумуз һарадајды ки, пулдан ојнајаг.

Сәфдәргулу бәј *(онлара пул пајлајыр.)* Ала, бу сәнин, бу сәнин, бу да сәнин. *(Һәрәсинә бир манат верир.)*

Үчү дә. Сағ олсун Сәфдәргулу аға!

Сәфдәргулу бәј. Бу күн мәни сечсәләр, һәрәнизә бир хәләт верәчәјәм.

Чәби. Аға, сиздән артыг ким вар ки, ону сечәләр.

Нәби. Бу доғрудур, бизим өлкәдә икинчи Сәфдәргулу аға тапылмаз.

Ованес. Аға, чох сағ ол, кела аллаһ сизи бизим үстүмүздән әскик етмәсин.

Чәби. Аға, изин вер, кедәк.

Сәфдәргулу бәј. Јахшы кедин.

Чәби вә Ованес баш ендириб чыхырлар.

Сәфдәргулу бәј. Нәби, биз дә кедәк, бәјләр үчүн ичкидән-заддан алым, кәтир. Ашпазын һәр шеји һазырдырмы?

Нәби. Бәли.

Сәфдәргулу бәј. Онда кедәк.

Чыхырлар.

пәрдә

ИКИНЧИ ШӘКИЛ

Биринчи пәрдәнин сәһнәси. Пәрдә галхдыгда **Сәфдәргулу бәј** көрүнүр.

Сәфдәргулу бәј *(саата бахыр)*. Инди сечки кәрәк гуртара. Нәби! Нәби!..

Нәби дахил олур.

Нәби. Нә буjурурсан, аға?

Сәфдәргулу бәј. Әдә, охуjан-чаланлара хәбәр вермисәнми?

Нәби. Бәли, вермишәм.

Сәфдәргулу бәј. Бәс нијә кәлмәмишләр? Бу саат бојлар кәләчәкләр, вот тебе на. Кет көр нә үчүн кечикмишләр.

Нәби чыхыр, сонра Мећди бәј, Вәли бәј, Рүстәм бәј, Мәшәди Сәмәд, Саша бәј сәс-күjлә дахил олурлар.

Һамы. Урра... Урра... Сағ олсун Сәфдәргулу бәј! Сағ олсун бизим депутат!

Сәфдәргулу бәји көтүрүб jухары атыб-тутурлар.

Сәфдәргулу бәј. Госпада! Бир дајанын, вот тебе на, нәфәсими алым.

Вәли бәј. Әдә, бу охуjан, чаланлар һарада галдылар?

Рәһим вә Кәрим дахил олурлар.

Мећди бәј. Jахшы вахтда кәлмишсиниз, тез бир «Узундәрә» чалын.

Чалырлар.

Вәли бәј. Мећди бәј, Сәфдәргулу бәjин һавасы о дејил.

Мећди бәј. Вәли бәј, рича едирәм, ики достун арасына кирмә. *(Ојнајыр, сонра Сәфдәргулу бәjин әлиндән тутур.)* Кәл ојнајаг, вәфалы достум.

Ојнајырлар, гејриләри дә чыртыг чалырлар, сонра отururлар.

Рүстәм бәј. Госпада, сәһәрә кими бурадајыг. Jеjәчәjик, ичәчәjик, ојнајачағыг. Гумар вурачағыг. Анчаг кәрәк габагча ишимизи гуртараг, русларда бир мәсәл вар, дејәрләр: Куj, железо пока горjачо.

Мәшәди Сәмәд. Рүстәм бәј, мә'насыны дејиниз ки, мән дә баша дүшүм.

Рүстәм бәј. Jә'ни дәмири гызғын икән jастыла. Мәшәди Сәмәд, инди баша дүшдүнмү?

Мәшәди Сәмәд. Бәли, чох jахшы баша дүшдүм. Сиз дејирсиниз ки, Мәшәди Сәмәд, белә фүрсәт әлә дүшмәз, Сәфдәргулу бәjдән гырх манат дүкан борчуну алмаг вахты кәлмишдир.

Рүстәм бәј. Рәһмәтлијин оғлу, сән Нуһинәбинин борчундан дәм вурурсан. Мән һал-һазырдан данышырам. Бу адамлар шаһиддир ки, мән Сәфдәргулу бәjин депутат сечилмәси jолунда нә гәдәр чалышмышам. Госпада, доғрудурму?

Һамы. Доғрудур.

Рүстәм бәј. Она-буна мән өлүм демишәм. Чүрбәчүр һијлә гурмушам, ахыры өзүмү онун сечки гутусуна нәзарәтчи тә'jин етдирмишәм. Госпада, доғрудурму?

Һамы. Доғрудур.

Рүстәм бәј. Өзүнүз билирсиниз ки, бизим адамларын әксәри сечки ишинә бәләд дејилләр. Бундан истифадә едәрәк хам адамлары белә алдатмышам: Әми, һеч сечки көрмүсән? — Хеjр, оғлум көрмәмишәм. Ал бу jумру шеји өзүн сал. — Хеjр, әми ону еләмәк олмаз, анчаг сәнә көмәк едәрәм, — онун әлиндән тутуб гутунун пәрдәсини галдырараг, — бах, әми, шары белә саларлар, дејә кишинин әли илә ағ шар салдырмышам. Бах, иманымы белә сатмышам. *(Күлүшүрләр)*. Бу үсул илә нә гәдәр шар салмышам, өзүм дә һесабыны итирмишәм.

Мећди бәј. Сәнин дедијиндән белә чыхыр ки, һамы ишләри сән көрмүсән?

Рүстәм бәј. Хејр, Мећди, бәј, мән һаггы итирән адам дејиләм. Һамыныз ишләмисиниз. Хүсусән сиз, Мећди бәј.

Саша бәј. Рүстәм бәј, кела чох узун данышмаг лазым дејил. Борчуну де көрүм.

Күлүшүрләр.

Рүстәм бәј. Һәр ағ шара бир манат истәмәјә һаггым вар, ону да дедим ки, һесабыны итирмишәм, она көрә 80 манат иктифа[1] едирәм.

Вәли бәј. Чох инсафлы адамсан, мән чалышмағымы һесаб етмирәм, чүнки дост, дост јолунда чаныны да гојар. Лакин Сәфдәргулу бәјдән һалалча алтмыш манат гумар борчуну истәјирәм.

Мећди бәј. Госпада, сиздән суал едирәм, бу ишин баниси кимдир вә бу јолда һамыдан артыг чалышан ким олмуш?

Һамы. Сиз.

Мећди бәј. Вәли бәј, сән вәкилсән, белә ишләрдә мәһарәтин вар, мәсәлән, бир белә иши көтүрүб судда удсан нечә алардын?

Вәли бәј. Икиминдән аз алмаздым.

Мећди бәј. Мәнчијәз јүзчә манат истәјирәм.

Сәфдәргулу бәј. Госпада, һамыныз разы едәчәјәм, һәлә кеф заманыдыр.

Рүстәм бәј. Јох, јох, шәрти белә кәсдик ки, әввәл борч, сонра кеф. Госпада, беләдирми?

Һамы. Бәли, бәли... *(Ону әһатә едирләр.)* Тез ол, вер.

Сәфдәргулу бәј. Госпада, бир дајанын, вот тебе на.

Һамы. Тез ол, вер.

Сәфдәргулу бәј. Көрүнүр, бир Саша бәјә борчум јохдур.

Саша бәј. Кела, нечә јохдур. Ағламајан ушаға сүд вермәзләр? Дүнән кечә өзүн демәдинми, Саша, бу банки апарсам сәнә әлли манат дәсхош верәчәјәм. Апардын, амма вермәдин. Кела, кишинин сөзү бир олар.

Күлүшүрләр.

[1] Кифајәтләнмәк.

Мећди бәј. Саша бәј доғру дејир, һамымыз шаһидик. Дүнән биздән дөрд мин манат пул апармысан.

Сәфдәргулу бәј *(чибиндән портмонетини чыхардыр)*. Ала, бу сәнин, бу сәнин, бу сәнин, бу сәнин, бу да сәнин.

Нәби *(јемәк отағындан гачараг кәлир)*. Аға, мән галдым.

Сәфдәргулу бәј. Ала, бу да сәнин.

Һамы. Сағ олсун Сәфдәргулу бәј! Сағ олсун бизим депутат! Урра...

Мәшәди Сәмәд. Рүстәм бәј, ура-ура демәкдән боғазымыз гуруду. Јашламаг лазымдыр.

Саша бәј. Мәшәди Сәмәд, кела лап үрәјимдән дәм вурдун.

Доктор Азад бәј палтолу, әлиндә әса дахил олур.

Азад бәј. Госпада, бу нә ура-урадыр. Јохса Сәфдәргулу бәјә тој едирсиниз?

Мећди бәј *(кәнара)*. Нә пис вахтда кәлди.

Сәфдәргулу бәј. Һәким, хош кәлмисән, бујурунуз. Нәби, Нәби... *(Нәби јемәк отағындан кәлир.)* Адә, докторун палтосуну тут.

Азад бәј. Хејр, хејр, кедәсијәм. Күчәдә Нағыбәјин оғлу көзләјир. Атасы ағыр хәстәдир, далымча кәлмиш, вахтым јохдур.

Сәфдәргулу бәј. Мәним сағлығыма бир стәкан шампански ичмәјә дә вахтын јохдур? Вот тебе на!

Мећди бәј. Јох, јох, мән разы дејиләм. Доктору јолдан еләмәјин. Нағы бәј өләр, чавабдеһ биз оларыг.

Рүстәм бәј. Мећди бәј доғру дејир, гој Азад бәј кедиб нахошуна бахсын, сонра кәлиб бизимлә сәһәрә кими кеф едәр.

Азад бәј. Мән өзүм Зејнал бәјин гонаглығындан кәлирәм. Орада мәни бурахмырдылар. Сөз вердим ки, Нағы бәјә бахыб гајыдарам. Сәфдәргулу бәј, доғрудан да бу нә гонаглыгдыр? Һәлә орада Зејнал бәји падшаһлыг думасына вәкил сечмәк мүнасибәти илә шампански ичиб ура-ура гышгырырлар. Бурадакы ура-ура ким үчүндүр?

Сәфдәргулу бәј. Госпада, бу нә дејир? Вот тебе на! Мәнәм депутат, јохса Зејналдыр?

Вәли бәј. Һәким сәһв едир, вәкил сәнсән.

Рүстәм бәј. А пир олмуш, азарлы орада чан верир. Сән бурада бизә лексија охујурсан.

Мећди бәј. Азад бәј, Рүстәм бәј доғру дејир, јолуңла дүз кедә билмирсән? Сәнә нә борчдур ки, бурада нә гајырырыг.

Азад бәј. А лотулар, бу нә кәләкдир? Нә үчүн кишини алдадырсыныз?

Мећди бәј. Ричa едирик ки, бизлә Сәфдәргулу бәјин арасына кирмәјәсиниз, вәссалам.

Азад бәј. Мән дә сиздән ричa едирәм ки, сабаһ Сәфдәргулу бәј һәгигәти билиб баш-көзүнүзү әздикдә, мән һәкимин үстә јүјүрмәјәсиниз, вәссалам. *(Чыхыр.)*

Сәфдәргулу бәј. Госпада, бу нә ишдир? Вот тебе на!

Мәшәди Сәмәд. Сәфдәргулу бәј, әслинә бахсан бизим ишимизин һамысы вот тебе надыр.

Күлүшүрләр.

Мећди бәј. Достум, диггәтлә мәнә гулаг асмағыны ричa едирәм. Әкәр мән дејән фикрә шәрик олмасан, Азад бәј бујурдуғу кими гол-габырғамызы гыр. Инди гулаг ас, Зејнал бәј вә гејри бәјин бу ишә кириишмәкдә мәгсәди нәдир? Мәнчә бирчә шејдир: она дибдат бәј десинләр, вәссалам. Мадам ки, иш белә дир, мән өз тәрәфимдән вә бу достларым тәрәфиндән сәнә сөз верирәм ки, елә бир тәдбир көрүм ки, бу дибдат бәј ләгәби сән өләнә кими, хејр, јүз илләрчә, даһа доғрусу мин илләрчә үстүндә галсын. Шүбһә едирсән? Госпада, бу 52 вәрәгдән дүзәлмиш карт нә вахт мәһв олачагдыр?

Рүстәм бәј. Бүтүн бәшәриҗҗәт мәһв оланда.

Мећди бәј. Доғру.

Вәли бәј. Карт, бәшәриҗҗәт, дибдат бәј... анламырам.

Мәшәди Сәмәд. Сән анламырсанса, мән чох көзәл анлајырам. Мећди бәј, далыны сөјлә.

Мећди бәј. Госпада, бу андан бизим арамыздан валет-салдат ләфзләри көтүрүлүр...

Мәшәди Сәмәд. Јеринә бир дибдат бәј гонур.

Рүстәм бәј. Браво!

Вәли бәј. А... инди баша дүшдүм. Мәнчә шаһын јеринә дибдат бәј гојаг.

Мећди бәј. Хејр, хејр, шаһларын јерләри мәһкәм дејил. Салдат һәр заман олачагдыр.

Саша бәј. Сәфдәргулу бәј, сәнин кела, о гарлы шахталы Петербургда нә ишин вар?

Вәли бәј. Бундан әлавә падшаһлыг думасынын вәкили олмаг чох хаталы ишдир.

Рүстәм бәј. Доғрудур, бирдән артыг-әскик сөз сөјләдин, бәлаја дүшдүн. Зарафат дејил, һәмишә вәзирләр габағында, бә'зән падшаһ һүзурунда данышачагсан.

Мећди бәј. Ағыздыр, бир хаталы сөз бурахды, ичиндән гәмбәргулу чыхды.

Мәшәди Сәмәд. Бириниз сојугдан дәм вурурсунуз, о бириниз данышыг горхусундан, лакин һеч бириниз әсли мәтләбә јахын дүшмүрсүнүз. Сәфдәргулу бәј бир күн пловсуз олмаз. Һәлә бунун туршулу говурмасы, долмасы вар.

Вәли бәј. Күфтәси вар.

Рүстәм бәј. Довғасы вар.

Саша бәј. Бозбашы вар.

Сәфдәргулу бәј. Сизин деməјинизә көрә о јекәликдә шәһәрдә бунлары биширән тапылмајачагдыр?

Күлүшүрләр.

Мећди бәј. Кәлсәнә ашпаз Голубјакин сәнә бир пити дә гојсун. Ја шам кабабы да биширсин?!

Сәфдәргулу бәј. Заказ верәрәм, биширәр. Вот тебе на.

Мећди бәј. О да сәнә дејәр: мән говурмачы Чәби дејиләм, вот тебе на.

Күлүшүрләр.

Вәли бәј. Русијада бир бишмиш тапмазсан ки, она донуз әти гатмасынлар. Чаным, аллаһын кәләм сују боршу истәјирсән, ичиндән сосиска чыхыр.

Сәфдәргулу бәј. Сиз өләсиниз, шогәрибин адыны чәкәндә үрәјим буланыр. Нә јахшы мәни сечмәјибләр. Всјо к чорту. Вот тебе на. Нәби, ашпаза де, плову чәксин.

Һамы. Сағ олсун бизим депутат бәј!

Мећди бәј. Госпада, чүмә ахшамы бу күнкү кефин ма'бәди биздәдир. Рәһим, Кәрим, сиз дә кәләрсиниз.

Рәһим. Мећди бәј, мән дә сизә сөз верирәм ки, она кими бир рәнк *(һава)* ичад едим, орада чаларам, хошунуза кәлсә адыны «Рәнки-дибдат бәј» гојарыг.

Рүстәм бәј. — Ај сағ ол!

Кәрим. Мән дә бир тәсниф дүзәлдәрәм, охујарам. Бәјәнсәниз адыны «Тәснифи-дибдат бәј» гојарыг.

Мећди бәј. Достум, ешидирсәнми, даћа сәнин үчүн өлүм јохдур. Зејнал бәј мүвәггәти депутат бәјдир, сән исә дүнја дурунча. Сағ олсун Сәфдәргулу бәј!

Ћамы. Сағ олсун Сәфдәргулу бәј! Ура...

Нәби. Аға, сүфрә ћазырдыр.

Сәфдәргулу бәј. Госпада, сүфрәјә бујурунуз.

Рәћим чалыр, Кәрим гавал вурур, ћамы јемәк отағына кечир.

пәрдә

ЛАЧЫН ЈУВАСЫ

Драма 3 пәрдәдә

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Әмираслан аға — 50 јашында бөјүк мүлкәдар
Чаћанкир аға — онун оғлу, 22 јашында, болшевик.
Пәричаћан ханым — онун гардашы гызы, Чаћанкирин нишанлысы, 20 јашында.
Көвћәр ханым — Әмираслан ағанын арвады.
Әдил бәј — Чаћанкир ағанын дајысы, болшевикләрин тәрәфдары.
Ћади ләләә — Чаћанкирин ләләси.
Сәлим бәј, Ћејдәр бәј, Мухтар бәј, Мећрәли бәј } Бәјләр.
Ћачы Имангулу — тачир, 60 јашында.
Молла Садыг — ахунд.
Чәфәргулу — голчомаг.
Сәнәм, Сәфәр, Әћмәд } Әмираслан ағанын хидмәтчиләри.

Бир нечә гошун әћли, бир нечә кәнд әћли.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Ћадисә илк баћарда, бөјүк мүлкәдар Әмираслан ағанын дағ дөшүндәки кәндиндә ваге олур. Кәндин үст тәрәфиндә ћасарланмыш әски бир көшк (гала), онун јахынлығында Әмираслан ағанын еви. Сәћнә Әмираслан ағанын отағыны көстәрир. Отағын дивarлары вә сәгфи Фирдөвсинин «Шаћнамә» әсәринин гәћрәманларының рәсми илә мүсәввәр, пәнчәрәләрин шүшәләри рәнкбәрәнкдир. Ачыг пәнчәрәләрдән дағлар, чај вә гала көрүнүр.

Көвһәр ханым *(тәк)*. Худаја, мән нә күнаһын саһибијәм ки, мәни белә бөјүк бир бәлаја кирифтар етдин? Там үч илдир ки, көзләримин нуру, чијәрпарәм, јурдумун чырағы, тәк бир өвладымын һәсрәтини чәкирәм. Чаһанкирим, көзәл оғлум, чаван оғлум, башына нә бәла кәлди ки, бу узун мүддәтдә кәлиб әзиз вәтәнинә чыха билмәдин? Сөјләјирләр ки, Русијада ингилабдыр. Орада су јеринә ган ахыр. Инсанлар ачындан тәләф олурлар. Ја рәбби! Бу төкүлән көз јашыма рәһмин кәлсин. Еј уча танры! Еј бөјүк аллаһ! Еј чәми јаранмышын пәнаһкаһы! Оғлуму сәндән истәјирәм. Чијәрпарәми тезликлә мәнә јетир. *(Һади ләлә дахил олур. Көвһәр ханым изтираб илә.)* Һади ләлә, нә хәбәрлә кәлмисән? Оғлумдан бир шеј билдинми?

Һади ләлә *(мә'јус бир һал илә)*. Хејр, ханым, шәһәрдә бир адам галмады ки, ондан Чаһанкир ағаны сорушмамыш олам. Лакин бир шеј һасил олмады. Русија јолу һәр тәрәфдән бағлы, бир кедиш-кәлиш јох...

Көвһәр ханым *(ағлар сәслә)*. Демәк, һеч үмид јох, чарә јох...

Һади ләлә. Ханым, бирчә чарә вар...

Көвһәр ханым. О нә чарәдир? Тез ол, де, үрәјим таб етмир!

Һади ләлә. Ханым, сәнә мә'лумдур ки, Чаһанкир ағаны бу әлләрим үстә бөјүтмүшәм. Кечәләр нағыл дејиб јатыртмышам. Күндүзләр кәздириб муғајат олмушам. Мән билирдим ки, онун ајрылығына дөзә билмәјәчәјәм. Онун үчүн дә Русијаја кедән заман Әмираслан ағанын ајагларына јыхылыб јалвардым ки, мәни Чаһанкир ағадан ајырма, онунла Русијаја кетмәјә мәнә дә изин вер, разы олмады. Бу әһвалат јадындадырмы?

Көвһәр ханым. Бәли, јадымдадыр. Сәнин дә јадындадырмы, мән онун ајагларына дүшүб јалвардым ки, мәни бәдбәхт етмә, бу сәккиз ил охудуғу кифајәт едәр. Бир белә мал-дөвләт саһибидир. Даһа нәјә еһтијачы вар ки, чаван өмрүнү гүрбәт өлкәдә чүрүдә. Мәним дә сөзүмә гулаг асмады. Деди: «Кәрәк мәним оғлум университет гуртара!» Өзүн дә билирсән ки, истәр дүнја алт-үст олсун, Әмираслан аға дедијиндән дөнмәз.

Һади ләлә. Ағанын о хасијјәтини мән дә билирәм. Инди фикрим будур ки, Бакыја кедәм, орадан бир хәбәр биләм. Бу да мүмкүн олмаса, Русијаја кедәрәм, ағамы ахтарыб тапарам.

Көвһәр ханым *(тәәчүблә)*. Сәнми!

Һади ләл. Бәли, мән. Кечәләр јата билмирәм, хәјалыма чүрбәчүр фикирләр кәлир. Дејирәм, бәлкә о тәһлүкәдәдир, мәни имдада чағырыр, мәнсә бурада истираһәт едирәм. Јох, ханым, даһа сәбир едә билмирәм, кетмәлијәм.

Көвһәр ханым. Һади ләлә, Әмираслан аға сәни бурахармы?

Һади ләлә. Билирәм, бурахмаз, лакин мән ондан изинсиз кедәчәјәм вә бир дә ағанын мәнә нә еһтијачы вар? Гуллуғунда дуран хидмәтчиләр чохдур. Мәним кетмәјимдән хәбәри олмајачагдыр. Сизин дә бу сирри кимсәјә демәјәчәјинизә әминәм.

Көвһәр ханым. Ондан архајын ол, анчаг мәни тәшвишә салан бир тәрәфдән Русија јолларынын бағланмасы, орада вә Гафгазда төрәнән вурушма, чарпышма, о бири тәрәфдән дә сәнин гочалығындыр. А киши, бу синниндә һараја кедиб чыхачагсан?

Һади ләлә. Бунларын һамысы дүздүр, лакин аллаһы да унутмамалы, һәр бир шеј онун әлиндәдир. Ја мәрамыма наил олачағам, ја да бу јолда фот олачағам.

Көвһәр ханым. Һади ләлә, сәнин бу фәдакарлығын мәни бир тәрәфдән шад едир, о бири тәрәфдән гәмкин. Шадам ки, белә горхулу үсјан заманында сәнин кими фәдакар, әмәкдар хидмәтчиләримиз вар. Гәмкинәм ки, бу синниндә истираһәт әвәзинә, белә горхулу вә ағыр сәфәрә кедирсән. Нә дејим? Кет, аллаһ сәнә јар олсун. Һәркаһ оғлуму тапыб мәнә јетирсән, сәни лазымынча разы едиб, өләнә кими јадымдан чыхармарам. Јола көтүрмәјә лазымындан артыг пул вә гызыл верәчәјәм ки, бәлкә онларын күчү илә бир иш көрә биләсән.

Бу һалда Әмираслан аға дахил олур.

Әмираслан аға. Јенә баш-баша вериб нә план чәкирсиниз?

Һади ләлә. Аға, Көвһәр ханым илә мәним, Чаһанкир ағадан башга нә сөһбәтимиз олачаг?

Әмираслан аға. Керчәкдән, Чаһанкирдән бир хәбәр јохдур. Өзүм дә мат галмышам.

Көвһәр ханым. Әлбәттә, мат галарсан. Сәнин тәрслијиндән инди мән бәдбәхт ана чарәсиз галмышам.

Әмираслан аға. Көвһәр, сус, јенә овгатымы тәлх етмә!

Көвһәр ханым. Хејр, бағышла, бу узун мүддәт сусдуғум кифајәт едәр! Даһа бәсдир! Сәбир касам долуб дашмыш. Мәни арвад јериндә, ханым јериндә гојмурсанса, өвладынын анасы јериндә гој. Ону да истәмирсәнсә, бир јад гадын, бир мәзлум инсан јериндә гој. Гапындакы нөкәр горхудан сәнә сөз гајтармырса да, һеч олмаса үзүнә баха билир, лакин мән она да чүр'әт едә билмирәм. *(Ағлајыр.)*

Әмираслан аға. Көвһәр, мәндән нә истәјирсән?!

Көвһәр ханым. Сәндән өвладымы истәјирәм!

Әмираслан аға. Мән нә едим? Русија јолу бағлы, почт, телеграф да ишләмир.

Көвһәр ханым. Бәс буну нә үчүн әзәлдән фикир етмәдин? Нијә мәним мәсләһәтимә гулаг асмадын? Сәккиз ил охудуғу бәс иди. Пәричаһан һачана кими ону көзләсин?

Әмираслан аға. Бәс сәнин истәдијин о иди ки, баггал Сәфдәргулунун нәвәси Һәсәнәли мәктәб гуртарсын, амма Һидајәт ағанын нәвәси Чаһанкир аға јарым тәһсилдә галсын? О ки галды Пәричаһана, о өзү кимназијаны гуртармыш бир гыздыр. Әмизадәсинин али мәктәбә кетмәсинә чох шад иди.

Көвһәр ханым. Јахшы, она разы олмадын, бәс Һади ләләни нә үчүн Чаһанкирдән ајырдын? Инди белә заманда сән дә, мән дә архајын олардыг.

Әмираслан аға. Елә бу ағылламы мәним ишләримә гарышмаг истәјирсән? 19 јашында чавана ләләми лазым иди? Бундан әлавә Һади ләлә бу синниндә Русијада нечә јашаја биләрди? Кетмиш олсајды, инди о да гырыланлардан бири иди.

Көвһәр ханым *(изтирабла)*. Демәк Чаһанкирин дә дирилијинә үмид јохдур?

Әмираслан аға. Ону демәдим. О онун фәрасәтинә бахар: һәркаһ башында бир шеј варса, башгалары кими харичи мәмләкәтә гачыб чаныны гуртарар вә бир дә мәним оғлум русларын кнјаз, граф, барон вә гејри нүчәба өвладларындан артыг вә әзизмидир? Онлар нечә олар, о да онлар кими.

Һади ләлә. Аға, Чаһанкир аға динч, рәһмдил вә һамы илә мећрибан рәфтар едән бир чавандыр. Онунла кимин иши ола биләр?

Әмираслан аға. Белә һәрч-мәрчликдә онун кими дилсиз-ағызсызлар тәләфә кедә биләрләр. Чаһанкир мәнә вә мәним нәслимә әсла охшамајыбдыр. Бах, буна вә бунун нәслинә охшајыбдыр. *(Бармағы илә Көвһәр ханымы көстәрир.)* Мәним әчдадым атан, кәсән, вуран, јыхан, һөкмдар бир нәсил олмуш. Әбәс јерә фамилијамыз «Ширзадә» дејилдир. Бах, бизим нәслә лајиг мәрһум гардашымын гызы Пәричаһандыр: ат минмәкдә, түфәнк атмагда чүмләни һејрәтә кәтирир.

Бу һалда Пәричаһан ханым чәркәзи либасда, әлиндә гырманч дахил олур вә гачараг Әмираслан ағанын бојнуна атылыр.

Пәричаһан ханым. Әмучә, сәнә бир јахшы хәбәр кәтирмишәм!

Көвһәр ханым. Гызым, Чаһанкирдәнми?

Пәричаһан ханым. Хејр, әмучә муштулуғума нә верәчәксән?

Әмираслан аға. Гызым, һәр нә истәсән.

Пәричаһан ханым. Халдар дајча мәним.

Әмираслан аға. Сәнин, инкилис түфәнким дә үстәлик.

Пәричаһан ханым. Һади ләлә, сән нә верәчәксән?

Һади ләлә. Ханым, мәним нәјим вар ки, нә дә верим?

Пәричаһан ханым. Сән дә бу кечә мәнә Мәләкзадә нағылы кими көзәл бир нағыл сөјләрсән.

Әмираслан аға. Инди сөјлә көрүм нә хәбәр кәтирмишсән?

Пәричаһан ханым. Әввәл мәнә бир гәзијјә үз вердијини сөјләјим, сонра кәтирдијим хәбәри. Әмучә, гашга ат алтымда горугдан кәлирдим. Гаршыма бир кәндли чыхды. Гашга аты чамура салмаға һејфим кәлди. Оғлана дедим: «Јолдан чых!» Кәндли мәнә ачыглы бахыб деди: «Һејваны мәндән әзизми тутурсан, мән нијә чамура кирим?» Бу чавабдан ган башыма сычрады. Гашга аты тәркимләјиб кәндлијә бир елә гырманч чәкдим ки, өзүнү гурбаға кими чамура атды.

Әмираслан аға. Афәрин, гызым, әчәб етмисән. Кәрәк габағына салыб бураја кәтирәјдин. Чәзасыны мән верәрдим. Кәндлини таныдынмы?

Пәричаһан ханым. Бәли, Әдил дајынын сабиг рәиҹјәти Һәсәнгулу иди. Далдан гышгырды ки, «Дајаныи, ај ағалар, вахтыныз јахынлашмышдыр».

Әмираслан аға. Елә итаәтсизлик анчаг Әдил бәјин рәиҹјәтләриндән баш верир. Ихтијар вериб кәндлиләри башына чыхартмышдыр.

Һади ләлә. Һәсәнгулу илә атасы Чәннәтәли дә бачармајыр. Давакар, сәрт дәлиганлынын биридир.

Пәричаһан ханым. Сонра Мирзә Салеһә раст кәлдим. Деди ки, губернатор дајына телеграф кәлмиш ки, Шимали Гафгазда дағыстанлылар болшевикләри елә позмушлар ки, о шиш папагларыны да гојуб гачмышлар.

Әмираслан аға. Нә көзәл хәбәр! Нә шадлыг мүждәси! Сағ олсун гәһрәман дағыстанлылар! Инди Барон Вранкел дә архаларыны кәсиб онлара елә бир үсул тутсун ки, даһа бир дә Русијада болшевик ады чәкилмәсин.

Сәфәр дахил олур.

Сәфәр. Аға, бәјләр кәлиб сизи көрмәк истәјирләр.

Әмираслан аға. Де, кәлсинләр.

Әмираслан ағадан башга гејриләри чыхырлар. Сонра Меһрәли бәј, Сәлим бәј, Һејдәр бәј вә Мухтар бәј дахил олурлар.

Меһрәли бәј. Чох тәәччүблү ишдир!

Һејдәр бәј. Ағла сығышан иш дејил.

Әмираслан аға. Чох көзәл хәбәрдир!

Сәлим бәј. Әмираслан аға, нә дејирсән? Чох көзәл хәбәрдир?!

Меһрәли бәј. Әмираслан аға, һачандан болшевик тәрәфдары олмушсунуз?

Әмираслан аға. Сән дә һачандан ағлыны итириб мәндән белә сәфеһ суал едирсән?

Меһрәли бәј. Доғру бујурурсан, бу хәбәри ешидәндән бәри ағлымы итирмишәм.

Әмираслан аға. Доғрудан да биз бир-биримизи анламырыг. Отурун көрүм, бу хәбәр сизи нә үчүн белә чашдырмыш? Гәһрәман дағыстанлылар дүшмәнимиз болшевикләрә елә бир тој тутмушлар ки, та һәшрәдәк јадларындан чыхармазлар.

Бәјләр *(күлүшүрләр)*. Һа-һа-һа...

Әмираслан аға. Нәјә күлүрсүнүз?

Меһрәли бәј. Өз һалымыза күлүрүк. Көрүнүр әһвалатдан мүхбир дејилсиниз. Губернатор Надир бәјә Бакыдан телеграф васитәси илә хәбәр вермишләр ки, мүсават һөкүмәти болшевикләрә тәслим олмушдур. Инди орада Шура һөкүмәти гурулмушдур.

Әмираслан аға. Бу хәбәр сәһиһмидир?

Мухтар бәј. Бәли, доғрудур, телеграфы Надир бәјдән алыб өзүм охумушам.

Әмираслан аға. Телеграф нә вахт кәлмиш?

Мухтар бәј. Бу күн сәһәр.

Әмираслан аға. Бәс нә үчүн Надир бәј мәнә мә'лум етмәмиш?

Мухтар. Әдил бәј орада иди. Јәгин онунла хәбәр көндәрәчәкдир. О да кәләчәкди, анчаг мән ону көзләјә билмәдим, тез чыхдым. Одур өзү кәлир.

Әдил бәј дахил олур.

Әдил бәј. Јолдашлар, саламәлејкүм.

Әмираслан аға. Ah, јенә гулағыма бу сөз дәјди!

Әдил бәј. Әзизим, нә үчүн овгатыны тәлх едирсән? Јолдаш, јә'ни бирликдә јола чыхан адам, мәсәлән: Мухтар бәј мәни көзләмәјиб гачды, јолдашлыг етмәди. Инди һансыныздан муштулуг алмышса, она шәрикәм.

Әмираслан аға. Әдил, зарафаты бурах, мәнә Надирдән нә хәбәр кәтирмишсән?

Әдил бәј. Бујур, өз мүбарәк дәсти-хәттилә јазылмыш мәктубу, *(Мәктубу верир.)*

Әмираслан аға *(мәктубу охујаркән)*. Бигејрәтләр! Бинамуслар, вәтәни сатанлар! Көрәсән һәрәси нә гәдәр рүшвәт алмыш. Бәс батмыш мүсават әскәрләри һарада галмышлар? *(Һирслә мәктубу чырыб атыр.)*

Әдил бәј. Һансы әскәрләри дејирсән? Хан, бәј, тачир өвладларындан топланмыш әскәрләримми?

Меһрәли бәј. Әдил бәј, биз бураја бир-биримизә тә'нә, мәзәммәт етмәјә јығылмамышыг. Сәнин дә оғлун олсајды, һамыдан тез Ирана, Турана гачыртмышдын. Биз бураја, Әмираслан ағанын мәсләһәтинә топлашмышыг. Нә тәдбири варса, бујурсун.

Әмираслан аға. Мүсават һөкүмәти болшевикләрә тәслим олмушдур, фәгәт мән Һиндајәт ағанын оғлу Әмираслан елә динсизләрә тәслим олмарам. Бујурсун-

лар, зор илә табе етдирсинләр. Бу мәним чавабым! Һансыныз мәнимлә һәмрә'јдир, бујурсун, көзүм үстә јери вар. Һәр кәс папаг әвәзинә башына арвад јајлығы өртмәк истәјирсә, она да јол ачыгдыр. Кетсин болшевикләрә гул олсун. Бу мәним сизә дејәчәк ахырынчы сөзүм. О бабаларым тәрәфиндән тә'мир олунмуш «Лачын јувасы» адлы галаны көрүрсүнүзмү? *(Бармағы илә ачыг пәнчәрәдән көрүнән көшкү көстәрир.)* Индијәдәк бир дүшмәнә тәслим олмамыш, нә гәдәр дә мән сағам, тәслим олмајачагдыр.

Әдил бәј. Бабаларын ону кимин гүввәси илә сахламышлар?

Әмираслан аға. Өз рәнјјәтинин күчү илә.

Әдил бәј. Доғрудур. Инди һәмин кәндлиләр даһа сиз ағалара гул олмаг истәмирләр. Инди онлар «Чәми инсан бирдир» дејә һагларыны тәләб едирләр.

Мухтар бәј. Һагларыны тәләб етсәләр дәрд јарыдыр. Индијә кими јерләри бизим үчүн бечәрмишләр, гој инди дә өзләри үчүн бечәрсинләр, лакин онларын фикри һөкүмәти өзләриндән гуруб, бизләрә ағалыг етмәкдир.

Әмираслан аға. Ha-ha-ha... Һәсәнгулулардан, чәннәтәлиләрдән, фатманисалардан һөкүмәт! Дүнја дәли олмушдур? Дајанын, бу саат о һөкүмәт үзвләрини сизә тәгдим едәчәјәм. *(Гышгырыр.)* Әһмәд, Сәмәд, Сәфәр. *(Нөкәрләр чәлд дахил олурлар).* А кәдәләр, бу саат чәми хидмәтчиләри бураја топларсыныз, дејин аға чағырыр. Кеч кәләнин дәриси гырманчымын алтында чыхачагдыр.

Нөкәрләр. Баш үстә, аға.

Әмираслан аға. Һајды!

Нөкәрләр чәлд чыхырлар.

Сәлим бәј. Бу ахыр вахтларда кәндлиләр лап јолларындан чыхмышлар. Биз ағаларына әсла итаәт етмирләр.

Һејдәр бәј. Бизләрин чүмләсиндән ағыллы Әдил бәј чыхды. Вахтында чәми мүлкүнү сатыб, пулларыны чибләринә долдурду. Инди асудә јејиб-ичиб кәзир. Нә мүлк вә нә дә өвлад дәрди чәкир. Бир арвады вар, о да өзүндән гочагдыр.

Әдил бәј. Мәнә кәндлиләр тәрәфиндән һеч вахт хата тохунмаз, чүнки мүлкүм дә олан заманы, инди дә

онларла әдаләтлә рәфтар етмишәм. Дар күнләриндә онлара көмәк етмишәм. Онларла бәрабәр һәр фәсилдә гантәр ичиндә ишләјиб торпаг бечәрмишәм, кәндлиләр илә достлуг едиб евимә чағырмышам, евләринә гонаг кетмишәм. Мән онларла белә рәфтар едиб, мүлкәдар олмушам. Сиз нә чүр рәфтар етмишсиниз? Кәндлиләр гырманчдан башга сиздән бир мећрибан сөз ешитмәмишләр...

Әмираслан аға. Чүнки сәнин бабан кәндли олмуш. Нәчабәтдә сәнин һаггын јохдур.

Әдил бәј. Ораја әл атсаг чохларынызын бабаларынын ханларын гапысында нөкәр вә мећтәр олдугу мејдана чыхар.

Мећрәли бәј. Әдил бәј, мәним силсиләмдә кимсәнин гапысында нөкәр вә ја мећтәр олмуш шәхс јохдур. Мәним улу бабам, Надир шаһын мүгәррәб сәркәрдәләриндән олмушдур.

Мухтар бәј. Мәним әчдадым да елә алчаг вәзифә саһиби олмамышдыр. Мәним нәслим шанлы, шәрәфли Туранын чаһанкири Тејмур ханын нәслиндәндир. Шүбһән вар исә тарихә бах.

Әдил бәј *(ришхәндлә)*. Инанырам, әзизим, тарихә бахмаға лүзум јохдур. Анчаг билмирәм нә үчүн Тејмур ханда дајандын? Јухары галхмадыныз? Оду, һејдәр бәј гурчаланыр. Бу саат әчдадынын улулуғуну апарыб Нуһа чыхардачагдыр.

Һејдәр бәј. Нечә? Јохса мәним нәслимин гәдимлијинә шүбһә едирсән?

Әдил бәј. Хејр, әстәғфүруллаһ! Сәнин фамилијан Иранын әски Кәјан мүлкүнүн нәслиндәндир. Сәлим бәјинки даһа гәдимдир. Пишдадјан сүлаләсиндән Чәмшидин доғмача нәвәсиндән төрәјибдир. Әмираслан аға исә о, Түтәнк ханын өвладындан төрәмәдир, Түтәнк хан да Нуһ Нәбинин доғмача нәтичәсидир.

Бу һалда Әһмәд, Сәмәд, Сәфәр, Сәнәм вә бир дәстә арвад, ушаг, киши горха-горха дахил олурлар.

Әмираслан аға. Ирәли кәлиниз! Гулаг асыныз. Бах, бу күндән бәј, хан, аға, нөкәр, гуллугчу арадан көтүрүлүр. Инди чүмләмиз бәрабәр олдуг. Даһа сиз илә мәндә һеч фәрг јохдур. Бујурунуз, әјләшиниз. Биз бәјләр илә сөһбәт единиз. Јејиниз, ичиниз, кеф единиз. Нијә дајанмысыныз? Отурунуз *(хидмәтчиләр дурдуглары јердә*

диз үстә чөкүрләр.) Орада јох, бујурунуз бу диванлар үстә, бу сандалјаларда әјләшиниз! *(Һеч кәс јериндән галхмыр.)* А кәдә Әһмәд!Галх, бураја кәл. Сәнәм, сән дә. *(Горха-горха кәлирләр.)* Сән бурада, сән дә орада отурунуз.

Әһмәд. Аға, мән она чүр'әт едә билмәрәм. Мәни башына чевир, азад ет. Мән ағаларын һүзурунда нечә әјләшим?

Сәнәм *(ағлар сәслә)*. Аға, мәни о гырманчын илә дөј, амма бу ишә әмр етмә.

Әмираслан аға *(әлини хидмәтчиләрә тәрәф узадараг)*. Бу дилсиз-ағызсыз һејванларданмы һөкумәт гурулачагдыр? Дејирәм дүнја дәли олуб, мәнә инанмырсыныз. *(Ајағыны јерә чырпыр.)* Дурун! Сүрүнүн!

Хидмәтчиләр гачырлар. Бир гәдәр сүкутдан сонра.

Әдил бәј. Сизин бу имтаһаныныз мәнә бир шеј вермәди. Әмираслан аға, сиз кәндли, ишчи, јохсул күтләси илә һеч бир заман отуруб-дурмамысыныз, она көрә дә тәчрүбәниз јохдур. Гырмызы Орду Бакыдан бу тәрәфә јүрүш едәрсә, етмәсинә дә шүбһә јохдур, чүнки Азәрбајчан бир Бакыдан ибарәт дејил, о вахты инди һүзурунузда гојун кими диз үстә чөкән хидмәтчи әһмәдләр, сәмәдләр, сәфәрләр вә гејриләри болшевик тәрәфинә кечиб сизә дүшмән олачаглар; чүнки сизин зүлмүнүздән хилас олмаг јолу јалныз одур. Мәнфәәтләри дә орададыр.

Әмираслан аға. Һеч вахт! Кәндлиләр болшевик тәрәфинә кечмәзләр. Сүбутум он сәккизинчи ил.

Әдил бәј. — О башга заман вә башга һал иди. Индини онунла мүгајисә етмә, јени һөкумәтә табе олмагдан башга јол јохдур.

Әмираслан аға. Һеч вахт! Онлары Күрдән бу тәрәфә кечмәјә гојмарыг. Күрчүстан вә Ермәнистаны да унутма.

Әдил бәј. Бахарыг.

Чыхыр, бәјләр мә'јус, башларыны ашағы салыб сүкута кедирләр.

Әмираслан аға. Нә сүкута кетмишсиниз. Јохса копчу Әдилин сөзүндән хофа дүшмүсүнүз?

Һејдәр бәј. Хофа дүшмәјә һаггымыз вар, чүнки Шура һөкумәтинин ганунунда торпаг кәндлиниидир.

Әмираслан аға. О нијә? Јер кәндлинин дәдәсиндән галыб, ја бабасындан? Бу торпагларын үстүндә бабаларымыз су јеринә ган ахытмышлар. Онун бир ад-дымыны кимсәјә вермәрәм.

Мухтар бәј. Шура һөкумәтинин ганунунда нәинки торпаг, һеч хүсуси мал-мүлк дә јохдур.

Әмираслан аға. Демәли, бу ев дә мәним дејил?

Мутхар бәј. Бәли.

Әмираслан аға. Даһа кифајәтдир. Бәс беләми һөкумәтә табе олмаг истәјирсиниз. Мүлкүмүзү, ев-ешијимизи алыб өзүмүзү дә Русија мүлкәдарлары кими күллә габағына гојуб тәләф етдикдә бизә нә јол галыр? Табе олмагмы?

Мәһрәли бәј. Хејр, мән бу ана кими шәрәфлә јашамышам. Инди дә лазым кәләрсә, гејрәтлә өләрәм.

Әмираслан аға. Гәһрәман бәјин нәвәсиндән башга чаваб көзләмәк олмазды. Сиз нечә?

Мухтар бәј, Сәлим бәј, Һејдәр бәј. Биз дә бу фикирдәјик.

Әмираслан аға. Саг олунуз! Үмидварам ки, сизләрин көмәклији илә бабаларымызын јурдуну дүшмәндән мүдафиә едә биллəм. Гырмызы Ордудан әсла хоф етмәјин. О, низами гошун дејил, әлсиз-ајагсыз, ачыз, касыб-кусублардан топланмыш дәстәдир. Бизим икид дәлиганлыларын мүгабилиндә әсла дурмазлар, фәгәт сә'ј вә гејрәт лазымдыр. Сиз бу күндән ишә шүру единиз. Дәстәләр топлајыныз, ләвазимат чәм единиз. Кәндлиләри һәр васитә илә олмуш-олурса өз тәрәфинизә чәкиниз. Онлары болшевикләрин вәһшилији илә горхудунуз. Дејиниз ки, болшевикләр дини, мәзһәби, шәриәти арадан көтүрүрләр. Никаһы ортадан галдырыб, арвадлар һамыја мәхсус олур. Руһаниләри, тичарәт әһлини көмәјә чағырыныз.

Бу һалда Һачы Имамгулу вә Молла Садыг дахил олурлар.

Һачы Имамгулу, Молла Садыг. Саламәлејкүм.

Әмираслан аға. Әлејкүмәссалам. Бујурунуз әјләшиниз. Јахшы вахтда кәлмишсиниз.

Һачы Имамгулу. Әмираслан аға, Бакыдан кәлән хәбәр сәһиһдирми?

Әмираслан аға. Һансы хәбәр, Һачы?

Һачы Имамгулу. Болшевикләрин Бакыны алмаг хәбәри.

Әмираслан аға. Бәли, доғрудур.

Молла Садыг. Һачы көрдүн ки, мән јалан дејән адам дејиләм?

Һачы Имамгулу. Бәс онда фикриниз нәдир?

Мухтар бәј. Нә олачаг? Ирана гачмаг.

Молла Садыг. Һачы, ешитдинми? Көрдүн ки, мәним мәсләһәтим бизи дүшмәндән хилас едәр. Бәјләр дә мән дејәнә кәлмишләр, шәриәт дә буну әмр едир, һифзбәдәни вачиб бујурмуш, бәла кәлмәмиш, фәрар ет демиш.

Мешрәли бәј. Молла Садыг, сизин бујурдуғунуза көрә шәриәтимиз: «Дүшмән вәтәниниз үстә кәлдикдә гој гач, чаныны гуртар» демишдир?! Бәс онда пејғәмбәримизин бујурдуғу һүббил-вәтән[1] һарада галды.

Молла Садыг. Орасы сәһиһ, лакин болшевикләр бизим үчүн бир бәлаји-әзимдир ки, худавәндаләм тутдуғумуз әмәлин чәзасы үчүн көндәрибдир.

Сәлим бәј. Бәс о чәза Иран әһли үчүн көндәрилмәмишдир? Јохса орадакыларын һамысы әмәли-салеһ инсанлардыр? Әкәр чәза варса, бизи Иранда да тутачагдыр, Туранда да.

Һејдәр бәј. Молла Садығын фикри будур ки, нә мәсләһәт олачаг исә олсун, фәгәт ичиндә Аразы кечмәк олсун. Һачы, сизин фикринизи дә билмәк истәјирик.

Һачы Имамгулу. Мәнә галса, һөкумәтә итаәт етмәк. Биз һөкм гулујуг, башда ким дурачагса дурсун.

Әмираслан аға. Һеч дедијини анлајырсан, ағлыны итирмиш киши? Мәкәр билмәјирсән ки, болшевикләрин ән бөјүк дүшмәнләри биз ханлар, бәјләр, сиз сәрвәтдарлар вә Молла Садыг кими руһаниләрдир? Онлар бу үч синфи јер үзүндән көтүрмәк фикриндәдирләр. Јохса фикрин одур ки, болшевик заманында да малы бешә алыб јүз бешә сатачагсан? Онлар алыш-вериши билмәрә арадан көтүрүрләр. Инди анладынмы? Хәсис, малыны јемәјән киши?

Мухтар бәј. Һачы, бундан әлавә пул да арадан галдырылыр.

Һачы Имамгулу. Елә дә иш олармы? Пулсуз да дүнја јашармы?

[1] Вәтән севкиси.

Мухтар бәј. Һачы, ону кет болшевикләрдән соруш.

Әмираслан аға. Даһа битди. Һачы Имамгулу вә Молла Садыг, һәр биринизин фикрини билдик. Инди бизим дә фикримизи билин. Биз бәјләр гәт етмишик ки, болшевик һөкумәтинә табе олмајаг. Бизим үстүмүзә кәлсәләр, мүһарибә едиб, бабаларымызын јурдуну мүдафиә едәчәјик. Бу бизим гәтнамәмиз! Буна сиз дә табе олмалысыныз. Молла Садыг, сиз Мешрәли бәјин итаәтиндә олачагсыныз, һәр нә әмр етсә, фори битирәчәксиниз. Һачы Имамгулу, сиз дә Мухтар бәјин әмринә табесиниз. Милләтдән топладығыныз параны милләт јолунда мәсрәф едәчәксиниз.

Һачы Имамгулу. Башыныза дөнүм, Әмираслан аға, мәним парам һарада инди ки, мәсрәф дә едим?

Әмираслан аға. Ону Мухтар бәј биләр. О онун вәзифәсидир.

Мухтар бәј. О бизим хүсуси ишимиздир. Әмринизин далыны бујурунуз.

Әмираслан аға. Молла Садыг, сиз дә о фәсаһәт, бәлағәт гапысы олан ағзынызы ачыб, чамааты бизим итаәтимизә чағырачагсыныз. Инди чүмләниз мүрәххәс синиз. Кединиз, иш далынча олунуз. *(Ајаға галхырлар.)* О да мәхфи галсын ки, һәр ким мәним әмримдән баш гачырарса, күллә габағына гојулачагдыр.

Мухтар бәј. Һачы Имамгулу, ешитдинми?

Мешрәли бәј. Молла Садыг, анладынмы?

Бәјләр. Әмираслан аға, худаһафиз.

Әмираслан аға. Худаһафиз, гејрәтли бәјләрим.

Чыхырлар.

пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи пәрдәнин сәһнәси.

Пәричаһан ханым *(јалгыз)*. Аһ! Нә дәһшәтли хәбәр! Нә фәна бир һал! Гырмызы Орду тәрәфиндән кәндләр тутулмуш. Кәндлиләр дә болшевикләрә гарышыб бәјләр үзәринә үсјан едирләр. Бизим рәиҗҗәтә дә

е'тибар јохдур. Бу ахыр вахтлар хидмәтчиләримизин рәфтары бизлә бүсбүтүн дәјишилиб. Ханәданымызда ән мүти, ән фәдакар сајылан Һади ләлә дә јох олмушдур. Јәгин о да болшевикләр тәрәфә кечибдир. Даһа бундан сонра кимә үмид бағламалы? Кимдән ничат көзләмәли? Ah, һарада галмышсан ej севкили әмизадәм! Кәл, кәл, мејданда тәк галмыш заваллы әмучәмин имдадына чат! Угрунда көз јашы төкмәкдән кор олан хәстә әммәмин фәрјадына јетиш!

Һади ләлә дахил олур.

Һади ләлә. Уғурлар олсун, Пәричаһан ханым.

Пәричаһан ханым. Ah! Һади ләлә! А киши, һараја кетмишдин? Бир ајдан артыгдыр ки, јох олмушсан.

Һади ләлә. Бакыја кетмишдим.

Пәричаһан ханым. Нә ишә?

Һади ләлә. Чаһанкир ағадан хәбәр билмәјә. Де көрүм Көвһәр ханымын хәстәлији нәдир?

Пәричаһан ханым. Нә олачагдыр?! Чаһанкирин гәм-гүссәсини чәкмәкдән бичарә әммәм шам кими әријир.

Һади ләлә. Кәтирдијим хәбәрдән дириләр.

Пәричаһан ханым. Чаһанкирдәнми хәбәр кәтирмисән?

Һади ләлә. Бәли.

Пәричаһан ханым. Ah! Үрәјим нечә атланыр, Һади ләлә, тез ол, сөјлә. Мән сәнин барәндә нә фикирдәјдим! Әфв ет.

Һади ләлә. Јәгин фикир етмисән ки, мән болшевик тәрәфинә кечмишәм, беләми?

Пәричаһан ханым. Бәли, мән нә едим. Сән јох олмушдун. Әлбәттә, шүбһәјә дүшмәк оларды.

Һади ләлә. Ханым, фикриниз сәһв дејил.

Пәричаһан ханым. А киши, нә дејирсән? Доғруданмы онлар тәрәфә кечмишсән?

Һади ләлә. Бәли.

Пәричаһан ханым. Јох, јох, инанмырам. Сән мәни имтаһан едирсән. Сән елә ганичичи, дүнјаны ода тутуб, зиран едәнләр тәрәфинә кечмәзсән. Сән истәмәзсән ки, белә көзәл јурдумуз тармар олуб, гызыл гана бојана.

Һади ләлә. Бу сон сөзләринә мән дә шәрикәм. Лакин болшевикләр ганичичи дејилләр. Бунлар дүшмәнләрин ифтирасыдыр. Болшевикләр мәзлумлар, јохсуллар, фүгареји-касибә тәрәфдарыдырлар. Онларын фикри ишчи-кәндли синфини азад етмәкдир. Бу јолда өз ганларыны төкүрләр. Мәкәр бу пис бир һәрәкәтдир? Пәричаһан ханым, истәјирсән ки, доғрудан да әчдадынын көзәл мүлкү вә белә бинасы сән дејән һала дүшмәсин, сәнә һәвалә олунан бир тәклифи гәбул ет. Мән онун үчүн бураја көндәрилмишәм.

Пәричаһан ханым. О нә тәклифдир? Сәни ким көндәрмишдир?

Һади ләлә. Сәнә мә'лумдур ки, Азәрбајчанда Шура һөкуməти гурулдугдан сонра бир нечә мүлкәдар, бәјләр итаәтдән бојун гачырыб табе олмаг истәмирләр. Она көрә дә Гырмызы Орду һиссәләри бу тәрәфә кәлиб чыхмышдыр. Һәр јердә кәндлиләр Гырмызы Орду тәрәфинә кечирләр. Тәклиф будур ки, Әмираслан ағa говғасыз тәслим олсун. Сәндән башга да ону бу јола кәтирән шәхс тапылмаз. Бизә мә'лумдур ки, бу саат Әмираслан ағa Надир бәјкилдә бәјләрлә бирликдә мәшвәрәт едир.

Пәричаһан ханым. Мәнә бу тәклифи ким едир?

Һади ләлә. Чаһанкир ағa,

Пәричаһан ханым. Ким? Чаһанкир, мәним севкилим, нишанлым, әмизадәм? Јох, јох, елә иш ола билмәз, инанмырам.

Һади ләлә. Буjур, өз дәст-хәтти илә сизә јаздығы мәктуб. (*Верир*).

Пәричаһан ханым (*мәктубу ачыб охујур*). Ah! Доғру. Чаһанкир болшевик олуб. Орду башында дурубдур, әчдадынын јурдуну да тутмаг истәјир. Ah, ағлым чашыр! Отаг башыма фырланыр. Чаһанкир, Чаһанкир, һансы шејтана алданыб белә алчаг, кәдәјә јарашан вәзифәни өһдәнә көтүрмүсән?! Мәни дә, севкили әмизадәни, мәһәббәтин уғрунда атәшә јанан нишанлыны да белә јола дә'вәт едирсән? Јох, јох, мән сәнин кими алчаг олмаг истәмирәм. Әчдадымын јурдуну, шәрәфини сәнин кими дүшмәндән мүдафиә етмәјә һазырам. Онун уғрунда чанымы фәда етмәјә һазырам. Һади киши, аған Чаһанкир мәндән чаваб истәјир. (*Мәктубу чырыб Һади ләләјә атаркән.*) Бу мәним биринчи чавабым. (*Сонра бојнундан гызыл медалјону, ичиндәки Чаһанкирин рәсми илә бәрабәр чыхарыб Һади ләләјә атыр.*) Ал, там үч илдир ки, бу

рәсми үрәjим үстә севә-севә сахламышам. Кечәләр ону бағрыма басыб әзизләмишәм, өпмүшәм. Та һичран одуна дөзүб, тәсәлли тапмышам. Һади киши...

Һ а д и л ә л ә. Пәричаһан ханым, кифаjәтдир. Мәни ода jахма. Мән сәнин ләләнәм. Сәни дә Чаһанкир аға кими бу әлләрим үстүндә бәсләмишәм. Мәнә Һади киши демә.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Болшевик тәрәфинә кечмиш ләләни мән истәмирәм. Динлә, үчүнчү верәчәjим чаваб галды. Билирсәнми о нәдир?

Һ а д и л ә л ә. Хеjр, ханым.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Инди көрәрсән, чых, еj илләрчә гәлбимдә мәскән етмиш илан! Чых, еj зәһәрли, мәни атәшә jахан мәһәббәт. Орада инди башга мәһәббәт, башга ешг ашиjан едәсидир. Һади киши, Чаһанкирә де ки, Пәричаһанын үрәjи даһа онун үчүн гапанмышдыр. Ачмаг истәсә хәнчәрлә кәлсин. Инди кедә биләрсән.

Һ а д и л ә л ә. Пәричаһан ханым, белә етмә, кәл, сән бу гоча ләләнин мәсләһәтинә гулаг ас. Бу ханәданын дағылыб, пәракәндә дүшмәjинә баис олма.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Баис олан сәнин аған Чаһанкирдир. Бу нәсиһәти она ет. Даһа битди. Кедә биләрсән!

Һ а д и л ә л ә. Чаһанкир аға Чәннәтәлинин евиндә сәнин чавабына мүнтәзирдир. Онда буjурунуз кедәк, мәнә вердиjин чавабы онун өзүнә вер, jохса, мән бу ағыр мәс'улиjjәти өһдәмә көтүрмәкдән горхурам.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Һә, инди баша дүшдүм ки, Чәннәтәлинин оғлу Һәсәнгулу нә үчүн jолдан чыхмаjыб, мәнә елә сәрт чаваб верирди. Демәк, Чәннәтәлинин аиләсинин Чаһанкир аға илә әлагәси вармыш.

Һ а д и л ә л ә. Бәли.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Мән, башына гырманч чәкдиjим Һәсәнгулунун евинә кетмәрәм. Аған Чаһанкирин чүр'әти варса, буjуруб бураjа кәлсин.

Һ а д и л ә л ә. Чаһанкир ағанын чүр'әтини сән мәндән jахшы билирсән. Бураjа кәләрсә, она һеч бир хәта тохунмаз, чүнки сизи әһатә едәнләрин һамысы онун тәрәфдарларыдыр. Башындан бир түк дүшмәjә гоjмазлар. Әмираслан ағанын бу саат һарада олдуғу вә атдығы һәр гәдәм бизә мә'лумдур. Баш үстә чавабыны Чаһанкир ағаjа дejәрәм, лазым билсә кәләр, билмәсә, гошуна һүчум әмрини верәр. Даһа башга әмрин jохдур ки?

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Jохдур.

Һ а д и л ә л ә *(кедәркән)*. Пәричаһан ханым, фикирләш. Сон пешманчылыг фајда вермәз. *(Чыхыр.)*

П ә р и ч а һ а н х а н ы м *(тәк)*. Аһ! Бу күн башланачаг мүһарибәни хатырыма кәтирмәкдән горхурам. Бүтүн бәдәним титрәjир Әмучәм jанында тәслим адыны чәкмәк мүмкүндүрмү? О өз әлләри илә чәми евини-ешиjини атәшә тутуб jандырар, фәгәт тәслим олмаз.*(Чағырыр.)* Әһмәд! Әһмәд! *(Сәс вермир)*. Сәмәд! Сәмәд! Бунлар һарада батмышлар? Сәфәр! Сәфәр!

С ә н ә м дахил олур.

С ә н ә м. Нә буjурурсан, ханым.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. А гыз, нөкәрләр һарададыр? Һеч сәсимә сәс верән jохдур.

С ә н ә м. Ханым, евдә һеч кәс jохдур.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Һараjа кетмишләр? *(Сәнәм башыны ашағы салыб чаваб вермир.)* Нијә, чаваб вермирсән?

С ә н ә м. Ханым, горхурам.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Кимдән?

С ә н ә м. Әрим Әһмәддән!

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Нә үчүн?

С ә н ә м. Ханым, хидмәтчиләрин һамысы болшевикләри көзләjирләр. Онлар тәрәфә кечәчәкләр. Нөкәрләр Чәннәтәликилә кетмишләр. Онун оғлу Һәсәнгулу болшевикдир.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Сәнәм, сән дә онларын тәрәфдарысан?

С ә н ә м. Мән jох... Анчаг горхурам. Әһмәд дejир ки, бизим сирримизи ағалара версән, сәни өз әлимлә боғуб өлдүрәчәjәм. Ханым, бир Һади ләләдән башга һеч кимә бел бағламаjын. О да бурада jохдур.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Аһ, сафгәлбли, садәдил Сәнәм, инди һеч өзүмә дә инанмырам. Горхма, сиррини бир кәсә демәрәм, анчаг Әһмәди бурадан рәдд етмәк лазымдыр. Башгаларыны да о, jолдан чыхарыбдыр. Ону өзүм кәндә көндәрәчәjәм. Әммәм нечәдир?

С ә н ә м. Мүдам бөһран ичиндәдир. Ајыланда да су истәjир. Ханым, изин вер, мән кедим.

П ә р и ч а һ а н х а н ы м. Jахшы, сән кет, jанында ол, бир аздан сонра мән дә кәләчәjәм. *(Сәнәм кедир.)* Еj

заваллы ана, һеч билирсәнми ки, јолуну көзләдијин оғлун нә фикирдәдир? Баба јурдуну тапдајыб, сән хәстә анасынын башына күлләләр јағдырачаг! Јох, јох, әкәр инди бураја кәләрсә, сағ бурахмарам. *(Дивардан асылмыш зинәтли хәнчәри әлинә алыр.)* Бабамын бу шанлы силаһы илә онун ханн гәлбини јыртмалыјам *(Чаһанкир аға дахил олур.)* Ah, кәлди! *(Хәнчәри сыјырыб она тәрәф јөнәлир.)*

Чаһанкир аға *(дөшүнү көриб)*. Вур!

Пәричаһан ханым. Сән нә ихтијарла бураја гәдәм басдын?

Чаһанкир аға. Бура мәним јурдум дејилми?

Пәричаһан ханым. Јох. Ирәлидә сән бу сарајын, бу јерләрин саһиби Һидајәт ағанын нәвәси, Әмираслан ағанын ваһид вариси Чаһанкир аға идин, фәгәт инди вәтән вә милләт хаини — болшевик, јолдаш Чаһанкирсән.

Чаһанкир аға. Дедикләринин һамысы дүздүр, лакин бир шејдә сәһв едирсән. Пәричаһан, мән сән дејән кими шанлы-шөһрәтли бир аға идим. Лакин инди гырманчын илә дөјдүјүн һәсәнгулу кими зәһмәткеш јолдаш Чаһанкирәм. Бәли, бурасы доғрудур, фәгәт мән вәтәнимин, милләтимин дүшмәни дејиләм. Онун мәзлум, мискин, сәфил, чылпаг әмәкчиләрини ән сәмими гәлблә севән јолдаш Чаһанкирәм. Онлары әсрләрчә зүлм вә чәһаләтдә сахлајан залымлардан азад етмәк јолунда чалышан јолдаш Чаһанкирәм.

Пәричаһан ханым. Вәтәнин о залымлары кимдир?

Чаһанкир аға. Биринчиси белә сарајлар саһиби ағалар.

Пәричаһан ханым. Хејр, сәнин кими вәтәнинә хәјанәт едән алчаглар.

Чаһанкир аға. Пәричаһан, алчаг о шәхсә дејәрләр ки, башгаларынын зәһмәти илә јашаја, залым о кәсдир ки, өз мәнфәәти үчүн башгаларыны сыха, әзә, мәһв едә. Бу саат орада, бир аздан сонра бурада төкүлән ган, ким вә нә үчүндүр?

Пәричаһан ханым. Милләт вә вәтән үчүн.

Чаһанкир аға. Јалан! Мәним атам Әмираслан аға кими мүлкәдарын ағалығыны сахламаг үчүн. Торпагларыны мүһафизә етмәк үчүн. Мәкәр милләт јалныз бәјләрдән ибарәтдир? Бәс бу милјонларла кәндли, ишчи,

јохсуллар? Јохса онлар вәтән өвладлары дејил? Пәричаһан, ағалыг даһа битди, чүнки ону мүһафизә едән, онун јолунда ганларыны сел кими ахыдан кәндли вә фәһлә инди һүгугуну даһа анламыш. Буна сүбут кәндлиләрин бизим тәрәфә кечмәсидир. Бу күн ики гүввә бир-бири илә тоггушур. Бири һаггы мүдафиә едир, дикәри зүлмү. Пәричаһан, сәни бу һагг јола дә'вәт едирәм.

Пәричаһан ханым. Мән сән тәрәфдә һагг көрмүрәм. Кәндлиләрин сизин тәрәфә кечмәләри буна сүбут ола билмәз. Онлар бәјләрин торпағына, белә көзәл сарајларына саһиб олмаг истәјирләр.

Чаһанкир аға. Доғрудур. Буна да һаглары вар.

Пәричаһан ханым. Һансы ганунла?

Чаһанкир аға. Тәбиәтин гануну илә. Ишләмәјән јемәз. Торпаг, ону бечәрнб зәһмәт чәкәнләриндир.

Пәричаһан ханым. Мән елә ганун ешитмәмишәм.

Чаһанкир аға. Ирәлиләрдә мән дә сәнин кими ешитмәмишдим. Бу торпагларын саһиби олмағымы көјләр тәсдиг етмиш санырдым. Рәиҗјәтләри өзүмүзүн гулу һесаб едирдим. Фәгәт Карл Марксын әсәрләрини охудугдан сонра анладым, һагг јолуну тапдым.

Пәричаһан ханым. Сонра да болшевик олдун. Өзүн кими залымлара гошулуб бөјүк Русијаны тармар етдиниз. Инди дә бу көзәл өлкәни о һала салмаг истәјирсиниз.

Чаһанкир аға. Пәричаһан, зүлм јувалары дағылмаса, мәзлумлар азад олмазлар. Инди јыхарыгса, сонра тикәчәјик. Нә етмәли? Әмираслан ағалар өз ихтијарлары илә табе олмурлар. Пәричаһан, атамын бизим тәрәфә кәлмәјинә үмидим јохдур, чүнки һәмишә бујурмада, вурмада, кәсмәдә өмүр сүрмүш, гартлашмыш аға бунларын һамысындан әл чәкиб, ишчи-кәндли тәрәфдары олмаз, фәгәт бизим мүгабилимизә чыхыб говға етмәсин нијјәти илә сәнә Һади ләлә илә о мәктубу көндәрдим. Чавабын да сөјләди.

Сән нијә зүлм тәрәфдары олурсан? Биз о зүлмү инсанлар арасындан көтүрмәк истәјирик. Бах, көр бу нә бөјүк, нә јүксәк бир идеалдыр ки, мәни өз әлимлә бу мүлкүмүзү тапдајыб мәһв етдирмәјә мәчбур едир, атамын мүгабилинә чыхардыр. Мећрибан анамы унутдурур, там үч ил һәсрәтини чәкдијим сән севкили әмизадәми мәнә дүшмән етдирир. Пәричаһан, севкилим, кәл мәним-

лə бирликдə вətənimizin məzlumlarыny чəlladlar əlindən xilas edək.

Пəричаһан ханым. Чəlladlary mən, sən tərəfdə kөrүrəm.

Чаһанкир аға. Son sөzүmү dinlə, fikirləш, чəzabыny ver. Bax kөr bizmi чəlladыg, joxca siz ağalar? Milјonlarla ишчи-kəndlilər, əsrlərчə sitəmkarlar əlində didilir, чejnənir, ajaglar altыnda tapdalanыb əzilir. Һamysы aч, чylpag, zillətdə, əziјjətdə, fərjadlary əflaka чыxmыш. Əsarət zənчirи altыnda bədənləri ninчəlib үzүlүr. Bax, bu bичarələr indi bizdən ничat kөzləjirlər. Пəричаһан, kedək onlarыn fərjadыna чatag. Əsarət zənчirlərini kəsib xilas edək. Пəричаһан, bu шərəfi башgasynын өһdəsinə atma. Шərg aləminin pəriси ol kи, əsrlərчə adыn dүnjada bagi galsын. Гырмызы Орду ичində nə gədər nəчib gəһrəman gadынlar var. Sən də Шərg məzlumlarynын gəһrəmanы ol.

Пəричаһан ханым. Elə bөjүk vəzifəni, elə jүksək шuarы өzүn үчүn bəslə. Mən isə bu kүn ufaчыg bir vəzifə gəbul edirəm. O da «Лачын jувасы»ny sənin ordundan mүdafiə ediб, onun «Орлеан ханымы» olmag istəjirəm.

Чаһанкир аға. Daһa битди. Sən də atam kimi belə sarajdan, belə чah-чəlalдan өz ихтијарынла əl чəkmək istəmirsən, fəgət mən zor ilə чəkdirəpəm. Bu zүlmlə bina olmuш sarajdan bir əsər gojmarам! *(Чыхыр).*

Пəричаһан ханым *(тək).* Ah! Чаһанкирдə nə bөjүk təғjir! Sabigdə mənim kimi, babalarymyzын шanшөһrəti ilə fəxr edərdi, anчag indi isə, onlara zalым dejiб, nifrət edir. Mənim də gəlbimə шүbһə salды. Kөrəsən һansы jol doғrudur... *(Əmiraslan ağa dahil olur.)* Ah, əmүчəm kəldi.

Əmiraslan аға. Gызым, bolшevikлər үzərimizə һүчума башламыш. Bu saat Mehrəli bəjin dəstəsi ilə vurушurlar. Үmidim budur kи, ikid bəjlər onlarы pozub bu tərəfə keчməjə gojmajaчaglar. Пəричаһан, bu kүn oғlum burada olmalы idи. Gəһrəmanə mүһaribə ediб, «Лачын jувасы»ny dүшməndən mүdafiə edəjdi. Onu fələk əlimdən aldы. Jeriндə sən galmыsan. Ikidликдə һeч bir oғlandan keri galmazsan. Gəһrəman gызым, babalarymyz jurdunun mүdafiəsini sənə һəvalə edirəm. Bu kүn bizim үчүn башga jol joxdur. Ja zəfər,

ja өlүm. Gызым, səni mə'jus kөrүrəm, joxca dүшməndən xof edirsən? Ona əsir olmag istəjirsən?

Пəричаһан ханым. Һeч вахты. Məni mə'jus edən шej башgadыr. Ah, Чаһанкир...

Əmiraslan аға. Gəm etmə, gызым, иншаллаһ dүшmənə galиб kələчəjik. Kет һərbi libasыny kej, һazыr ol. *(Пəричаһан ханым чыхыр.)*

Əmiraslan аға *(tək).* Пəричаһан anadan olanda məрhum gardaшym Kamran чox mə'jus olду ki, oғlan dejил, lakin mən bu ikid gызы min oғula vermərəm.

Mehrəli bəj сол əli sarынmыш dahil olur.

Mehrəli bəj. Əmiraslan aға, sol чəbһəni dүшmən aldы.

Əmiraslan аға. Nə dejirsən? Məkər sənə əmr etməmишdim ki, onu məһkəm saxla? Bir adamын galынчaja gədər vurушmada davam et?

Mehrəli bəj. Mən nə edim? Tərəfdarlarymыz kəndlilər fүrsət tapdygча bolшevikləр tərəfinə keчdilər. Bir də bahыb kөrdүm kи, ətrafymda az bir gүvvə galыb. Jenə də vurушmadan чəkilmədim. Bu вахт əlimə kүllə dəjdi. O az gүvvə də pozulub dağылды. Anчag onu gənimət bilдim ki, arvad-ушağы kөtүrүb buraja gaчdym.

Əmiraslan аға. Gорхурам Ədil bəjin dedиji doғru ola. Kəndlilərin чүmləsi bolшevik tərəfinə keчə. Sol чəbһənin alынmasы Səlim bəjin һalыny ağырlашdырды. Bu saat Kollu dərənin үstүnү tutmag lazымdыr. Joxca gырмызылар Səlim bəjin arxasына keчиб, onu pozaчagdыr.

Һejdər bəj tənknəfəs dahil olur.

Һejdər bəj. Əmiraslan aға, gырмызылар Kөtүklү kəndini alды. Vизимкиләр gaчырлар.

Əmiraslan аға *(gəzəbnak).* Siz onlardan kerijə galmazsыnыz. Dовшан kimi bir səs чыxdygda gojуb gaчырsыnыz.

Һejdər bəj. Mən nə edim? Allaһ arvad tajfasыny mүsəlman үчүn bir bөjүk bəla jaratmышdыr. Ağлашma guруb ərlərinin ətəkləriндən japышыb daваja kетməjə gojmурlар. Башga миллətin gадынлары tүfənk kөtүrүb ərləri ilə bərabər dүшmənlə вурушur, bizimkиләр isə шахсej dejə үzlərini чырыр, saчларыny jолурлар.

Әмираслан аға. Бу онларын тәгсири дејил. Сиз кими әрләрин, аталарын тәгсиридир. Ләзкн гадынлары дүшмән илә мүһарибәдә әрләриндән кери галмыр. Пәрчаһана мән тәрбијә вермишәм, һансыныздан гочаг дејил?

Сәлим бәј дахил олур.

Сәлим бәј. Әмираслан аға, Күллүчә кәндини дүшмән зәбт етди.

Әмираслан аға. Нә пис хәбәр! Онун алынмасы илә јол бураја ачылды. Һејдәр бәј, мәним адамларымдан отуз түфәнкли көтүрүб Учурум дәрәсинин кечидини кәс. Даһа дурма!

Һејдәр бәј. Бу саат. *(Чәлд чыхыр.)*

Әмираслан аға *(Сәлим бәјә)*. Сөјлә көрүм. Нә төвр олду ки, елә мөһкәм јери бошладын?

Сәлим бәј. Һејдәр бәјин дәстәси позулдугдан сонра сол чәбһә ачылды. Мән Мухтар бәјдән көмәк истәдим. Чаваб верди ки, өзүм ики тәрәфдән әһатә олунмушам, тез Әмираслан ағадан һәм өзүн үчүн вә һәм дә мәним үчүн көмәк истә. Бу вахт дүшмән архама кечиб, мәни позду.

Әмираслан аға. Коллу дәрәдә гүввә гојмуш олсајдын, гырмызылар архана кечә билмәздиләр.

Сәлим бәј. Нечә гојмамышдым? Гојмушдум. Онлара үмид бағлајыб кери чәкилмәдим. Атышмада давам етдим. Бир дә хәбәр тутдум ки, онлар да гачыб дағылмышлар, дүшмән дә архама кечмишдир.

Әмираслан аға. Сәлим бәј, онда дајанма, мәним атлыларымдан лазым билдијин гәдәр көтүрүб Мухтар бәјин көмәјинә кет. Ону тәһлүкәдән гуртар, сонра Гајадиби кәндинә чәкилинниз.

Сәлим бәј. Баш үстә. *(Чыхыр.)*

Әмираслан аға. Мәним Гајадиби кәндим нә гәдәр давам едәрсә, буранын горхусу јохдур. Онун дар вә кизли јолларыны, анчаг оранын әһли билир. Бәләдчи олмаса, гошун бир шеј едә билмәз.

Молла Садыг вә Һачы Имамгулу дахил олурлар.

Һачы Имамгулу. Бу нә бәладыр? Бу нә туфандыр?

Молла Садыг. Тутдуғунуз әмәлин чәзасыдыр ки, худавәнди-аләм верир. Биз руһаниләрә гулаг асмајыб

өвладларынызы рус мәктәбләринә гојдунуз. Инди дин-дән, мәзһәбдән чыхыб өз вәтәнләрини, ата-аналарыны атәшә тутуб гырырлар. Дүнјанын ахырыдыр. Үләма бујурмушлар ки, вај о замандан ки, арадан шәриәт, дин, бөјүк-кичиклик, аға-нөкәрлик көтүрүлә. Бах, инди һәмин замандыр ки, кәлмишдир.

Әмираслан аға. Молла Садыг, сән бизә нәсиһәт вермәјәми кәлмисән?

Молла Садыг. Хејр, Әмираслан аға, мәни әфв ет, үрәјим јаныр, онун үчүн данышырам. Мән арвад-ушағымы көтүрүб сизә пәнаһ кәтирмишәм.

Әмираслан аға. Чох хош кәлмишсән. Көзүм үстә јерин вар. Бу күн мәнимлә бәрабәр түфәнк көтүрүб о дедијин динимизи, шәриәтимизи дүшмәндән мүһафизә едәчәксән. Јохса, бош јерә нә вә'з едирсән?

Мећрәли бәј. Әмираслан аға дүз бујурур.

Молла Садыг. Мән өмрүмдә әлимә силаһ алмамышам.

Һачы Имамгулу. Мән дә аршындан башга әлимә һеч зад көтүрмәмишәм.

Әмираслан аға. Инди көтүрәрсиниз.

Молла Садыг. Башына дөнүм, Әмираслан аға, мәни о тәк балан Чаһанкир ағанын башына чевир, азад ет. Мән дә бу јолда өлənләримизи дәфн едиб, дуа едәрәм ки, аллаһ онларын күнаһларындан кечсин.

Һачы Имамгулу. Мәни дә арвад-ушагларын кешијини чәкмәјә тә'јин ет.

Бу һалда Сәлим бәј вә Һејдәр бәј дахил олурлар.

Әмираслан аға. Сәлим бәј, нә үчүн гајытдын?..

Сәлим бәј. Һејдәр бәј гајтарды.

Әмираслан аға. Һејдәр бәј? Нә үчүн?..

Һејдәр бәј. Мухтар бәјин дәстәси гырмызылар тәрәфиндән әһатә олунуб тәслимә мәчбур олмушдур.

Әмираслан аға. Аһ, нә фәна хәбәр? Бәс Мухтар бәјин өзү нечә олубдур?

Һејдәр бәј. Бир рәвајәтә көрә әсир дүшүб, башга рәвајәтә көрә нөкәрләри ону јаралы һалында Гајадиби кәндинә апармышлар. Хүласә, онун барәсиндә һеч бир дүз хәбәр јохдур.

Әмираслан аға. Учурум дәрәсини бошалтмамысан ки?

Һејдәр бәј. Хејр, лакин гырмызылар чәми гүввәсини Гајадиби кәндинә атмыш. Мәним мүгабилимдә һеч кәс јохдур.

Әмираслан аға. Она бахма, вахт ки гырмызылар Гајадибини алмаг фикриндәдир, Учурум дәрәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. Инди сәнин күввәни даһа да артырмаг лазымдыр. Учурум дәрәсини мөһкәм сахламағы әмр едирәм.

Һејдәр бәј. Әмрини битирмәјә һазырам. Учурум дәрәсиндән өзүмү атыб һәлак едәрәм, фәгәт керијә чәкилмәрәм.

Әмираслан аға. Елә дә лазымдыр. Даһа дурмаг јери дејил. Мөһрәли бәј, сән јаралысан, бурада гал. Арвад-ушаглары «Лачын јувасы»на топла. Сәлим бәј, биз дә Гајадибинин көмәјинә кедәк.

Галхырлар. Бу һалда Чәфәргулу дахил олур.

Чәфәргулу. Аға. Гајадиби кәндини болшевикләр алды.

Горхурлар.

Молла Садыг. Бурадан гачмаг! Инди бураја кәләрләр.

Һачы Имамгулу. Дурун, арвад-ушаглары көтүрүб дағлара гачаг.

Әмираслан аға. Сакит! Горхаг јассарлар! Чәфәргулу, Гајадиби чох мөһкәм, јоллары да сәрт гајалыг. оны нечә алдылар? Јохса дөнүклүк олмушдур?

Чәфәргулу. Хејр, аға, бизимкиләр чох мәрданә вурушурдулар, анчаг ики сәбәб тәслимә баис олду. Бири, кәндин гаја тәрәфи тутулуб ачылмасы...

Әмираслан аға. Гошуна бәләдчи олмаса, о јолу кимсә билмәз. Јәгин кәндчиләрдән бир бинамус чыхмышдыр.

Чәфәргулу. Хејр, аға, елә шәхс биздән чыхмамыш.

Әмираслан аға. Бәс кимдән чыхмыш?

Чәфәргулу. Ордуја јол көстәрән Һачынын оғлу болшевик Һәсән олмушдур.

Бәјләр. Ај бинамус!

Молла Садыг. Һачы, көрдүнмү, дедијим нечә дүз олду? Сәнә демәдимми, бу ушағы Русијаја көндәрмә? Сөзүмә бахмадын.

Һачы Имамгулу. Аһ, оғлум сағ имиш, кәлиб чыхды.

Мөһрәли бәј. Елә бигејрәт оғул һеч кәлиб чыхмајајды.

Әмираслан аға. Икинчи сәбәб?

Чәфәргулу. Аға, сорушма, демәјә чүр'әт етмирәм.

Әмираслан аға. Сәнә әмр едирәм, де!

Чәфәргулу. Икинчи сәбәб гырмызыларын башында дуран шәхс...

Әмираслан аға. О кимдир?

Чәфәргулу. Чаһанкир аға!

Һамы. Аһ!

Әмираслан аға *(әлини хәнчәрин дәстәсинә гојур)*. Сус! Горхудан көзләринизә гаранлыг чөкүб, кими исә мәним оғлума охшатмышсыныз. Мәним нәслимдән Һәсән кими өз вәтәнинә хаин чыхмаз.

Әдил бәј вә Һади ләлә дахил олурлар.

Әдил бәј. Бу партылтыны, курултуну ешитмирсиниз? Бу нә топланыб сөһбәт етмәкдир?

Мөһрәли бәј. Биз сәнин кими милләтә хаин олуб, вәтәни сатмамышыг. Онун уғрунда чанлар фәда етмәјә јығышмышыг.

Әдил бәј. Мөһрәли бәј, бу јаланчы сөзләри бурах. Мән сизин әсил мәгсәдинизи көзәлчәсинә билирәм. Нә үчүн «вәтән, милләт» дејә бағырараг, бу мәзлум кәндлиләри гырдырырсыныз? Онларын чоху һәлә өз мәнфәәтләрини анламамышлар, онун үчүн дә гырмызыларла мүһарибә едирләр. Фәгәт тезликлә анлајачаглар. Онда сүнкүнү болшевикләрә јох, сизин үзәринизә чевирәчәкләр. Сиз, гәһрәман, тач-тахтлары зәлзәләјә салан Гырмызы Ордунун мүгабилиндәми дурмаг истәјирсиниз? Нечә олду колчаглар, јуденичләр, деникинләр?

Мәни бөлүк командири ахырынчы дәфә олараг сизин јаныныза көндәрмиш. Ган төкүлмәмиш тәслим олмағынызы тәләб едир.

Сәлим бәј. Бизә биринчи дәфәдир ки, тәслим тәклиф олунур. Амма сиз ахырынчы дәфә олараг дејирсиниз.

Әдил бәј. Биринчи дәфә бу Һади ләлә тәслим әмрини кәтирмишдир.

Әмираслан аға. Елә тәклиф олмамыш, ола да билмәз.

Әдил бәј. Пәричаһан васитәси илә, белә дирми, Һади ләлә?

Һади ләлә. Бәли.

Әмираслан аға. Пәричаһан мәнә бир шеј демәмишдир.

Һади ләлә. Ханым мәктубу охудугдан сонра чырыб атды.

Әмираслан аға. Аһ, нә көзәл чаваб! Јашасын гәһрәман гызым! *(Гышгырыр.)* Пәричаһан!

Пәричаһан ханым чәркәз либасында, үстү әсләһәли дахил олур.

Пәричаһан ханым. Мәни чағырырсан, әмүчәм?

Әмираслан аға. Бәли, сәни, гејрәтли гардашымын икид гызы! Де көрүм, чырдығын мәктуб кимдән иди? *(Пәричаһан ханым башыны ашағы салыб динмир.)* Гызым, нијә динмирсән?

Пәричаһан ханым. Мәктуб гырмызыларын командири Чаһанкирдән иди.

Әмираслан аға *(јеріндән чәлд галхыб)*. Аһ! Чәфәргулу доғру дејирмиш! Ағалар, бу диварда чәкилмиш рәсмләрә бахыныз. Бу, Рүстәм залын, о да оғлу Сөһрабын рәсмидир. Рүстәм мүһарибәдә өвладыны танымамыш, онун синәсини параламышдыр. Мән исә бу күн мәнә хаин олмуш чијәрпарәми бу хәнчәр илә гәтл едәчәјәм. Инди Гырмызы Ордуја һүчуму мән башлајырам. Галхын, һајды, ардымча!

Әдил бәј вә Һади ләләдән башга гејриләри чыхырлар.

Әдил бәј. Бачым Көвһәр әһвалаты билирми?

Һади ләлә. Хејр, хәстәлији чәһәтинчә демәји мәсләһәт билмәдим вә башгаларына да тапшырмышам ки, демәсинләр.

Әдил бәј. Јахшы тәдбирдир. Сән кет вәзијјәти Чаһанкирә сөјлә, мән дә бачымы јохлајыб кәлирәм.

Чыхырлар.

ПӘРДӘ

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

Икинчи пәрдәнин сәһнәси.

Әмираслан аға, Мећрәли бәј, Сәлим бәј, Мухтар бәј, Һејдәр бәј, Чәфәргулу, Пәричаһан, Молла Садыг, Һачы Имамгулу отуруб мүшавирә едирләр.

Әмираслан аға. Гејрәтли бәјләр, болшевик Чаһанкир бу мәктубла бизи тәслимә тәклиф едир. Јазыр:

«Сиздән алданмыш кәндлиләрин ганлары даһа төкүлмәсин мәгсәдилә тәслим олмағынызы тәләб едирәм. Бизә мә'лумдур ки, о бичарәләри «күрчү, ермәни вә түрк көмәкләри кәләчәкдир» дејә алдадыб гырдырсыныз. Ону да билмәлисиниз, тәслими рәдд едиб говғада давам етсәниз, сабаһ гала алындыгдан сонра сиз үсјанчы бәјләр күллә габағына гојулачагсыныз.

Имза: Чаһанкир».

Бәјләр башларыны ашағы салыб фикрә кедирләр.

Әмираслан аға. Мећрәли бәј, фикринизи билмәк истәјирик.

Мећрәли бәј. Мәнчә дүшмәнә һијлә кәлмәли. Куја тәслимә һазырыг, лакин ики күн мөһләт истәјирик. Дүшмән буна разы оларса, кечә икән бир нечә адам гачырыб әтрафдан көмәк топларыг. Сонра ики тәрәфдән һүчуму башларыг. Бирини бурдан, о бирини дүшмәнин архасындан.

Мухтар бәј. Мән бу фикрә шәрик дејиләм. Әввәла, дүшмән бизә мөһләт вермәз. Версә дә бу аз вахтда дүшмәнин көзү габағында кимдән гуввә топлајачағыг? Мәнчә өзүмүздән башга гејри көмәјә үмид бағламамалы.

Һејдәр бәј. Әлимиздә олан гуввә илә галаны сахлаја билмәјәчәјик. Кеч-тез ону бошалдыб чәкилмәјә мәчбур олачағыг. Белә олан сурәтдә мән галаны вермәк тәрәфдарыјам.

Сәлим бәј. Чаһанкир ағанын тәләби ајдындыр. О, тәслим олунуз дејир, галаны вериниз демир. Бизи бурахыб, бу бош галаны нә едәчәкдир? Лакин тәслим шәртиндән бир шеј јазмыр, тәслим оларсаг, бизлә нә чүр рәфтар олуначаг? Мә'лум дејил.

Чәфәргулу. Сәлим бәј доғру бујурур. Тәслим

шәрти айдын дејил. Мәнчә, биз дә јазыб шәртимизи мә'лум етмәлијик. Бәлкә, истәдијимизи гәбул едәчәкдир.

Әмираслан аға. Гызым, сәнин фикрин нәдир?

Пәричаһан ханым. Чаһанкир һәрби тохдадыб, орталыға тәслим мәсәләсини атмышдыр. Бу ики шејдән хали дејилдир: ја будур ки, доғрудан да ган төкүлмәсини истәмир, ја да әлиндә олан гүввә илә «Лачын јувасы»ны алмагдан ачиздир.

Әмираслан аға. Афәрин, гызым, бу сон сөзүн дүздүр. Чаһанкир тәслим мәсәләси илә бизә һијлә кәлир: Мәнә мә'лумдур ки, о, мәркәздән гүввә вә топ тәләб едир, чүнки доғрудан да әлиндәки гүввә илә галаны алмагдан ачиздир. Бу фүрсәтдән истифадә етмәли. Тәслим тәрәфдарлары билсинләр ки, истәр зор илә, истәрсә өз ихтијарымызла болшевикләрә табе оларыгса, һеч бир тәфавүтү јохдур, һәр ики һалда күллә габағына гојулачағыг. Онлардан бизә ничат јолу јохдур. Белә олан сурәтдә өз әлләримизлә башларымызы гурбанмы вермәлијик?

Бәјләр. Һеч вахт!

Әмираслан аға. Тәслим тәрәфдары вармы?

Бәјләр. Хејр.

Молла Садыг. Әмираслан аға, мән дә, Һачы да сүлһ тәрәфдарыјыг.

Әмираслан аға. Сиз бизим ишимизә гарышмајын. Сизин вәзифәниз бураја гојун сүрүсү кими төкүлән арвад-ушаглары сүлһ илә сахламагдыр.

Һачы Имамгулу. Биз дә ону истәјирик ки, гурдлар кәлиб бу сүрүнү јыртмасынлар.

Әмираслан аға. Горхмајын, о чанаварларын мүгабилиндә белә асланлар дурмушлар. *(Кағыз көтүрүб јазыр, сонра охујур.)* Гулаг асын, јаздығым чавабы охујум.

Бәјләр. Буjурунуз.

Әмираслан аға. «Лачын јувасы»ны алмаға лачын кими икидләр лазымдыр. Сизин кими бајгушларын һүнәри дејил».

Бу чавабы бәјәнирсинизми?

Бәјләр. Бәјәнирик.

Әмираслан аға. Чәфәргулу, ал, елчијә вер.

Чәфәргулу алыб кедир.

Әмираслан аға. Инди планымызы чәкәк. Болшевик Чаһанкир сабаһ гырмызы бајрағыны «Лачын јувасы»на тахмаг арзусундадыр. Бу иши сабаһа гојмагдан белә мә'лум олур ки, о, сабаһ көмәк көзләјир. Бу фүрсәти она вермәмәли, ону габагламалыјыг. Биз һүчуму бу күн башламалыјыг.

Мехрәли бәј. Әмираслан аға, мадам ки, бу фикрә кәләчәкдиниз, мәним тәклифими рәдд етмәмәлијдиниз.

Мухтар бәј. Нечә?

Мехрәли бәј. Дүшмәнә һүчуму гәфләтән, онун көзләмәдији бир вахтда етмәли. Биз бунун әксинә әмәл етдик. Дүшмәнә хәбәр вердик ки, һазыр ол, үстүнә кәлирик.

Һејдәр бәј. Биз елә чаваб јазмамышыг...

Мехрәли бәј. Мә'насы елә чыхды.

Сәлим бәј. Сизин фикриниз мөһләт истәмәк иди. Ондан да ваз кечдиниз.

Мехрәли бәј. Доғру, чүнки бу күн һүчум едәчәјимизи билмирдим.

Мухтар бәј. Билсәјдин нә тәклиф едәрдин?

Мехрәли бәј. Сабаһа кими мөһләт истәјиб, бу күн гәфләтән һүчум едәрдик.

Әмираслан аға. Һеч тәфавүтү јохдур. Болшевикләр биз тәрәфдән һүчум көзләмирләр. Онлар инанмышлар ки, биз һүчумдан горхуб галадан чыхмајачағыг. Һәр һалда чаваб вермишик.

Мехрәли бәј. Доғру. Инди һүчум планыны буjурунуз.

Әмираслан аға. Чәми гүввә дөрд јерә бөлүнәчәкдир. Бир гисми Мехрәли бәјлә Пәричаһанын ихтијарында олуб «Лачын јувасы»ны мүдафиә едәчәкдир. Јердә галан үч һиссәнин бириниң башында Мухтар бәј, о бириниң башында Сәлим бәј вә үчүнчүсүнүн башында Һејдәр бәј дурачагдыр.

Мухтар бәј, сәнин дәстәнә бөјүк әһәмијјәт верирәм. Әкәр мән чәкдијим планы әмәлә кәтирә билсән, шәксиз дүшмәнә галиб кәләчәјик. О да будур: дәстәни «Лачын јувасы»нын архасында дуран «Кечи дағы»ндан ендириб, «Јашыл орман» дејилән мешәјә кечирәрсән. Сонра орман ичи илә кизли јүрүш едиб, Гајадиби кәндинин архасында пусгуја јатарсан. О заман Сәлим бәј Учурум дәрәсиндән, мән дә Һејдәр бәјлә Гајадиби кечидиндән һүчуму башларам. Дүшмән гүввәсини бизим үстүмүзә атар. Сән, Мухтар бәј јенә дә пусгуда галыб мүһарибәјә кирмәзсән. Елә ки, көрдүн дүшмәнин архасында гүввә галмады,

чүмләси һүчума башлады, гәфләтән архадан сохуларсан. Бу плана е'тираз вармы?

Бәјләр. Хејр.

Мешрәли бәј. План јахшыдыр. Лакин «Лачын јувасы»нда галан гүввәни дә һүчума атмалы.

Әмираслан ага. Јох. О гүввә еһтијат үчүн олуб, тәһлүкә заманы һәрбә атылмалы. Даһа нөгсаны варса, дејиниз.

Мешрәли бәј. Хејр, јохдур.

Әмираслан ага. Инди сон сөзүмү динләјиниз. Чүмләниз шир-жәјан кими һүчума атылмалысыныз. Кери чәкилмәни билмәррә унутмалы, бејниниздә, фикриниздә, хәјалынызда бу олмалы: — Ирәли, ирәли, ирәли. Белә олурса, дүшмәни бу дағлардан, бу гајалардан кери јә атыб, мүлкләримизи әлимиздә сахлаја биләчәјик. Әкәр бу талејимиздә јох исә, әрләрә јарашан мәрдликлә өлүм шәрбәтини ичәрик. Бизим үчүн башга јол јохдур. *(Ајаға галхыр.)* Һајды, икидләрим, кедәк.

Молла Садыгдан вә Һачы Имамгулудан савајы һамы кедир.

Молла Садыг. Һачы, бу диванәләрин одуна биз нә үчүн јанаг?

Һачы Имамгулу. Молла Садыг, нә демәк истәјирсән?

Молла Садыг. Болшевикләр бизә галиб кәләчәкләр, буна мәним шүбһәм јохдур.

Һачы Имамгулу. Мәним дә шүбһәм јохдур.

Молла Садыг. Онда бизим һалымыз нечә олачагдыр?

Һачы Имамгулу. Јәгин болшевикләр чүмләмизи гәтл'ам едәчәкләр.

Молла Садыг. Етмәјә дә һаглары вар, чүнки Әмираслан ағанын тәрслијиндән һәр ики тәрәфдән чох ган төкүлмүшдүр, о инди бу учуг галаја пәнаһ кәтирмишдир.

Һачы Имамгулу. Хејр а! О чәнкавәрләрин мүгабилиндә белә галалар давам етмәз.

Молла Садыг. Чаһанкир ага әдаләтли бир һаким кими ган төкмәк тәрәфдары дејил, лакин ағлыны гајыб етмиш киши, көрмүрсәнми, ешитмәк белә истәмир. Һачы, бунларын ичиндә бир өзүмлә сәни ағыллы көрүрәм. Агил олан шәхс чаныны бихудә јерә күдаза верәрми?

Һачы Имамгулу. Хејр, вермәз, фикрин нәдир?

Молла Садыг. Болшевикләр тәрәфә кечмәк.

Һачы Имамгулу. А киши, нә дејирсән? Дәли олмусан нәдир?

Молла Садыг. Нә үчүн дәли олурам? Биз өз ихтијарымызла болшевикләрә тәслим олуруг. Ган төкмәкдә дә иштирак етмирик. Бундан әлавә, мән Чаһанкир ағанын шәријәт мүәллими олмушам. Сәнин дә оғлун Һәсән онун көмәкчисидир. Онлардан бизә нә хата јетишә биләр?

Һачы Имамгулу. Бу доғру, фәгәт нә јол илә бу залым ағалардан хилас ола биләрик? Галадан чыхмаг имканы вармы?

Молла Садыг. Вар. Мән анчаг сәнин разылығыны көзләјирәм.

Һачы Имамгулу. Мән разыјам. Бәс арвад-ушаг нечә олсун?

Молла Садыг. Нә арвад-ушаг? Өлүм заманы арвад-ушагмы јада дүшәр? Кедәк өз чанымызы хилас едәк.

Һачы Имамгулу. Доғру дејирсән, кедәк.

Чыхырлар, сонра Көвһәр ханым Сәнәмин көмәклији илә алт гатдан Әмираслан ағанын салонуна кәлир. Диванын үстүндә отурур.

Көвһәр ханым. Көр нә зәиф дүшмүшәм. Бир мәртәбәни чыхмаға мәндә тагәт галмајыбдыр. Сәнәм, Пәричаһанын отағындан бир јастыг кәтир, бир аз узаным, раһат олум.

Сәнәм јастыг кәтириб дивана гојур, Көвһәр ханым узаныр.

Көвһәр ханым. Сәнәм, галадан нә хәбәр вар?

Сәнәм. Һәлә давам едир.

Көвһәр ханым. Аллаһ, сәнә пәнаһ апарырам. Бизи бу ган ичичи дүшмән әлинә вермә! Сәнәм, дејирләр болшевикләр көрпә ушаглары да гырырлар.

Сәнәм. Ханым, һамысы јаландыр. Мән онлардан һеч горхмурам. Онларын бөјүкләри чох рәһмли адамдыр. Нечә дәфә тәклиф етди ки, мәнә ган төкдүрмәјин, тәслим олун. Һајыф ки, Әмираслан ага гулаг асмыр. Бу күн јенә тәклиф етмишди, билмирәм ага разы олду, ја јох.

Көвһәр ханым. Олмаз. Мән онун тәрслијини билирәм, һеч кәсә гулаг асан дејил. Сәнәм, чаным хәстә

олмасајды, кедиб о бөјүјүн ајагларына јыхылыб өпәрдим, јалварардым, ишә гансыз әнчәм едәрди. О, бөјүк Русијадан кәлмиш. Көрәсән мәним оғлумдан бир хәбәр биләрми?

Сәнәм. Ону билмирәм, анчаг Чаһанкир ағанын сағ олдуғуну сөјләјирләр.

Көвһәр ханым. Ај гыз, ону ким дејир? Бәс нијә мәнә хәбәр вермирсиниз? О адамы тапдырыб, доғру хәбәр биләрдим.

Сәнәм. О күн Әһмәдкил дејирдиләр ки, Бакыда бир адам сөјләјирмиш ки, Чаһанкир аға Русијада гошун бөјүјү олубдур.

Көвһәр ханым. Һәр нә олурса-олсун, та ки, сағсаламат олсун. Сәнәм, пәнчәрәни ач, күрсү гој, отуруб бир аз өзүмү һаваја верим, нәфәсим тәнкишир.

Сәнәм пәнчәрәни ачыр, күрсү гојур. Сонра Көвһәр ханымын голуна кириб апарыр.

Сәнәм. Гој јастығы да гојум, јумшаг олсун.

Јастығы гојур, Көвһәр ханым отурур.

Көвһәр ханым. Нә көзәл һава! Һәр јан күл, чичәк! Нә үчүн бу инсанлар бир-бирләрини гырырлар?

Сәнәм. Ханым, изин вер, кедим, хөрәјини һазырлајым.

Көвһәр ханым. Јахшы кет.

Сәнәм *(кедиркән)*. Дәрманыны кәтиримми, ичәсән?

Көвһәр ханым. Јох, лазым дејил. Дәрмандан һеч бир хејир көрмүрәм.

Сәнәм чыхыр. Сәһнә бир мүддәт сүкутда галыр. Сонра түфәнк, топ сәсләри күрултү салыр. Көвһәр ханым галхыр ки, пәнчәрәни өртсүн, бу заман ајаг үстә дура билмәјиб јыхылыр. Топ, түфәнк сәси кәсилир. «Ура!» сәдасы галхыр. Бир аздан сонра о да кәсилир. Сәнәм дахил олур. Көвһәр ханымы јыхылмыш көрүб чалд үстүнү алыр.

Сәнәм. Вај, ханыма нә олду?

Көвһәр ханым. Сәнәм, мәни галдыр. Диванын үстә апар...

Сәнәм ону галдырыб диванын үстә узадыр.

Көвһәр ханым. Сәнәм, өлүрәм, амма бу дүнјадан накам кедирәм... Оғлуму көрмәјиб кедирәм... Онун тојуну етмәјиб кедирәм... Аһ, Чаһанкирим, бир сәни көрәјдим... Ахирәтә раһат кедәјдим.

Сәнәм *(кәнара)*. Аһ, үрәјим давам етмир. Истәјирәм сирри ачыб дејәм. Јох, гој билмәсин.

Көвһәр ханым. Сәнәм, көзләримә гаранлыг чөкүр... Сәнәм, Пәричаһана де ки, әммән вәсијјәт етди... Чаһанкири ахтарыб тапсын... Она кетсин. Нәслимиз кәсилмәсин.

Сәси кәсилир.

Сәнәм. Аһ, јазыг арвад өлдү. Мүсибәтли өлдү. Дәрдли-гәмли өлдү. Јахшы инсан иди, һеч кәси инчитмәзди. Бу узун мүддәтдә ондан бир ачы сөз ешитмәдим. Башга ханымлар кими олмајыб, бир кәсә әзијјәт вермәзди. Чох чәфа чәкдин, инди раһат јат.

Кедиб јорган кәтириб үстүнә салыр. Пәричаһан дахил олур.

Пәричаһан ханым. Сәнәм, гала алынды. Инди бураја кәләчәкләр, гачмаг лазымдыр. Әммәм дә јатмыш. Ону дургузмаг лазымдыр.

Сәнәм *(ағлар сәслә)*. О даһа дурмаз...

Пәричаһан ханым. Нә дејирсән? Әммәмә нә олмуш?

Сәнәм ағлајыр.

Пәричаһан ханым. Аһ, јазыг әммәм! *(Кедиб диванын өнүндә диз чөкүр.)* Јат, раһат ол! Сән биздән хошбәхтсән, сон бәлалары көрмәјәчәксән.

Сәнәм. Ханым, вәсијјәт етди ки, Пәричаһан Чаһанкири тапыб, она кетсин. Ондан ајрылмасын.

Пәричаһан ханым. Еј бичарә әммәм! Пәричаһан ону тапды. Сөзләринә бахмады, јенидән итирди. Нә етмәли? Гәзанын истәдији бу имиш.

Әмираслан аға башы ачыг, түкләри пәришан, дәли һалда дахил олур.

Әмираслан аға. Мән һарадајам?.. Һә, билдим. Бајгуш јувасында. Мән Рүстәм Залам... Еј икид бәјләрим! Ирәли! Вур! Ат!

Пәричаһан ханым. Аһ, бәла үстә бәла! Әмүчәм дәли олмуш!

Әмираслан аға. Јенә гырмызы! Ора гырмызы, бура гырмызы. *(Пәричаһана)* Сән кимсән? Һә, сән дә гырмызы, о јатмыш да гырмызы, чәми чаһан гырмызы!.. Мән гырмызы севмирәм. *(Дивара бахыр.)* Чәкил, сәнә дејирәм, чәкил, чәкил! *(Тавана бахыр.)* Орадан илан салланмышдыр. Аһ, дүшдү! Нечә олду? Һараја кирди? *(Арајыр.)* А, будур, кирди! *(Дөшүнү чырыб бахыр.)* Һә... үрәјимә кирмәк истәјир... Гојмарам... *(Гәмәсини чыхарыб үрәјинә сохаркән.)* Өл, мүзүрр һејван!..

Пәричаһан ханым. Аһ! Әмүчәм өзүнү өлдүрдү!.. Чаһанкир, Чаһанкир! Шан-шөһрәтли ханәданыны виран етдин, кәл тамашаја.

Чаһанкир әлиндә гырмызы бајраг, Әдил бәј, Һади ләлә, Һәсән, бир дәстә гошун әһли вә бир дәстә арвад-ушагла дахил олур.

Пәричаһан ханым. Бах, күлләндән өлмүш анана! Бах, дәли олуб хәнчәри илә өзүнү өлдүрмүш ата-на, тутдуғун әмәлә тамаша ет! Үрәјин шад олсун!

Чаһанкир аға. Пәричаһан, зүлм илә гурулмуш бина, зүлм илә гурулмуш ханәдан — ахырда фот олар. Һеч кәс өнүнү ала билмәз. Мане оланлар белә фот олар-лар. Инди јени дүнја зүһур етмиш. Әски дүнја әски ганунлары илә кәрәк јыхылсын. Пәричаһан, нә үчүн бу әски, зүлмкар, төкдүјү ганын ичиндә боғулан дүнјадан әл чәкмирсән? Бу өлүләр ичиндә галмагмы истәјирсән?

Пәричаһан. Јох, истәмирәм.

Чаһанкир. Бу ингилаб бајрағы алтына кәлирсәнми?

Пәричаһан. Бәли, кәлирәм! *(Онун тәрәфинә кечир.)*

Чаһанкир. Бу шанлы бајрағы ал, она анд ич.

Пәричаһан *(алыр)*. Ej гырмызы ингилаб бајрағы! Бу күндән бүтүн өмрүмү сәнин јолунда чалышмаға, гурбан вермәјә анд ичирәм.

Һамы. Јашасын Пәричаһан!

ПӘРДӘ

МОЛЛА НӘСРӘДДИН БАКЫДА

Бир пәрдәли, дөрд шәкилли пјес

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Молла Нәсрәддин.
Пинәчи Гафар.
Мирзә Фәрәч.
Вәли бәј — сабиг мүлкәдар бәј.
Аға Сәлеһ — завод саһиби.
Аға Ширәли — буржуа.
Ермәни кешиши.
Иванова — рус гадыны.
Чавад.
Рәчәб. — спекулјантлар.
Милисионер.
Ме'мар — рус.
Шаһсәнәм — Гафарын арвады.
Күлпәри — Мирзә Фәрәчин арвады.
Чөрәкчи.

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Сәһнә бир карвансара гапысыны көстәрир. Гапынын саг тәрәфиндә Мирзә Фәрәч әлләри гојнунда гәмкин отуруб, мәктуб јаздыран көзләјир. Онун габағында бир балача маса, үстә кағыз гәләмдан вә бир балача каса ичиндә мәктуб гуруламаг үчүн гум. Диккәр тәрәфдә Пинәчи Гафар чуст јамајыр.

Пинәчи Гафар *(охујур)*.

Пинәчи мәнәм, ишләмәсәм мәдарым кечмәз мәним
Бу гышы бурада гышламасам мәдарым кечмәз мәним.

829—22

(Мирзә Фәрәҹә.) Киши кејфин олсун! Сән дә мәним кими охуу, күл, де, данышы.

Мирзә Фәрәҹ. Сәнин кејфин көкдүр. онун үчүн дә охујурсан. Мән нијә охујум? Күндәлик чөрәк пулуму газана билмирәм.

Молла Нәсрәддин дахил олур.

Молла Нәсрәддин. Сәламәлејкүм, еј битлисиркәли гардашларым! Чохдан бәридир сиздән хәбәрим јохдур. Кәлдим көрүм рузикарыныз нечә кечир?

Пинәчи Гафар. Вә әлејкүмәссәлам, Молла әми! Сән бураја хош кәлмисән. Дајан, сәнин үчүн бу саат бир һава да охујучағам. *(Охујур.)*

Молла дајы, сән бура хош кәлмисән
Һарада идин бәс нијә кеч кәлмисән?
Ағалары әски һалдан салмышыг
Мүлкләрини әлләриндән алмышыг.

Молла Нәсрәддин. Мирзә Фәрәҹ, Пинәчи Гафарын кејфи улдуза һүрүр. Сән нијә кәмиләрини болшевикләр алмыш хозејинләр кими гәм дәрјасына батмысан?

Мирзә Фәрәҹ. Молла дајы, Пинәчи Гафарын кејфи улдуза һүрүр. Коммунхоз јолдашын дөвләтиндән мән дә диләнчи һалына дүшмүшәм. Товариш Наркомпросун әлиндән.

Молла Нәсрәддин. Һә, баша дүшүрәм, јәгин Пинәчи Гафара америкалы јолдашы коммунхоздан бөјүк пул чатыбдыр. Онун үчүн дә кејфи көкдүр.

Пинәчи Гафар *(күлүр)*. Молла әми, јохса бадыбудучу Мәшәди Мәһәммәдәлини дејирсән?

Молла Нәсрәддин. Һә, һә, ону дејирәм, сәнин достуну. Тифлисдә бады-буду сатарды. Сәһәрдән ахшама кими сәси күчәләрдән кәсилмәзди. Ојлә чағырарды: бады-будуја, сибиндијја, ај бады-буду!

Күлүшүрләр.

Пинәчи Гафар. Мәшәди Мәһәммәдәли бир јердә отурмағы севмәзди. Бады-буду сата-сата, кәзмәмиш шәһәр гојмамышды.

Молла Нәсрәддин. Бир күн Мәшәди Мәһәммәдәли идарәјә кәлиб деди: Молла әми, журналында јаз

ки, бады-буду сатан Мәшәди Мәһәммәдәли Америкаја бады-буду сатмаға кедир. Шәклими дә чәк. Мәни дә бәрк тә'риф ет. Јаз ки, дүнјада биринчи бады-будучудур. Һәр кәс онун ногул кими бады-будусуну јесә, өмрү узун олар, өзү дә чаванлашар. Дедим, а лоту, кәләјин нәдир? Деди: Молла әми, хозејин олмаг истәјирәм. Дејирләр Америкада адамлар чох тез пулланыр. Сәнин журналын да дүнјанын һәр јеринә кедир. Гој америкалылар охујуб, мәним пишвазыма чыхсынлар. Онда ишим ход олар. Бир аз мүддәтдән сонра ешидәрсән ки, Мәшәди Мәһәммәдәли Америкада милјончу олубдур.

Пинәчи Гафар. Америкаја кедәндә мәнә јазмышды ки, сәни Молла Нәсрәддин әмијә тапшырмышам ки, Аға Ширәли кирајә үстә инчитсә, ону журналында һәдәләсин.

Молла Нәсрәддин. Доғру дејирсән, кедәндә тапшырмышды. Инди де көрүм, тапмышаммы? Мәшәди Мәһәммәдәли Америкада коммунхоз олубдур, сәнә дә пул көндәрибдир.

Күлүшүрләр.

Мирзә Фәрәҹ. А Молла әми, инди тап көрүм, мәни бу бәлаја салан товариш Наркомпрос кимдир?

Молла Нәсрәддин. Зәннимчә, Бакыда «Товариш Наркомпрос» адында бир әчнәби ширкәт әмәлә кәлибдир. Савадсыз адамлара мәктублар јазыб, чибләрини пул илә долдурурлар. Сән јазығын да чөрәјини кәсирләр.

Мирзә Фәрәҹ. Молла әми, бәли, доғрудур. Мән заваллынын чөрәјин кәсән о еви бәрбад олмуш Наркомпросдур. Лакин о, ширкәт дејил, мәктәбләрә бахан бөјүк мүдирдир.

Молла Нәсрәддин. Һә, баша дүшдүм. Көрүнүр о Наркомпрос Бакыда савад фабрики ачыбдыр. Мәммәд чәфәрләри, түкәзбанлары орада охудуб савадлы едир вә сәнин дә чөрәјинә баис олур. Јахшы иш дејил! Иранда да бир заман истәдиләр дәмирјол салсынлар. Мүчтәһид аға мане олду ки, о, шејтан әмәлидир. Дәмирјол олса, чалвадарларын ризги кәсиләр. Ислам өвлады кәрәк бу фани дүнјада зилләт, әзијјәт, мәшәггәт чәксин. Та ки, ахирәтдә һури гылманлара наил олсунлар.

Пинәчи Гафар. Молла әми, коммунхоз билирмисән нәдир? Белә, ирәлидә шәһәрләрдә дум оларды. Јадындадырмы?

Молла Нәсрәддин. Јахшы јадымдадыр. Хозејинләр јығынчағы. Онлара гласни дејәрдиләр. Башда дурана да галава.

Пинәчи Гафар. Оду, оду, инди о дум ишинә коммунхоз бахыр.

Молла Нәсрәддин. Гафар, јахшы јадыма салдын. Бураја кәлинчә күчәләрдә икирми ики дәфә сәчдәјә кетмишәм. Ојлә ајаг атмышам, башмағым чухура дүшүб јыхылмышам. Онун гуллуғуна кетмәлијәм. Өз арамыздыр, дејәсән, бу коммунхоз да көһнә хозејинләр кими ишә кәм бахыр.

Пинәчи Гафар. Молла әми, о коммунхозун дөвләтиндән Бакыда көн-зад тапылмајыр. Ајаггабы да о гәдәр баһадыр ки, јахына дүшмәк олмајыр. Онун үчүн дә мән Пинәчи Гафарын иши ходдур. Башыны нә ағрадым, һәр чустун јамағына јүз миндән аз алмырам.

Молла Нәсрәддин. Һә, инди баша дүшдүм ки, сән нә үчүн коммунхоз иддиаа едирсән, Мирзә Фәрәч дә наркомпроса гарғыш.

Мирзә Фәрәч. Молла әми, бурада мәним чөрәјим кәсилди. Вәтәнә кетмәк истәјирәм. Нә мәсләһәт көрүрсән?

Молла Нәсрәддин. Мәбадә ојлә фикрә дүшәсән. Һәр кәс Азәрбајчандан Ирана гәдәм гојур — болшевиксән дејә дара чәкирләр. Амма болшевикләр дә јаман адамлардыр. Иран нәдир, Туран нәдир — һәлә десән Һиндустана кедиб чыхачаглар. А балам, бирчә дејин көрүм. бу коммунхоз, наркомпрос — нә дилдир ки, сизләр данышырсыныз? Мән бу гарға дилини нечә өјрәним? Мән кедән вахты бурада белә дил јох иди. О заман бизим абразонны чаванларымыз белә данышардылар: Мән сизи севсәм панимат етмирәм. Моллалар да дејәрдиләр: — Шәчәри-әначирин зилли-тәһтиндә истираһәт үчүн нүзул етдикдән фәрәси-мүннәсин гүрби-фәминдән личам мүнгәте' олмуш аны булдунму?

Күлүшүрләр.

Пинәчи Гафар. Молла әми, бу болшевик дилидир, кәрәк өјрәнәсән, јохса көһнә дил илә данышарсан, сәни баша дүшмәзләр, тутуб чекаја саларлар.

Молла Нәсрәддин. А Гафар, чека нә демәкдир?

Пинәчи Гафар. Орада мүгәссирләрин ишинә бахырлар.

Молла Нәсрәддин. Демәк, әски заманын окружној суду.

Мирзә Фәрәч. Јох, чека ондан чох-чох бөјүкдүр.

Пинәчи Гафар. Молла әми, бу ахшам мәнә гонаг кәләрсән. Өзүм дә сәһәр тездән јаглы әт алыб Шаһсәнәмә көндәрмишәм ки, пити гојсун. Шаһсәнәмин дә сәлигәсини көрмүсән. Сәнә бир ләззәтли пити верәчәјәм, јанында сумах, тәзә гатыг, аг кағыз кими лаваша, чәрчовуну, Бакы үзүмү. Ичәри вураг. Мән дә сәнә бу тәзә болшевик дилини өјрәдим. Молла әми, кәлир?

Молла Нәсрәддин. Шаһсәнәмин питисиндән кечмәк олмаз. Кәлир... Мән дә дурум Губа мејданыны јохлајым, көрүм әски достларымын һалы нечәдир? Ишләрим чохдур. Кәрәк чәми идарәләри кәзәм, һагг-һесабларына бахам. Көрүм бунлар нә чүр иш апарырлар? *(Галхыр.)*

Пинәчи Гафар. Јахшы, кет, амма Молла әми, еһтијатлы ол. Дүшмәнләрин чохдур, сабиг ағаларын чохуну Губа мејданында тапачагсан... Мәндән сәнә әманәт, мүсәлман илә данышанда «јолдаш» де, урус илә «товариш».

Молла Нәсрәддин. А Гафар, бирдән јанылыб уруса јолдаш десәм, мәнә ачығы тутмаз ки?

Пинәчи Гафар. Болшевик олса, ачығы тутмаз. Һәгиги урус олса, чәмдәкинә копујачагдыр: Какој чорт ја тебе јолдаш?

Молла Нәсрәддин. Гафар, јә'ни о һәгигиләрдән кенә дә вар?

Пинәчи Гафар. Молла әми, нә гәдәр истәсән.

Молла Нәсрәддин. Көрүнүр, онларла болшевикләр дә бачара билмәјирләр. Һәлә ки, худаһафиз.

Пинәчи Гафар. Молла әми, бир дајаң, јахшы јадыма дүшдү. Киши, башбилетин вармы?

Молла Нәсрәддин. Хејр, Гафар, јохдур, Ирандан бу күн кәлмишәм. Һәлә башбилет чыхартмамышам.

Гафар. Бәс һара дүшмүсән?

Молла Нәсрәддин. Тәбриз меһманханасына.

Гафар. Молла әми, еһтијат үчүн мәним удостовереними көтүр, адресим дә орада вар, Бир иш олса, мәни о адрес илә чағыртдыр. *(Кағыз верир.)*

Молла Нәсрәддин. А Гафар, бу башбилетдир нәдир?

Пинәчи Гафар. Бәли, башбилетдир, адына удастевереннн дејирләр.

Молла Нәсрәддин. Гафар, көрүнүр, болшевикләр дә башбилетдән әл чәкә билмәјирләр, анчаг адыны дәјишдирибләр. Мән кетдим. *(Кедир.)*

пәрдә

ИКИНЧИ ШӘКИЛ

Сәһнә Губа мејданының бир кушәсини көстәрир. Вәли бәј говурулмуш шабалыд, Аға Ширәли говурма, Аға Сәлеһ дә һалва сатырлар.

Аға Сәлеһ. Һалвасы, һалвасы! Силатки һалвасы! Настајашни малмалат!

Вәли бәј. Жрнини каштан! Каштан!

Аға Ширәли. Гавурма, гавурма! Јағлы гавурма!

Аға Сәлеһ. Ширәлиң малыјын әсил адыны десәнә?

Аға Ширәли. Ај онун ады батсын! Гавурма, гавурма! Ады јаман, өзү дадлы!

Вәли бәј. Һеј, кет ај фәләк, һеј! Кечмишдә о һадим вахтымда бир ахшамчағы күчә илә кедирдим. Гәфләтән бир шеј партлады. Дедим, јәгин мәнә атдылар. О вахты дүшмәнләрим чох иди. Бахыб көрдүм ки, бир һәмшәри шаһбалут гавурур. Дујдум ки, мәни үрәкдөјмәјә салан шаһбалут партылтысы имиш. Шаһбалуту ајағымла вуруб күчә илә бир еләдим. Инди гәзанын ишинә бах ки, өзүм шаһбалут гавуруб сатырам. Һаны кечмиш дөвран! Дәмләр о дәмләр иди, заман о заман иди!

Аға Ширәли. Вәли бәј, мән дә кечмишдә, о көзәл вахтда бир кечә ресторанда јолдашларымла (индики јолдашларымы демирәм һа) кеф едирдим. Һәр чүр ички ичиб сәрхош олан заман һәмин инди бу һалва сатан достумуз Аға Сәлеһ кәлиб чыхды. Деди: сизин һамынызы штраф едәчәјәм, нә үчүн мәнсиз кејф едирсиниз. Кәрәк бу саат стол тәзәләнә! Коњак, водка мејдана кәлә. Гавурмачы Мәһринин дә ады јаман, өзү дадлы гавурмасы да бурада һазыр ола. Аға Сәлеһин дә бир сөзү ики олмазды. Бәли, гавурма һазыр олду. Биз дә тәзәдән лүл гәнбәргулу олдуг. Аһ, дәмләр о дәмләр иди, заман о заман иди!

Аға Сәлеһ. Дүздүр, дәмләр о дәмләр иди. Фәгәт биз дә мүдәм мәст олуб, бизә дәрин гују газан болшевикләрә көмәк едән молла нәсрәддинләри вахтында тәләф етмәдик.

Вәли бәј. Буну Аға Сәлеһ доғру дејир. Молла Нәсрәддинин журналындан кәндли-фәһлә мәсәләси дүшмәјирди.

Аға Ширәли. Онда мәним дә јаныгым вар. Аһ! Бир кәлиб бураја чыхајды, онун о узун һәналы саггалында бир түк гојмаздым!

Вәли бәј. Мән дә онун ала-була әммамәсини бу сача салыб, шаһбалут кими гавурардым.

Аға Ширәли. Аман! Ја рәбб! Одур, Молла Нәсрәддин кәлир.

Молла Нәсрәддин дахил олур, онлара диггәтлә бахыр.

Молла Нәсрәддин. Сәламәлејкүм, еј сабиг ағалар, хозејинләр, инди гавурма, һалва сатан фүгәрајикасибә!

Аға Сәлеһ. Әлејкүмәссәлам, еј бизләри бу күнә гојан фитнә фүчүр Хачә Нәсир, гоча Нәсир!

Молла Нәсрәддин. Һә! Инди мән дејәнә кәлмисиниз!

Вәли бәј. Ојлә ки, сән биз бәјләрә күлүнк вурурдун, ахырда бу күнә дүшәчәк идик. Мүдам биз мүлкәдарларын әлејһинә јаздын:

Бағын, әкинин хејрини бәјләр көрәчәкмиш
Тохум әкмәјә дејганлары нејләрдин, илаһи,
Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүнкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи.

Аға Сәлеһ. Фәһләләри дә бизим үстүмүзә галдырмаға јазырдын:

Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?

О гәдәр белә јаздын ки, ахырда онлар да үсјан едиб, бизләри бу күнә салдылар.

Молла Нәсрәддин. Һә, баша дүшүрәм. Сиз ағa хозејинләр мәнә суд гурмушсунуз. Онда мән мүгәссирин дә данышмаға һаггы вармы?

Аға Ширәли. Вар, сөјлә көрәк, нә дејәчәксән?

Молла Нәсрәддин. Аға Ширәли, мән сиз дөвләтлиләрә белә нәсиһәт етмәдимми?

Дөвләтли, амандыр! Өзүнү салма бәлајә
Фәһлә сөзү һагг олса да бахма о сәдајә.

Аға Салеһ. А һијләбаз молла, сәнин бу кәләјини биз дә дујмушдуг. Фәһләдә сәнин сөзләрини тәрсинә анламаг лазымдыр.

Молла Нәсрәддин *(кәнара)*. Доғрудан да кәләјими дујмушлар. Көрүм, бунларын әлиндән нечә хилас олурам? *(Онлара)*. Инди мәним барәмдә фикриниз нәдир?

Вәли бәј. Мән әһд еләмишәм ки, сәнин о әммамәни бу шаһбалут газанында јандырам.

Аға Ширәли. Мән дә сәни хурд-хәшил едиб, бу гавурма газанында Молла Нәсрәддин гавурмасы биширәм.

Аға Салеһ. Мән дә Молла Нәсрәддин һалвасы јоғурам.

Вәли бәј шабалыд чөмчәсини, Аға Ширәли говурма чөмчәсини, Аға Салеһ һалва бычағыны көтүрүб Молла Нәсрәддинин үзәринә һүчум едирләр.

Молла Нәсрәддин. Гарадавој, гарадавој!

Вәли бәј. Сизләрин дөвләтиндән көһнә һөкумәт өз гарадавојлары илә тәшриф апардылар...

Молла Нәсрәддин *(голтуғундан Гафар вердији кағызы чыхарыб көстәрир)*. Мәни дөјмәк олмаз! Бу мөһүрлү кағызы көрүрсүнүзмү? Һүнәриниз вар, мәнә бир чыртма вурун, һамынызы тутуб чекаја саларлар.

Онлар кағызын нә олдуғуна фикир вермәјиб, мөһүрдән горхурлар.

Аға Салеһ. Молла әми, биз сәнлә зарафат едирдик.

Вәли бәј вә Аға Ширәли. Бујурунуз, бизә гонаг олунуз.

Молла Нәсрәддин. Көрүрәм, мәним кәлмәјимдән овгатыныз тәлх олубдур. Чох шадыг. Кечмиш күнаһларымызы бојнумуза алырыг.

Аға Ширәли. Хејр, хејр. *(Охујурлар.)*

Сөјләдик алдатмыјалым фәһләни, фәһләни,
Әлдә дә ојнатмајалым фәһләни, фәһләни,
Јер верин азад елијәк кәндлини, кәндлини
Дәһридә дилшад елијәк кәндлини, кәндлини
Биз вәли бунлара гулаг вермәдик, вермәдик
Бу кәләчәк ишләри биз көрмәдик, көрмәдик.

пәрдә

ҮЧҮНЧҮ ШӘКИЛ

Сәһнә бир күчә көстәрир. Молла Нәсрәддин сабиг ағаларын әлиндән хилас олдугдан сонра коммунхоз идарәсинә кетмәк истәјир. Лакин о сөзү унудуб, күчәдән кедән адамлардан сорушмаг истәјир. Рәчәб илә Чавады дајандырыб сорушур.

Молла Нәсрәддин. А јолдашлар, бирчә дајанын, сиздән бир сорушмалым вар.

Рәчәб. Бизим молла илә јолдашлығымыз тутмаз. Бизим сәнәтимиз башга шејдир.

Чавад. Рәчәб, гој киши сөзүнү десин. Ким билир, бәлкә јолдашлығымыз тутду. Көрмүрсән ки, бура адамына охшамыр. Бәлкә молла либасында... о сөз.

Рәчәб. Доғру дејирсән. Молла әми, бујур көрәк, биздән нә сорушмаг истәјирсән?

Молла Нәсрәддин. Сиздән бир сөз сорушмаг истәјирәм. Анчаг јадымдан чыхыбдыр. Нә едим, гоча кишијәм, һафизәм јохдур. Пинәчи Гафар илә Мирзә Фәрәҹ өјрәтдиләр, јенә дә унутдум. Белә гоздур, хоздур, буна охшајан бир сөздүр.

Чавад. Молла дајы, биздән чәкинмә, малыјын әсил адыны де.

Рәчәб. Молла әми, биз дә арамызда сөвдә едәндә куја гоз алырыг, кишмиш сатырыг, дејирик. Лакин әсил алыш-веришимиз башга шејдир... о сөз.

Молла Нәсрәддин. А балам, мән сизи баша дүшә билмирәм, ачыг данышын.

Чавад. Дүзү, биз гызыл алыш-вериши едирик. Бизә спекуљант дејәрләр. Сән, дејәсән, Ирандан кәлмишсән. Грандан, лирәдән, доллардан нәјин вар исә, гијмәтини де, сөвдәни башлајаг.

Молла Нәсрәддин. Дүздүр, мән Ирандан кәлмишәм, лакин сиз дејән шејләр мәндә јохдур.

Р ə ч ə б. Сənə демədим ки, бизим молла илə jолдашлығымыз тутмаз. Онлардан ким хejир көрмүш ки, биз дə көрək.

Ч а в а д. Рəhмətлијин оғлу бизи ишдən, күчдən гоjубдур ки, нə вар, сиздən сөз сорушачағам.

Р ə ч ə б. Кəл кедək. Инди малакан бағында рəгибləримиз ишləрини дүзəлтдиләр.

Ч а в а д. Инди, аллаh билир, бу гоча кафтар бизə нечə милjон зəрəр вурду!

Кедирләр.

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Болшевикләрин дə бу мəhтəкирləрлə бачармадыгларыны көрүрəм! *(Ермəни кешишини көрүб.)* Ахпер, бир дajан!

К е ш и ш. Кила нијə дajанмырам, дajанарам. Көрүрəм сəн дə мəн дəрдлисəн. Кəл ики бадбахт үрəjимизи бир-биримизə бошалдах. Кила, а Молла! Көрдүн ки, бу шејтан болшевикләр биз руhаниләрин башына нə кətирдиләр?

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Нə кətирдиләр, ахпер?

К е ш и ш. Даhа нə кətирəчəкләр? Кила бу еви бəрбад олмуш болшевикләр чөрəjимизи кəсдиләр.

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Нечə?

К е ш и ш. Инди hеч кəс кəлиб бизə кəбин кəсдирмир. hамы диндан, масапдан чыхыбдыр. Кила, инди оғлан гыза дејир: Бана кəләрсəн? Кила, гыз да оғлана дејир кəләрəм. Иш бунла гуртарыр. Даhа бизə ишləри jохдур.

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Ахпер, бурада тəгсир кимдəдир?

К е ш и ш. Кимдə олачаг? Əлбəттə болшевикләрдəдир.

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Хejр, ахпер, биздəдир. Биз дин, мəzhəб илə алыш-вериш едиб, чибləримизи пул илə долдурурдуг. Молла илə дə кешишин чибинин бөjүклүjү дə зəрб-мəсəл олмушдур.

К е ш и ш. Бан елə билдим ки, молладан болшевик олмаз. Сəн, кила, болшевикләрин атасысанмыш. Баным сəнлə сөhбəтим тутмаз. Кила, худаhафис. *(Кедир.)*

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Бизим моллалара həгигəти сөjləjəндə jа кафирсəн, jа да бабысан дејəрдиләр. Инди онларын əвəзинə болшевиксəн дејирләр. *(Ме'мар кечир.)* — Товариш, бачалиска...

М е ' м а р. Какој чорт ја тебе товариш. Столка лет трудилсија окончил высшеје учебноје заведеније и вдруг товариш какомуто старому мулле! *(Кедир.)*

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Мənə ачығы тутду. Көрүнүр Гафар дејəн həгиги руслардандыр. *(Чөрəкчи башында чөрəклə долу табаг охуја-охуја кəлир.)* А чөрəкчи гардаш, бир дајан!

Ч ө р ə к ч и. Баш үстə! *(Табағы башындан ендириб jерə гоjур.)* Молла əми, индичə тəндирдən чыхартмышам. Көр нə ағ чөрəкдир. Халис сарыбуғда унундан бишибдир. Дejəчəксəн кирвəнкəси отуз мин маната баhадыр. Валлаhи, киши, баhа дејил! Индики отуз мин көhнə пул илə үч көпик едир. Баhадыр?

М о л л а Н ə с р ə д д и н. А балам, мəн чөрəк алмырам. Сəндən көhнə думун jолуну сорушурам. Ораја кедəчəjəм.

Ч ө р ə к ч и. Рəhмətлијин оғлу, ишдən-күчдən авара едибдир ки, мənə көhнə думун jолуну көстəр. Билирəм биздən шикајət етмək истəjирсиниз. *(Табағы башына галдырыр.)* Биз чөрəкчиләрлə нə көhнə дум, нə таза дум, нə совнарком, нə коммунхоз, нə рефком, нə учком, нə домком hеч кəс бачара билмəз. Чөрəји күндə беш мин артырачајыг. *(Кедир.)*

М о л л а Н ə с р ə д д и н. О дедиji сөзləрин ичиндə мəн ахтаран да вар иди. Амма залым оғлу ојлə тез-тез деди ки, бир ком, комдан башга hеч бири jадымда галмады. *(Иванова кəлир.)* Бачалиска, мадам. Дом мини бакачы, бајдом домој...

И в а н о в а. Что? Ах ты старыj чорт! Менја домөj приглашајеш? Ја тебе сејчас покажу.

М о л л а Н ə с р ə д д и н. Бунун да ачығы тутду.

И в а н о в а. Милисионер!

М и л и с и о н е р кəлир.

М и л и с и о н е р. Что скажите товариш?

И в а н о в а. Етот старыj чорт приглашајет менја к себе домој. Понимајете.

М и л и с и о н е р. Да понимају.

И в а н о в а. Так возмите jего в рајон.

М и л и с и о н е р. Молла, кедək!

М о л л а Н ə с р ə д д и н. hараја?

М и л и с и о н е р. Рајона!

Молла Нәсрәддин. Нә үчүн?

Милисионер. Сән бу арвада саташмысан.

Молла Нәсрәддин. Мән она саташмамышам. Сөз сорушмушам. Көрүнүр, мәни баша дүшмәмиш.

Иванова. Что јего слушајете? Возмите в рајон, там разберут.

Милисионер. Молла, кедәк, орада мә'лум олар.

Молла Нәсрәддин. А балам, валлаһ, мәним тәгсирим јохдур.

Милисионер. Чох данышма. Орада мә'лум олар.

Үчү дә кедир.

пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ШӘКИЛ

Сәһнә Пинәчи Гафарын отағыны көстәрир. Отаг палаз илә дөшәнмиш. Дивар ичиндә ики долаб. Бириси габ-гачаг үчүн. О бири јорған-дөшәк үчүн. Рәф үстүндә стәкан, нәлбәки, гәндгабы, пијалә, чајник вә гејри. Бухары. Онун сағында Мирзә Фәрәч, солунда Гафар дөшәкчә үстә отурмушлар. Пәрдә галхдыгда Күлпәри илә Шаһсәнәм самоварын јанында отуруб, бири гәнд доғрајыр, о бири стәкан јујур.

Гафар. А Мирзә Фәрәч, Молла әми кәлиб чыхмады. Көрәсән кишинин башына нә иш кәлди?

Мирзә Фәрәч. Адә Мәшәди Гафар, олмаја ағалар Молла әмини долашдырыб тутдурдулар. Кишинин башбилети дә јохдур.

Гафар. Бәс мән верднјим удастевереннн нәдир?

Мирзә Фәрәч. О кағыз сәнин адынадыр, Молла әмининн адына дејил ки?

Гафар. Молла әми дејәр ки, Мәшәди Гафар мән өзүмәм.

Мирзә Фәрәч. Молла әми ону деməз, десә дә инанмазлар. Чүнки молла либасында башы әммамәли пинәчи олмаз. Мәним удастевереннм олсајды, инанардылар. Чүнки о да охумуш адамдыр, мән дә. О да, абалы, гуршаглыдыр мән дә.

Гафар. А Мирзә Фәрәч, јенә охумагдан дәм вурурсан? Мән сәнин кими охумушлара бир гара көпүк дә вермәрәм. Киши, сән дүз кағыз јазмағы да бачармырсан.

Мирзә Фәрәч. Адә, мән дүз јаза билмирәм? Мәним кими мәктуб јазмағы һеч сәнин бабан да бачармаз!

Гафар. Мәним бабам Иранда молла имиш. Рәһмәтлик саг галсајды, инди мүчтәһид олмушду.

Мирзә Фәрәч. Мәним дә бабам фәрраш имиш. Рәһмәтлик өлмәсәјмиш, инди һәмәданда һаким иди.

Шаһсәнәм. А Күлпәри, көрәсән бизи бу күлбашлара әрә верән заман ағыллары һарада имиш?

Гафар. А Мирзә Фәрәч, бу дүнја көзәлләринә елчи кедиб бәјәнән вахты аналарымызын көзләри һарада имиш?

Бајырда автомобил фит верир.

Шаһсәнәм *(пәнчәрәдән бахаркән)*. Гафар, гапымыза автомобил кәлир. Бу нә ишдир?

Гафар *(бахыр.)* Нәмәнә? Молла әмидир?! Автомобилдә кәлир?!

Мирзә Фәрәч. Киши, нә дејирсән? *(Дуруб бахыр.)* Доғру.

Молла Нәсрәддин дахил олур.

Молла Нәсрәддин. Ахшамын хејир, а Шаһсәнәм! Күлпәри, кефин нечәдир?

Шаһсәнәм. Агибәтин хејир, а Молла әми. Мәним бу евим, ешијим сәнә гурбан олсун! Бу дөшәкчәнин үстә отур.

Молла Нәсрәддин отурур.

Гафар. Арвад, мүтәккәни гој, Молла әми сөјкәниб, раһат олсун.

Шаһсәнәм. Бу саат.

Мүтәккә кәтириб гојур.

Мирзә Фәрәч. Молла әми, сәндән чох никаран идик. Дедик көрәсән кишинин башына нә иш кәлди ки, бу вахта кими кәлиб чыхмады.

Молла Нәсрәддин. Мирзә Фәрәч, башыма чох гәзавү-гәдәр кәлибдир. Сөјләјәчәјәм.

Шаһсәнәм чај төкүб онун габағына гојур.

Шаһсәнәм. Молла әми, билирәм, Тәбриз чајына өјрәнмисән, бизим бу пајок чајы хошуна кәлмәјәчәкдир. Киши базардан кеч кәлди. Јахшы чај ала билмәдик.

Молла Нәсрәддин. Шаһсәнәм, сусузлуғум вар. Һәр нә чүр чај олса ичәчәјәм.

Күлпәри чај төкүр, Шаһсәнәм дә пајлајыр.

Гафар. Молла әми! Мәним кағызым ишә кәлди?

Молла Нәсрәддин. Чох јахшы!

Гафар. Мирзә Фәрәч, ешидирсәнми?

Мирзә Фәрәч. Молла әми, демәк моллалығы атыб Пинәчи Гафар олдун?

Молла Нәсрәддин *(күлүр)*. Хејр, Мирзә Фәрәч, һијләји-шәр гурдум. Сабиг ағалар мәнә биһөрмәтлик етмәк истәдиләр. Үстүмә һүчум етдикдә, Гафарын кағызыны әлимә алыб дедим: — һәр кәс бу мөһүрлү кағызын саһибинә әл галдырса, өзүнү чекада көрәр. Ағалар горхудан өзләрини итириб — хејр, Молла әми, биз сәнинлә зарафат едирик дедиләр.

Күлүшүрләр.

Гафар. Мирзә Фәрәч, мәним кағызымын күчүнү көрдүн?

Мирзә Фәрәч. Сәнин кағызын јох, Молла әминин усталығы бәлли.

Гафар. Сәнин демәјинә көрә коммунхозун кағызы сәнин наркомпросунун кағызындан алчагдыр.

Молла Нәсрәддин. Нечә? Гафар о сөзү бир дә де!

Гафар. Коммунхоз.

Молла Нәсрәддин. Коммунхоз! Гоча Нәсирин башына бәла кәтирән коммунхоз! А кишиләр, ојлә ки, ағаларын әлиндән хилас олдум, базары бир гәдәр доландым. Күчәләри чох натәмиз көрдүм. Коммунхозун гуллуғуна кетмәк фикринә дүшдүм. Лакин коммунхоз сөзүнү унутдум. Гочалыг әламәти, һафизәсизлик бәласы.

Күлпәри. Молла әми, онда Мирзә Фәрәчдән хәбәрин јохдур. Үч һәфтә бундан ирәли киши Гызханым вә Шаһпәри үчүн Ирана кағыз јазыр. Гызханымын кағызыны Шаһпәринин пакетинә, Шаһпәринин кағызыны Гызханымын пакетинә гојуб башларыны бағлајыр. Арвадлар

почта салырлар. Киши онларын даваларыны инди дә чәкир.

Күлүшүрләр.

Молла Нәсрәддин. Һә, һәр кәсдән көһнә думун јолуну сорушдум, чаваб әвәзинә мәзәммәт алдым. Бир рус арвадындан сорушдум, чаваб әвәзинә гарадовој чағырды. Мәни өзү илә часта апарды.

Мирзә Фәрәч. Молла әми, гарадовој јох, милисионер.

Гафар. А киши, сөзү јенә гәләт дејирсән, «милиснер».

Шаһсәнәм. Даһа бәсдир, јенә мүбаһисәни башламајын. Гојун, киши сөзүнү десин.

Молла Нәсрәддин. Гојун, әһвалаты нәгл едим. сонра икинизин дә гәләтинизи тутачағам. Мән часта кедәси, Азәрбајчанын дахили комиссары орада оласы. О мәним әски достумдур. Мәни көрчәк деди: А Молла әми, сән бура хош кәлмисән! Дедим: Ај оғлум хош илә кәлмәмишәм, мәни зор илә кәтирибләр. Әһвалаты нәгл етдим. Чох күлдү, деди: Сән һәмишә фәһлә-кәндли тәрәфдары олмушсан. Биз сәнин гәдрини билирик. Сонра мәнә бир сизинки кими, бир дә башга кағыз верди. Деди: Молла әми, инди һансы идарәјә истәсән кедә биләрсән, гүсурларымызы да көстәрә биләрсән. Биз тәнгиддән горхмарыг. Сонра өз автомобили илә бураја көндәрди. Јолда ағаларын үчүнү дә бир јердә кедән көрдүм. Мәнә елә белләрини бүкүб баш әјдиләр ки, һеч кечмиш вахт кәндли, фәһлә дә онлара ојлә баш әјмәмишди.

Күлүшүрләр.

Мирзә Фәрәч. Молла әми, кәрәк мәним дә ишимә бир әнчам чәкәсән.

Молла Нәсрәддин. Һансы ишинә, а Мирзә Фәрәч?

Мирзә Фәрәч. Наркомпроса дејәсән мәни школа мүәллим тә'јин етсин.

Шаһсәнәм. Елә бир о галмышды ки, сәнин кими гочалара ушаг тапшырсынлар!

Гафар. Арвад, сән бу ишләрә гарышма...

Молла Нәсрәддин. Мирзә Фәрәч! Шаһсәнәм

доғру дејир. Сән илә мәним моллалыгым кечди. Инди чаван адамлар лазымдыр.

Мирзә Фәрәҹ. Молла әми, башына анд олсун мәндән чох гоча адамлары мүәллим тә'јин едибләр. Һеч олмаса мән дә кечә курсларына дәрс дејәрәм.

Молла Нәсрәддин. Инди сәни имтаһан едәрәм. Бу тәзә дили билсән, мән дә тәвәгге едәрәм. *(Голтуғундан дәфтәрчәсини чыхарыб бахыр.)*

Молла Нәсрәддин. Де көрүм идарәләрин ән бөјүјү һансыдыр?

Мирзә Фәрәҹ. Совком.

Молла Нәсрәддин. Гафар, белә дир?

Гафар. Хејр, Молла әми, Нарсовком?

Мирзә Фәрәҹ. Адә, сән кет пинәчилијини елә! Белә шејләри билмәзсән. Молла әми, сән она гулаг асма, мән дејәнә бах.

Гафар. Мирзә Фәрәҹ, бир мәнә гулаг вер. Киши, бу јени дилдә «ком», «сов», «нар» сөзләри чох ишләнир. Мән бунларын мә'насыны билмирәм. Буну бојнума алырам. Анчаг ону билирәм ки, «нар» бөјүклүк көстәрир. Һансы комун башына гонурса, ону бөјүк едир. Инди анладынмы?

Молла Нәсрәддин. А Шаһсәнәм, дејәсән бунларын һеч бири бу тәзә дили јахшы билмәјир.

Шаһсәнәм. Молла әми, јахшы баша дүшмүсән. Бунлары гојасан ојлә мүбаһисә едәләр. Мән дә, Күлпәри дә бунларын сөзләшмәсиндән тәнкә кәлмишик. Киши, белә сөјүшмәјә даваја чыхырлар. Һәфтәләрлә күс бахышырлар.

Мирзә Фәрәҹ. А Молла әми, сән өзүн бизә һәкәм ол. Мән дејирәм бу «дамком сөзү бизим «дам» сөзүндәндир. Гафар дејир хејр, урусун «дом» сөзүндәндир. Һансымыз дүз дејирик?

Молла Нәсрәддин. Һансыныз дүз дејирсиниз мән дә билмирәм. Анчаг бу күн мәни бәлаја салан о «дом» сөзү олду. Ојлә ки, о матышкаја дедим: — мадам, бачалыска пој дом домој — мәним үстүмә гышгырыб рајона апарды. О достум бөјүк идарәләрин адларыны деди, мән дә дәфтәримә јаздым. Һә, тапдым «совнарком», көрдүнүз ки, икиниз дә гәләт дејирсиниз.

Гафар. Молла әми, сәнин достун сәһв едир. Киши, «нар» кәрәк башда дурсун.

Шаһсәнәм. Алеј, күл сәнин о һөччәт башына. О һөкумәт адамы билмәди, сән Пинәчи Гафар билдин?

Молла Нәсрәддин. Бурада ән бөјүк идарәнин адыны јазмышам, амма өзүм дә охуја билмирәм. Тәрс кими зирзәбәрин дә гојмамышам.

Гафар. Молла әми, сән ора-бурасындан де, мән дүзәлдәрәм.

Молла Нәсрәддин. Баш кәлмәни ајдын охујурам. «Аз»тсик...

Гафар. Һә, Азтсика.

Молла Нәсрәддин. Јох, Гафар, сән дүз демирсән. Гој галсын. Бу дили јахшы биләндән өјрәнәрик. Ај ушаглар, дил бәласыны чәкдијимиз заман орталыға әлифба бәласы кәлди. Дејәсән, бу әрәб әлифбасынын дәјишилмәк заманы кәлиб чатмышдыр.

Мирзә Фәрәҹ. Киши нә данышырсан?

Молла Нәсрәддин. Иран дурур, сән дурурсан.

Шаһсәнәм. Молла әми, изин вер, сүфрәни салым.

Молла Нәсрәддин. Чох көзәл олар.

Шаһсәнәм илә Күлпәри сүфрә салмаға мәшғул олурлар.

Мирзә Фәрәҹ. Молла әми, болшевикләр һәр шејә әл атырлар. Горхурам, сән демиш бу әлифбаја әл аталлар.

Молла Нәсрәддин. Мирзә Фәрәҹ, әлифба мәсәләси чохдандыр. Дәјишилмәси әски һөкумәтләрә сәрфә дејил иди. Онун үчүн дә гојмајырдылар. Инди Шура һөкумәти латын һәрфләринә кечәчәкләр.

Гафар. Молла әми, бу бәдбәхт һеч индикини јахшы билмәјир. О тәзәни нечә өјрәнәчәкдир?

Мирзә Фәрәҹ. Гафар! Сән пинәчи адамсан нә үчүн аләм ишинә гарышырсан?

Шаһсәнәм. Молла әми, сүфрә һазырдыр. Бујур.

Галхыб сүфрә тәрәфә кедирләр.

Молла әми, кәл ирәли,
Шаһсәнәмин чан питиси
Көр нә пишиб лап јемәли
Дәрдинә дәрман питиси.

пәрдә

ЕШГ ВӘ ИНТИГАМ

Беш пәрдәли једди шәкилдә фачиә

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Әлимәрдан — гулдур дәстәсинин атаманы
Ибад — онун јолдашы
Пири баба — овчу, мешә гаравулчусу
Јасәмән — Әлимәрданын арвады
Халисә нәнә — Пири бабанын арвады.
Чинкиз — сурәтән Әлимәрданын оғлу
Гәмәр — Әлимәрданын гызы
Чәби — Әлимәрданын нөкәри
Шаһбаз бәј — мүлкәдар бәј
Һәчәр ханым — онун арвады
Шәмси бәј — онун оғлу
Зөһрә ханым — онун гызы
Сәфи бәј — гәза назири
Хавәр — хидмәтчи гыз
Һеjдәргулу, Сәфа } — нөкәрләр
Пристав
Стражникләр.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Сәһнә мешә ичиндә ағач чәпәрлә һасарланмыш бир һәјәт көстәрир. Һәјәтин сағ тәрәфиндә Пири бабанын комасы, сол тәрәфдә мешә сәһиби Һәсәнгулу ағанын икимәртәбәли еви көрүнүр. Һәјәтдә нечә јердә скамјалар гојулмушдур. Јасәмән команын өнүндә отуруб өзүнү күнә верир. Јанында бир бешик. Пәрдә галхдыгда Пири баба чијнində түфәнк, әлиндә гырговул, дахил олур.

Пири баба. Јасәмән, көр сәнә нә көк гырговул овламышам.

Јасәмән. Аһ, нә көзәл гырговулдур.

Пири баба. Гызым, кәрәк бу күн дә дурмајајдың. Өзүнү көзлә, јохса үзүләрсән.

Јасәмән. Баба, доғрудур, мән шәһәрдә тәрбијә аямышам, амма әслим күрддүр. Бизим арвадлар көч үстүндә атдан дүшүб, доғарлар, јенә аты миниб көчдән галмазлар. Үч күн јатдығым кифајәт едәр. Үрәјим дарыхды, чыхдым ки, өзүмү бир аз һаваја верим.

Пири баба. Бәс, Халисә һарададыр?

Јасәмән. Халисә нәнә булагдан су кәтирмәјә, һәм дә чағанын әскиләрини јумаға кедибдир.

Пири баба. Топал кәлиб чыхдымы?

Јасәмән. Хејр.

Пири баба. Көрәсән нә гәзијјә үз верди ки, бу үч күнүн әрзиндә кәлиб чыха билмәди. *(Түфәнки ағачдан асыб, Јасәмәнин јанында отурур.)* Јасәмән, Әлимәрданын сәдасы бизим торпагдан кәлир, көрүнүр Ирандан бу тәрәфә кечмишдир.

Јасәмән. Аһ, баба, бу нә өмүрдүр ки, мән сүрүрәм. Бу күн тамам једди ајдыр ки, Әлимәрдан мәни бурада гојуб, өзү гачаг олмушдур. Бу узун мүддәтдә нә кечә, нә күндүз хәјалымдан, үрәјимдән севкили әрим чыхмыр. *(Ағлајыр.)*

Пири баба. Јасәмән, сәбир ет, нашүкүр олма. Аллаһа дуа ет, үрәјин тәсәлли тапсын. Бу бәлалар, бу чәфалар ки, сән чәкирсән, һамысы Әлимәрданын учундандыр. Рәһмәтлик гардашымын чәми хасијјәти оғлу Әлимәрдана кечмишдир. Атасы кими тәкәббүрлү, кинли, һөчәт, гочаг бир дәлиганлыдыр. Һансы бир рәијјәт гызынын ирз намусуна ағалары тохунмамышдыр?

Јасәмән. Аллаһ о ағалары дүнја үзүндән мәһв едәјди, та бизләр дә раһат күн көрәјдик.

Пири баба. Нә етмәли, гызым, дүнја белә кәлиб, белә дә кедәчәкдир. Гүввәтли зәифи басачаг, өзәчәк, залым мәзлуму инчидәчәк, мәһв едәчәк, дөвләтли касыбы сыхачаг, боғачагдыр. Гызым, бунлар тәк инсанда дејил, һејванда да белә дир. Тамам гырх илдир ки, мән бу мешәдә өмүр сүрүрәм. Бу бағларда ов едирәм. Һәр бир һејваның, гушун, һәшәратын јашајышына диггәт етмишәм. Бир дә көрүрсән, бир тәрлан кәклик овлајыб гаја башында јемәјә мәшғулдур. Гәфләтән ондан гүввәтли бир шаһин илдырым кими шығыды, онун әлиндән алды, һаваја

галхды. Бах, бөчәкләри гурбағалар, онлары иланлар, иланлары да кирпиләр јејиб тәләф едирләр.

Јасәмән. Баба, онлар һејвандыр, анламыр, ағыллары јохдур. Бәс бу инсанлар нә үчүн бир-бирләрини гырырлар?

Пири баба. Гызым, бири дөвләт үстә, бири шөһрәт үстә, бири тамаһ үстә, сәбәбләри чохдур. Мәним гардашым оғлу Әлимәрдан да гејрәт, намус үстә. Мәним нәсиһәтимә гулаг асмады, деди кәрәк Шаһбаз бәјин нәслини гырыб, јер үзүндән мәһв едәм. Онун әмиси оғлу Тағы бәји вә нөкәри Фәрәчи өлдүрүб гачаг дүшдү.

Јасәмән. Пири баба, нә вахт ки, бәдбәхтлик бизә үз вермәмишди, Әлимәрдан мәни севиб, меһрибан доланырды. Гәмәр гәзиҹјәсиндән сонра бүсбүтүн дәјишилиб, арвад адыны јанында чәкмәк мүмкүн дејил. Мәнлә хүдаһафиз едәндә деди ки, Јасәмән, гыз доғсан, өз әлимлә, гәдим әрәбләр тәк, боғуб атачағам. Баба, дөнмүш талејим бурада да мәни әримин јанында хәчил етди, гыз доғдум.

Пири баба. Гәм етмә, гызым, өвлад ширин олар. Өзүн көрәчәксән ки, нечә әзизләјиб севәчәкдир.

Јасәмән. Аллаһ сән дејән кими едәјди, баба.

Пири баба. Горхма, елә дә олачагдыр, бах, бу мешә саһиби Һәсәнгулу аға да оғул һәсрәти чәкирди. Аллаһтаала она гызы Зүлејханы верди. Мән бу синнә чатмышам, амма атанын гыза елә мәһәббәт бағладығыны көрмәмишәм. Бах, бу еви Һәсәнгулу аға гызы үчүн тикдирмишдир. Аға бурада һәфтәләрлә ов едәндә, Зүлејха ханым да гаравашлары илә бурада јашајырды. Халисә онун истәкли гуллугчуларындан бири иди. Ағанын ондан башга өвлады олмады. Инди бу мешәнин саһиби һәмин Зүлејха ханымдыр. Јасәмән, Әлимәрдан да гызыны иншааллаһ елә севәчәкдир.

Јасәмән. Аһ, о күнү көрсәјдим өлмәздим.

Пири баба. Халисә кәлиб чыхмады. Көрәк нә вахты бишәчәкдир?

Јасәмән. Одун јохдур, олсајды, дуруб өзүм биширәрдим.

Пири баба. Онда, мән дурум одуна кедим, она кими дә Халисә кәлиб чыхар. *(Балтаны вә ипи көтүрүб кедир.)*

Јасәмән. *(Јалныз, чағаны бешикдән көтүрүб)*. Худаја, дәркаһына әл көтүрүб дуа едирәм, мәнә әта етди-

јини, бу мә'сум баланы ата мәһәббәтиндән мәһрум етмә. *(Лајлај чалыр).*

Лајлај дедим јатасан,
Гызыл күлә батасан.
Гызыл күл бағын олсун,
Көлкәсиндә јатасан.
Балам, а лајлај.
Күлүм, а лајлај, а лајлај.

Мән ашығәм баласын,
Лачын верməз баласын.
Мән баламы истәрәм,
Балам истәр баласын.

Бу һалда һәјәт гапысы дөјүлүр. Јасәмән кедиб ачыр, Һәчәр ханым гучағында бир көрпә ушаг дахил олур.

Һәчәр. Јасәмән, нә тәәччүблә мәнә бахырсан? Јохса мәни танымырсан?

Јасәмән. Билмирәм, јуху көрүрәм, ја доғрудан да Һәчәр ханымы көрүрәм.

Һәчәр ханым. Доғру дејирсән, Шаһбаз бәјин арвады гулдурбашы Әлимәрданын евиндә, бу јуху дејил, нәдир? Кәл, отур, дәрдими сәнә сөјләјим. *(скамјада отурурлар)* Јасәмән, ирәлидә сән мәним хидмәтчим олмусан, Хејр, сәһв етдим, хидмәтчим јох, севкили бачым олмусан, сирр јолдашым олмусан. Јасәмән, о күнләр јадындадырмы?

Јасәмән. Бәли, јадымдадыр.

Һәчәр ханым. Башымызда ешг севдасы, үрәјимиздә мәһәббәт атәши, сән Әлимәрданы севирдин, мән Надир бәји. Сән мәһәббәт уғрунда чәфа чәкдинсә дә, ахырда севкилинә кедиб, мәрамына чатдын. Лакин мәним баһарым солуб, зимистан олду. Јадындадырмы, бир күндә ики шәхс мәнә елчи дүшдү, бири севдијим, сөз вердијим Надир бәј, о бири бәдәхлаг, бәдхасијјәт, чахыр ичән, күнләрини мејханаларда кечирән Шаһбаз бәј. Надир бәј касыб, Шаһбаз бәј дөвләтли. Борч боғазына чыхмыш, мүлкү, еви Шаһбаз бәјин јанында кировда олан атамын мејли кимдә олмасы мә'лум иди. Јадындадырмы, мән Шаһбаз бәјә кетмәк истәмәдим.

Јасәмән. Бәли, јадымдадыр. Атаныз деди: Һәчәр, Шаһбаз бәјә кетмәсән, өзүмү өлдүрәчәјәм.

Һәчәр ханым. Анам да сачларыны јолду ки, бизи бәдбәхт етмә, күчәләрә салма. Ахыры, мән разы ол-

дум. Шаһбаз бәјә көзләри јашлы кетдим. О күндән чәфаларым, бәлаларым башланды... Шаһбаз бәј евими чүрдүханаја, гумарханаја дөндәриб, чәнкиләр илә кеф етмәјә башлады. Надир мәним көз јашыма дөзә билмәјиб, баш көтүрүб бу вилајәтдән кетди. Ахырда Шаһбаз бәјин бинамуслуғу бир дәрәчәјә чатды ки, өз сүд бачысы, гардашы Әлимәрданын бачысы Гәмәрин намусуна тохунду.

Ј а с ә м ә н. Аһ, инди мәни дә көзү јашлы гојан о бинамус олду.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Јасәмән, о заман, о ики көрпәм олмасајды, бири Шәмси, о бири Зөһрә, инан ки, мән дә өзүмү Гәмәр кими гајадан атмышдым.

Ј а с ә м ә н. Јазыг Гәмәр, гардашым Ибада нишанлы иди. Бир-бирләрини чох истәјирдиләр. Сонра Ибад да кедиб Әлимәрданын гачаг дәстәсинә гошулду. Пири бабанын деməјинә көрә сиз алты ајдыр ки, Зүлејха халаныз јанында олурсунуз вә һеч кәсә дә көрүнмүрсүнүз.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Доғрудур, орада кизли олмағымын сиррини кәлмишәм сәнә ачыб сөјләјәм вә сәндән көмәк истәјәм. Башгасы мәни анлајыб, дадыма чатмајачагдыр.

Ј а с ә м ә н. Сөјләјиниз көрүм, мәндән нә көмәк истәјирсиниз? Өзүнүз билирсиниз ки, әлимдән кәләни мүзајигә етмәрәм.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Јасәмән, Шаһбаз бәј Парисә кедәндән үч ај сонра гәфләтән Надир бәј кәлиб чыхды. «Һәчәр, севкилим, бу ики илин мүддәтиндә дүнјаны сәјаһәт едиб кәздим ки, бәлкә сәни унудам, фәгәт бачармадым. Ахырда сәнин фәрағына дөзә билмәјиб кәлмишәм» — дејә фәрјад етди. Јасәмән, биз гадынлар һиссимиз илә јашајырыг. Биз гадынлар үрәкләримизин гулујуг. Мән дә ешг атәшинә јандым, нәтичәси бу... *(Оғлуну көстәрир.)*

Ј а с ә м ә н. Демәк, бу ушаг Надир бәјиндир?

Һ ә ч ә р х а н ы м. Бәли, мәнә тә'нә, мәзәммәтми едәчәксән? Мәнә лә'нәт, нифрәтми едәчәксән?

Ј а с ә м ә н. Мән? Хејр!.. Башгаларыны билмирәм. Инди сөјләјиниз көрүм, мәндән нә көмәк истәјирсиниз?

Һ ә ч ә р х а н ы м. Надирлә белә гәт етмишдик ки, мән Шаһбаз бәјдән бошаныб азад олачагдым, сонра она кедәчәкдим. Аһ, фәләк чәми сәадәтими, үмидими бир анда пуч етди. Бир ај бундан әввәл Надир хәстә дүшүб

шам кими әриди, ахырда сөндү. *(Ағлајыр.)*

Ј а с ә м ә н. Аһ, сизин талејиниз дә мәнимки кими чөнмүш. *(Көзләрини силир.)*

Һ ә ч ә р х а н ы м. Јасәмән, чәкдијим чәфалар, көрүнүр, кифајәт дејилмиш ки, тәзә бәлаларым јенидән зүһур едир. Шаһбаз бәј телеграфла Парисдән чыхмағыны хәбәр верир, инди анлајырсанмы?

Ј а с ә м ә н. Бәли, анлајырам, бу ушағы кизләтмәк лазымдыр.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Бәли, ону да анчаг сән бачарарсан.

Ј а с ә м ә н. Нә төвр? Унутмајыныз ки, сиз мәним әрим Әлимәрданын дүшмәни Шаһбаз бәјин арвадысыныз. Сизләрдән бураја кәлиш-кедиш ола билмәз.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Мән онларын һамысыны фикир етмирәм. Она көрә дә оғлуму һәмишәлик сәнә верирәм, үч күндүр ки, доғмушам. Сәнин гызын да һәмин вахтда. Һамыја дејәрсән ки, әкиз доғмушам. Сирр бизим арамызда галар.

Ј а с ә м ә н. Бәс, Пири баба илә Халисә нәнә нечә олсун.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Бу барәдә халам илә данышмышам. О дејир ки, мәним хатирим үчүн онлар разы оларлар вә сирри дә кимсәјә ачмазлар.

Ј а с ә м ә н. Мәним горхум Әлимәрдан вә Чәбидәндир.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Мәнә мә'лумдур ки, Чәби сәнин доғмағындан һәлә хәбәрсиздир.

Ј а с ә м ә н. Јенә дә горхурам. Бу сирр бир вахты ачылар, онда мәним һалым нечә олар? Јох, јох, бу ағыр вә горхулу ишi өһдәмә көтүрмәјә чүр'әт етмирәм.

Һ ә ч ә р х а н ы м *(ајаға галхыр)*. Онда бирчә јол галды.

Ј а с ә м ә н. Һансы?

Һ ә ч ә р х а н ы м. Мән мүгәссир ананын әли илә бу мә'сум ушағын өлмәји. *(Кетмәк истәјир.)*

Ј а с ә м ә н. *(онун габағыны кәсир)*. Јох, јох, ону етмәјиниз, вериниз, разыјам. *(Ушағы алыб бешијә гојур. Бу һалда гапы дөјүлүр.)* Сиз ичәријә кириниз, көрүм кимдир.

Һәчәр ханым көмаја кирир.

Пири баба *(гапынын далындан)*. Јасәмән, бизик, гапыны ач.

Јасәмән гапыны ачыр, Пири баба илә Халисә нәнә дахил олурлар.

Пири баба. Халисә, тез ол, очағы гала, хөрәк бишир.

Халисә нәнә. Бу саат.

Јасәмән. Халисә нәнә, хөрәји мән һазыр едәрәм, ичәридә бир әзиз гонаг сәни көзләјир.

Халисә нәнә. Кимдир? Бураја горхудан һеч кәс кәлмәз.

Јасәмән. Ичәри кет, көрәрсән.

Халисә нәнә комаја кирир.

Пири баба. Јохса Әлимәрдандыр?

Јасәмән. Хејр, Һәчәр ханымдыр, Пири баба.

Пири баба. Һәчәр ханым?.. О бура әбәс јерә кәлмәз, нә бөјүк гәзиҗҗә үз верибдир ки, чүр'әт едиб кәлибдир.

Јасәмән. Баба, доғрудан да бөјүк гәзиҗҗәдир. Һәчәр ханым сәндән бир шеј тәвәгге едәчәкдир, ону гәбул етмәјинизи мән дә рича едирәм.

Пири баба. Нәдир?

Јасәмән. Сизи көзләјир, кединиз, десин. *(Пири баба кирир. Јасәмән Һәчәр ханымын оғлуну гучағына көтүрүр.)* Ah, нә көзәл ушагдыр, мән оғул һәсрәти чәкирдим, аллаһ верди. Буну өз балам кими севәчәјәм. Әлимәрдан да мәндән разы галачагдыр. Аллаһын сиррини билмәк олмаз, көр кими Әлимәрдана оғул көндәрди.

Чәби дахил олур.

Чәби. Көзләриниз ајдын олсун, оғландыр, гыз?

Јасәмән. Оғландыр.

Чәби. Онда саһиб шад олачагдыр.

Јасәмән. Топал, бири дә вар.

Чәби. О кимдир?

Јасәмән. О да мәнимдир, әкиз доғмушам, бири оғлан, бири гыз.

Чәби. Саһиб бу саат өзү кәләчәкдир.

Јасәмән *(өзүнү итирди)*. Ah, үрәјим нә дөјүнүр. Чәби, о судан төк, мәнә вер, ичим.

Чәби (су верәркән). Саһибин кәлмәсиндән нијә горхурсан.

Јасәмән. Горхурам ки, она бурада бир хәтәр јетә.

Чәби. Саһибин дәстәси мешәдәдир.

Пири баба комадан чыхыр.

Пири баба. Топал, бу үч күндә һарада галмышдын?

Чәби. Кәндә, анамы јохламаға кетмишдим. Бәрк нахош олдуғуна көрә гојуб кәлә билмәдим, инди бир аз јахшыдыр.

Пири баба. Халисә чағаның әскисини јујанда бирини орада унудубдур, кет ону кәтир кәл.

Чәби кедир.

Јасәмән. Баба, бөјүк бәлаја дүшдүк. Чәбинин дәмәјинә көрә Әлимәрдан бу саат бураја кәләчәкдир. Мән чох горхурам.

Пири баба. Өзүнү итирмә, тохдаг сахла, һәр бир шеј аллаһын әлиндәдир, нә истәрсә о олачагдыр. Халисә, Халисә!

Халисә нәнә. *(комадан чыхыр, Јасәмән ушағы бешијә гојуб чуна илә үзүнү өртүр)*. Нә вар?

Пири баба. Чәлд Һәчәр ханымы Һәсәнгулу ағанын отағында кизләт, өзүн дә јанында ол.

Халисә нәнә. Нә вар, нә олубдур?

Пири баба. Данышыг јери дејил, Әлимәрдан бу саат кәләчәкдир.

Халисә нәнә. Вај, евимиз јыхылды.

Гапы бәрк дөјүлүр.

Пири баба. Арвад, чәлд ол.

Халисә нәнә отаға кирир.

Әлимәрдан *(гапынын далындан гышгырыр)*. Топал!

Пири баба кедиб гапыны ачыр, Әлимәрдан вә Ибад үстләриндә әсләһә дахил олурлар.

Әлимәрдан. Әми!

Пири баба. Чан!
Әлимәрдан. Һамы саламатмы?
Пири баба. Саламат!

Јасәмән онун бојнуну гучаглајыр.

Әлимәрдан. Күрд гызы, тохда, оғландыр, ја гыз?
Јасәмән. Гыз.
Пири баба. Гәм јемә, аллаһ һәр икинизин истәјини верибдир. Јасәмән әкиз доғубдур, бири оғлан, бири гыз.
Әлимәрдан. Бу јахшы. Күрд гызы, оғлан мәним, гыз сәнин. Кәтир бахым.
Јасәмән *(чунаны көтүрүб)*. Икиси дә јатыбдыр.
Әлимәрдан. Онда тәрпәтмә, гој јатсынлар. Күрд гызы, мән оғлумун адыны Чинкиз гојдум... Сән гызынын адыны нә гојурсан?
Јасәмән. Изин версән Гәмәр гојарам.
Әлимәрдан. Онда изин гардашын Ибаддан ал.
Ибад. Бачым, һәркаһ онун кими гејрәтли, намуслу бир гыз јетирәчәксәнсә, изин верирәм. Мән әһд етмишәм ки, нишанлым Гәмәрин интигамыны дүшмәндән алмајынча дүнјада раһат јашамајам.
Әлимәрдан. Әми, Шаһбаз бәјин гардашы Илјас бәј елә билди ки, Ирана гачмагла мәним әлимдән гуртарачагдыр. Гардашын оғлу ону да бабаларынын јанына көндәрди.
Пири баба. Әлимәрдан, бу ишдән әл чәк, су сәнәји ахырда суда сынар.
Әлимәрдан. Әми, инсан үчүн дә өлүм бир дәфә олачагдыр.
Ибад. Пири баба, бигејрәт олуб узун өмүр сүрмәкдәнсә, намус үстә чаван өлмәк даһа әфзәлдир.
Пири баба. Ај дәлиганлылар, агибәтинизи чох пис көрүрәм. Кәлин, мән гоча бабанызын нәсиһәтинә гулаг асын.
Әлимәрдан. Әми, ач гонаглары нәсиһәтлә доjдурмаг олмаз, нәјин варса, әмр ет кәтирсинләр, јеjәк.
Јасәмән. Бир азча сәбир единиз, бу саат һазыр едим.
Әлимәрдан. Ибад, хөрәк һазыр олунча биз дә бир аз раһат олаг.

Отаға тәрәф јөнәлирләр. Јасәмән онларын габағыны кәсиб.

Јасәмән. Ај, ораја кетмәјиниз.
Әлимәрдан. Нә үчүн?
Пири баба Орада Халисә чимир.
Әлимәрдан. Һа-һа-һа... Ај гоча әми. Динч дурмурсан һа.
Ибад. Пири баба бизим кими чаванлары јары јолда гојуб кечәр.
Әлимәрдан. Күрд гызы, бураја палаз сал, отураг.

Јасәмән палаз салыр, Әлимәрдан вә Ибад түфәнкләрини ағачдан асыб отурурлар. Бу һалда гапы дөјүлүр, Әлимәрдан чәлд ајаға галхыб.

Әлимәрдан. Ким ола?
Пири баба. Тәшвишә дүшмә, јәгин Топалдыр. *(Гапыны ачыр)*.
Әлимәрдан. Топал?
Чәби. Саһиб.
Әлимәрдан. Һарадан кәлирсән?
Чәби. Булагдан, саһиб.
Әлимәрдан. Әтрафда гаралты-зад көрүнүрмү?
Чәби. Узагдан атлы дәстәси көрүнүр, чапарлара охшајыр.
Әлимәрдан. Кет пусгуда дур, шүбһәли адамлар олса, чәлд кәлиб хәбәр вер.
Чәби. Баш үстә, саһиб. *(Кедир.)*
Ибад. Тәзә ујездни начальник Сәфи бәј бизим мүгабилимизә чыхмаг илә губернатордан маледес алмаг истәјир.
Әлимәрдан. Ејби јохдур, бујурсун, ону да кнјаз Вачинадзенин күнүнә саларам.
Пири баба. Бир нечә вахтдан бәри мешәдә стражникләр көрүнүр. Биринә раст кәлиб сорушдум: бурада нә гајырырсыныз? Чаваб верди ки, Сәфи бәјин әмрinә көрә јоллары гачаглардан мүһафизә едирик.
Ибад. Һа-һа-һа... Пири баба, чох јахшы мүһафизә едирләр, аллаһ онлары бәднәзәрдән сахласын. Үч күн бундан ирәли ики јолдашымыз, Хасполад вә Гарабәкир, газјонны почт үстә дүшүрләр, бир-ики күллә атан кими икид чапарлар гојуб гачырлар. Јолдашларымыз да хәзинәни гуллуғумуза кәтирдиләр.
Әлимәрдан. Мәним горхумдан һөкумәт гуллугчуларыны чүр'әт единб кәндлиләри инчидә билмирләр. Мәним үч дүшмәним вар: һөкумәт, бәјләр, тачирләр... Һөкумәт

хәзинәси илә, бәјләр чанлары илә, тачирләр дә пуллары илә мәнә төвчү верирләр. Мән кәндлиләри онларын зүлмүндән сахлајырам.

Јасәмән хөрәк кәтириб сүфрәјә гојур, бу һалда мешәдән түфәнк сәси кәлир. Әлимәрдан вә Ибад чәлд галхыб түфәнкләрини көтүрүрләр.

Әлимәрдан. Әми, худаһафиз. Күрд гызы, Чинкиздән муғајат ол. Бир икид, гочаг оғлан мејдана чыхармағы тәләб едирәм.

Јасәмән *(онларын габағыны кәсиб)*. Гојмарам, сизи өлдүрәрләр.

Әлимәрдан. Мәни өлдүрәрләр, јеримдә оғлум Чинкиз галар.

Кедирләр.

Јасәмән. Худаја, дәхи сәбир едә билмирәм, мәни өлдүр, бу әзабдан гуртар. Једди ај һәсрәтини чәкдијим севкили әрим илә белә көрүшдүк. *(Ағлајыр.)*

Пири баба. Јасәмән, сәбир ет, көз јашы төкмәкдән нә чыхар?

Јасәмән. Ондан башга мәнә нә галыбдыр, онадамы мане олачагсан?

Халисә нәнә *(кәлир)*. Әлимәрдан кетдими? Вај, гызым, ағлајырсан?

Јасәмән. Халисә нәнә, нечә ағламајым, бу бирәһм фәләк мән заваллыны елә тилсимә салыбдыр ки, севкили әримин кәлмәси мәним үчүн горху, кетмәси бәла. *(Ағлајыр.)*

Халисә нәнә. Гызым, јенә дә сәбир етмәк лазымдыр, һәр бир гара күнүн бир ағ күнү дә вар.

Бу һалда Сәфи бәј, пристав вә үч стражник дахил олурлар.

Сәфи бәј. Тәрпәнмәјин! Пири киши, Әлимәрданын јерини де.

Пири баба. Сәфи бәј, Әлимәрдан бурада јохдур.

Сәфи бәј. Јалан дејирсән, гулдурбашы гардашын оғлуну әлә вермәк истәмирсән. Фәгәт, мән сәнә дедирдәрәм. Бунлары алыныз.

Стражникләр онлары әһатә едирләр.

Пири баба. Сәфи бәј, арвадлары нә үчүн горхудурсан, мәнә инанмырсан, бујур ахтар.

Сәфи бәј. Мән дедим ки, сән өзүн јерләрини көстәрәсән, таки һәм бу арвадлары, һәм дә өзүнү Сибир сүркүнүндән хилас едәсән. Инди Әлимәрдан бурадан чыхса, тәнбеһин бөјүк олачагдыр. Түфәнкләринизи бунларын дөшләринә тутун. *(Стражникләр тутурлар.)* Белә һазырда дурарсыныз, үзәринизә түфәнк ачылса, үчүнү дә күлләләјиб јерә јыхарсыныз. Сән, Исрафил бәј, далымча кәл.

Комаја кирирләр. Бир аздан сонра чыхырлар.

Пристав. Сәфи бәј, јәгин о евдә кизләнмишләр, ораны ахтармалы.

Сәфи бәј. Доғру.

Бу һалда Һәчәр ханым отагдан чыхыб гачараг кәлир.

Һәчәр ханым. Сәфи бәј, тохда, бунлары нә үчүн күлләләјирсиниз?

Сәфи бәј. Чүнки Әлимәрданы бурада кизләдиб, јерини демәк истәмирләр.

Һәчәр ханым. Инди сизә мә'лум олду ки, Әлимәрдан бурада ола билмәз.

Сәфи бәј. Бәли, Шаһбаз бәјин арвады олан јердә Әлимәрдан ола билмәз. *(Пири бабакилә.)* Азадсыныз, Һәчәр ханым сиз бурада нә гајырырсыныз?

Һәчәр ханым. Шәһәрә кедирдим, бураја дөндүм ки, Зүлејха халамын сифаришини Пири бабаја јетирим.

Сәфи бәј. О јолда дуран фајтон сизинкидирми?

Һәчәр ханым. Бәли.

Сәфи бәј. Һәчәр ханым, һеч билирсинизми сизи нә бөјүк бәладан хилас едирәм. Әлимәрданын гулдур дәстәси мешәдәдир. Мән ону әһатә етмишәм. Бу күн дајым Илјас бәјин интигамыны ондан алачағам. Бујурунуз кедәк, адам гошум, сизи халанызкилә апарсынлар. Шәһәрә кетмәк мүмкүн дејил.

Һәчәр ханым. Пири баба, Халисә нәнә, худаһафиз, Јасәмән, оғлуну кәтир бахым.

Сәфи бәј. Һәчәр ханым, дүшмәнин аиләсинә мәрһәмәт етмәк чаизмидир?

Һәчәр ханым. Сиз билирсиниз ки, Јасәмән мәним севкили хидмәтчим олмушдур. Онун вә бу мә'сум

ушағын нә күнаһы вар? *(Јасәмәндән ушағы алыб өпүр).* Јасәмән, сәни вә буну бир аллаһа тапшырырам.

Түфәнк сәси кәлир.

Сәфи бәј. Һәчәр ханым, кедәк.

Һәчәр ханым. Худаһафиз. *(Көзләрини силиб, кедирләр).*

Јасәмән. Еј уча танры, мән дә севкили әрими сәнә тапшырырам.

пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи пәрдәнин мәнзәрәси. Биринчи пәрдәдән ијирми ил кечибдир.

Пири баба. Еј вәфалы силаһым, саһибин тәк сән дә көһнәлмисән, пасланмысан. Кечмишдә сәнин күллән һеч пуча чыхмазды. Ағзындан од парладыгда ову јердә көрмүшәм. Инди синним һәштада чатмыш, көзләримин нуру кетмиш, голларымын гүввәти азалмыш. Инди сәни галдырыб гырговулу нишана алдыгда гаггылты илә учуб узаглашыр. О гаггылты илә санки дејир, еј пири-натәван, нә вахта кими бизләри овлајачагсан? Чәкил, раһат ол, даһа вахтын кечмиш. Бәли кечмиш... *(Јасәмән самавары кәтириб сүфрәјә гојур).* Јасәмән, Гәмәр дурубдурму?

Јасәмән. Гәмәр сүбһ тездән дуруб мешәјә кедибдир.

Пири баба. Еркән дурмаг јахшы шејдир, бәдәни сафлашдырар. Анчаг о заман мешә рүтубәтдир, кәзмәсин, даға чыхсын, тәмиз һава удсун.

Јасәмән. Гәмәр шәһәрдә о гәдәр дарыхыб, сыхылыбдыр ки, бураја кәләндән бәри евдә отурмаг истәмир. Дејир: Ана чан, доггуз ај дәрс заманы күнләримн саһамышам ки, јај фәсли һачан кәләчәкдир ки, Пири бабама гонаг кедәм, дојунча мешәни, дағы, чәмәни кәзәм.

Пири баба. Гој кәзсин, јесин, ичсин, һала кәлсин. Анчаг кәзмәјә јолдашы јохдур. Мәни тутур ки, Пири баба, дур кәзмәјә кедәк. Дејирәм, ај гызым, бабанын нә күчү галмышдыр ки, сәнә јолдашлыг етсин, сәнин ити ајаг-

ларын илә јериш етсин. Дејирәм, сәбир ет, гардашын Чинкиз кәлсин, о заман үрәјиниз истәдикчә кәзиниз.

Јасәмән чај төкүб Пири бабаја верир.

Јасәмән. Пири баба, Гәмәр илә Чинкизи көрәндә елә бил ки, дүнја мәнимдир. Нечә меһрибан бачы-гардашдырлар. Нечә мәни севиб, еһтирамымы сахлајырлар. Чинкиз она аталыг едир. Бах нә сәнә бахды, нә мәнә, бачыкыны охутду.

Пири баба. Чинкиз чох ағыллы, камаллы чавандыр.

Јасәмән. Аллаһ севкили әрими әлимдән алдыса да, јериндә белә оғул гојду.

Гәмәр гучағында чичәк вә әлиндә дәсмал бағлысы дахил олур.

Гәмәр. Баба, сабаһын хејир.

Пири баба. Гызым, агибәтин хејир.

Гәмәр. Баба, тап көрүм, мәним бу дәсмалымдакы нәдир?

Пири баба. Гызым, кирпидир.

Гәмәр. Вај, баба, нәдән билдин?

Пири баба. Дәсмалына бах, өзүн биләрсән.

Гәмәр *(бахыр)*. Һә, кирпинин тиканлары дәсмалы дәлиб чыхыбдыр.

Пири баба. Бу кирпини нә едәчәксән?

Гәмәр. Сәнин бостанына бурахачағам.

Јасәмән. Гызым, бу һејван бостаны тәрк едәр.

Гәмәр. Пири баба, беләми?

Пири баба. Јох, ағыллы гызым, фикрини анлајырам. Кирпи бостанын гурдларыны јејиб тәләф едир, ону саламат сахлар.

Јасәмән. Гызым, буну сән һарадан билирсән?

Гәмәр. Мән китабда охумушам, Пири баба да тәбиәтин ичиндә јашајыб, көрүб-көтүрүбдүр. Баба, тәзә горугчуну апарым бостанына бурахым. *(Кедир.)*

Пири баба. Јасәмән, көрүрсән охумаг нә көзәл шејдир.

Јасәмән. Баба, доғру дејирсән, анчаг охујуб елмли оландан сонра, бизим кәндли гызлары өз ајағы чарыглыларына әрә кетмирләр.

Пири баба. Нә үчүн кетмирләр? Үрәк елмә-зада

бахмаз. Сәни бәјзадәләр истәјирдиләр. Бәс нә үчүн кетмәдин?

Ј а с ә м ә н. Чүнки Әлимәрданы севирдим. Биз мүсәлманча охумушуг. Онлар кими елмимиз јохдур. *(Гәмәр дахил олур.)* Гызым, кәл отур, чајын сојујур.

Г ә м ә р *(чај ичәркән)*. Баба, инди тап көрүм, бу чичәкләри нә едәчәјәм?

П и р и б а б а. Дәстә тутуб атағына гојачагсан.

Г ә м ә р. Јох, баба, билмәдин. Бунлардан тач һөрүб сәнин башына гојачағам. Сәни бу мешәнин, бу бағларын султаны едәчәјәм.

Күлүшүрләр.

П и р и б а б а. А гызым, мәним бу гоча гулагларыма каһдан бир кәлиб чатыр ки, рәиҗҗәтләр үсјан едиб падшаһларыны тахтдан салырлар. Сән дә тәзәдән мәним башыма тач гојмаг истәјирсән.

Г ә м ә р. Онлар өз рәиҗҗәтләрилә әдаләтлә рәфтар етмәјибләр. Фәгәт, сән өз вәзифәни чох јахшы ифа етмисән. Она көрә дә мешә әһли мәни өз тәрәфләриндән вәкил сечиб һүзурунуза көндәрибләр ки, бу тачы гәбул едиб онлара султан оласан.

Күлүшүрләр.

П и р и б а б а. Гызым, бу кәтирдијин вәкаләтнамәјә түлкүләр, довшанлар, кәкликләр, гырговуллар да гол чәкирләрми?

Г ә м ә р. Онлар тәрәфиндән бир гәдәр наразылыг олду, фәгәт, әксәриҗҗәт сәни өзләринә султан сечдиләр.

П и р и б а б а. Гызым, бу мешәнин султанлығыны гәбул едирәм, бу шәртлә ки, сән дә мәнә вәлиәһд оласан.

Күлүшүрләр.

Г ә м ә р. Мән дә гәбул едирәм. *(Гапы дөјүлүр.)* Бирдән Чинкиз ола!

Кедиб гапыны ачыр. Һәчәр ханым, Зөһрә ханым, Шәмси бәј дахил олурлар.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Гәмәр, нә көзәл, нә көјчәк гыз олмусан. *(Ону өпүр).*

Ј а с ә м ә н. Аһ, нә әзиз гонагларым кәлмиш. *(Һәчәр ханым илә көрүшүрләр.)* Бујурунуз, бујурунуз, Пири баба чох шад олачагдыр.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Гәмәр, бу мәним оғлум Шәмси бәј, бу да гызым Зөһрәдир. Таныш олунуз.

Гәмәр онлара әл верир, гонаглар Пири баба тәрәфә кәлирләр.

П и р и б а б а. Һәчәр ханым, чох хош кәлмишсиниз, сәфа кәтирмишсиниз, мән гочаны јад етмисиниз, бујурун әјләшин.

Отурурлар.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Зүлејха халама гонаг кедирик, дедим дөнүб сизлә көрүшүм. Чохдан бәридир ки, сиздән хәбәрим јохдур. Јахшы олду ки, Гәмәри дә көрдүм, машаллаһ көзәл гыз олубдур.

Ј а с ә м ә н. Гәмәр он күндүр ки, дәрсләрини гуртарыб кәлибдир. Деди, ана, кедәк бу јај Пири бабаја гонаг олаг, о да тәкдир.

П и р и б а б а. Халисә вәфат едәндән бәри бурада Топал илә икимиз олуруг. Јасәмән истәди мәни дә кәндә өз јанына апарсын, разы олмадым, чүнки балыг сусуз јашаја билмәјән кими, мән дә мешәсиз өмүр сүрә билмәрәм.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Чинкиздән нә хәбәр вар?

Г ә м ә р. Мәнә јазмышды ки, ики күндән сонра чыхачағам, кәрәк бу күн-сабаһ кәлиб чыхсын.

Ш ә м с и б ә ј. Чинкиз һәкимликми охујур?

Г ә м ә р. Бәли.

З ө һ р ә х а н ы м. Јенә Киҗев шәһәриндә охујур?

Г ә м ә р. Бәли, орада охујур.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Ушаглар, дурун кедин, бир аз мешәдә кәзин.

Ј а с ә м ә н. Гојун, чај тәзәләјим, ичсинләр, сонра кедәрләр.

Һ ә ч ә р х а н ы м. Зәһмәт чәкмәјин, бир аздан сонра кедәчәјик. Халам бизи көзләјир.

П и р и б а б а. Нә тәләсирсән? Брадан Зүлејха ханымкилә јарым саатлыг јолдур, бир аз раһат олуб, чөрәк јејәрсиниз, сонра кедәрсиниз. Она кими дә чаванлар мешәдә кәзәрләр. Гәмәр дә бу күн мәни мешә султаны тә'-

jин едибдир. Тәзә султанын һөкмү белӛдир, кәрәк табе оласыныз.

Күлүшүрләр.

Шәмси бәј. Мешә султаны Пири бабадан рича едирәм ки, мәнә өз орманында бир гәдәр ов етмәјә изин версин.

Пири баба. Изин верирәм, анчаг мәним түфәнким илә чәтин ов едә биләчәксән.

Шәмси бәј. Өз түфәнким одур фајтонда, сизинкинә еһтијач јохдур. Ханымлар, буjурунуз.

Һәчәр ханым. Шәмси, Һејдәргулуја де ки, атлары ачыб рahат етсин, бир аздан сонра кедәчәјик.

Шәмси бәј. Јахшы, дејәрәм.

Кедирләр.

Јасәмән. Худаја, Чинкизи дә бунларла белә меһрибан көрсәјдим, дүнјада бир гәмим олмазды.

Һәчәр ханым. Јасәмән, ишрмн илдир ки, мән бәдбәхт ана оғлум Чинкиз үчүн көз јашы төкмүшәм. Сәнә Јасәмәнә һәсәд апармышам ки, Чинкизи бағрына басыб әзизләмисән, она сүд вермисән, оғлум демисән. Амма мән јад кими кәнардан бахмышам. Ah, ана үчүн дүнјада бундан артыг әзаб олармы?

Пири баба. Һәчәр ханым, бу күнә кими сәбир етмисиниз, јенә дә етмәлисиниз, јохса чүмләмизи бөjүк бәлаја саларсыныз. Индијә кими сирр ачылмајыбдыр, бундан сонра да ачылмамалыдыр.

Јасәмән. Һәчәр ханым, мән дә сиздән рича едирәм ки, мәни бәлаја салмајасыныз, мәкәр мән Чинкизә доғма ана кими бахмамышам?

Һәчәр ханым. Доғру дејирсән, сән Чинкизә һәгиги аналыг етмисән. Өлənə кими сәнə гул олсам, јенә дә борчундан чыха билмәрәм.

Пири баба. Һәчәр ханым, инди бизим сә'јимиз онда олмалыдыр ки, аталары кими чаванларын да арасына әдавәт дүшмәсин.

Һәчәр ханым. Пири баба, Чинкизин бурада олмасынын хатасы чохдур. Шаһбаз бәjин гоһум-әграбасы динч дурмајачагдыр. Горхурам ону да Әлимәрдан кими төләф едәләр.

Јасәмән. Нә гәдәр ки, Әлимәрдан тутулмамышды, сағды, онун горхусундан Чинкизә әзиjjәт верә билмирдиләр, амма инди мән дә горхурам.

Пири баба. Һәчәр ханым, Чинкизин кәләчәји үчүн һеч фикирләшмисинизми?

Һәчәр ханым. Бәли, о барәдә халам илә данышмышам. Онун фикри одур ки, дајысы оғлу Әли бәjин гызыны она ала вә чәми мүлкүнү дә онларын адына кечирә. Әли бәjин гоһум-әграбасы чохдур, она һеч кәс бата билмәз. Јасәмән, сән бу фикрә нә дејирсән?

Јасәмән. Мән нә дејәчәјәм? Чох көзәл фикирдир.

Гәмәр, Зөһрә вә Шәмси бәj дахил олурлар.

Гәмәр. Ha-ha-ha...

Зөһрә. Ha-ha-ha...

Һәчәр ханым. А гызлар, дејин көрүм, нәjә күлүрсүнүз?

Гәмәр. Пири баба, бу саатдан сән султаны әзл едиб, jеринә Шәмси бәjи тә'jин едирәм.

Пири баба. А гызым, буна сәбәб нә олмуш?

Гәмәр. Шәмси бәjин бимисл овчу олмағы.

Зөһрә күлүр.

Шәмси бәј. Гәмәр бәjим, рича едирәм мәни Пири бабанын jанында хәчил етмәjәсиниз.

Зөһрә ханым. Хеjр, кәрәк нағыл олуна, jохса мән Пири бабанын әзлинә разы дејиләм.

Шәмси бәј. Онда гоjун, мән өзүм сөjләjим.

Зөһрә ханым. Хеjр, мән разы дејиләм. Гоj Гәмәр сөjләсин.

Шәмси бәј. Нә етмәли, сиз ики, мән тәк, Гәмәр бәjим, сөjләjиниз.

Гәмәр. Пири баба, мешәjә кирдикдә гаршымыза довшан чыхды. Буну көрдүкдә Шәмси бәj, бизим өлкәнин биринчи овчусу, хеjли нәзакәт илә гошалүләсини чиjниндән чыхарыб...

Пири баба. Ов етдикдә овчунун түфәнки әлиндә һазыр олмалыдыр.

Зөһрә ханым. Бу да онун өзүнә архаjын олмасына бир сүбут.

Гәмәр. Довшан дајаныб дурмушду. Шәмси бәjин күлләси ачылды, довшан jериндән тәрпәнмәди, күлләси

нин бири дә ачылды, довшан јенә гачмады. Бурада Зөһрә ханым илә мән елә гәһгәһә етдик ки, довшан илдырым кими көтүрүлдү.

Күлүшүрләр.

Пири баба. Көрүнүр, довшан узагда дурмушмуш.

Зөһрә ханым. Хејр, Пири баба, сонра өлчдүк, бизим ајағымыз илә довшан он ики аддымда дурмушду.

Шәмси бәј. Пири баба. Бунлар мәним овчулуғуму лаға гојуб күлдү, фәгәт өз гүсурларыны ачмаг истәмирләр.

Пири баба. Сән дә онларынкыны ач сөјлә, көрәк нә олмуш.

Шәмси бәј. Пири баба, мешәјә бир аз галмыш онда көрдүк ки, бу ики икид ханымдан бир елә гышгырыг галхды ки, дедим јәгин бунларын гаршысына аслан чыхмышдыр. Билирсинизми, Пири баба, бунлар нә көрмүшләр.

Пири баба. Јәгин сичан көрмүшләр.

Шәмси бәј. Бәли.

Күлүшүрләр.

Пири баба. Оғлум, арвад тајфасынын әксәри сичандан горхур. Рәһмәтлик Халисә дә белә иди.

Бу һалда Чәби әлиндә бир чамадан, далынча Чинкиз дахил олурлар.

Гәмәр. Чинкиз кәлди *(Гачараг кедиб онун бојнуну гучаглајыб өпүр.)*

Јасәмән. Аһ, оғлум кәлди, аллаһ, сәнә шүкүр. Ај гыз, бир дајан, мән дә өпүм! *(Чинкизи өпүр.)*

Һәчәр ханым. Оғлум, кәл сәни мән дә өпүм.

Истәјир өпсүн, Чинкиз кәнара чәкилир.

Чинкиз. Һәчәр ханым, мән һарадан сизин оғлунуз олдум. Мән сизин гуллугчунуз күрд гызынын оғлујам.

Һәчәр ханым. Аһ, Чинкиз, оғлум, мәни атәшә јахма, Јасәмән мәним гуллугчум олмајыбдыр, севкили бачым олубдур.

Гәмәр. Чинкиз, кәл, су төкүм әл-үзүнү ју, јолдан

кәлмисән, јорулмусан. Кәл, гардашым, сонра данышарсан.

Чинкиз. Тохда, Һәчәр ханым, Әлимәрданы өлмүш көрүб, мән оғлу Чинкизи Русијада билиб бураја кәлмәјә чүр'әт етмисиниз?

Пири баба. Чинкиз, Һәчәр ханым овладлары илә мәнә гонаг кәлмишләр, сәнә дәхли јохдур.

Чинкиз. Бәс сән Әлимәрданын әмиси дејилсән? Нечә гејрәтин гәбул едир ки, онун дүшмәнләрини гонаг едирсән? Мәкәр билмирсән ки, мәним атам Әлимәрданын Сибирдә әлләри, ајаглары гандалда, сызлајыб фәрјад етмәјинә сәбәб бинамус Шаһбаз бәј олмушдур.

Шәмси бәј. Чинкиз, мән елә фикир едирдим ки, аталарымызын әдавәти биз овладларына кечмәјәчәкдир, чүнки һәр ики тәрәф бир-бирләриндән интигамыны алмыш. Мән әмим Илјас бәјин вә башга гоһумларымын ганыны сәндән иддиа етмирәм. Фәгәт, инди көрүрәм ки, сиз башга фикрә дүшмүсүнүз, бисмиллаһ, мән мејдандан гачан оғлан дејиләм.

Чинкиз. Һә, инди бигејрәт Шаһбаз бәјин оғлу Шәмси бәј өзүнү бүруза верди.

Шәмси бәј. Гулдурбашы Әлимәрданын оғлу Чинкиз дә өз кәдалығыны көстәрди.

Чинкиз. Мәнә кәда дејирсән?

Онун үстүнә јериш едир. Зөһрә ханым башыны уча тутараг, дөшүнү кәрәрәк онун гаршысында дурур. Һәчәр ханым гышгырыб гачыш едир. Гәмәр аглајыр.

Зөһрә ханым. Чинкиз, биз дүшмән дә олсаг гапыныза кәлмишик, сизә гонаг олмушуг, гонағын еһтирамы беләми олур?

Чинкиз *(башыны ашағы саларағ)*. Зөһрә ханым, мәни әфв единиз, хәчаләтимдән үзүнүзә баха билмирәм. Тутдуғум әмәлдән өзүм дә пешманам.

Зөһрә ханым. Өз тәрбијәсилә чаванлар арасында шөһрәт тапмыш Чинкизи инди таныдым, әфвинизи гәбул едирәм. Анчаг анамыз Һәчәр ханымдан үзр истәмәлисиниз.

Чинкиз. Һәчәр ханым, мәни әфв етмәлисиниз *(әлләриндән өпүр, Һәчәр дә онун алнындан өпүр)*.

Һәчәр ханым. Оғлум, Чинкиз, мәнә јенидән руһ вериб дирилтдин, аллаһ сәни һәр бәладан һифз етсин.

Гәмәр. *(кедиб Чинкизин әлиндән тутуб Шәмси бәјә тәрәф кәлир).* Чинкиз, Шәмси бәјлә дә барыш.

Чинкиз *(она әл верәрәк).* Шәмси бәј, мәни әфв единиз, о сөзләри демәјә үрәјимин гәм-гүссәси сәбәб олду. Гүрбәтдә чәкдијим әзијјәтдән сонра әзиз анамы, севкили бачымы, гоча бабамы сағ вә саламат көрдүкдә, бихтијар өмрүнү Сибирдә чүрүдүб ахыры чаныны намус јолунда фәда едән јазыг атам јадыма дүшдү. Өзүмү сахлаја билмәјиб сизләрә биећтирамлыг етдим.

Јасәмән *(кедиб ону гучаглајараг).* Оғлум, бу сөзләри илә јаралы үрәјими охладын. *(Ағлајыр.)*

Пири баба. Јасәмән, сакит ол, нашүкүр олма, Чинкиз кими оғлун, Гәмәр кими гызын вар. Өлүм чүмлә јаранмыш үчүн вар. Оғлум, Чинкиз, бәс мән гоча бабан илә нә үчүн көрүшмүрсән?

Чинкиз. Бағышла баба, бу күн өзүмү башга ћалда көрүрәм. *(Кедиб онун әлләрини өпүр).*

Гәмәр. Инди кәл кедәк, су төкүм әл-үзүнү ју.

Отаға кирирләр.

Шәмси бәј. Ана, сиз дә ћазыр олун, мән дә кедиб фајтону гошдурум.

Пири баба. Оғлум, нә тәләсирсән, чөрәк јејиб кедәрсиниз.

Ћәчәр ханым. Шәмсинин фикрини анлајырам, о горхур ки, јенә араларында тоггушма ола. Мән дә онун фикринә шәрикәм.

Јасәмән. Инди Чинкиз нәинки јенидән тоггушмаг, ћәтта сө'ј едәчәкдир ки, сизин көнлүнүзү алсын.

Пири баба. Јасәмән доғру дејир. Чинкизин үрәји чох јумшагдыр, ћеч кәси өзүндән инчитмәз.

Зөћрә ханым. Биз Чинкиздән рәнчидә олмуруг. Үрәји јаныглы иди, онун үчүн дә тәбиәтиндән чыхды. Сонра пешман олуб биздән үзр истәди. Бу бизә кифајәт едәр. Ирәлиләрдә мәнә ћеч вахт әдавәт көстәрмәјибдир. Чох мећрибан рәфтар едибдир.

Чинкиз вә Гәмәр күлә-күлә кәлирләр.

Чинкиз. Пири баба, ешитдим сәни султанлыгдан әзл едибләр.

Пири баба. Ај оғул, чох да јахшы едибләр, мәним

султанлығым кечмиш. Чаванлыгда атдығым күллә боша чыхмазды, инди исә чох вахты овдан әлибош гајыдырам.

Чинкиз. Демәк он ики аддымда дурмуш довшаны даћа вура билмирсиниз.

Күлүшүрләр.

Зөћрә ханым. Шәмси, пајыны алдын?

Шәмси бәј. Аллаћ ћеч кәси Гәмәр бәјимин дилинә салмасын.

Гәмәр. Аллаћ ћеч кәси Шәмси бәј кими овчунун үмидинә гојмасын, чүнки шамсыз јатар.

Күлүшүрләр.

Чинкиз. Аллаћ ћеч кәси Гәмәр кими бачынын үмидинә гојмасын, чүнки сәфәрдән кәлмиш гардашыны чајсыз гојар.

Гәмәр. Бу саат, гардашым. *(Она чај төкүб верир).* Көр бачын сәнә бадымчандан, памидордан нә дүрлү-дүрлү ләзиз хөрәкләр биширәчәкдир.

Шәмси бәј. Гәмәр бәјим, нә гәдәр хөрәк биширмәкдә маћир олсаныз, јенә дә мәним бачым Зөћрәјә чата билмәзсиниз.

Зөћрә ханым. Јәгин јенә дә мәним гајғанаг мәсәләм мејдана чыхачагдыр.

Шәмси бәј. Әлбәттә чыхачагдыр. Чамаат, бир дәфә чох бәрк ачмышдым, евдә дә Зөћрәдән башга ћеч кәс јохду. О да отуруб роман охујурду. Дедим, бачым, дур мәнә гајғанаг бишир, јејим. О вахты Зөћрә ханым тәзәчә кимназијаны гуртармышды. Бачым биширди, мән дә једим. Нәтичәси — инди дә гајғанаға баха билмирәм.

Ћәчәр ханым *(күлүр).* Зөћрә јумуртаны әввәл суја салыб сонра јаға төкмүшдүр.

Күлүшүрләр.

Шәмси бәј. Ана, мән бачымын ичадынын сиррини ачмаг истәмәдим, сән нијә ачырсан?

Чинкиз. Пири баба, арыларын нә ћалдадыр?

Јасәмән. Анан өлсүн, ћәр бал јејәндә боғазымдан кетмирди. Билирәм, сән балы чох севирсән.

Пири баба. Оғлум, сәнин бәхтиндән бу ил балым болдур, нә гәдәр хәтрин истәсә је, гуртаран дејил.

Чинкиз. Чәби ләлә, кет Пири бабанын о тә'рифли балыңдан кәс кәтир, јеjәк.

Пири баба. Топал, чөкә ағачынын алтындакы сәбәтдән кәс кәтир. Онун балы чох дадлыдыр.

Чәби кедир. Сәфа дахил олур.

Һәчәр ханым. Сәфа, нә вар, хејир ола.

Сәфа. Ханым сиз кедәндән сонра Шаһбаз бәj кәлиб чыхды. Нурәли бәjин евиндә гумар ојнајырмышлар. Аға кечә дә орада јатыб галыбмыш. Мәндән сорушду ки, Һәчәр ханым вә ушаглар һараја кедибләр. Дедим Зүлејха ханымкилә гонаг кедибләр, үч күндән сонра кәләчәкләр. Елә буну демиш олдум, аға һирсләниб гышгырды, сөjмәмиш бир хидмәтчи гојмады. Мәнә деди ки, аты миниб чапарсан, һарада чатдын гајтарарсан. Бу һалда үрәjи битаб олуб јыхылды. Гурбан һәким далынча кетди, мән дә сизин.

Шәмси бәj. Ана, дурма кедәк. Ах, атамын көһнә азары галхмыш.

Һәчәр ханым. Кедәк. *(Галхырлар.)* Сәфа, кет фајтонун јанында көзлә.

Сәфа кедир.

Пири баба. Аллаһ шәфа версин, даһа сизи сахлаjа билмәрәм. Иншаллаһ јахшы олар, јенә мәнә гонаг кәләрсиниз.

Һәчәр ханым илә Јасәмән, Гәмәр илә Шәмси бәj вә Чинкиз илә Зөһрә ханым кәнара чәкилиб мәхфи данышырлар.

Чинкиз. Зөһрә ханым, сиз илә әлвида едәрәк јенә дә рича едирәм ки, сизә етдијим еһтирамсызлығы гәлбиниздән чыхарасыныз.

Зөһрә ханым. Чинкиз, мәним гәлбимдә, билирсән, сәнә әдавәт јохдур, башга бир һисс...

Чинкиз. Мүшкүл.

Зөһрә ханым. Нә үчүн?

Чинкиз. Чүнки чох сәдд вар...

Зөһрә ханым. Үрәjин инчә охлары мүгабилиндә елә сәдләр дурмаз...

Чинкиз. Үрәjин өзүнә сәдд чәкмәли.

Зөһрә ханым. О нә үчүн?

Чинкиз. Фәләjин истәдиjи бу.

Һәчәр ханым. Ушаглар, кедәк.

Зөһрә ханым. Әлвида, Чинкизим.

Чинкиз. Әлвида, хәjали-наүмидим.

Һәчәр ханым. Худаһафиз.

Пири баба. Худаһафиз, јахшы јол.

Кедирләр.

пәрдә

үчүнчү һәрдә

Сәһнә Шаһбаз бәjин гонаг отағыны көстәрир. Отаг Авропа сәлиғәсилә бәзәнмиш. Шаһбаз бәj сәфәрә һазырлашыр.

Шаһбаз бәj. Хавәр, Хавәр.

Хавәр дахил олур.

Хавәр. Нә буjурурсунуз, аға?

Шаһбаз бәj. Шәмси евдәдирми?

Хавәр. Бәли, евдәдир.

Шаһбаз бәj. Кет де, атан чағырыр.

Хавәр. Баш үстә. *(Кедир.)*

Шаһбаз бәj *(дәрман ичәрәк)*. Бунун өрәшиә бир дәфә зәһәр ичиб бу дүнjадан хилас олмаға чүр'әт едә билмирәм.

Шәмси бәj дахил олур.

Шаһбаз бәj. Оғлум, әjләш, сәнә дә сөзүм чохдур. Шәмси, мәним бәдәнимдә бир сағ әзәм јохдур, үрәjим, чиjәрим хараб, мә'дәм хараб, дилим дә каһ тутулур, каһ ачылыр. Инди мүалиҹәjә кедирәм. Фәгәт сағалмаға үмидим јохдур. Демәк, бир аз кеч, бир аз тез мәни гәбрә гоjачагсан. Сән мәним тәк оғлумсан, бабаларымызын јурдунун саһибисән. Доғрудур, сәнин дөвләтинин чохуну мән тәләф етмишәм, гумара вермишәм, кеф етмишәм, фәгәт, о тәләф етдиjимдән зиjада мәрһум гардашым Илјас бәjдән сәнә дөвләт дүшәчәкдир. Инди де көрүм, дәрдин нәдир ки, әмин гызы Нәчибәни евдә дустаг етмисән.

Шәмси бәј. Мән әмим гызыны дустаг етмәмишәм.

Шаһбаз бәј. Бәс нә үчүн евләнмирсән? Өзүн билирсән ки, о сәнә ад олубдур. Ағыллы, камаллы, гојулдуғу ада лајиг нәчибә бир көзәлдир. Белә гыздан нә үчүн гачырсан?

Шәмси бәј. Ата, о тә'риф етдијин сифәтләрин чүмләси әмизадәмдә мөвчуддур. Фәгәт, јенә дә мән өзүмү вә о зәғаллыны бәдбәхт етмәк истәмирәм.

Шаһбаз бәј. Сәбәб?

Шәмси бәј. Сәбәб одур ки, мәним онда көнлүм јохдур. Гәлб истәмәдији һалда нә зөвч вә нә дә зөвчә.

Шаһбаз бәј. Истәмәдијинә сәбәб нәдир?

Шәмси бәј. Ону үрәкдән сормалы вә бир дә мән ушаглыгдан әмим гызы илә бир јердә бөјүмүшәм, мән она бачы кими бахырам.

Шаһбаз бәј. Оғлум, мәһәббәт бир јалан шејдир. Ону шаирләр ичад етмишләр. Исми вар, өзү јох. О, бир хәјалдыр. Узагдан дадлы, нәш'әли, јахындан зәһәрли, чәфалы, бәлалы, өмрү пуч едән бир шејдир. Беш күн сәфа версә, беш ил чәфа верир. Атан онларын һамысындан кечмишдир.

Шәмси бәј. Демәк, гәлб севмәдији бир зөвчә илә өмүр сүрмәк, чәфа-бәлә дејилмиш, еләми?

Шаһбаз бәј. Билмирәм сән бу арвад тајфасына нә бөјүк мә'на верирсән. Арвад ал, гој евдә евдарлыг етсин, сән дә кефдә, дамагда ол...

Шәмси бәј. Ата, мән ону едә билмәјәчәјәм. Сизин нәзәриниз гадынлара башга, мәнимки башга. Мән көнлүм севмәјәни алмајачағам.

Шаһбаз бәј. Бәлкә, сәнин көнлүн бир кәндлинин, бир һамбалын гызыны истәјәчәкдир.

Шәмси бәј. Ејби нәдир, истәр, аларам.

Шаһбаз бәј. Ејби чохдур. Шаһбаз бәјин кәлини кимин гызыдыр. Кәндли Чәннәтәлинин?.. Бир өзүн инсаф ет, бу мәнә јарашармы? Онда мән хәчаләтимдән мәчлисләрә чыха биләрәмми? Таj-тушларымын үзүнә баха биләрәмми?

Шәмси бәј. Ата, сиз мәни өз кетдијиниз јола дә'вәт едирсиниз, фәгәт мән о јол илә кетмәјәчәјәм, чүнки нәтичәси көзләримин өнүндәдир.

Шаһбаз бәј. Нечә? Мән нә фәна иш көрмүшәм ки, сән ондан хәчаләт чәкирсән?

Шәмси бәј. Ата, мән истәмирәм ки, ата илә оғлун

арасындан пәрдә көтүрүлсүн. Сизин суалыныза чаваб версәм, о пәрдә көтүрүләчәкдир.

Шаһбаз бәј. Ананыз һәчәр ханымын сә'ји илә о пәрдә сиз өвладларым илә мәним арамдан чохдан көтүрүлүбдүр. Сиз мәни гапымдакы нөкәримчән сајмырсыныз.

Шәмси бәј. Тәгсир өзүнүздәдир. О, мәзлумә, бәдбәхт анамызы наһаг јерә мүгәссир едирсиниз.

Шаһбаз бәј. Ананыз нә үчүн бәдбәхт олсун? Мән ону һансы ханымдан әскик сахлајырам? Либас алмамышам, чәваһирәт алмамышам? Јохса гуллуг етмәјә хидмәтчиләр тутмамышам? Һансы шеји кәсир гојмушам?

Шәмси бәј. Нәзәринизчә бундан башга шеј гадына лазым дејил?

Шаһбаз бәј. Мән билмирәм, сән билирсәнсә де.

Шәмси бәј. Үмдәси мәһәббәт, сонра әрин көзәл, мећрибан рәфтары. Бунларын һансы сиздә олубдур? Анамы гыз икән пул күчүнә, көзү јашлы өзүнүзә зөвчә етмишсиниз. Сонра көзәл рәфтар илә көнлүнү алыб өзүнүзә рағиб етмәк әвәзинә, һәмин бу еви шәрабхана, чәнкихана едиб, онун инчә гадынлыг һиссини ајагларыныз алтына салыб тапдаламышсыныз.

Шаһбаз бәј. Јалан! Бунун һамысы һәчәрин дүзәлтмәсидир. Мәни сизин нәзәриниздән салыб, дүшмән етмәк фикриндәдир. Сизи мәндән узаглашдырмагдыр.

Шәмси бәј. Бизи сиздән узаглашдыран анамыз дејил, сизин фәна әмәлиниздир. Ушаг икән биз бачы-гардаш сиздән бир мећрибан сөз ешитмәдик. Һәмишә евә сәрхош кәлмисән, биз дә горхумуздан гачыб отағымызда кизләнмишик. Бәдбәхт анамыз бизи бағрына басыб, биз илә бәһәм көз јашы төкүбдүр. Мән дејәрдим, ана, дур бурадан гачаг, дејәрди: Бала, һараја гачаг, адам да өз евиндән гачармы, бизә нә дејәрләр. Јенә сәбир етмәли. Анамыз бизи бу евдә белә сахлајыбдыр. Биз бөјүдүкдә дә тутдуғунуз бинамус әмәлләрдән хәчаләт чәкиб, Шаһбаз бәјин өвладлары олдуғумузу кизләтмишик.

Шаһбаз бәј. Сус, надүрүст, даһа сән мәним өвладым дејилсән, чых, һараја истәјирсән кет! Көзүмүн өнүндән сүрүн. *(Шәмси бәј чыхыр.)* Аз галмышам бунларын әлиндән баш көтүрүб јенә Фирәнкистана гачам.

Сәфи бәј дахил олур.

Сәфи бәј. Дајы, дејәсән јенә Шәмси илә сөзләшмисән, чох һирсли кедирди, мәнә дә мәһәл гојмады.

Шаһбаз бәј. Көр мәнә нә дејир, Шаһбаз бәјин өвлады олмагдан хәчаләт чәкирәм.

Сәфи бәј. Одур ки, дүшмәнимизин оғлу илә дә достлуг едир.

Шаһбаз бәј. Ким илә?

Сәфи бәј. Әлимәрданын оғлу Чинкиз илә.

Шаһбаз бәј. Нә дејирсән. Чинкиз одур Русијада.

Сәфи бәј. Хејр, Чинкиз бир ајдыр ки, анасы, бачысы илә Пири бабанын јанында олур..

Шаһбаз бәј. Сәфи, Шәмси Чинкиз илә достлуг етмәз.

Сәфи бәј. Чағырын, мәним јанымда өзүндән сорушун.

Шаһбаз бәј. Хавәр, Хавәр!

Хавәр дахил олур.

Хавәр. Нә бујурурсан, аға?

Шаһбаз бәј. Шәмси бәји бураја чағыр.

Хавәр. Шәмси бәј кетди.

Сәфи бәј. Зөһрә ханым евдәдирми?

Хавәр. Бәли, евдәдир.

Сәфи бәј. Чағыр кәлсин.

Хавәр кедир.

Шаһбаз бәј. Сән Шәмсини дејирдин, Зөһрәни нә үчүн чағырырсан?

Сәфи бәј. О да гардашындан кери галмаз. Дајы, Чинкизә бир елә тәлә гурмушам ки, әлимдән гуртарасы дејил. Чинкиз куја кизлин, һөкумәтин әлејһинә ишләјир. Ону һәбс едиб тутдурачағам, һәбсханаја көндәрәчәјәм. Јолда куја гачырды дејә күлләләдәчәјәм, нечә тәдбирдир.

Шаһбаз бәј. Чох көзәл тәдбирдир. Дајын Илјас бәјин ганыны јердә гојмурсан.

Зөһрә ханым (*дахил олур*). Бибиоғлу, хош кәлмисән.

Сәфи бәј. Сағ ол, дајыгызы... Зөһрә, сәндән бир шеј барәсиндә мә'лумат истәјәчәјәм. Ричә едирәм дүзүнү дејәсән, әјләш.

Зөһрә отурур.

Зөһрә ханым. Демәк, мәндән силист едәчәксиниз.

Сәфи бәј. Бәли, бујурунуз көрүм, бир ај бундан ирәли ананыз Һәчәр ханым, гардашыныз Шәмси бәј илә Зүлејха ханымкилә гонаг кедәркән, јолдан дөнүб нараја кетмишсиниз?

Зөһрә ханым. Пири бабакилә.

Сәфи бәј. Доғру! Орада ким илә көрүшмүшсүнүз?

Зөһрә ханым. Пири баба, Јасәмән вә гызы Гәмәр илә.

Сәфи бәј. Даһа кимин илә?

Зөһрә ханым. Ону демәрәм.

Сәфи бәј. Нә үчүн?

Зөһрә ханым. Чүнки мәчбурам.

Сәфи бәј. Сизи мәчбур едән кимдир?

Зөһрә ханым. Мәним вичданым.

Шаһбаз бәј. Јох, сәнин анан Һәчәр ханым! Мәним дүшмәнләрим онун достудур, достларым дүшмәни.

Сәфи бәј. Сиз демәк истәмирсиниз, мән дејәрәм. Орада сиз бизим нәслимизин дүшмәни, гулдурбашы Әлимәрданын оғлу Чинкиз илә көрүшмүшсүнүз, беләдирми?

Зөһрә ханым. Еләдир.

Сәфи бәј. Бәс нә үчүн буну демәк истәмирдиниз?

Зөһрә ханым. Чүнки бу јолда төкүлән ганы даһа кифајәт билирәм. Аталарын әдавәтинин өвладларына кечмәјини артыг билирәм.

Шаһбаз бәј. Мәним өвладларымын һеч биринда гејрәт, намус олмадығыны да мән билирәм.

Зөһрә ханым. Ата, гејрәт, намус көзләјән шәхс, кәрәк бу әдавәтин бинасыны гојмајајды.

Шаһбаз бәј. Сәсини кәс, Һәчәрин гызы.

Сәфи бәј. Дајы, доғру дејирсән, бунларын һеч биринда гејрәт, намус јохдур. Әмиләри Илјас бәјин гатили Әлимәрданын оғлу илә достлуг едирләр.

Шаһбаз бәј. Бунларын белә олмағына јенә дә Һәчәр баисдир.

Сәфи бәј. Зөһрә, бу сәфәр икинизин дә тәгсириндән кечирәм. Бир дә Чинкиз илә мүлагат етсәниз, мәни әфв едәсиниз, онда сизин илә башга чүр рәфтар едәчәјәм, чүнки гуллуг гоһум-әгрәба танымаз. Зөһрә, ону бил ки, Чинкиз һөкумәтин зиддинә ишләјир, мән ону һәбс едәчәјәм.

Шаһбаз бәј. Сән Кәнчәдә нечә күн галачагсан?

Сәфи бәј. Үч-дөрд күндән артыг дајана билмәрәм. Дајы, вахт кечир, кедәк.

Шаһбаз бәј. Сәфа, Сәфа!

Сәфа *(дахил олур)*. Нә бујурурсан, ага?

Шаһбаз бәј. Чамаданы көтүр фајтона гој. *(Сәфа көтүрүб апарыр)*. Сәфи, һалымы көрүрсән, ата бир јерә кедәндә евини оғлуна тапшырар. О да олмаса арвадына, гызына. Һәчәр ханым мәни көрмәк истәмир. Оғул елә, гыз белә. Бунлар һамысы дуа едирләр ки, мән бу мүалиҹәдән шәфа тапыб саламат гајытмајам.

Зөһрә ханым. Ата, сәнин азарынын хасиҹәти елә дир ки, һамыны өзүнә дүшмән һесаб едирсән. Хејр, биз истәјирик ки, сән Кәнчәдән бу азардан сағалыб саламат кәләсән, биз дә раһат олаг.

Сәфи бәј. Дајы гызы доғру дејир, сән әсәби мәчазсан. Иншаллаһ Кәнчәдән сағалыб кәләрсән, бу гара фикирләр дә башындан чыхыб кедәр.

Шаһбаз бәј. Јенә үмидим сән гызымадыр. Худаһафиз. *(Ону өпүр)*.

Сәфи бәј. Дајыгызы, худаһафиз.

Зөһрә ханым. Худаһафиз, јахшы јол.

Шаһбаз бәј вә Сәфи бәј кедирләр.

Зөһрә ханым *(јалныз)*. Аһ... Чинкиз, севкилим, нә үчүн мәнә гулаг асмадын. Нә үчүн мәни дә, өзүнү дә бәлаја салдын. А...һ... сәни тутачаглар, сәнә мин әзиҹәт верәчәкләр, зиндана салачаглар... Јох, јох, гојмарам, сәни чәлладларын әлиндән аларам... Ја сәнлә бир јердә һәбсханаја кедәрәм... Сәнсиз мәнә дирилик јохдур.

Һәчәр ханым *(дахил олур)*. Зөһрә, Сәфи бәј сәнн нијә чағырмышды?

Зөһрә ханым. Сәфи бәј мәндән силис едирди.

Һәчәр ханым. Нә барәдә?

Зөһрә ханым. Бизим Чинкизлә көрүшмәјимиз она мә'лум олмушдур.

Һәчәр ханым. Нә дејирсән, ону һарадан билмиш?

Зөһрә ханым. Билмирәм, о барәдә бир сөз демәди. Чинкизи һәбс етмәк истәјир.

Һәчәр ханым. Нә сәбәбә?

Зөһрә ханым. Сәфи бәјин демәјинә көрә куја

Чинкиз һөкумәтин әлеjһинә ишләјир. Амма мән буна инанмырам. Бу һиҹлә илә ону тәләф етмәк истәјир.

Һәчәр ханым. Аһ, бу нә пис хәбәр. Тезликлә Чинкизә хәбәр вериб гачырмаг лазымдыр.

Зөһрә ханым. Мән дә о фикирдәјәм, анчаг нә јол илә.

Һәчәр ханым. Әһвалаты Гәмәр ханыма јаз, о да Чинкизи гачырсын.

Зөһрә ханым. Хејр, мәктубла хәбәр вермәк горхулудур, башга јол арамалы.

Һәчәр ханым. Башга нә јол вар. Онда кәрәк биримиз кедәк. О да горхулудур.

Зөһрә ханым. Горхулу олса да мәктубдан бу јахшыдыр. О сәфәркн кими Зүлејха халама гонаг кетмәк бәһанәси илә дөнүб мә'лум етмәк лазымдыр.

Һәчәр ханым. Индичә атан јола дүшдү. Биз дә онун далынча кетсәк шүбһәјә дүшәрләр.

Зөһрә ханым. Доғру дејирсән. Она көрә сән евдә гал, мән Шәмси илә сабаһ кедәрәм.

Һәчәр ханым. Горхурам она кими Чинкизи тутталар.

Зөһрә ханым. Сәфи бәјин Кәнчәдән гајытмасы беш-алты күн чәкәр.

Һәчәр ханым. Онда гој Шәмси кетсин, сәнин кетмәјин артыгдыр.

Зөһрә ханым. Јох, ана, мән кәрәк кедәм, Шәмси бачармаз. Чинкиз она инанмаз. Мән олсам, Гәмәр илә көмәкләшиб ону инандырарыг вә гачырдарыг.

Һәчәр ханым. Јахшы дејирсән, сәнин кетмәјин вачибдир.

Шәмси бәј овчу либасында, әлиндә түфәнк, далынча Сәфа дахил олурлар.

Шәмси бәј. Ана, ики күнә Зүлејха халама гонаг кедирәм, изин вер Сәфа фајтону гошуб мәни апарсын.

Һәчәр ханым. Инди атан кетди, сән дә кетмәк истәјирсән, бәс евдә ким галсын?

Шәмси бәј. Бәс сән вә Зөһрә нәдир?

Һәчәр ханым. Биз арвадыг, еви кишисиз гојмаг олармы?

Шәмси бәј. Ана, сәнә сөз верирәм ки, ики күндән артыг галмајам. Инди әһвалым чох пәришандыр, һавамы дәјишмәк истәјирәм.

Һәчәр ханым. Онда сәбир ет, Зөһрә дә кедәчәкдир, халан истәјибдир, онунла кедәрсиниз.

Һејдәргулу дахил олур.

Һәчәр ханым. Һејдәргулу, нә вар, хејир ола?

Һејдәргулу. Иншаллаһ хејирдир, анчаг Зүлејха ханым бир аз нахошдур, мәни көндәрди ки, сизи апарам.

Зөһрә ханым. Ана, биз дә кедәчәјик?

Һејдәргулу. Ханым деди ки, ушаглары да көтирсин.

Һәчәр ханым. Һејдәргулу, дүзүнү де, јохса халам бәрк нахошдур?

Һејдәргулу. Хејр, ханым, башыныз үчүн горхусу јохдур, һәким кәлмишди, деди сојуг дәјибдир. Үч-дөрд күнә сағалыб дурачагдыр.

Һәчәр ханым. Сәфа, тез фајтону гош.

Һејдәргулу. Лазым дејил, Зүлејха ханымын фајтонуну кәтирмишәм, кечә кәлиб чыхдым, карвансарада ачдым.

Һәчәр ханым. Онда сән кет, тез фајтону гош кәтир.

Һејдәргулу. Баш үстә.

Һәчәр ханым. Һејдәргулу, ахшама дүшмәрик ки?

Һејдәргулу. Хејр, ханым, ахшама беш саат галмыш орада олачағыг. Фајтона дөрд ат гошмушам, анчаг јарым саатлыг Пири бабакилә дөнәчәјәм. Ханым үчүн көјәрти апарачағам.

Һәчәр ханым. Чох јахшы, кет. *(Һејдәргулу кедир)*. Сәфа, еви сәнин үмидинә гојурам, јахшы муғајат ол.

Сәфа. Архајын ол, ханым.

Һәчәр ханым. Кет Хавәрә де, бизим үчүн дәјишәчәк һазыр етсин.

Сәфа кедир.

Шәмсибәј. Ана, бу чох јахшы олду, һәркаһ бу күн өзүмүзү Пири бабаја јетирмәсәк, Чинкизи тутачаглар.

Зөһрә ханым. Ону сәнә ким деди?

Шәмси бәј. Сәфи бәј.

Һәчәр ханым. Сәфи бәј илә сән һачан көрүшдүн?

Шәмси бәј. Бир аз бундан ирәли.

Зөһрә ханым. Нә дејирсән, Сәфи бәј атам илә Кәнчәјә кетмәдими?

Шәмси бәј. Хејр, Сәфи бәј Кәнчәдән кағыз алды, охујандан сонра галмалы олду. Атам тәк кетди.

Һәчәр ханым. Сәфи бәј сәнлә даһа нә данышды?

Шәмси бәј. Мәнә бөјүк диван гурмушду. Деди: Зөһрә илә дә данышмышам. Мән әһвалаты нечә олмушдур тамамилә нағыл етдим. Һәтта Чинкиз илә сөзләшдијими дә ондан кизләтмәдим. Дедим, һәркаһ мән билејдим ки, Чинкиз орададыр, һеч вахты Пири бабакилә кетмәздим. Мән сә'ј едирдим ки, ону инандырым ки, фикрини ачдырым. Мәни тә'риф едиб деди: Мән билирәм ки, сән гејрәтли оғлансан, бизи бачын Зөһрә кими дүшмәнә сатмазсан.

Һејдәргулу *(дахил олур)*. Фајтон һазырдыр.

Һәчәр ханым. Ушаглар, кедәк.

Кедирләр.

пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

Сәһнә бирinчи пәрдәнин мәнзәрәсини көстәрир. Һәјәтдә скамјанын гаршысында бир маса, үстүндә бир нечә китаб. Гәмәр китабларын шәклинә бахаркән көзүнә бир мәктуб саташыр.

Гәмәр *(мәктубу әлинә көтүрүб)*. Бу Зөһрәнин хәттинә охшајыр. Јох, сәһв едирәм, Зөһрә Чинкизә мәктуб јазмаз. Гој ачыб охујум, онда мә'лум олар. Јох, өзкәнин мәктубуну охумаг гәбеһ шејдир. Гој башыны ачыб охујум, онда мә'лум олар, далыны охумарам. *(Мәктубу пакетдән чыхарыб охујур.)* «Ej гәлбимин султаны, севкили Чинкизим!» Паһо, гәлбимин султаны, севкили, бу мәктубдан әтир ији кәлир. Кәрәк охујам. *(Охујур)*. «Там бир ајдыр ки, нә кечә, нә күндүз бир ан хәјалымдан чыхмырсан. Аһ, һичран атәши, мәни јахыб јандырыр. Чинкизим, дәхи сәбир едә билмирәм, мәһәббәтин уғрунда шам тәк әријән, ешгиндән мәчнун олан Зөһрәјә рәһмин кәлсин». Һә, доғрудан да јазан Зөһрә имиш. Ej бивәфа Зөһрә, бәс сән мәнлә белә дост имишсән? Мәнә бир чох мәктуб јазмышсан, һеч бириндә ишарә едә билмәмисән. Инди сир-

829—25

рини мәндән бәрк сахла. Баша дүшдүм ки, Зөһрәни шаир едән нә имиш. Чинкизә аһ чәкдирән нә имиш. *(Мәктубу кизләдиб кағыз јазыр.)* Зөһрә ханым, мәктубу белә јазырлар, өзү дә ше'р илә.

Јасәмән *(ичәридән)*. Гәмәр, Гәмәр!

Гәмәр. Кәлирәм.

Кедир. Чинкиз отагдан чыхыр, масаја тәрәф кәлир. Гәмәрин јаздығы кағызы әлинә көтүрүр.

Чинкиз. Буну ким јазмыш. Гәмәрин хәттинә охшајыр. Көрүм бачым нә јазыб. Дејәсән ше'рдир. *(Охујур).*

Еј көрдиши әдалы Шәмси,
Еј фәзанын назлы султаны.
Каинаты шад едән сәнсән,
Чаһана нур верән сәнсән.
Зиjан илә јашар.
Гәмә мүбтәла Гәмәр.

Һа-һа-һа...

Гәмәр далдан кәлиб кағызы онун әлиндән дартыб алыр.

Гәмәр. Башгасынын мәктубуну охумаг гәбеһ шеjдир. Беләдирми, бәрадәрим Чинкиз?

Чинкиз. Елә дир, бачым Гәмәр.

Гәмәр. Бәс нә үчүн охујурсунуз?

Чинкиз. Чүнки мәктуб дејил, ше'рдир. Шаир ше'р јазыр ки, инсанлар ону охујуб ләззәт апарсынлар, һиссләри инчәләниб зәриф олсун. Бачым Гәмәр, бу ше'рләрлә сән әдәбиjjатымызда jени бир чығыр ачырсан. Даһа бундан сонра ше'рдә на гафиjә, нә мә'на лазым дејил.

Гәмәр. Нечә? Мәним ше'римдә мә'на jохдур?

Чинкиз. Мән ки тапа билмирәм. Бәлкә өзүнүз о пүнһан мә'наны изһар едәсиниз.

Гәмәр. Еј гәлбимин султаны Чинкиз, Гәмәрин ше'ринин мә'насыны анламаға сән һәлә хамсан, пүхтә олмаға чох сәфәр кәрәк...

Чинкиз. Гәмәр!

Гәмәр. Бәли.

Чинкиз. Көзләримә бах.

Гәмәр *(онун көзләринә бахаркән)*. Аһ, бәрадәримин көзләри нә көзәлдир. Шаһин бахышлы. Инди о көзләрдә бир изтираб, бир һәjәчан көрүнүр. Фәгәт күлүмсүнәндә башга ләтафәт, башга мәлаһәт... Еj бу көзләрә ашиг олан парлаг улдуз, Гәмәр сәнә һәсәд апарыр.

Чинкиз. Һа-һа-һа...

Гәмәр. Бах белә, гашгабағыны төкәндә үзүн Чәбиләнин күлүмсәмәсинә бәнзәjир.

Чинкиз. Гәмәр, күлдүрдүjүн jетәр, бир аз да сәндән бөjүк гардашыны динлә.

Гәмәр Оj, мәндән нә чох бөjүксән, һеч һесаб едә билмәjәчәjәм. Сән мәндән мин сәккиз jүз санијә бөjүксән.

Чинкиз. Һа-һа-һа... Гәмәр, бу күн мән сәнлә бачармаjачағам. Она көрә рича едирәм бәндәнизи әфв едәсиниз, бурадан тәшриф апарасыныз. Мәнә дәрс охумаға мане олмаjасыныз.

Гәмәр. Чинкиз, даһа зарафаты бурахдым.

Чинкиз. Гәмәр, бир нечә вахтдан бәри мән сәндә тәғjир көрүрәм.

Гәмәр. Мәсәлән...

Чинкиз. Мәсәлән, ирәлиләрдә сән мәндән һеч бир шеjи кизләтмәздин, үрәjиндә нә олса ачыб мәнә сөjләjәрдин. Мәндән кизлин бир сиррин олмазды, инди исә ону көрмүрәм.

Гәмәр. Мән дә сәндә тәғjир көрүрәм.

Чинкиз. Мәсәлән...

Гәмәр. Мәсәлән, бир нечә вахтдан бәри сән һәр ахшам бу скамjада әjләшиб саатларча үфүгүн шәрг чәһәтиндән зүһур едән бир парлаг улдуза тамаша едирсән.

Чинкиз. Елә бу?

Гәмәр. Бәли, елә бу!

Чинкиз. Мәним улдуза бахмағымда сән нә сирр көрүрсән?

Гәмәр. Көjдә улдуз чохдур. Нә үчүн сән анчаг о улдуза бахырсан?

Чинкиз. Чүнки о улдуз гejриләриндән парлагдыр. Мән ону чох севирәм.

Гәмәр. Елә мән дә буну билмәк истәjирдим. О улдузун ады нәдир?

Чинкиз. Чобан улдузу дејирләр, дан улдузу дејирләр.

Гәмәр. Даһа ады jохдур?

Чинкиз. Гәдим jунанлар о улдузу ешг вә һүсн илаһиjjәси санырдылар, адына да Диана дејирдиләр.

Гәмәр. Бәс, әрәбләр о улдуза нә дејирләр?

Чинкиз. Билмирәм, кәрәк ки... Зөһрә.
Гәмәр. Һа-һа-һа... кәрәк ки ...Зөһрә.
Чинкиз *(ачыглы)*. Чәкил!
Гәмәр. Кедирәм, кедирәм, ачығын тутмасын.

Бир аз кедиб дајаныр. Чинкиз башыны әлләри илә тутуб фикрә кедир. Гәмәр кизли далдан онун бојнуну гучаглајыб сачларындан өпүр, гачыр.

Чинкиз. Гәмәр. *(Галхыб отағына кедир.)*
Гәмәр *(јалныз)*. Еј заваллы гардашым, көрүрәм, аслан үрәјини ешг атәши јандырыр. Сөндүрмәк истәјирсән, фәгәт бачармырсан. Чүнки атәш бүтүн вүчудуну алмыш, дамарларына јеримиш. Көрүрәм, мүшкүлат чох, севдијин дүшмән гызы, сән бир рәиҗҗәт оғлу, о бир аға гызы. Ah! Билирсәнми Чинкизим, бачын Гәмәр дә Шәмс одуна јаныр.

Јасәмән вә Пири баба комадан чыхырлар.

Јасәмән. Гәмәр, Чинкиз һаны? Бизимлә кедирми?
Гәмәр. Билмирәм, кетсә јахшы оларды, кефи ачыларды.
Пири баба. Әлбәттә, јахшы оларды, јохса сәһәрдән ахшама кими китабдан әл чәкмир.
Јасәмән. Чинкиз.

Чинкиз отагдан чыхыр.

Чинкиз. Ана, мән кедә билмәјәчәјәм. Јолдашым кәләчәкдир, ону көзләјирәм.
Гәмәр. Ана, јалан дејир, кетмәк истәмир, јолдашыны бәһанә кәтирир.
Чинкиз. Гәмәр, инди дә мәни јаланчы едирсән? Чох сағ ол. Мән сәни белә бивәфа бачы билмирдим. Кет, кет...
Гәмәр *(әлиндән тутуб)*. Јох, јох, мән бивәфа бачы дејиләм. Шәмс илә Гәмәр алтында мәнимтәк бачы тапа билмәзсән.
Чинкиз. Бу күн Шәмс илә Гәмәр дилиндән дүшмәјир. Бу нә сирдир.
Гәмәр. Чүнки... худаһафиз. Ана, кедәк.

Кедирләр.

Пири баба. Ај оғул, бир белә нә охујурсан?
Чинкиз. Пири баба, тибб чох чәтин елмдир, кәрәк һәмишә мүталиә едәсән.
Пири баба. Һәкимлик чәтин исә дә көзәл сәнәтдир. Инсанлара бөјүк хидмәт едир.
Чинкиз. Пири баба, мәним фикрим одур ки, һәкимлији гуртарандан сонра кәлиб кәнддә отурам, кәндлиләрә көмәк едәм.
Пири баба. Чох көзәл фикирдир, аллаһ сәнә төвфиг версин.

Бу һалда Һәчәр ханым, Шәмси бәј, Зөһрә ханым вә Һејдәргулу дахил олурлар.

Пири баба. Һәчәр ханым, чох хош кәлмисиниз, сәфа кәтирмисиниз, бујурунуз, бујурунуз...

Чинкиз онлара әл верир.

Һәчәр ханым. Бәс Јасәмән вә Гәмәр һаны?
Чинкиз. Онлар индичә мешәјә кәзмәјә кетдиләр.
Һәчәр ханым. Оғлум, бәс сән нә үчүн кетмәмисән?
Чинкиз. Мән мәктәб јолдашым Фәрманы көзләјирәм, онунла дәрсләримизи мүталиә едәчәјик.
Шәмси бәј. Ана, мән дә мешәјә кедирәм.
Һәчәр ханым. Кет. Јасәмәнкилә дә хәбәр ет, кәлсинләр. Вахт јохдур, тез кедәчәјик.

Шәмси бәј кедир.

Пири баба. Нијә о сәфәрки кими тәләсирсиниз?
Һәчәр ханым. Халам нахошдур, Һејдәргулуну бизим далымызча көндәрибдир.
Пири баба. Аллаһ шәфа версин. Һејдәргулу, Зүлејха ханымын нахошлуғу нәдир?
Һејдәргулу. Сојуг дәјмәдир, горхусу јохдур. Пири баба, ханым мәнә көјәрти тапшырмышдыр.
Пири баба. Кет ханыма нә лазымдыр јығ.

Һејдәргулу кедир.

Һәчәр ханым. Пири баба, ичәри кедәк, сизә демәли сөзүм вар.

Комаја кирирләр.

829—25

Зөһрә *(Чинкизин әлиндән тутуб)*. Чинкиз, сәни дејмәк лазымдыр.

Чинкиз. Дөј.

Зөһрә. Сәни севмәк лазымдыр.

Чинкиз. Сев.

Зөһрә. Бәс сән.

Чинкиз. Әфсус ки, мән дә севирәм.

Зөһрә. Нә үчүн әфсус, Чинкиз, мәһәббәт бир елә дөвләт, бир елә не'мәтдир ки, аллаһ ону ән бәјәндији достуна бәхш едир.

Чинкиз. Көрүнүр ки, мән онун досту дејиләм. Достда бир белә бәла, чәфа вермәк рәвадырмы?

Зөһрә. Чинкиз, бәланы, чәфаны өзүнә, сән өзүн чәкдирирсән. Нә үчүн мәним кими үрәјинин далынча кетмирсән?

Чинкиз. Чүнки мане олан сәбәб чохдур.

Зөһрә. Билирәм, јенә дејәчәксән сән дүшмәнимиз Шаһбаз бәјин гызысан. Сән бир бәј гызы, мән бир рәиҹәт оғлу. Чинкиз, мәһәббәт аләминдә бәј, кәда јохдур, мән сәни севирәм, сән дә мәни. Башгалары бизә нә лазымдыр? Мән мәһәббәт уғрунда һәр шеҹдән кечәрәм. Мән сәнинлә нараја истәјирсән кетмәјә һазырам. Бир башга өлкәјә кедәк, орада бәхтиҹар јашајаг.

Чинкиз. Зөһрә, нә демәк истәјирсән?

Зөһрә. Ону демәк истәјирәм ки, бу күн сәни һәбс едәчәкләр, көлмишәм сәни хәбәрдар едәм.

Чинкиз. Мәни ким һәбс едәчәкдир?

Зөһрә. Газа назири Сәфи бәј.

Чинкиз. Сәфи бәј мәни нәдә мүгәссир едир?

Зөһрә. Куја сән һөкумәтин әлејһинә ишләјирсән.

Чинкиз. А... бу һиҹлә илә Сәфи бәј мәни тәләф етмәк истәјир. Сән буну кимдән ешитмисән?

Зөһрә. Сәфи бәј өзү деди. Кечән сәфәр бураја көлмәјимиз она мә'лум олмушдур. Мәндән вә Шәмсидән бөјүк силист етди вә тапшырды ки, сәнлә әлагә етмәјәк, әкс һалда бизи дә һәбс едәчәкдир. Инди көлмишик сәни хәбәрдар едиб гачырдаг.

Чинкиз. Зөһрә, сизин бу фәдакарлығы өлənә кими унутмарам. Әлвәдаүсус Шәмси бәји, онда сиз бурадан тез кедин, јохса фәлакәтә дүшәрсиниз.

Зөһрә. Анамкил кетсин, мән кетмәјәчәјәм.

Чинкиз. Нә үчүн?

Зөһрә. Аһ, Чинкиз... көрүнүр, сән мәним мәһәббә-

тимә инанмырсан, инансајдын, бу суалы мәнә верməздин. Сән фәлакәтә дүшдүкдә, мән кәнарданмы бахым?

Чинкиз. Зөһрә, ағыллы ол, елә иш етмә, наһаг јерә өзүнү бәлаја салма.

Зөһрә. Агил олуб горхаглартәк чанымы саламат сахламагдан, ешг чүнүну олуб севкилим илә һәбсханаја дүшмәји даһа әфзәл билирәм.

Чинкиз. Зөһрәм, ej парлаг улдузум, сәнә анд ичирәм ки, әкәр бу бәладан хилас олорамса, сәнин арзуну јеринә јетирәрәм.

Шәмси бәј, Гәмәр вә Јасәмән дахил олурлар. Гәмәр Чинкизин бојнуну гучаглајыб ағлајыр.

Чинкиз. Ај дәли бачым, нә үчүн ағлајырсан?

Гәмәр. Аһ, сәни тутмаг истәјирләр, зиндана салмаг истәјирләр. Јох, јох, гојмарам. Сәни һеч кәсә вермәрәм.

Чинкиз. Гәмәр, сакит ол, көрүрсән гардашыны нә тутублар вә нә дә һәбсханаја салыблар.

Јасәмән. Чинкиз, әһвалаты билирсәнми?

Чинкиз. Билирәм, Зөһрә ханым сөјләјибдир.

Гәмәр *(Зөһрә ханымы өпәркән)*. Зөһрә, бизә етдији јахшылығы өлənә кими унутмарам.

Јасәмән. Бәс Һәчәр ханым һаны?

Зөһрә. Ичәридә, Пири бабанын јанындадыр.

Јасәмән ичәри кирир.

Чинкиз. Шәмси бәј, бу күн сиз бир јахшы инсан олдуғунузу мәнә сүбут етдиниз. Дүшмәнә јахшылыг етмәк һәр кишинин иши дејил.

Шәмси бәј. Мән өзүмү сизә дүшмән һесаб етмирәм вә сә'ј едирәм ки, аталарымызын әдавәти биз өвладларына кечмәсин.

Чинкиз. Мән дә о фикирдәјәм.

Пири баба, Јасәмән вә Һәчәр ханым комадан чыхырлар.

Һәчәр ханым. Оғлум, Чинкиз, биз гочалар белә гәт етдик ки, сәни өзүмүз илә апараг.

Зөһрә. Чох көзәл фикирдир.

Шәмси бәј. Ондан башга чарәси јохдур.

Чинкиз. Мәним барәмдә етдијиниз фәдакарлыгдан артыгча мәмнун олуб тәшәккүр едирәм. Фәгәт мәни әфв единиз, тәклифинизи рәдд етмәјә мәчбурам.

Һәчәр ханым. Нә үчүн?

Чинкиз. Чүнки сизләри дә фәлакәтә салмаг истәмирәм. Бу саат мәним јолдашым Фәрман кәләчәкдир. О, Қијевә гајытмаг истәјир, мән дә онунла кедәрәм. Јохса бурада галсам, мәни арајыб тапарлар.

Пири баба. Чинкизин фикрини мән дә бәјәнирәм. Сиз, Һәчәр ханым, тез кедин, бурада олмағыныз ачылмасын.

Һәчәр ханым. Онда, ушаглар, кедәк.

Зөһрә ханым. Ана, мән Гәмәри тәк гојмаг истәмирәм. Изин вер, бу кечә бурада галым.

Һәчәр ханым. Јох, изин верә билмәрәм. Чинкиз кедәндән сонра кәлиб нә гәдәр истәсән галарсан.

Һејдәргулу дахил олур.

Һејдәргулу. Һәчәр ханым, кедәк, јохса Зүлејха ханым тәшвишә дүшәчәк ки, нә үчүн кеч кәлдиләр.

Һәчәр ханым. Кедәк. Саламат галыныз, аллаһ сизә јар олсун.

Пири баба. Аллаһ сиздән разы олсун, мән гочаны јаддан чыхармырсыныз.

Зөһрә Гәмәри гучаглајыб ағлајыр.

Гәмәр. Гәм етмә, иншаллаһ јенә көрүшәчәјик.

Шәмси бәј. *(Гәмәр әвәзинә Зөһрәјә әл вериб)* Гәмәр бәјим, худаһафиз.

Гәмәр. Һа-һа-һа...

Јасәмән. Јенә нәјә күлүрсән, а дәли гыз?

Гәмәр. Нечә күлмәјим, Шәмси бәј Зөһрәјә әл вериб дејир: Гәмәр бәјим, худаһафиз.

Күлүшүрләр.

Пири баба. Гәмәр јахшы етди ки, бизи күлдүрдү. Сәфәрә кедәни күләрүзлә јола салмалы.

Һәчәр ханым. Худаһафиз.

Кедирләр.

Чинкиз. Гәмәр, чәлд чамаданы ичәридән кәтир, китабларымы гој, чамашырларымы кәтир.

Гәмәр кедиб кәтирир.

Јасәмән. Анан өлсүн, залымлар сәни гојмадылар бу үч ај јајы раһат јејиб-ичиб, кәзәсән.

Чинкиз. Гәм етмә, ана, бу күн-сабаһ һәким олуб кәләчәјәм вә сизләри көтүрүб башга бир шәһәрдә тәбиблик едәчәјәм. Гәмәр, китаблары алтдан гој, чамашырларымы үстдән.

Сәфи бәј ики стражник илә дахил олур.

Јасәмән. Уј, биздән нә истәјирсиниз, нијә кәлмисиниз?

Сәфи бәј. Бу гулдур јувасыны дағытмаға кәлмишәм. Буну мән кәрәк ијирми ил бундан әгдәм едәјдим.

Пири баба. Онда едә билмәздин, чүнки Әлимәрдан сағ иди.

Сәфи бәј. Инди оғлуну да онун јанына көндәрәрәм.

Чинкиз. Сәфи бәј, күј-галмагал едиб нә үчүн арвадлары горхудурсан? Нәјә кәлмисиниз?

Сәфи бәј. Бу гулдур јувасыны дағытмаға кәлмишәм. Буну мән кәрәк ијирми ил бундан әгдәм едәјдим.

Пири баба. Онда едә билмәздин, чүнки Әлимәрдан сағ иди.

Сәфи бәј. Инди оғлуну да онун јанына көндәрәрәм.

Чинкиз. Сәфи бәј, күј-галмагал едиб нә үчүн арвадлары горхудурсан? Нәјә кәлмисиниз?

Сәфи бәј. Оны һәбсханада биләрсән. Гачмаға һазыр олмағындан көрүнүр мәним кәлмәјими сәнә мә'лум етмишләр. Пири киши, сиз илә ишим сонрадыр. Чинкизи алын.

Јасәмән *(Сәфи бәјин габағында диз үстә чөкүр)*. Сәфи бәј, мәни балаларынын башына чевир, оғлуму өлимдән алма.

Чинкиз. Ана, галх, белә алчагларын өнүндә диз үстә чөкмә.

Стражниклер Чинкизи араја алырлар. Гәмәр Чинкиздән јапышыр.

Гәмәр. Гојмарам.

Сәфи бәј. Әлләринә гандал вурун.

Гәмәр Чинкизин әлләриндән тутур.

Гәмәр. Гојмарам.

Чинкиз. Бачым, сакит ол, гој вурсунлар.

Гәмәр. Сәфи бәј, мәни гардашым илә бәрабәр зиндана апар.

Сәфи бәј. Әлимәрдандан төрәјән ја гулдур олар, ја үсјанчы. Сәбир ет, сән дә ораја кедәчәксән, анан да, бу Пири баба да.

Пири баба. Гəмəр, Jасəмəн, Чинкиз, белə шəхсə Jалварmаг лазым дejил. Сəфи бəj, фəлəjин ишини билмəк олмаз, бу күнкү шад сабаһ ағлар. Бу күнкү һөкм едəн баш, сабаһ ajаглар алтында тапдаланар.

Сəфи бəj. Сус, гоча кафтар, jохса о ajаглар алтында тапдаланан баш, өз башын олачагдыр.

Jасəмəн *(Чинкизин бojнуну гучаглajараг)*. Оғлум, каш анан кор олajды, сəни голу бағлы көрмəjəjди.

Чинкизи апарырлар.

Чинкиз. Гəмəр, һараjа кəлирсəн?

Гəмəр. Мəн дə сəнинлə кедирəм.

Чинкиз. Бачым, гajыт.

Пири баба кедиб ону гучаглajыб гojмajыр. Сəфи бəjкил гапыдан чыхыб кедирлəр.

Гəмəр. *(гышгырыр)*. Баба бурах, jохса өзүмү өлдүрəрəм.

Пири баба. Jасəмəн, кəл гызыны гojма, мəн бачармырам.

Jасəмəн. Гызым, сакит ол, аллаһ көримдир, гардашын тезликлə гуртарачагдыр.

Гəмəрин үрəjи битаб олур. Jасəмəн үзүнə су чырпыр.

Чəби *(дахил олур)*. Гəмəрə нə олмуш?

Jасəмəн. Чəби, Чинкизи Сəфи бəj тутуб һəбсханаjа апарды.

Чəби. Нə дejирсəн, чохданмы кетдилəр?

Jасəмəн. Елə индичə.

Чəби. Бу саат Чинкизи бурада көрəрсиниз. Мəн кетдим. *(Чəлд гапыдан чыхыр)*.

Гəмəр *(зəиф сəслə)*. Ана, Чəби лəлə нə дejирди.

Jасəмəн. Чəби кетди, деди ки, Чинкизи бу саат кəтирəчəjəм.

Пири баба. Өзүнү наһаг jерə өлүмə верəчəкдир. Бир тək Чəби үч мүсəллаһ адамын əлиндəн дустагмы ала биләр?!

Jасəмəн. Чəби Чинкизи чох истəjир. Доғрудан да онун хиласы үчүн өзүнү өлүмə верəчəкдир.

Гəмəр. Чəби лəлəни мəн дə чох истəjирəм. Үрəjи чох назик инсандыр. Бизим чүмləмизи чох истəjир.

Бу һалда бир нечə түфəнк ачылыр.

Jасəмəн. Аман, jа рəбб, бу күллələри Чəби лəлəjə атдылармы?

Гəмəр. Jазыг лəлə, сəни чəлладлар өлдүрдүләрми?

Пири баба. Демəдимми наһаг jерə өзүнү күдаза верəчəкдир, гој кедим көрүм нечə олду?

Гəмəр. Jох, баба, гojмарам, сəни дə өлдүрəрлəр.

Пири баба. Мəним дири галмағымдан нə фajда вар. Чаванлары кора көндəриб, мəнми сағ галачағам?

Jасəмəн. Пири баба, биз ики арвады пəнаһсызмы гojмаг истəjирсəн?

Гəмəр. Аһ!.. Бу чəрхи-фəлəк биз заваллыдан нə истəjир? *(Ағлajыр.)*

Бу һалда Əлимəрдан чиjниндə түфəнк, дөшүндə ики гатар патрондаш дахил олур.

Jасəмəн *(чəлд галхыб она тəрəф кедир)*. Сəн... Кимсəн?..

Əлимəрдан. Күрд гызы, мəни танымырсан?

Jасəмəн *(гышгырыб онун үстүнə атылыр)*. Əлимəрдан!

Пири баба. Jасəмəн, нə дejирсəн? Өлү дə дириләрми?

Əлимəрдан. Əми, өлү дирилмəз, Əлимəрдан дириләр.

Пири баба *(ону гучаглajыб өпүр)*. Əлимəрдан, көр Гəмəрин нə көзəл гыз олмуш.

Əлимəрдан *(ону өпəркəн)*. Он беш илдир ки, сиздəн ajрылмышам. Гызым, мəнсиз күнүнүз нечə кечир, дүшмəнлəрим сəнə саташмамышлар ки?

Гəмəр. Ата, Чинкизин бачысына саташмаг олмаз. Аһ, ата, каш бир аз тез кəлмиш олајдын. Чинкизими мəғрур дүшмəнин əлиндəн алајдын.

Əлимəрдан. Гəм етмə, гызым, мəғрур дүшмəн чəзасына чатды. Гардашын бу саат кəлəр.

Чинкиз, Ибад вə Чəби лəлə дахил олур.

Гəмəр. Чинкиз кəлди *(кедиб бojнуну гучаглajыр)*.

И б а д. Гəмəр, мəни танымырсан?

Г ə м ə р. Аһ, Ибад дајым. *(Ону гучаглајыр.)*

Ј а с ə м ə н. Ибад, гардашым! *(Бојнуну гучаглајыб ағлајыр).*

И б а д. Бачым, нə үчүн ағлајырсан?

Ј а с ə м ə н. Нечə ағламајым. Сизин икинизин дə өлүм хəбəри кəлмишди. Инди бизим үчүн јенидən дүнјаја кəлмисиниз.

И б а д. Бачым, о сизə јалан хəбəри чыхаран Сəфи бəј дə, бизи бу бəлалара салын Шаһбаз бəј дə чəзаларыны алдылар. Бачы, көрмəли идин Шаһбаз бəј нечə ајагларыма дүшүб јалварырды ки, мəни өлдүрмə, онсуз да мəн бидərман азара дүшмүшəм, бу күн сабаһ өləчəјəм. Дедим, онда гој сəни бу əзијјətдən хилас едим. Түфəнкимин беш күллəсини дə онун үрəјинə бошалтдым. Руһун шад олсун, ej гејрətли нишанлым Гəмəр, Ибад интигамыны дүшмəндən алды.

Ч и н к и з. Гəмəр, һəркаһ Чəби ләлə тез атамкилə хəбəр вермəсəјди, инди мəни бурада сағ көрмəјəчəјдин.

Г ə м ə р. Сағ олсун, Чəби ләлə.

П и р и б а б а. Мəкəр сизин кəлмəјинизи Чəби билирди?

И б а д. Билирди, анчаг Əлимəрдан тапшырмышды ки, һəлə хəбəр вермəсин.

Ə л и м ə р д а н. Топал, ал буну! *(Пул верир).*

Ч ə б и. Сағ ол, саһиб.

Ə л и м ə р д а н. Күрд гызы, мəн кəлмишəм сизи апармаға, тез ол һазырлаш, бу иттифагдан сонра сизи бурада гојмаг олмаз.

Ј а с ə м ə н. Бизи һараја апарачагсан?

Ə л и м ə р д а н. Ирана, Аразын о тајына. Јолдашларым бу саат мешədə көзлəјирлəр. Кəрək сүбһ ачылынча Иран торпағында олаг. Даһа дурма, чəлд ол! Бир дəст палтардан вə дəјишəкдən савајы һеч бир зад көтүрмə. Ушаглар, сиз дə кедин үст палтарларынызы көтүрүн.

Чинкиз вə Гəмəр кедирлəр.

И б а д. Пири баба, сəн дə һазыр ол.

П и р и б а б а. Мəн бу синнимдə һара кедиб чыхарам

И б а д. Пири баба, горхурам сəнə əзијјət верəлəр.

Ə л и м ə р д а н. Мəним горхумдан һеч кəс əмимə

əзијјət верə билмəз, анчаг ушаглар кедирлəр, она бурада ким гуллуг едəчəкдир.

П и р и б а б а. Оғлум, Чəбини дə апарырсан?

Ə л и м ə р д а н. Јох, Чəби бурада галачагдыр.

П и р и б а б а. Онда мəндən архајын ол.

Ə л и м ə р д а н. Əми, горхма, ушаглары Иранда гојуб өзүм дəстəм илə бу таја кечəчəјəм. Мəним һəниртим кəлəн јердə һеч кəс чүр'ət едиб сəнə јахын дүшə билмəз *(Јасəмən, Чинкиз вə Гəмəр кəлирлəр).* Даһа дурмајын, кедək.

Чəби ләлə əлиндə бир дəсмал хиjар кəлир.

Ə л и м ə р д а н. Топал, о нədир?

Ч ə б и. Хиjардыр, саһиб, ушаглара јығмышам, јола көтүрсүнлəр.

Г ə м ə р. Сағ ол, Чəби ләлə, бах, Пири бабадан муғаjат ол.

Ə л и м ə р д а н. Даһа дурмајын, кедək! Топал, шеjлəрдən көтүр. Əми, худаһафиз, гəм етмə, jенə көрүшəчəjик.

Пири баба илə худаһафизləшиб кедирлəр.

П и р и б а б а *(jалныз)*. Команын бүлбүлləри учуб кетди.

ПƏРДƏ

БЕШИНЧИ ПƏРДƏ

БИРИНЧИ ШƏКИЛ

Дөрдүнчү пəрдəдəн үч ил кечмишдир. Сəһнə мешə ичиндə бир булаг көстəрир. Пəрдə галхдыгда Шəмси бəј, Гəмəр, Зөһрə ханым вə Чəби көрүнүр.

Г ə м ə р. Сеjрə чыханын чүмləси кəрək ишləсин. Шəмси, белəдирми?

Ш ə м с и. Бəли, елəдир.

Г ə м ə р. Онда динлəjин, һəр биринизин вəзифəсини деjим: сəн, Зөһрə, бурада галыб сүфрəни һазыр едəчəксəн, əти кабаблыг доғрајыб, дузлајачагсан.

Зөһрә. Әти мән тәк нечә доғраjачағам?

Ғөмәр. А Зөһрә ханым, дејәк ки, кимназијада сәнә гајғанаг биширмәји өjрәтмәмишдиләр, онун үчүн дә jумуртаны суjа салыб сонра jағ төкмүшдүн. Бәс әт доғрамаға нә дејирсән?

Күлүшүрләр.

Зөһрә ханым. Чаным, бир инсаф единиз, тәк адам нечә әт доғраjа биләр? Кәрәк бири әти тутсун, о бири бычаг илә кәссин. Чәби ләлә, белә дирми?

Чәби. Бәли, ханым, елә дир. Сиз зәһмәт чәкмәjин, азардан jени дурмусунуз. Мән бунларын һамысыны дүзәлдәрәм.

Ғөмәр. Чәби ләлә доғру дејир. Зөһрә, сән балышыны башынын алтына гоj узан, китаб оху. Биз дә сәнин әвәзинә ишләjәрик. Чәби ләлә, сән мешәдән одун кәтир, оҹаг гала, биз дә Шәмси илә кабаб үчүн чубуг кәсәк, шиш һазыр едәк. Шәмси, түфәнкини көтүр, бәлкә бәхтимиз кәтирди, растымыза ов чыхды, сән дә атыб сәһвән вурдун.

Күлүшүрләр.

Зөһрә. Довшан әһвалаты бу үч илдә һәлә jаддан чыхмаjыбмы?

Ғөмәр. Хеjр, һеч вахты чыхмаз, һазыр ол! Ирәли арш!

Кедирләр.

Зөһрә *(jалғыз)*. Кединиз, еj ики бәхтиjар чаван. Сиз дә мәнимлә баһәм бу үч ил ганлы тоггушма, вурушма ичиндә мин дүрлү әзиjjәт, мәшәггәт чәкдиниздә дә ахырда мәрамыныза наил олдунуз. Бу күн-сабаһ ики хошбәхт гушчуғаз кими учуб өзүнүз үчүн jени бир jува тикәчәксиниз. Орада шад вә хүррәм өмүр сүрәчәксиниз. Фәгәт мән, вәрәмли гызчығаз, өз арзума чатмаjыб, ешг атәшиндә шам тәк әриjиб, бу күн-сабаһ сөнәчәjәм. Еj фәләк, төкдүjүм бу ганлы көз jашыма рәһм ет, jа вүсала тез jетир мәни, jа ал бу чанымы. Чинкиз, севкилим, там үч илдир ки, сәндән бир хәбәр jохдур. Мәни өлмүш саныб чәлаjи-вәтән олдун. Һарадасан, еj чәфалы, еj бәлалы

ашигим? Зөһрәнин наләсини ешидирсәнми? Ah, үрәjим кедир.

Jерә jыхылыб гәшш едир. Сәһнә бир мүддәт сүкут ичиндә галыр, сонра Чинкиз сәjjаһ либасында, әлиндә бир әл чамаданы дахил олур. Булагдан су ичир.

Чинкиз. Ah, нә сәрин, нә дадлысан, еj вәтәнимин көзәл чешмәси! Өлмүш руһума, jорғун чисмимә jенидән бир һәjат вердин. Нә һәзин сәдан кәлир, еj севимли булағым! Сәни бир назәнин пәри чох севәрди. Мәни тез-тез бураjа кәтирәрди. Ah, хатыратым мәни боғур. Зөһрәм, еj парлаг улдузум, нә тез сөндүн! Чинкизин кәлмиш мәчнун тәк мәзарыны гучуб, jорғун руһуну, сыныг гәлбини сәнә тәслим етсин. *(Бүлбүл охуjур.)* Өтүш, өтүш еj мәним тәк мөһнәти-jардан фәган еjләjән бүлбүл, еj һәмдәрд рәфигим! Бу баһар аләми ичрә инсанлардан узаг, jар үчүн налә өтмәкдә jалныз дејилсән *(Зөһрәjә тәрәф кедир, ону көрүб)*. Ah, бу рөjамы, jа һәгигәтән Зөһрәми бурада jатмыш көрүрәм?! Jа рәбб, бу нә сирр? Демәк, Зөһрә өлмәмиш, Ирана jалан хәбәр кәлмиш. Ah, нә бөjүк сәадәт! Гоj ojадым. Нә ширин jухуjа батмыш. Jох, ojатма, гоj бир гәдәр jатсын.

Ah, шаир нә көзәл дејир:

Әсмә, дур! Әсмә, еj нәсими-баһар!
Уjуjор jари-ишвәкар уjуjор.
Далғаландыгда зүлфи-зәррин тар
Сарыjор гөнбә һүсну алтын нур.
О көзәл чөһрәнин әсири икән.
Әчәба гысганырмысан мәндән?
Әсмә, дур, дур! Бурах, бурах уjусун.
Нобаһарын бу назәнин гызыны.
Өтүшән гушлар! Иштә сиз дә сусун!
Сусун артыг! Бу Зөһрә jылдызыны
Сеjр един иштиjагү һәсрәт илә.
Бу көзәл лөвһә сонра дүшмәз әлә.
Күнаһ! Еj хилгәтин көзәл кәлини!
Уjуjор, иштә назлы һәмширән!
Сән дә дур! Сачма бир зиjаләрини,
Сән дә бир ан үчүн чәкил, кизлән!
Бир аз әjлән булутлу дүнjада,
Мане олма бу тифли-нев'задә.
Уjуjор... уф! Еj бәлалы көнүл,
Чырпыныб дурма! Сән дә сус артыг,
Вурма сус! Иштә сусду һәм бүлбүл!
Дур, һәjатым да кетсә дур азачыг,
Уjуjор чүнкү ашинаjи-хәjал,
Уjуjор чүнкү гаjеjи-амал,

Зөһрә *(ојаныр)*. Аһ, мәни өлдүрмә.

Чинкиз. Зөһрә, еј мәним севимли дилбәрим! Мәни танымырсанмы?

Зөһрә. Аһ, Чинкиз! *(Бојнуну гучаглајыб ағлајыр.)*

Чинкиз. Нә үчүн ағлајырсан, еј парлаг улдузум?

Зөһрә. Нә үчүн ағламајым, там үч илдир ки, фәраг одуна јаныб налә етмишәм. Инди бу төкдүјүм көз јашы вүсал үчүндүр. Мане олма.

Чинкиз. Зөһрә, сән дирилмишсән, аһ нә бөјүк сәадәт!

Зөһрә. Өлән мәним әмим гызы Нәчибә иди. Ким исә сизә јанлыш хәбәр вермишдир.

Чинкиз. Аһ, Зөһрәм, билирсәнми мән нәләр чәкмишәм?!

Өлүм хәбәрин кәлдикдә өзүмү һәлак етмәк истәдим. Гәмәр мане олду. Сонра атам вә дајым тутулуб гәтл олундулар. Мән дә Ирандан гачыб әчнәби өлкәјә кетдим. Алманијада һәкимлији битирдим. Фикрим бу иди ки, һеч вәтәнә гајытмајым, чүнки сәнсиз вәтән мәнә виранә иди. Фәгәт дөзә билмәдим, торпаг мәни чәкиб кәтирди.

Зөһрә. Инди бизи бир-биримиздән анчаг гәбир ајыра биләр.

Чинкиз. Хејр, о да бачармаз! Мән сәнсиз дири галмарам. Зөһрә, сәни көрдүкдә чүмләни унутдум, башгаларыны сорушмадым.

Зөһрә. Һа'мымыз саламатыг. Инди биз бурада јашајырыг, чүнки Зүлејха халам вәфат етмиш, мүлкү анама галмышдыр.

Чинкиз. Бәс, сән тәк-тәнһа бурада нә гајырырсан?

Зөһрә. Шәмси илә Гәмәр, мәни, кефими ачмаг үчүн бураја сејрә кәтирибләр. Онлар мешәјә кетмишләр. Чинкиз, Шәмси илә Гәмәр нишанлыдырлар. Јахында тојлары олачагдыр.

Чинкиз. Биз дә едәрик, бәлкә...

Зөһрә. Нә?

Чинкиз. Башгасына сөз вермисән?

Зөһрә. Чинкиз, мәни елә бивәфа санырсан?

Чинкиз. Әфв ет, көзәлим, мән зарафат едирәм.

Зөһрә. Сәнин кәлдијиндән анамкилин хәбәри вармы?

Чинкиз. Хејр, кимсә билмир. Бурдан кәлдим ки, булагдан су ичиб евә кедәм.

Зөһрә. Инди Гәмәркил кәләчәкләр. Кәл она кими сүфрәни һазыр едәк. Әти доғрајаг,

Чинкиз. Чох көзәл.

Сүфрәни салыб бошгаблары дүзүрләр.

Зөһрә. Фәләјин ишини билмәк олмаз. Бир аз бундан ирәли дүнја мәним үчүн бир чәһәннәм иди, инди исә истәјирәм, ону гучуб өпәм.

Чинкиз. Мәнчә сәадәт ибарәтдир мәһәббәтдән. О оларса, дүнја бир чәннәтдир, олмазса јашамағын мә'насы јохдур.

Зөһрә. Мән дә о фикрә шәрикәм.

Чинкиз. Һазыр етдик, инди сән дур кет јат. Куја мәним кәлмәјимдән хәбәрин јохдур. Көрәк Гәмәр нә едәчәкдир. Јәгин кедиб сәни ојадачагдыр. Сән ојандыгда мәнә мәһәл гојма.

Зөһрә. Јахшы дејирсән.

Гәмәр. Чәби ләлә ау-у-у...

Чинкиз. Зөһрә, тез ол, јат.

Зөһрә кедиб ағачын далында узаныр.

Гәмәр. А-у-у-у...

Чинкиз. А-у-у-у...

Шәмси бәјлә Гәмәр кәлир.

Гәмәр *(Чинкизи көрмәјиб)*. Ај сағ ол, Чәби ләлә, һәр шеји һазыр едибдир.

Чинкиз. Сиз дә сағ олунуз, ај мәнсиз сејрә чыхан чаванлар.

Гәмәр. Чинкиз! *(Атылыб бојнуна сарылыр, бурахмаг истәмәјир)*.

Чинкиз. Бачым, гој Шәмси илә дә көрүшүм.

Гәмәр. Доғрудан сән Чинкизсән?

Чинкиз. Хејр, мән Чинкизин көлкәсијәм. *(Шәмси илә өпүшүрләр)*.

Гәмәр Шәмсини кәнара чәкиб пычылдашырлар.

Чинкиз. Орада нә пычылдашырсыныз?

Гәмәр. Чинкиз, сәнә бир хәбәр верәчәјәм, амма демәјә горхурам.

Чинкиз. Горхма, бачым, де.

Гәмәр. Бах үрәјини бәрк сахла, горхма... Белә... Зөһрә сағдыр, өлмәјибдир...

Чинкиз. Ah, үрәјим! *(Әлләрини үрәјинә гојур).* Јох, сән мәни алдадырсан.

Гәмәр. Валлаһ, алдатмырам, бу саат кәтирим, көр. *(Кедиб Зөһрәни дургузур.)* Зөһрә, дур, кабаб һазырдыр.

Зөһрә. Мәним хатирим кабаб истәмир, гој јатым.

Гәмәр *(онун әлиндән тутуб галдырыр).* Белә сәнә кабабдан ширин шеј верәчәјәм. О да севкилин Чинкизин ағушу. *(Ону чәкә-чәкә кәтирир.)* Инди көрдүнмү, доғру дејирәм.

Зөһрә. Чинкиз?

Гәмәр. Зөһрә, Зөһрә, ојан, белә јуху дејил еј, доғрудан да Чинкиздир, көрүрсән?

Зөһрә. Чинкиз, хош кәлмисән. Саламатмысан?

Чинкиз. Тәшәккүр едирәм, ханым, саламатам.

Шәмси. Бачым, Зөһрә, нә едирсән? Үч илдән бәри ајрылмыш севкилин илә беләми көрүшүрсән?

Гәмәр. Чох көзәл дедин. Еј бунун ешгиндән мәчнун олан гардашым, бу һиссиз, гурумуш чәсәдә бәнд олмусан?

Чинкиз. Бәли, бачым, әфсус ки, бу бивәфа Лејлаја бәнд олмушам.

Зөһрә вә Чинкиз күлүрләр...

Гәмәр. Аһа, бунлар бизи әлә салыблар, чохдан көрүшүб, өпүшүбләр.

Бу һалда Чәби ләлә дахил олур.

Чәби. Вај, Чинкиз! *(Каһ күлүр, каһ көзләрини силир).* Мән кедим, ханымлары муштулуглајым.

Чинкиз. Јох, ләлә, һәлә кабабы биширәк јејәк, сонра бир јердә кедәрик. Сәнин һаггын бизим бојнумузда чохдур. Сәни лазымынча разы едәчәјик.

Чәби. Аллаһ сизи саламат етсин. Мәнә дә о гәдәр өмүр версин ки, Гәмәр ханымын ушагларына ләләлик едим.

Чинкиз. Чәби ләлә, бурада үзүкөрәлик етдин һа. Бәс мәним ушагларыма?

Чәби. Сәнин ушагларына да едәрдим, анчаг горхурам вермәјәсән.

Чинкиз. Нә үчүн?

Чәби. Сән абразоннысан. Ушагларына да рус дајәси тутачагсан. О да мәни јахына гојмајыб дејәчәк: еј бирит башга, баранчуг, неторгај.

Күлүшүрләр.

Гәмәр. Чәби ләлә, неторгај нәдир?

Чәби. Јә'ни ушаға дејмә.

Чинкиз. Јох, Чәби ләлә, елә иш олмаз. Нечә мәни сахламысан, елә дә ушагларымы сахлајачагсан. Көрүрәм русча јахшы билирсән. Она көрә сәни өз јанымда фелдшер едәчәјәм.

Чәби. Отурунуз, бу саат кабабынызы бишириm, кәтирим.

Әјләширләр. Чәби ләлә кабаб кәтирир, онлар да шишдән чәкиб јејирләр.

Шәмси. Чинкиз, нағыл ет көрәк һарада галмышдын вә нә сәбәбә бизә мәктуб јазмајырдын?

Чинкиз. Шәмси, башым чох бәлалар чәкмишдир. Бурадан кедән заман әһвалым чох пәришан иди, она көрә дә үч ај әчнәби вилајәтләри сәјаһәт етдим ки, бәлкә гәм вә гүссәдән бир гәдәр азад олам. Сонра Алманијада тибб факүлтәсинә кириб тәһсилими битирдим.

Гәмәр. Ah, сән нә даш үрәкли гардашсанмыш. Мәни һеч јад едирдинми?

Чинкиз. Нечә етмирдим. Шәклинә бахдыгча һәр заман сәни гаршымда көрүрдүм.

Гәмәр *(Зөһрәни көстәрәрәк).* Бәс бу ханымын рәсмини?

Чинкиз. О ханымын рәсми үрәјимин ән дәрин бир күшәсиндә мәскән етмиш, ону бурадан чыхармаг гејри-мүмкүндүр.

Гәмәр. Демәк, инди сән һәкимсән?

Чинкиз. Бәли.

Гәмәр. Онда гулағыны үрәјимә гој, көр нә сәбәбә белә чырпыныр.

Чинкиз бахыр. Гәмәр онун башыны гучуб өпүр.

Гәмәр. Һа-һа-һа... тапа билдинми?

Чинкиз. Тапдым, бачым, хәстәлијин чох јамандыр. *(Чәби ләлә кабаб кәтирир.)* Кәрәк пәһриз сахлајасан. Әләлхүсус, Чәби ләләнин кәтирдији бу кабабдан.

Күлүшүрләр.

Гәмәр. О һәкимлији бу ханыма елә.

Чинкиз. Бил'әкс бу ханым кәрәк һәр сәһәр чај әвәзинә бир шиш кабаб јејиб, үстдән бир стәкан гырмызы шәраб ичсин ки, һала кәлсин.

Чәби. Јенә кабаб кәтиримми?

Гәмәр. Јох, ләлә, бәсдир, ал бу чөрәји дә, кабаб бишир, је.

Чәби алыб сәһнәнин далына кедир.

Зөһрә. Билмирәм, Чинкизин кәлмәк хәбәрини анама нә төвр верәчәјик. Ахыр заманларда үрәккетмә азарына дүшүбдүр. Кечәләр ојаныб биздән кизлин Чинкиз, Чинкиз дејә аглајыр.

Гәмәр. Мәним анам ондан керијә галмаз. Индијә кими мән ону алдатмышдым ки, Чинкизи Истамбулда көрән олубдур, орада охујур; гуртаран кими кәләчәкдир. Јахшы олду ки, сөзүм јалан олмады.

Гәмәр. Кедәк, заваллы аналарымызы шад едәк, Чәби ләлә, Чәби ләлә.

Шәмси бәј. Чәби ләлә, ау-у-у-у-у-у...

Гәмәр. Чәби ләлә, ау-у-у-у-у...

Зөһрә. Наһаг јерә боғазынызы јыртмајын. Чәби ләлә јәгин евә гачмышдыр ки, Чинкизин мүждәсини версин.

Чинкиз. Һајды, кедәк.

Гәмәр. Кедәк.

Зөһрә. Бәс бу бошгаблары ким апарачаг?

Гәмәр. Сән инди дә мәнә наз едәчәксән? Истәдијин бу иди, о да кәлиб чыхды.

Чинкиз. Бәһс етмәк лазым дејил, һамысыны мән апарарам.

Гәмәр. Сән аллаһ, сән буну хараб еләмә, гој ишләмәји өјрәнсин. Јохса, бу тәнбәлдән сәнә нә арвад олачагдыр.

Шәмси бәј. Чаным, һамысыны апарырам, бәһсиниз битсин.

Гәмәр. Чан! Бах, әр белә олар... (*Күлүшүрләр*). Шәмси, түфәнки мән апарачағам, бошгаблары сән.

Шәмси бәј. Ејби јохдур, апарарам. Мәним кими овчунун кәрәк сәнин кими арвады олсун.

Күлүшүрләр. Гәмәр бошгаблары бағлајыб Шәмсијә верир, өзү дә түфәнки чијнинә салыр. Зөһрә ханым да Чинкизин чамаданыны көтүрүр.

Гәмәр (*әл чаларағ Зөһрәјә*). Һа беләчә, көрүнүр, сөзүм сәнә тә'сир етди.

Шәмси бәј. Гәмәр, елә ки, гаршына сичан чыхды, күлләнин икисини дә тәпәсиндән чах...

Күлүшүрләр.

Гәмәр. Һазыр ол! Ирәли арш!..

Кедирләр.

пәрдә

ИКИНЧИ ШӘКИЛ

Сәһнә дөрдүнчү пәрдәнин мәнзәрәсини көстәрир. Һәчәр ханымла Јасәмән скамјада әјләшиб дәрдләширләр.

Һәчәр ханым. Јасәмән, Гәмәр илә Шәмси нечә бәхтијар олдулар. Онлара бахдыгда үрәјим шад олур. Фәгәт Зөһрәни елә пәришан, гәмкин, шикәстәдил көрдүкдә үрәјим параланыр. Заваллы гызчығаз, Чинкизин ешгиндән шам кими јаныб әријир.

Јасәмән. Јазыг Чинкиз, Зөһрәнин өлүм хәбәрини ешидиб чәлаји-вәтән олду. Ким билир, башына нә фәлакәт кәлди. Сағ олсајды, индијә кими сәдасы бир јердән чыхарды.

Һәчәр ханым. Атасы Надир бәјин мачәрасы оғлу Чинкиздә тәкрар етди. Билмирәм бу чәрхи дөнмүш фәләк биздән нә истәјир, мәкәр бу ики бәдбәхт аиләдән алдығы интигам кифајәт етмәјир ки, јенидән бизә бәла һазырлајыр. Зөһрә Чинкизин фәрағына дөзә билмәјиб вәрәмләјиб.

Јасәмән. Һәчәр ханым, Чинкизин тәвәллуд сирини ачыб Зөһрәјә сөјләмәлисиниз. Таки сакит олуб, ахырда башгасына әрә кетмәјә разы олсун.

Һәчәр ханым. Јох, јох, онда өвладларымын икисини дә ғајиб едәчәјәм. Онлар мәнә лә'нәт, нифрәт едиб, күчәләрә атачаглар.

Јасәмән. Онда бәс нә етмәли?

Һәчәр ханым. Өзүм дә билмирәм, Јасәмән. Сәһәрдән үрәјим изтираб ичиндә чырпыныр, кәләчәк бәлаһы һисс едир.

Чәби ләлә тәнкнәфәс дахил олур.

Һәчәр вә Јасәмән. Нә вар, нә олмуш?

Чәби. Горхмајын, јахшы хәбәр кәтирмишәм. Чинкиз кәлди.

Јасәмән. Ah, худаја сәнә шүкүр, оғлум кәлди.

Һәчәр. Бәс һаны?

Чәби. Булаг үстә кабаб јејирләр, чохдан кәлмишди, мән истәјирдим гачыб сизә хәбәр верим, Чинкиз гојмады. Деди, Чәби ләлә, кабабы бишир јејәк, сонра бир јердә кедәрик. Мән дөзә билмәдим, онлары гојуб кизлинчә гачдым.

Јасәмән. Чох сағ ол, Чәби ләлә, һәмишә белә хејирхәбәр оласан, һәр нә истәсән верәчәјәм.

Чәби. Чинкизин сағлығы мәнә һәр шејдән артыгдыр.

Чинкиз, Зөһрә, Гәмәр вә Шәмси дахил олурлар.

Гәмәр. Ана, көр сизә кими кәтирирәм.

Јасәмән. Ah, Чинкиз, оғлум! *(Бојнуну гучаглајыб өпүр).*

Чинкиз. Шүкүр олсун ки, кәлиб чүмләнизи сағ вә саламат тапдым.

Һәчәр ханым ону гучаглајыб өпәркән битаб олур.

Чинкиз. Гәмәр, стәканда бир аз су кәтир, Һәчәр ханыма су верәчәјәм.

Гәмәр су кәтирир, Чинкиз әл чамаданындан дәрман чыхарыр, төкүб Һәчәр ханыма верир.

Зөһрә ханым. Ана, сәнә нә олду?

Һәчәр ханым. Горхма, гызым, һәмишәки үрәк дөјүнмәмдир, инди сакит олдум.

Чинкиз. Гәм јемәјиниз, сизи бу үрәк дөјүнмәсиндән хилас едәчәјәм. Фәгәт зәһмәт һаггымы индидән тә'јин единиз, мәним шәртим будур.

Һәчәр ханым. Оғлум, нә истәсән верәчәјәм.

Чинкиз *(Зөһрәнин әлини тутуб)*. Истәдијим бу гызын Зөһрәдир.

Һәчәр вә Јасәмән. Baj!

Чинкиз. Нә үчүн тәәччүб едирсиниз? Билмирсиниз ки, биз чохдан бир-биримизи севирик. Фәгәт аталарымызын әдавәти буна мане олурду. Инди исә о әдавәт битди. Мәним атам Әлимәрдан, Зөһрә ханымын атасы Шаһбаз бәј интигама гурбан олуб бу ики аләмин ганлы әдавәтини итмама јетирдиләр. Јохса, сиз аналар дүшмәнчилијин давамыны истәјирсиниз?

Һәчәр ханым. Јох, јох.

Чинкиз. Бәс нә сәбәбә разы дејилсиниз?

Һәчәр ханым. Ону сорма. Зөһрәни сәнә вермәк олмаз, сәнин үчүн башга бир гыз сечмишәм.

Чинкиз. Бәли, анлајырам. Шаһбаз бәјин арвады Һәчәр ханым гызыны өз хидмәтчиси Јасәмәнин оғлу Чинкизә вермәји өзүнә ар билир.

Гәмәр. Һәчәр ханым, мәним гардашым Чинкиз, гызыныз Зөһрәјә лајиг дејилсә, сизин оғлунуз Шәмси бәј дә мәнә лајиг дејил. Ал, бу да сизин нишанныныз. *(Бармағындан үзүјү чыхарыб онлара атыр).*

Шәмси бәј. Ah, Гәмәр, нә едирсән? Ана, Чинкиз мәндән елмли, тәрбијәли бир оғландыр, нә үчүн бачымы она вермирсән?

Зөһрә. Ана, көрүнүр мәним өлүмүмү истәјирсән?

Һәчәр. Худаја, мән ачиз гадына бир белә әзијјәт вермәји өзүнә рәва көрүрсән. Нә үчүн мәни өлдүрүб бу әзабдан хилас етмирсән?

Чинкиз *(ришхәндлә)*. Бәли, бөјүк әзабдыр, нәчибә бир ханым кәримәсини өз кәнизи оғлуна нечә версин?

Һәчәр. Чинкиз, јетәр, үрәјими даһа парчалама, мән сизи өзүмә лајиг билмәсәјдим, Јасәмәнин гызыны оғлума алмаздым. Чинкиз, мән халамын вәсијјәтини јеринә јетирмәк истәјирәм. Онун ахыры одур ки, сән Әли бәјин гызыны алыб бу мүлкә саһиб оласан.

Чинкиз. Мән мәһәббәтими дөвләтә сатан оғлан дејиләм. Ја Зөһрә, ја өлүм! Инди ики ана буну гәт единиз.

Шәмси бәј. Ана, унутмајыныз ки, бу ишдән мәним дә өмрүм асылыдыр. Ја оғлунузу бәхтијар едәчәксиниз, ја гајиб.

Һәчәр ханым Јасәмән илә кәнара чәкилиб мәсләһәт едирләр. Чинкиз Зөһрә илә, Шәмси Гәмәр илә данышырлар.

Шәмси бәј. Гәмәр, нә тез мәним нишанымы үстүмә атдын? Көрүнүр мәни севмирсән?

Гәмәр. Бәс сән истәјирсән биз хошбәхт олаг, Чинкиз илә Зөһрә бәдбәхт.

Шәмси бәј. Хејр, мән истәмирәм, фәгәт бурада мәним тәгсирим нәдир ки, мәни бәдбәхт едирсән? Инди анамын фикри бизә мә'лум олду. Әлбәттә, ахырда о фикирдән әл чәкәчәкдир. О һеч вахты Чинкизин вә Зөһрәнин бәдбәхтлијини истәмәз.

Һәчәр ханым. Оғлум Чинкиз, биз белә гәт етдик ки, сән Пири бабадан изин истәјәсән, чүнки о чүмләмизин гоча бабасы вә ағсаггалыдыр. Һәркаһ о бу әмрә разы оларса, биз дә она табе оларыг.

Гәмәр. Чох көзәл, әлбәттә, Пири баба буна чох шадлыгла разы олачагдыр.

Чинкиз. Мән дә буна разыјам. *(Комаја кирир).*

Шәмси бәј. Ана, Чинкиз али мәктәб гуртармыш бир һәкимдир. О, бачым Зөһрәни мәндән артыг сахлајачагдыр. Буну билирсәнми?

Һәчәр. Билирәм, оғлум.

Шәмси бәј. Бәс нә үчүн разы олмурсан?

Һәчәр. Чүнки мәчбурам.

Зөһрә. Ана, Зүлејха халам билсәјди ки, онун вәсијјәти мәни бәдбәхт едәчәкдир, һеч вахты истәмәзди.

Шәмси бәј. Бир дә халамын вәсијјәти бизимчүн ганун дејил ки, ону позмагдан ачиз галаг.

Һәчәр. Өвладларым, бу ишдә бир ганун вар ки, ону позмагда доғрудан да биз ачизик.

Бу һалда Чинкиз дәли кими комадан чыхыр.

Чинкиз. Һа-һа-һа... һәрб мејданы ачылмыш, јенидән јени мүһарибә, јенә говға, јенә ган.

Гәмәр. Чинкиз, гардашым, ким илә мүһарибә едирсән?

Чинкиз. Јер илә, көј илә, чүмлә чаһан илә.

Зөһрә. Чинкиз, севкилим, сәнә нә олмуш? Мәкәр мәһәббәтимиз уғрунда төкүлән ган кифајәт дејилми ки, јенә дә мүһарибәјә чағырырсан?

Чинкиз. Севкилим, назлы дилбәрим, ешгим, мәһәббәтим, инсанлар говғасы битмиш, фәләк мүһарибәси башланмышдыр!

Гәмәр. Чинкиз, гардашым, јенә нә олмуш ки, фәләклә мүһарибә едирсән?

Чинкиз *(Зөһрәни көстәрәрәк)*. Бу бачыма бағладығым ешг үстә.

Гәмәр. Гардашым, нә сөјләјирсән? Ағлын чашмыш, бачын мәнәм, Зөһрә илә мәни гарышдырырсан.

Зөһрә. Аһ, Чинкиз дәли олмуш! *(Ағлајыр.)*

Чинкиз. Мәни өз бачыма ашиг етдирмәкдән фикрин нәдир, еј чәрхи-фәләк? Мәчнун кими сәһраји-бијабанлара салмаг? Мәни Фәрһад кими дағ-дашлары көздирмәк? Будур мәгсәд. Мәни диванә едиб чөлләрә салмаг? Бундан нәдир һәчәт? Халг көрдүкдә десин, бах, бах, будур кәлди, һәмширисинә ешг-мәһәббәт јетирән ашиг. Јох, јох, мән сәрсәри олмарам, диванәлик ачизләр, зәифләр ишидир. Чинкизләр ондан азаддыр. Бачым, Зөһрә, инди бил мән Чинкизәм, атам Надирдир, анам Һәчәр.

Чүмләси. Аһ!

Чинкиз. Әлвида, еј үмидсиз хәјалым. Ешгин уғрунда Чинкиз чаныны фәда едир... *(Чәлд тапанчаны чыхарыб өзүнү өлдүрүр.)*

Зөһрә. Чинкиз!

Өзүнү онун үстүнә салыр. Пири баба кәлир. Гәмәр гәшш едир, Шәмси ону тутур.

Һәчәр ханым. Оғлум, Чинкиз, нә етдин? Мән мүгәссир ананы өлдүрүн, сизә јалварырам, өлдүрүн, мәни бир күлләјә гурбан единиз. Нијә дурмусунуз?

Пири баба. Еј зор илә гызлары өзләринә арвад едән әрләр, будур тутдуғунуз әмәлин нәтичәси.

ПӘРДӘ

ГЕЈДЛӘР

Сүлејман Сани Ахундовун илк китабчасы «Горхулу нағыллар» сәрлөвһәси алтында 1916-чы илдә Бакыда чап олунмушдур. Бураја әдибин икн һекајәси «Әһмәд вә Мәлејкә», «Рәшид вә Көвһәр» дахил едилмишдир.

1923-чү илдә әдибин «Ешгин нәтичәси», «Ики јол, јахуд Мәһәммәдәмин Азәри» пјесләри ајрыча китабча шәклиндә чыхыр. Јазычынын ајры-ајры журналларда нәшр едилән һекајәләри 1927-чи илдә «Зарафат» ады илә чапдан бурахылыр. Бу китабә мүәллифин «Зарафат», «Гарача гыз», «Үмид чырағы», «Чәһаләт гурбаны», «Гатил ушаг», «Молла Гасым», «Нә үчүн», «Тәбрик», «Сона хала», «Мисри хәстәлик», «Намус», «Мүаличә», «Мистер Грејин көпәји» һекајәләри дахил едилмишдир. Әдибин өзүнүн чапа һазырладығы «Әсәрләри» С. Һүсејнин редактәси илә 1936-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылыр. Бурада јазычынын «Тамаһкар», «Дибдат бәј», «Түрк бирлији», «Шаһсәнәм вә Күлпәри», «Чәрхи фәләк», «Гаранлыгдан ишыға», «Ешг вә интигам», «Шејтан», «Јени һәјат» пјесләри илк дәфә нәшр олунмушдур.

1951-чи илдә Азәрнәшр әдибин «Сечилмиш әсәрләри»ни чап едир (Тәртиб вә гејдләр Аббас Заманов). Әввәлки нәшрләрдән фәргли олараг бураја Сүлејман Сани Ахундовун «Сон үмид», «Кәнч машинистка вә гоча јазычы» һекајәләри, «Үшаглыг һәјатымдан хатирәләр» адлы мемуары илк дәфә дахил едилмишдир.

Сүлејман Сани Ахундовун «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлији 1968-чи илдә Кәнчлик нәшрријјаты тәрәфиндән бурахылмышдыр. Әдибин «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлији јазычынын 1936-чы илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылан «Әсәрләри», 1951-чи илдә һәмин нәшрријјатын чап етдији «Сечилмиш әсәрләри» әсасында тәртиб едилмишдир. Јазычынын «Молла Нәсрәддин Бакыда» комедијасы, «Тутугушу», «Өшрәф» һекајәләри илк дәфә «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмиш, әввәлки нәшрләрдәкн бир сыра техники хәталар ислаһ едилмиш, әсас мәнбәләрә истинад едәрәк әсәрләрнинин јазылдығы тарих дүрүст мүәјјәнләшдирилмишдир.

ҺЕКАЈӘЛӘР

«ЈУХУ»

1905-чи илдә јазылмыш вә илк дәфә «Иршад» гәзетиндә «Вагиә» сәрлөвһәси вә «С» имзасы илә чыхмышдыр. (1905-чи ил, № 3). Әдибин «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмишдир.

«КӨВКӘБИ-ҺҮРРИЈЈӘТ»

1905-чи илдә јазылмышдыр. Бу һекајә илк дәфә әдибин 1936-чы илдә нәшр едилмиш «Әсәрләри»нә дахил едилмишдир. Һекајә һәмин нәшрә гәдәр чап олунмамышдыр. «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ГОНАГЛЫГ»

1906-чы илдә јазылмыш вә илк дәфә «Иршад» гәзетиндә «Бәһс» сәрлөвһәси алтында «Гәриб» имзасы илә чап едилмишдир. (1906-чы ил № 29). «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ТУТУГУШУ»

1909-чу илдә јазылмыш вә илк дәфә «Тәрәгги» гәзетиндә дәрч едилмишдир. (1909-чу ил, 29 мај) «Сечилмиш әсәрләри» вә «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ГАН БУЛАҒЫ»

1923-чү илдә јазылмыш вә илк дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чап едилмишдир. (1923-чү ил, № 3) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ҮМИД ЧЫРАҒЫ»

1923-чү илдә јазылмыш вә илк дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чыхмышдыр. (1923-чү ил, № 12) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин икн чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ЧӘҺАЛӘТ ГУРБАНЫ»

1923-чү илдә јазылмыш вә илк дәфә «Шәрг гадыны» журналында чап олунмушдур. (1923-чү ил, № 12, 1924-чү ил, № 1) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ГАТИЛ УШАГ»

1924-чү илдә јазылмыш вә илк дәфә «Шәрг гадыны» журналында «Гатил чочуг» ады илә чап олунмушдур (1924-чү ил, № 10).

1936-чы илдә әдибин Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылан «Әсәрләри»ндә бу һекајәнин ахырында сәһв олараг 1923-чү ил тарихи јазылмышдыр. «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«НӘ ҮЧҮН»

1925-чи илдә јазылмыш вә илк дәфә «Шәрг гадыны» журналында чыхмышдыр. (1925-чи ил, № 1—2). «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир. 1936-чы ил нәшриндә вә әсәрләринин јазылма тарихини көстәрән автографда сәһв олараг 1926-чы илдә јазылдығы гејд едилмишдир.

«ТӘБРИК»

1925-чи илдә јазылмыш вә илк дәфә «Шәрг гадыны» журналында чыхмышдыр. (1925-чи ил, № 11) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«СОНА ХАЛА»

1926-чы илдә јазылмыш вә илк дәфә «Шәрг гадыны» журналында чыхмышдыр. (1926-чы ил, № 1) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ЗАРАФАТ»

1926-чы илдә јазылмыш вә илк дәфә «Әдәби парчалар» журналында чыхмышдыр. (1926-чы ил, № 1) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«МҮАЛИЧӘ»

1926-чы илдә јазылмыш вә илк дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чап олунмушдур. (1926-чы ил, № 10—11). Әдибин «Әсәр-

әри»нин 1936-чы ил нәшриндә вә әсәрләринин јазылма тарихиндә көстәрилән автографында сәһв олараг 1927-чи илдә јазылдығы көстәрилмишдир. «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«НАМУС»

1926-чы илдә јазылмыш вә илк дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чыхмышдыр. (1926-чы ил, № 12) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ЈОЛУХМА ХӘСТӘЛИК»

1926-чы илдә јазылмыш вә илк дәфә «Мисри хәстәлик» ады илә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чыхмышдыр. (1926-чы ил, № 5—6) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ИКИ ДОСТ, ИКИ ДҮШМӘН»

Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әљазмалары фондунда С. С. Ахундовун архивиндә бу һекајәнин ики автографы вардыр. Бунларын биринда 1924-чү ил, о биринда 24 сентјабр 1927-чи ил, әдибин «Әсәрләри»нин 1936-чы ил нәшриндә 1927-чи ил тарихи гојулмушдур. Чох күман ки, әсәр 1927-чи илдә јазылмышдыр. «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«МИСТЕР ГРЕЈИН КӨПӘЈИ»

1927-чи илдә јазылмыш вә илк дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чыхмышдыр. (1927-чи ил, № 3) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«СОН ҮМИД»

1927-чи илдә јазылмыш, «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«БАХ, МӘН БУНА ЈОХАМ»

1929-чу илдә јазылмыш вә илк дәфә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында чыхмышдыр. (1929-чу ил, № 3—4) «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ШӘРГ ГАДЫНЫ ЈЕНИ ЈОЛДА»

1930-чу илдә јазылмыш вә һәмин илдә Азәрнәшрин бурахдығы «Рәдд олсун чадра» китабчасына дахил едилмишдир. (М. Ф. Ахундов адына Мәркәзи Дөвләт китабханасы, шифр: 894 36282 р 48) Һекајә бу мәнбәдән көтүрүлүб чап олунур.

«КӘНЧ МАШИНИСТКА ВӘ ГОЧА ЈАЗЫЧЫ»

1935-чи илдә јазылмышдыр. «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

ГОРХУЛУ НАҒЫЛЛАР

«ӘҺМӘД ВӘ МӘЛЕЈКӘ»

1912-чи илдә јазылмыш вә илк дәфә «Мәктәб» журналында чыхмышдыр. (1912-чи ил, № 1). «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«АББАС ВӘ ЗЕЈНӘБ»

Азәрбајчан ССР Республика Әлјазмалары фондунда (Б-1504) 69 58) бу һекајәнин бир автографы вардыр. Бу автографын ахырында 1906-чы ил тарихи јазылмышдыр.

Мүәллиф «Аббас вә Зејнәб»и нағыл формасында јенидән ишләмиш вә ону илк дәфә «Мәктәб» журналында чап етдирмишдир. (1912-чи ил, № 7—8).

«Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«НУРӘДДИН»

1912-чи илдә јазылмыш вә илк дәфә «Мәктәб» журналында чыхмышдыр. (1912-чи ил, № 9—20, 21—22).

«Нурәддин»ин илк нәшри илә сонракы нәшрләри арасында бә'зи фәрглөр вардыр. Бу әсәри 1936-чы ил нәшри үчүн ишләјәндә әдиб бә'зи дәјишикликләр етмишдир. Мәсәлән, илк нәшрдә мәктәбли Фатма атасы Һачы Сәмәдә дејир: «Мүәллимимизин әмринә көрә сабаһ бир елә нағыл дүзәлдим ки, ондан белә мә'на чыхсын: «Јахшылыг ет ат дәрјаја, балыг билмәсә дә халыг биләр». Бу чүмләдәки «халиг» сөзү аллаһа ишарә иди. Бу әдиби тә'мин етмәдијинә көрә һәмин чүмләни «Јахшылыг елә әвәзини көрәрсән» шәклиндә гурмушдур.

Илк нәшрдә Һачы Сәмәд, Һачы Нәсирин әвлады өлмасыны «аллаһ-тааланын кәрамәти» илә бағлајыр. Әсәрин 1936-чы ил нәшриндә «аллаһ-таала кәрамәт етди» сөзләри атылмыш бунун әвәзиндә «ахыр»да бунларын бир оғлу олду» јазылмышдыр.

«Нурәддин». «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ГАРАЧА ГЫЗ»

1913-чү илдә јазылмыш вә илк дәфә «Мәктәб» журналында чыхмышдыр. (1913-чү ил, № 1—4, 6—9, 12—22).

«Гарача гыз»ын илк нәшри илә 1936-чы ил нәшри арасында бир сыра фәрглөр вардыр. Илк нәшрдә Һачы Сәмәдин гызы Фатма әввәлчә бир епизод сөјләјир. Бу епизоддан мә'лум олур ки, Нәбат адлы бир мәктәбли чиркин олдуғуна көрә јолдашлары онунла ојнамаг истәмирләр. Сонра бу гызын јахшы јолдаш олдуғуну билиб, онунла достлашырлар. Һачы Сәмәд һәмин әһвалаты белә мә'наландырыр: «Гызым, инсанын заһиринә бахма, батилинә бах. Түрклөрдә бир мәсәл вар, дејөрлөр: «Әтә бахма, дона бахма, ичиндәки чана бах». 1936-чы ил нәшриндә әдиб бунлары чыхармышдыр.

«Гарача гыз» «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ӘШРӘФ»

1914-чү илдә јазылмыш вә илк дәфә «Мәктәб» журналында чыхмышдыр. (1914-чү ил, № 8—17, 19) «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«УШАГЛЫГ ҺӘЈАТЫМДАН ХАТИРӘЛӘР»

1938-чи илдә јазылмышдыр. Илк дәфә әдибин 1951-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылан «Сечилмиш әсәрләри»ндә чыхмышдыр. «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

«ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛЫМ»

1935-чи илдә мүәллифин өзү тәрәфиндән јазылмышдыр. «Сечилмиш әсәрләри»нә дахил едилмишдир. Һәмин нәшрдә әдибин анадан өлдуғу ај сәһв олараг 21 сентјабр көстәрилир. Һалбуки әдиб архивиндә олан тәрчүмеји-һалларын автографында 1875-чи ил октјабр ајынын 21-дә анадан олдуғуну јазыр.

«САБИР МӘШ'ӘЛИ»

1924-чү илдә јазылмыш вә һәмин илдә «Азәрбајчан халг шаири Сабир» китабына, сонра 1962-чи илдә Бакыда Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты тәрәфиндән бурахылан «Мүаснрләри Сабир һагғында» китаба (топлајыб тәртиб едәни, мүгәддимә вә шәрһләрин мүәллифи Аббас Заманов, редактору Һ. Араслы) дахил едилмишдир.

ПЈЕСЛӘР

«ТАМАһКАР»

Бу комедијаны мүәллиф 1899-чу илдә Бакыда Лаврова прокимназијасында мүәллимлик етдији заман јазмышдыр. (Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, АРХ-11, Г-4 (138) 557, сәһ. 1). Илк дәфә Бакыда 1899-чу илдә Никитинин «Сирк» театрында тамашаја гојулмушдур.

Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фондунда «Тамаһкар»ын ики әлјазмасы сахланыр. Бунларын бири автографдыр. (Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, АРХ-11, Г-4, (138) 577). Икинчи вариант (Бах: јенә орада, АРХ-11, Г-3 (118) 163). «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

Һәр ики вариантын мүгајисәси комедијанын үзәриндә мүәллиф ишинин характери, ајры-ајры сурәтләрин бә'зи јени идеја бәдии хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға, әсәри даһа дәриндән тәһлил етмәјә имкан верир.

«ДИБДАТ БӘЈ»

1906-чы илдә јазылмышдыр. Бу комедијанын 1936-чы ил нәшриндән әввәл һарада чап олунмасы вә тамаша тарихи мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

«ЛАЧЫН ЈУВАСЫ»

1921-чи илдә јазылмышдыр. Илк дәфә һәмин илин мај ајының 23-дә вә нојабрын 9-да Бакыда Дөвләт Драм театрында, 1924-чү ил јанварын 2-дә Ермәнистан Дөвләт Драм театрында мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур. Әдибин 1936-чы илдә чап едилән «Әсәрләри» күллијјатына, 1951-чи илдә «Сечилмиш әсәрләри»нә, 1968-чи илдә «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

Азәрбајчан ССР Республика Әлјазмалары фондунда С. С. Ахундовун архивиндә бу пјесин 4 вә 3 пәрдәли варианты вардыр. Драматургун «Әсәрләри» күллијјатына, «Сечилмиш әсәрләри» вә «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә 3 пәрдәли вариант дахил едилмишдир.

1921-чи ил 7 октјабрдан «Коммунист» гәзетиндә «Тәнгидчи» имзасы илә јазан мүәллифин «Лачын јувасы» адлы мәгаләсиндән мә'лум олур ки, әсәрин 4 пәрдәли варианты һәмин илдә сәһнәјә гојулмушдур. 4 пәрдәли вариантда Чаһанкирин севкилиси Пәричаһан ханымла көрүшмәмишдән әввәл чох тә'сирли дахили монологу верилмишдир. Бундан башга бу вариантда мүһарибә сәһнәләри, Әмираслан ағанын өз оғлуну јараламасы вә саир бу кими мараглы бәдии драматик һәвһәләр верилмишдир.

Пјесин 3 пәрдәли варианты «Әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри», «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасы мүнасибәти илә пјес јазмаг үчүн е'лан едилән мүсабигәдә «Лачын јувасы» биринчи дәрәчәли мүкафат алмышдыр.

«МОЛЛА НӘСРӘДДИН БАКЫДА»

1921-чи илдә јазылмышдыр. Бу комедија Чәлил Мәммәдгулузадә һагда илк бәдии әсәрдир. Илк дәфә бу јазычынын «Сечилмиш әсәрләри»нин ики чилдлијинә дахил едилмишдир. Азәрбајчан ССР Республика Әлјазмалары фондунун архивиндә бу пјесин үч нүсхә автографы сахланылыр.

«ЕШГ ВӘ ИНТИГАМ»

1922-чи илдә јазылмышдыр. Илк дәфә һәмин илин март ајының 29-да Бакыда Дадаш Бүнјадзадә адына Дөвләт театрында тамашаја гојулмушдур.

1929-чу ил апрел ајының 16-да бөјүк јазычымыз Әбдүррәһимбәј һагвердијев Сүлејман Сани Ахундова јазмышдыр: «Гардашым Сүлејман, хаһиш едирәм «Ешг-интигам»ы көндәрәсән, Театр техникумунун тәләбәләри һазырлајыб ојнамаг истәјирләр» (Бах: Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, АРХ-11, Г-1 (7) 1883).

1941—1946-чы илләрдә Иран Азәрбајчанынын «Иран», «Һәгигәт», «Фирдовси» вә саир дәрнәкләриндә бирләшмиш хадимләри М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара», Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» пјеси илә јанашы «Ешг вә интигам» фачиәсини дә тамашаја гојмушлар. (Бах: Гафар Кәндли, «Азәрбајчан драматургларынын әсәрләри, Иран Азәрбајчаны сәһнәсиндә», Азәрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри, 1959-чу ил № 3, сәһ. 82).

«Ешг вә интигам» илк дәфә «Әсәрләри» күллијјатына дахил едилмишдир.

Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фондунда «Ешг вә интигам»ын дөрд әлјазмасы сахланылыр. Бунлардан бири илә (АРХ-11, Г-6 (170) 1936-чы илдә әдибин «Әсәрләри» күллијјатына дахил едилән вариантын арасында чидди фәрг вардыр. Әдибин архивиндәки шифрини көстәрдијимиз вариантда Чинкизин кәнддә ингилаби иш апармасы, мүсават һөкумәтини девирмәјә чалышмасы, фөвгәл'адә комиссар олмасы вә бу кими мәсәләләр вардыр. Чап вариантында бу мәсәләләр чыхарылмышдыр.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Һуманист јазычы 5

Һекајәләр

Јуху 10
Көвкәби-һурријјәт 12
Гонаглыг 14
Тутугушу 16
Ган булагы 18
Үмид чырагы 23
Чәһаләт гурбаны 26
Гатил ушаг 36
Молла Гасым 43
Нә үчүн 51
Тәбрик 55
Сона хала 63
Зарафат 70
Мүаличә 72
Намус 80
«Јолухма хәстәлик» 90
Ики дост, ики дүшмән 94
Мистер Грејин көпәји 104
Сон үмид 109
Бах мән буна јохам 115
Шәрг гадыны јени јолда 121
Кәнч машинистка вә гоча јазычы 127

Горхулу нағыллар

Әһмәд вә Мәлејкә 130
Аббас вә Зејнәб 134
Нурәддин 139
Гарача гыз 177
Әшрәф 211
Ушаглыг һәјатымдан хатирәләр 228
Тәрчүмеји-һалым 247
Сабир мәш'әли 252

Пјесләр

Тамаһкар 254
Дибдат бәј 289
Лачын јувасы 303
Молла Нәсрәддин Бакыда 337
Ешг вә интигам 354
Гејдләр 410

Редактору *Тәнзилә Чәмилова.*
Рәссамы *Виктор Татаринтсев.*
Бәдии редактору *Валидә Сарычалинскаја.*
Техники редактору *Нәриман Сүлејманов.*
Корректорлары *Дилшад Мәликова, Разијә Мурадова.*

Јығылмаға верилмиш 11/VIII-1975-чи ил. Чапа имзаланмыш 4/XI-1975-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики ч/в. 13,125. Шәрти ч/в. 22,05. Учот-нәшр. в. 22,3. Сифариш № 829. Тиражы 15 000. Гијмәти 1 ман.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. «Ишчиләр» нәшријјаты. Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4. 28 Бакы комиссары адына мәтбәә, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, 3.

Ахундов Сулейман Сани

РАССКАЗЫ И ПЬЕСЫ

(На азербайджанском языке)

Гянджлик
Баку — 1975

1 ман.

АА-146452

А 95